INSTYTUT SLAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO

JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE DZIŚ: W KRĘGU KATEGORII, STRUKTUR I PROCESÓW

POD REDAKCJĄ

JAKUBA LUBOMIRA BANASIAKA,
ALEKSANDRA KIKLEWICZA,
JULII MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKIEJ

150

JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE DZIŚ: W KRĘGU KATEGORII, STRUKTUR I PROCESÓW

Prace Slawistyczne. Slavica
[Monographs in Slavic Studies. Slavica]

150

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE DZIŚ: W KRĘGU KATEGORII, STRUKTUR I PROCESÓW

POD REDAKCJĄ
JAKUBA LUBOMIRA BANASIAKA,
ALEKSANDRA KIKLEWICZA,
JULII MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKIEJ

Warszawa–Łódź 2021

Recenzje wydawnicze [Editorial reviews]
доц. д-р Диляна Денчева, Софийски университет „Св. Климент Охридски”, София, България [doc. d-r Diliana Dencheva, Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria]
канд. філал. навук, дацэнт Сяргей Аляксандравіч Важнік, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь [kand. filal. navuk, dotsent Siarheĭ Aliaksandravich Vazhnik, Belarusian State University, Minsk, Belarus]

Publikacja finansowana z subwencji na utrzymanie i rozwój potencjału badawczego Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk oraz środków finansowych Uniwersytetu Łódzkiego.

[This work was financed from a subvention for maintaining and developing the research potential of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences and by University of Lodz.]

Redaktor prowadzący [Editorial supervision]
Barbara Grunwald-Hajdasz

Redaktorzy [Copy-editors]
Małgorzata Chudzyńska, Martina Ivanová, Greta Kominek, Beata Kubok, Piotr Styk, Natalia Tkaczyk, Roman Tymoshuk

Skład i łamanie [Typesetting and page makeup]
Jerzy Michał Pieńkowski

e-ISBN: 978-83-66369-42-9 (IS PAN)
ISBN: 978-83-66369-43-6 (IS PAN)
e-ISBN: 978-83-8220-635-7 (WUŁ)
ISBN: 978-83-8220-634-0 (WUŁ)
ISSN: 0208-4058 (Prace Slawistyczne. Slavica)

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences]
ul. Bartoszewicza 1b/17, 00-337 Warszawa
tel. 22 826 76 88, wydawnictwo@ispan.waw.pl, www.ispan.waw.pl

SPIS TREŚCI

Tom dedykowany
Profesor Małgorzacie Korytkowskiej

Profesor Małgorzata Korytkowska.
Fotografia pochodzi z prywatnego archiwum Pani Profesor

SYLWETKA NAUKOWA PROFESOR MAŁGORZATY KORYTKOWSKIEJ

Profesor Małgorzata Korytkowska jest slawistką, autorką ponad 170 publikacji naukowych, w tym 20 książek i ponad 120 artykułów. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się głównie na problemach semantyki i składni, przede wszystkim w zakresie konfrontacji dwóch języków słowiańskich: polskiego i bułgarskiego.

Bogaty dorobek naukowy Profesor Małgorzaty Korytkowskiej skupia się na istotnych zagadnieniach teoretycznych, związanych z modelowaniem i opisem poszczególnych kategorii semantycznych, np. imperceptywności i interrogatywności, a także wiąże się z badaniem płaszczyzny syntaktycznej, w tym z kategoryzacją struktur bezpodmiotowych. Badania składniowe prowadzi ona zarówno na poziomie semantycznym, jak i formalno-gramatycznym.

Profesor Małgorzata Korytkowska w swoich badaniach konsekwentnie dąży do wypracowania i zastosowania eksplikatywnego, logiczno-semantycznego modelu. Prowadzona przez nią analiza jest oparta na eksplicytnie sformułowanym semantycznym języku-pośredniku, zapewniającym równorzędne traktowanie kilku systemów językowych, które mogą się różnić zakresem gramatykalizacji poszczególnych kategorii semantycznych. Badania syntaktyczne ukazują natomiast szeroki wachlarz możliwości modelu składni eksplikacyjnej, którego podstawą jest koncepcja autorstwa Stanisława Karolaka. Zastosowanie tego modelu pozwoliło Profesor Małgorzacie Korytkowskiej między innymi na opisanie i usystematyzowanie różnego rodzaju procesów przekształceń w obrębie podstawowych struktur zdaniowych, zwłaszcza w zakresie realizacji argumentów propozycjonalnych. Przeprowadzone badania wykazały wyjątkowe bogactwo struktur, będących efektem procesów kondensacyjnych. Istotne miejsce w Jej badaniach zajmuje także problematyka granicy między pozycjami inensjonalnymi i ekstensjonalnymi względem predykatu. W ostatnich latach w centrum jej zainteresowań są zagadnienia składni semantycznej, połączone z opisem leksykograficznym jednostek werbalnych, a także problematyka walencji.

Droga naukowa Profesor Małgorzaty Korytkowskiej zaczyna się na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie w 1966 roku ukończyła studia magisterskie na kierunku filologia słowiańska, specjalność bułgarystyka. W tym samym roku została

zatrudniona w Instytucie Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (początkowo Instytut Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk), gdzie pracowała nieprzerwanie do roku 2002. Tam też w roku 1976 uzyskała stopień doktora nauk filologicznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego, w roku 1990 stopień doktora habilitowanego, a w roku 1995 tytuł profesora.

Profesor Małgorzata Korytkowska jest założycielką studiów slawistycznych w Uniwersytecie Łódzkim. W 1995 roku objęła kierownictwo nad nowo powołanym Zakładem Filologii Słowiańskiej, który w tym samym roku przyjął pierwszych studentów na kierunek filologia słowiańska. Do 1998 roku Zakład funkcjonował w ramach kierowanej przez profesor Marię Kamińską Katedry Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej. Intensywny rozwój jednostki skutkował przekształceniem jej w samodzielną Katedrę Slawistyki (później Katedrę Slawistyki Południowej), której problematyka badawcza i dydaktyczna skupiała się głównie wokół Słowiańszczyzny Południowej.

Fundamentem relacji, które łączyły Profesor M. Korytkowską ze studentami, nigdy nie był strach przed majestatem szefa jednostki, a wyłącznie respekt wobec jej wiedzy naukowej. Doświadczenie pracy z Nią pokazało jej niezwykłą solidność, pracowitość i życzliwość w stosunku do studentów i współpracowników. Wypromowanie u niej pracy magisterskiej było równoznaczne z faktem, że jest to praca bardzo dobra, a jej obrona będzie tego wyłącznie potwierdzeniem. Ogromnego zaangażowania i życzliwości doświadczali też doktoranci, czego jestem osobiście przykładem, kiedy specjalnie czekała na mnie na dworcu Warszawa Centralna, żeby w biegu podpisać wszystkie wymagane przez ministerstwo dokumenty, potrzebne mi wtedy do rozpoczęcia studiów doktoranckich.

Katedrą Slawistyki Południowej Uniwersytetu Łódzkiego Profesor Małgorzata Korytkowska kierowała nieprzerwanie do roku 2012. Wypromowała 49 magistrów i 7 doktorów. W latach 2012–2017 pracowała na stanowisku profesora zwyczajnego w Instytucie Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Niezwykle wysoki poziom prowadzonych badań oraz wyjątkowa pracowitość i zorganizowanie przełożyły się na jej uczestnictwo w licznych prestiżowych gremiach naukowych. Została wybrana m.in. na Przewodniczącą Komitetu Słowianoznawstwa w dwóch kadencjach 2007–2010, 2011–2014 oraz Przewodniczącą Komitetu Narodowego ds. Współpracy z Międzynarodowym Komitetem Slawistów (MKS) na kadencje 2008–2010, 2011–2014.

Profesor Małgorzata Korytkowska była lub pozostaje członkiem następujących gremiów naukowych:

– Komitet Słowianoznawstwa: od 1999 do aktualnej kadencji 2020–2023. Członek Prezydium Komitetu w bieżącej kadencji;

– Międzynarodowy Komitet Slawistów od 2008 roku;
– Uczelniana Komisja Akredytacyjna w zespole akredytacyjnym filologii słowiańskich: 2002–2006;
– Zespół ekspertów do opracowania kryteriów akredytacyjnych specjalności filologia słowiańska 2007;
– Rada Oddziału PAN w Łodzi na kadencję 2007–2010;
– Komisja Bałkanistyczna przy Komitecie Słowianoznawstwa PAN (kadencja 2007–2010);
– Rada Naukowa Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk: w latach 1996–2006, 2011–2014, 2012–2017;
– Rada Naukowa Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego 1993–1996;
– Rada Naukowa Rady Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1995–2012;
– Polskie Towarzystwo Językoznawcze;
– Łódzkie Towarzystwo Naukowe;
– Warszawskie Towarzystwo Naukowe (członek-korespondent).

Profesor Małgorzata Korytkowska była kierownikiem i członkiem krajowych i międzynarodowych projektów badawczych, owocem których są obszerne opracowania monograficzne. Do najbardziej znaczących należy zaliczyć:

– udział autorski w polsko-bułgarskim projekcie stworzenia gramatyki konfrontatywnej opartej na modelu zawierającym semantyczny język-pośrednik (na podstawie języków polskiego i bułgarskiego). Projekt został zrealizowany w latach 1978–2010, a jego efektem jest trzynastotomowa publikacja, będąca najobszerniejszym opracowaniem w zakresie konfrontacji polsko-bułgarskiej, pt. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska*. Należy podkreślić istotny wkład M. Korytkowskiej w wypracowywanie całościowej koncepcji tej gramatyki oraz autorstwo i współautorstwo trzech jej tomów, dotyczących: 1) składni konfrontatywnej: *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*, 2) modalnej kategorii imperceptywności (współautor Roman Roszko): *Modalność imperceptywna* i 3) modalnej kategorii interrogatywności: *Modalność interrogatywna*;
– udział w międzynarodowym projekcie badawczym finansowanym przez Komitet Badań Naukowych i realizowanym przez M. Korytkowską i W. Maldżiewą (Instytut Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk) w latach 2000–2002. Dotyczył on zjawiska nominalizacji w językach polskim i bułgarskim. Efektem

współpracy jest opracowanie monograficzne *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego. Dopuszczalność nominalizacji argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim*;
- udział w latach 2001–2004 w finansowanym przez Komitet Badań Naukowych oraz kierowanym przez Stanisława Karolaka międzynarodowym ogólnosłowiańskim projekcie badawczym „Składnia porównawcza języków słowiańskich";
- udział w międzynarodowym projekcie badawczym realizowanym na podstawie umowy między Uniwersytetem Łódzkim, Uniwersytetem Warmińsko-Mazurskim i Państwowym Uniwersytetem Białoruskim w Mińsku w latach 2006–2010. W skład zespołu poza M. Korytkowską wchodzili: Aleksander Kiklewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), Julia Mazurkiewicz-Sułkowska i Agnieszka Zatorska (Uniwersytet Łódzki), Tatiana Ramza (Państwowy Uniwersytet Białoruski w Mińsku). Efektem czteroletniej pracy jest obszerna monografia *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski i polski*, red. nauk. Małgorzata Korytkowska i Aleksander Kiklewicz;
- kierownictwo w latach 2014–2017 zespołem oraz udział autorski w realizacji projektu badawczego „Właściwości składniowe czasowników jako podstawa ich opisu leksykograficznego w języku bułgarskim, polskim i rosyjskim". Projekt był finansowany przez Narodowe Centrum Nauki. Poza M. Korytkowską w skład zespołu wchodzili: Aleksander Kiklewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), Julia Mazurkiewicz-Sułkowska i Agnieszka Zatorska (Uniwersytet Łódzki). W wyniku realizacji tego projektu powstało trzytomowe opracowanie monograficzne *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi)*, red. nauk. Małgorzata Korytkowska.

Za swoje osiągnięcia naukowe Profesor Małgorzata Korytkowska była wielokrotnie wyróżniana i nagradzana zarówno w Polsce, jak i w Bułgarii. Wśród najważniejszych odznaczeń znajdują się:
- nagroda Sekretarza Naukowego PAN dla zespołu autorskiego *Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* – 1977 (XVII tomów);
- medal z okazji 100-lecia Bułgarskiej Akademii Nauk „100 години на БАН" – 1978;
- wyróżnienie z okazji 1300-lecia Bułgarii „1300 години България" – 1982;
- nagroda Rektora Uniwersytetu Łódzkiego za książkę: *Modalność imperceptywna* – 1998;

- list gratulacyjny Ministerstwa Kultury Republiki Bułgarii za wkład w rozwój i popularyzację kultury bułgarskiej *За принос в развитието и популяризирането на българската култура* – 1999;
- list gratulacyjny Prezydium Bułgarskiej Akademii Nauk za zasługi dla bułgarystyki i istotny wkład w rozwój filologii bułgarskiej i komparatystyki *За заслуги към българистиката – за съществен принос в развитието на българската филология и компаристика* – 2001;
- nagroda Rektora Uniwersytetu Łódzkiego za osiągnięcia naukowe – 1997;
- Medal Komisji Edukacji Narodowej – 2008;
- Złota odznaka za istotny wkład w rozwój i popularyzację bułgarystycznych badań językoznawczych *ЗЛАТНА ЗНАЧКА – за съществен принос към развитието и популяризирането на българистичните езиковедски изследвания*, przyznana przez Instytut Języka Bułgarskiego przy Bułgarskiej Akademii Nauk – 2012;
- Wielka Nagroda Instytutu Języka Bułgarskiego przy Bułgarskiej Akademii Nauk za wkład w rozwój bułgarskich badań językoznawczych *ГОЛЯМА НАГРАДА на Института за български еик за приноса към развитието на българската езиковедска наука* – 2019;
- Zespołowa Nagroda Rektora Uniwersytetu Łódzkiego za monografię *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi)* – 2020.

Profesor Małgorzata Korytkowska wciąż pozostaje jedną z najbardziej wyrazistych postaci polskiej slawistyki i niekwestionowanym autorytetem językoznawstwa konfrontatywnego. Przyjęty przez nią model pracy naukowej opiera się na jasnych zasadach i twardych założeniach, co zawsze gwarantuje najwyższą akademicką jakość i naukową rzetelność. Mimo że należy ona do badaczy skupionych na problemach zintegrowanego opisu gramatyki i semantyki w ujęciu konfrontatywnym, to jednak stroni od wszelakiego rodzaju partykularyzmu, ponieważ jej głównymi wartościami są prawda naukowa, zasadność twierdzeń oraz poszanowanie alternatywnych koncepcji i punktów widzenia. Bez najmniejszej wątpliwości można również stwierdzić, że takie pojęcia, jak etyka i moralność, nie są dla Profesor Małgorzaty Korytkowskiej pozbawionymi treści słowami, ponieważ jej praca zawsze opiera się na absolutnie bezwyjątkowej uczciwości.

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska

Цветанка Аврамова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София
E-mail: avramova.cv@slav.uni-sofia.bg
ORCID: 0000-0001-8084-258X

ЗА НЯКОИ СПОРНИ ВЪПРОСИ, СВЪРЗАНИ С ДЕФИНИРАНЕТО НА СЛОВООБРАЗУВАТЕЛНАТА ТРАНСПОЗИЦИЯ

0.1. На словообразувателната транспозиция са посветени не малко изследвания, които тук по разбираеми причини не може да бъдат изброени. Въпреки това в славистиката все още няма единно виждане за същността и конкретните ѝ проявления. Най-общо може да се каже, че тя се разбира в широк и тесен смисъл. Според широкото разбиране транспозицията е преобразуване, трансформиране на дума от един лексикограматичен клас (част на речта) в друг и (произтичащата от това) задължителна смяна на синтактичната функция на производната дума, без оглед на семантиката (вж. Кубрякова, 1981, сс. 145–158 и цит. там литература; Харитончик, 2015 и цит. там литература и др.). Такова широко разбиране отнася към транспозицията голяма част от производните думи – на практика всички, които са образувани от думи с друга категориална принадлежност[1] и с друга синтактична функция, напр.: *учи – учител*, *учи – учене*, *млад – младост*, *млад – младее*, *рибар – рибарски*, *плете – плетиво*, *весел – веселяк*, *весел – весело* (нареч.), *играе – игрище*, *играе – игрив* и под. В словообразувателните изследвания обаче част от тези думи се разглеждат не като транспозиционни, а като мутационни деривати, т.е. на практика се приема по-тясното разбиране, отчитащо и семантичната страна, според което при транспозицията задължително се съхранява лексикалното значение на изходната дума. С други думи, транспозицията в тесен смисъл предполага задължителна смяна на категориалната принадлежност и синтактичната функция на производната дума (ПД) в сравнение с произвеждащата, но запазване на нейното лексикално значение (ЛЗн). По-тясното

[1] Под категориална принадлежност тук и навсякъде се разбира принадлежност към определена част на речта.

разбиране, дефинирано от М. Докулил (Dokulil, 1962, 1997[2]) и намерило широко приложение в славистиката, съвпада с дефинирането на т. нар. синтактична деривация от Й. Курилович (Курилович, 1962)[3].

0.2. Във връзка с дефинирането на частите на речта и техните първични и вторични синтактични функции Й. Курилович посочва, че първичните синтактични функции произтичат от лексикалните значения на частите на речта и представляват своего рода транспозиция на тези значения. Терминът деривация (по-точно синтактична деривация – пояснението мое, Ц. А.) се употребява от Курилович в широк смисъл – „понимая под деривацией не только факт образования одних слов от других с целью передачи синтаксических функций, отличных от синтаксических функций исходных слов, но также и тот факт, что одно и то же слово может выступать в разных в т о р и ч н ы х синтаксических значениях, будучи в о т м е ч е н н о м (разредките на автора, Й. К.) синтаксическом окружении"[4] (Курилович, 1962, с. 61).

Така, според автора, синтактичният дериват е форма със същото лексикално съдържание като това на изходната форма, но с друга синтактична функция (Курилович, 1962, с. 61). На синтактичната деривация, която „протича в рамките на едно и също лексикално значение"[5], бива противопоставена т. нар. лексикална деривация, при която изходните и производните думи са идентични по своята първична синтактична функция (Курилович, 1962, с. 63).

0.3. Двудялбата синтактична деривация ~ лексикална деривация, съответно синтактични деривати ~ лексикални деривати на Й. Курило-

[2] Посоченото изследване е от 1982 г.; тук се цитира препечатаният текст от 1997 г.

[3] Изследването на Курилович е от 1936 г. Тук се цитира руският превод от 1962 г.

[4] „…разбирайки под деривация не само образуването на една дума от друга с цел изразяване на синтактични функции, различни от тези на изходните думи, но и фактът, че една и съща дума може да изразява различни в т о р и ч н и синтактични значения, бидейки в о т б е л я з а н о т о синтактично обкръжение" (Тук и навсякъде преводът мой, Ц. А.).

[5] В руския превод се говори за лексикално съдържание (срв.: „Синтаксический дериват – это форма с тем же лексическим содержанием, что и у исходной формы, но с другой синтаксической функцией") (Курилович, 1962, с. 61) и лексикално значение („В то время как синтаксический дериват происходит внутри одного и того же лексического значения […], деривация лексическая предполагает, что исходное и производное слова идентичны друг другу по первичной синтаксической функции") (Курилович, 1962, с. 63); двата термина очевидно се използват като синоними.

вич или тридялбата транспозиция ~ мутация ~ модификация, съответно транспозиционни деривати ~ мутационни деривати ~ модификационни деривати на М. Докулил, се смятат за общоприети в славистиката; едни или други словообразувателни школи и отделни лингвисти използват едната от двете класификации[6].

0.4. Ще обърна по-специално внимание на *авторите, опиращи се на тясното разбиране на транспозицията (= синтактична деривация), т. нар. чиста транспозиция*, неусложнена със семантична модификация (рус. семантический сдвиг) (Кубрякова, 1981, с. 150; Dokulil, 1997). Прегледът на достъпната ми литература по въпроса показва, че въпреки еднаквите дефиниции, на които се позовават, към чистата транспозиция авторите отнасят нееднородни типове деривати. Основната причина за това е *различното разбиране на изискването за тъждественост на лексикалното значение на изходната (произвеждащата) и на производната дума*. В това отношение с пълна сила и днес важи наблюдението на О. П. Ермакова, направено през 1977 г., че „поскольку вопрос о зачисления тех или иных словообразовательных типов в синтаксические дериваты связан с установлением лексического тождества производного и производящего, а он решается разными исследователями по-разному, полного единства в разграничении среди словообразовательных типов лексической и синтаксической деривации быть не может“[7] (Ермакова, 1977, с. 8 – цит. по Кубрякова 1981, с. 155; вж. също Харитончик, 2015, с. 55).

0.4.1. Същевременно се обръща внимание и на факта, че *пълно* съответствие между значението на произвеждащата и производната дума очевидно едва ли е възможно именно поради смяната на категориалната (граматичната) принадлежност на производната дума (вж. напр. Petr, 1986, с. 213 и др.; Dokulil, 1997; Bednaříková, 2009, с. 137). Коментирайки словообразувателната транспозиция от типа чеш. *skonat* → *skon*, *sténat* → *sten*, Б. Беднаржикова отбелязва: „Významová identita je sice předpokládaná, ač absolutní stupeň séman-

---

[6] Списъкът с литературата, посветен на различните типове транспозиция (не само словообразувателната), е внушителен и не е възможно да бъде представен тук.

[7] „доколкото въпросът за причисляването на едни или други словообразувателни типове към синтактичните деривати е свързан с установяването на лексикално тъждество между производната и произвеждащата дума, а той се решава от различните изследователи по различен начин, пълно единство в разграничаването сред словообразувателните типове на лексикалната и синтактичната деривация не може да има“.

tické identity již z podstaty slovotvorného aktu (v podobě morfologického onomaziologického procesu) je nemožný“[8].

> Нельзя не заметить – изтъква З. А. Харитончик, что перекатегоризация единицы и приобретение ею новых синтаксических ролей обязательно сопровождается и некоторым семантическим сдвигом, ибо в содержательном плане важны как лексическое значение, так и те коммуникативные смыслы типа субъектности/объектности, атрибутивности и т.д., на создание средств выражения которых направлена сама операция транспозиции[9] (Харитончик, 2015, с. 55).

1.0. Беглите ми наблюдения върху определяните в славянската дериватология като типични транспозиционни (синтактични) деривати nomina actionis от типа бълг. *бягане*, *бяг*, *бягство*, *бяганица*; *стреляне*, *стрелба*; *ловене*, *лов*, *ловитба*; *гърмене*, *гръм*, *гърмеж* и др. (примерите са аналогични в славянските езици) потвърждават оценката на З. А. Харитончик. Ще се спра малко по-специално върху дериватите *бягане*, *бяг*, *бяганица*, *бягство*. В българската дериватология те са характеризирани като транспозиционни деривати (вж. напр. Радева, 1991, 2007), образувани от глагола *бягам* (Пенчев, 1999, с. 51). Според многотомния тълковен *Речник на българския език* (РБЕ) този глагол има 11 значения (някои от тях са с един или няколко нюанса – в речниковата статия са отделени с две наклонени черти). За по-голяма пълнота ще бъдат цитирани и някои от илюстративните примери на съответните значения:

бя̀гам – 1. Отстъпвам, отдалечавам се с бързо движение, с тичане от някаква опасност. *Събудих се и отворих очи. И що да видя! Цяло стадо змии… Скочих, грабнах пушката си и хукнах да бягам.*; *Тя търти да бяга, да се спаси от смъртта.* • Бягай (бягайте) да бягаме и (по-рядко) беж (бежте) да бягаме. За усилване на подкана за извършване на действието; да се спасяваме с тичане от нещо лошо, опасно. *Някой извика: „Турците заобикалят града. Бягайте, хора, да бягаме!“*; *Селянинът се изправя, поглежда за миг жертвата*

[8] „Семантично тъждество [между изходната и производната дума – поясн. мое, Ц. А.] се предполага, макар че такова абсолютно семантично тъждество – дори и само поради осъществяването на словообразувателния акт (като ономасиологичен процес) – е невъзможно“.

[9] „Не може да не забележим, че прекатегоризацията на единиците и получаването на нови синтактични роли задължително се съпровожда от някаква семантична модификация, тъй като в съдържателен план са важни както лексикалното значение, така и онези комуникативни смисли от типа субектност/обектност, атрибутивност и т.н., към чието създаване на изразни средства е насочена самата операция транспозиция“.

си да се увери, че работата е успяла. – Сега… беж да бягаме, Петре, докле няма никого. // Бързо, веднага напускам някое място, за да бъда далеч от някаква опасност. *Тя го хвана за рамото и тревожно пошепна: – Бягай, ще те арестуват. Бягай още сега, още тази минута.*; *– Не бой се, аз не съм убил никого, та да бягам.*

2. *Разг.* Тичам (обикн. без цел, за забава, спорт и др.). – *Ха, миличък, отскочи до халите да купиш малко паламуд,…, ха на парфюмерията за помада,… И аз препускам по цял ден, бягам като раздавач от бързата поща и няма ни край, ни конец.; В разредена колона състезателите бягат в леко темпо около игрището.* // Умея да тичам. – *Аз бягам по-бързо от теб, можем да се надбягваме, ако искаш.*

3. *Прен.* За превозно средство или река, поток и др. – движа се с голяма бързина. *Влакът бягаше през равнината с пълна пара.*; *По небето бягаха ниски разпокъсани облаци, но дъжд все още не валеше. // Прен.* За очи, поглед – бързо се местя от предмет на предмет. *Очите ѝ бягаха по върховете на планината и дълго се спираха очаровани в околните красоти.*; *Мечков мълчеше и погледът му бягаше някъде през прозореца. // Прен.* За време – минавам бързо, неусетно; летя. *Нека бяга времето крилато.*

4. *Разг.* Отправям се, отивам обикн. с бързане някъде с някаква цел или да работя, да върша, видя нещо. *В кръчмата на Филипа не се застояваше никой. Ако някой влезеше, купуваше си набързо нещо и бягаше пак на работата си.*

5. Обикн. пов. Отстранявам се, отдръпвам се, махам се. *„Хай-й-й, бягайте настрана, мари, да не уплашите кончето!“*; *Канят ли те, яж! Гонят ли те, беж!* Погов.

6. С предл. от. Отбягвам някого, страня от някого. *Върнах се във Флоренция, но и там ме посрещнаха враждебно, бягаха от мен като от прокажен…*
• Обр. *Любовта бяга от човешките сърца, хората не са вече братя.*

7. Напускам, оставям родно място, дом, родина и забягвам, обикн. за да се спася от някаква опасност, от нещо неприятно. *Всичко, което не можело да понася хомота на робството, бяга оттатък Дунава.* // Отивам на друго, по-добро място да живея, да работя или оставям, напускам досегашното си място. *Майсторът бил много заядлив и затова работниците бягат от печатницата.*

8. Напускам тайно някое място, обикн. където съм бил заставен да бъда; побягвам. – *Кога се завърна от Диарбекир? – Искаш да кажеш, кога бегàх?*

9. *Разг.* За момиче – приставам на мъж. *Галила се с един, бягала дори с него, но баща ѝ я хванал, върнал я и я дал на някакъв ага.*

10. *Разг.* С предл. от. Отклонявам се без разрешение от служебни задължения, от учебни занятия и под. *Има работнички, които понякога бягат от събрания. Δ Бягам от час. // Разг.* Обикн. при отриц. с предл. от. Старая се да избегна нещо, което ми е неприятно или от което се страхувам. *Македонски бяга от глада, но не бяга от смъртта.*

11. *Разг.* С предл. по, към. Търся, стремя се да имам или да постигна нещо, към което имам голяма слабост. *Че ти не знаеш ли как нашият българин бяга по новото и по чуждото?*

1.1. В тълковните речници на българския език (БЕ) само nomina actionis на **-не** се представят със структурна дефиниция (когато не са развили вторични значения) от типа '*Отгл. същ. от*', срв. дефиницията в РБЕ: *бягане* – **1.** 'Отгл. същ. от бягам'[10]. Това показва, че само тези nomina actionis запазват в най-голяма степен ЛЗн на произвеждащите ги глаголи. Останалите девербални съществителни се представят със структурно-описателни дефиниции или дефиниции чрез синоними, срв.: *бяг* – **1.** 'Бягане, тичане'; **2.** 'Бързо движение на нещо (превозно средство, машина, река и др.)'. **3.** *Остар.* 'Бягство (във 2 знач.)'; *бяганица* (*разг.*) **1.** 'Бягане, тичане'; **2.** 'Вид детска игра; гоненица'; *бягство* – **1.** 'Оттегляне с бяг от някаква опасност'; **2.** 'Тайно напускане, избягване на човек от място, което е опасно или неприятно за него и където обикн. е бил заставен да бъде'; **3.** 'Своеволно неизпълнение на задълженията и отклоняване от тях'; **4.** 'Странене, откъсване от обществото и обществените проблеми; отчуждаване, затваряне в себе си'; **5.** 'За мома – приставане на ерген'.

Вижда се, че *бяг* и *бяганица* (в 1-во зн.) са изтълкувани чрез деривата *бягане*, който е представен като техен синоним, както и със синонима *тичане*, докато *бягство* е с по-тясна семантика.

1.2. Ако приемем, че и четирите девербални съществителни *бягане*, *бяг*, *бяганица*, *бягство* са транспозиционни деривати, това би трябвало да предполага тъждество между тяхното ЛЗн и ЛЗн на изходния глагол, което,

---

[10] Второто значение е лексикализирано: **2.** *Спорт.* Вид лекоатлетическа дисциплина, при която с тичане трябва да се измине определено разстояние за възможно най-кратко време.

от своя страна, би трябвало да води до синонимия и възможност за контекстуална заменяемост на съществителните. Дори и беглото сравнение на дефинициите на ЛЗн на съществителните, както помежду им, така и по отношение на произвеждащия глагол, обаче поставя под съмнение подобно твърдение. Ще се спра на дериватите *бягане*, *бяг* и *бяганица*, тъй като *бягство*, както се вижда от речниковите дефиниции, не е техен синоним.

1.2.1. Да разгледаме най-напред съществителното *бягане* (в 1-во зн.). Структурната дефиниция 'Отгл. същ. от бягам' предполага, че то е съотносимо с всяко едно от значенията на глагола. Езиковият усет обаче ни подсказва, че това не се отнася за всички значения. Ако използваме същите примери за употреба на съответните значения, приведени в речника, и се опитаме да номинализираме изреченията със спрегнатия глагол в тях, ще се убедим, че такава замяна на глагола със съществителното *бягане* е неподходяща; възможно е обаче да се използва съществителното *бягство*. Срв. напр.:

> *Галила се с един, бягала дори с него, но баща ѝ я хванал, върнал я и я дал на някакъв ага. – Нейното галене с един, *бягане с друг* (*… бягството й с друг…*) (към 9-то значение).

Анализът на този (и на други примери), показва, че съществителното *бягане* в 1-во зн. не се свързва семантично с *всички* значения на изходния глагол и това би трябвало да бъде посочено в тълковния речник (както е направено в много други подобни случаи).

1.2.2. Според цитираните дефиниции най-близо помежду си в семантично отношение са съществителните *бягане* и *бяг*, *бягане* и *бяганица*. За това свидетелства фактът, че *бяг* и *бяганица* в 1-во зн. са изтълкувани чрез *бягане* (в 1-во зн.). Анализът на приведените в речниковата статия на *бягане* примери обаче показва, че това не важи във всеки контекст. Ако се опитаме в тях да заменим съществителното *бягане* с *бяг*, съответно с *бяганица*, ще видим, че подобна замяна е възможна само в някои случаи. Срв.:

> *Той не бил умрял от раната си, … а от бягането [*бега, ?бяганицата], дето се изпотил.*; *О, какво лудо, какво паническо бягане [какъв панически бяг, *каква паническа бяганица] бе тогава, веднага след тая бомбардировка на десети януари!*; *Лиляна, двадесет и три годишна, избрана бе за членка на ЦК. /…/ Но вместо бягане от отговорност [*бяг от отговорност*; **бяганица от отговорност] / и търсене по-тихички места, / тя просия от щастие и гордост.*; *Понякога стават женитби с побягване…[*женитби с бяг*; **женитби с бяганица] Бяганията [*Беговете*; *?Бяганиците] стават по разни причини.*; *После пак –*

*боеве, опълченците, руситe, бият се; после пак страхове, бяганета [*бегове*[11]; *бяганици] – кланета.*

1.2.3. Вече бе посочено, че съществителното *бяганица* в 1-во зн. не е равностойно на глагола в 1-во зн., а само на *бягане* и *бяг* в определени контексти.

1.2.4. В резултат на проведения анализ може да се направи изводът, че макар и представени в РБЕ с еднакво ЛЗн (има се предвид тяхното 1-во зн.) (*бяг* 'бягане'; *бяганица* 'бягане', следователно *бяганица* 'бяг'), те не са пълни синоними. Доказателство за това е различната им съчетаемост, т.е. невъзможността да бъдат заменяни във всеки контекст. Разглежданите деривати се свързват семантично с определени значения на произвеждащия глагол.

2.0. Наред с проблема за установяването на тъждественост на лексикалните значения на произвеждащата и производната дума при транспозицията, съществува още един проблем, свързан с равнището, към което тя бива отнасяна – равнището на ономасиологичните категории, на словообразувателните начини или на словообразувателното значение.

2.1. В първата версия на своята ономасиологична теория М. Докулил (Dokulil, 1962) дефинира транспозицията като един от трите главни типа ономасиологични категории (наред с мутацията и модификацията) и определя три транспозиционни (абстрактни) ономасиологични категории:

а) опредметяване на признак (zpředmětnění vlastnosti), привеждайки следните примери: *rychlost*, *dobrtota*, *chudoba*, *výše* (*výška*), *bratrství*, *kamennost*, *hlavatost*, *hravost*, *znalost*, *rozvitost*, *zaměstnanost* и др.;

б) опредметяване на действие (zpředmětnění děje), напр.: *pád*, *padnutí*, *padání*, *odpočinek*, *odpočinutí*, *odpočívání*, *hra*, *hraní*, *výměna*, *vyměnění*, *vyměňování*. Авторът обръща внимание, че „отношението към глагола в тези имена е по-тясно или по-свободно", привеждайки като пример съществителните *pád* vs. *padnutí*, *padání* (срв. представените по-горе бълг. *бягане*, *бяг*, *бяганица*, *бягство*);

---

[11] Тук и в някои други случаи е възможно да се употреби съществителното *бяг*, но трябва да се има предвид, че то е с дефективна парадигма, без форма за мн.ч., т.е. не може да изрази признака 'множественост', както това е направено с помощта на съществителното *бягане* в посочения контекст.

в) транспониране на обстоятелство в качество (адективизация на наречие или обстоятелствен израз), напр.: *dům stojící* ***dole (doleji)*** → ***dolní*** *dům*, *vozidlo jedoucí nebo jezdící* ***rychle*** → ***rychlé*** *vozidlo*, *noviny visící* ***na stěně*** → ***nástěnné*** *noviny*, *divadlo hrané* ***zítra*** → ***zítřejší*** *divadlo*, *obyvatelé bydlící* ***tam*** → ***tamější*** *obyvatelé* и др. (Dokulil, 1962, сс. 43–45).

Към тези основни транспозиционни категории по-късно авторът добавя още две [т. нар. „окачествяване на признак" (zvlastnostnění děje)], напр.: *přišel* → *přišlý*, *trestán* → *trestaný*; („оглаголяване"/вербализиране на качество (zdějovění vlastnosti), напр.: *(být) zelený* → *zelenat se* (Petr, 1986, с. 213; вж. също Dokulil, 1996, сс. 87–88). Тези транспозиционни категории се смятат за утвърдени в чешката дериватология; в *Новия енциклопедичен речник на чешкия език* е добавена и „транспозиция на качества в обстоятелства" (адвербиализация на прилагателни), напр. *veselý* → *vesele*; *vysoký* → *vysoko*, *vysoce*; *český* → *česky* (NESČ online – transpozice; автор на раздела е З. Русинова).

2.1.1. По-късно М. Докулил внася редица уточнения в разбирането си за транспозицията, на които няма да се спирам подробно. Важно в случая е това, че авторът характеризира словообразувателната транспозиция като *отделен тип деривация в широк смисъл*, под която се разбира „образуването на едни езикови форми от други, семантично по-прости" (Dokulil, 1997, с. 107).

2.1.2. Според Б. Беднаржикова схващането на транспозицията у М. Докулил е нееднозначно – от една страна, става дума за един от трите типа ономасиологични категории, а от друга – за тип деривационен процес, при който се променя само синтактичната функция на изходната дума, докато ЛЗн остава същото (втората дефиниция съвпада с тази на Й. Курилович) (Bednaříková, 2009, с. 127).

3.0. За транспозицията, разбирана като *словообразувателен процес* и като *тип словообразувателно значение* (СоЗн), говори Св. Менгел. Изразявайки основателното съмнение, че СоЗн се отнася към типа формално изразени езикови значения и че негов носител е формантът, и като се опира на първо място на семантичните процеси, протичащи по време на словообразувателния акт, авторката предлага своя, различна интерпретация на някои деривати, характеризирани от други автори като деривати с модификационно, мутационно или с т. нар. съединително СоЗн, или дори като деривати, непритежаващи словообразувателно значение, и причислява тези деривати към транспозиционните образувания (Менгел, 2006). Става дума за:

а) образуването на нови думи в резултат на срастване и композиция, напр. рус. *быстро + растворимый → быстрорастворимый*, *нефть + провод → нефтепровод*, нем. *Tee + Kessel → Teekessel*, *Kafee + Kanne → Kafeekanne* (Менгел, 2006, сс. 132–134);

б) субстантивацията[12], при която мотивираща основа е не само прилагателното, а словосъчетанието от прилагателно и съществително, напр. рус. *рабочий человек → рабочий*, *детская комната – детская*. Както посочва авторката, ЛЗн на изходното словосъчетание се възпроизвежда изцяло в производното еднословно наименование, срв. *рабочий* 'рабочий человек', *детская* 'детская комната'. Във формален план според Св. Менгел тук протича транспозиция на словосъчетание в еднословно наименование за сметка на отсичане на опорния компонент, основните категориални характеристики на който се пренасят върху производното наименование (Менгел, 2006, с. 134);

в) суфиксалната универбизация от типа рус. *литературная газета → литературка* (разг.), *пятиэтажный дом → пятиэтажка* (разг.);

г) съкращения от типа *магнетофон – маг* (разг.). Авторката изтъква, че

> …суть словообразовательного процесса при усечении – транспозиция полнозначного фонетически оформленного слова в его звуковой отрезок. В семантическом плане лексическое значение и все категориальные характеристики производящего полностью транспонируются в производное, благодаря чему „звуковой отрезок" приобретает статус производного слова[13] (Менгел, 2006, с. 138).

3.1. Наблягането изключително върху семантичната страна – запазването на ЛЗн на изходната дума или словосъчетание в производната, е в разрез с определението на транспозицията (= синтактичната деривация), на което се позовава самата Св. Менгел в началото на своето изследване. Ще припомня, че освен съхраняването в най-голяма степен на ЛЗн, задължително условие е производната дума да е с *различна синтактична функция*. А това не е изпълнено в случаите, посочени в примери б), в), г). Най-спорен пример за транспозиция е вътресловната абревиация (*магнетофон – маг*), тъй като тя се осъществява дори в рамките на една дума (чрез съкращаване на дума). Твърди се, че се извършва „транспозиция

---

[12] Елиптичната субстантивация – поясн. мое, Ц. А.

[13] „…същността на словообразувателния процес при абревиацията (вътресловната абревиация – поясн. мое, Ц. А.), е транспозицията на пълнозначната фонетично оформена дума в неин звуков отрязък. В семантичен план лексикалното значение и всички категориални характеристики на произвеждащата дума се транспонират изцяло в производната, благодарение на което 'звуковият отрязък' получава статус на производна дума".

на пълнозначната фонетично оформена дума в неин звуков отрязък“, като едновременно се отбелязва, че този „звуков отрязък“ получава статус на производна дума. Такава „транспозиция“ на съществително име в съществително име (т.е. в дума от същата част на речта и със същата синтактична функция) противоречи на дефинирането на транспозицията в цитираната научна литература.

Фокусирането на вниманието само върху едната от двете страни – формалната (както е при широкото разбиране на транспозицията) или семантичната, води до твърде спорни резултати. Затова смятам, че при изследването на конкретните прояви на транспозицията трябва да се имат предвид и двете страни.

Но дори и при спазването на това условие има твърде големи амплитуди в мненията на изследователите по въпроса за отделните типове деривати, които трябва да бъдат отнесени към явлението, наречено транспозиция.

4.0. Без да си поставям за цел изчерпателното представяне на отделните мнения (което не е възможно в рамките на едно кратко изследване), само ще обърна внимание на факта, че и сред привържениците на ономасиологичната теория има различни интерпретации на транспозицията. Така например при съществителните имена словашкият дериватолог Ю. Фурдик отнася към *транспозиционните ономасиологични категории* единствено категориите опредметяване на действие (напр. *čítanie*, *písanie*, *mlietie*, *výstrel*, *bôľ*, *streľba*, *tancovačka*, *žobrota*, *klamstvo*, *integrácia*, *surfing*, *blamáž*) и опредметяване на качество (напр. *rýchlosť*, *dobrota*, *zloba*, *horúčava*, *nebezpečenstvo*, *čierň*, *zdravie*, *naivita*), при прилагателните определя като транспозиция адективизирането на причастия (напр. ***rozhodujúci*** *okamih*, ***riadiaci*** *pracovník*, ***nečakaný*** *hosť*, ***rozvravený*** *sused*, ***zamilovaný*** *chlapec*, ***pečená*** *hus*, ***skrytá*** *chyba*), при наречията – транспозицията на безпредложен израз в обстоятелство (наречие) (напр. *ráno*, *večer*, *krížom*, *cestou*, *chviľu*), на предложен израз в обстоятелство (*navrch*, *dokopy*, *popoludni*, *sčasti*, *včas*), при образуването на десубстантивни суфиксални наречия (*koňmo*), при „преход на качество в обстоятелство“ (*dlho*, *pekne*, *bratský*, *dohola*, *naboso*, *po rusky*), при „преход на действие в обстоятелство“ (*mlčky*, *ležmo*) (Furdík, 2004, сс. 88–90, 100, 103, 105–106). Както се вижда, и тук транспозицията се свързва ту с ономасиологичните категории, съответно с номинацията, ту със словообразувателния начин. Авторът изтъква, че при глаголите транспозицията не е застъпена (Furdík, 2004, с. 105).

4.1. За разлика от Ю. Фурдик, М. Соколова смята, че има транспозиционни деривати и при глаголите. Наред с традиционно определяната транспозиция на не-предметност в предметност, авторката допуска транспозиция на не-качество в качество (*matkin*, *zlepený*, *dnešný*), на не-процесу-

алност в процесуалност (*havranieť*, *zelenať sa*, *otepliť sa*) и на не-обстоятелство в обстоятелство (*večer*, *mlado*, *plačky*) (Sokolová, 2007, сс. 180–181).

4.2. Ученикът и последовател на Ю. Фурдик – М. Олощяк, изразява по-различно становище. За чисто транспозиционни той смята само субстантивните деривати, тъй като „в отношението понятийно независима същност (субстанция) – понятийно зависими същности (статичен признак, динамичен признак, признак на признак) е възможно без промяна на ЛЗн да се абстрахира само при транспонирането на несубстанция в субстанция: действие → субстанция, качество → субстанция, обстоятелство → субстанция и др.“ (Ološtiak, 2013, с. 61; вж. по-подробно сс. 60–67).

4.3. В случаите, когато промяната на категориалната характеристика е съпроводена с определена семантична „добавка“, с добавяне на сема(нтичен признак), авторът допуска наличието на преходна транспозиционно-мутационна категория (към която включва напр. притежателните прилагателни, отнасяни от М. Соколова към транспозиционния тип), както и при вербализацията на предметността, т.е. при образуването на глаголи от типа *havranieť* ‘stávať sa havranom’, *starnúť* ‘stávať sa starým’, *zozimit sa* – ‘stať sa zima’ (Ološtiak, 2013, сс. 64–65). Същевременно обаче глаголът *uskromniť sa* ‘stať sa skromným’ е причислен към мутационните деадективни деривати (Ološtiak, 2013, с. 60).

4.4. С преходни транспозиционно-мутационни/мутационно-транспозиционни и дори транспозиционно-модификационни (!) (наред с мутационно-модификационните) катеории работят и редица други автори (напр. Коряковцева, 2006; Ološtiak, 2013, сс. 20–21 и цит. там литература; Waszakowa, 1996[14] и др.)[15]. В такива случаи обаче според мен разграничаването на мутация, модификация и транспозиция в словообразуването се обезсмисля.

5.0. От всичко, казано дотук, се вижда, че дефинирането на словообразувателната транспозиция в тесен смисъл (= синтактична деривация) като преобразуване, трансформиране на дума от един лексикограматичен клас

---

[14] От цитираните автори единствено Кр. Вашакова определя т. нар. мутационно-модификационни категории.

[15] М. Соколова определя също така интеграционно-модификационен и интеграционно-мутационен тип деривати (вж. по-подробно Sokolová, 2007).

(част на речта) в друг и (произтичащата от това) задължителна смяна на синтактичната функция, без промяна на лексикалното значение, се нуждае от допълнително уточнение по отношение на постулата за тъждество на ЛЗн на изходната и производната дума. Дори автори, изхождащи от едни и същи теоретични основи, причисляват към транспозиционните деривати различни типове производни думи или утвърждават наличието на преходни транспозиционно-мутационни/мутационно-транспозиционни и дори транспозиционно-модификационни категории, като пренебрегват факта, че модификацията, противоположно на транспозицията, се осъществява при образуване на думи от една и съща част на речта.

5.1. Очевидно е, че пълно тъждество между ЛЗн на изходната и на производната дума не може да има – дори и при девербалните nomina actionis на -**не** или деадективните nomina essendi на -**ост**, характеризирани в дериватологията като типични транспозиционни деривати, има семантична промяна, произтичаща от смяната на категориалната принадлежност. ПД назовават същото явление (в случая: динамичен признак и статичен признак), но „облечено“ в друга част на речта, в рамките на друг лексикограматичен клас, с друга синтактична функция и следователно би трябвало да могат да заменят произвеждащите ги думи (в съответното значение/съответните значения – при многозначните думи) във всички (или поне в максимален брой) контексти. Такава контекстуална замяна обаче едва ли е възможна във всички случаи.

5.2. При определянето на СоЗн на мутационните и модификационните деривати се абстрахираме от тяхното конкретно ЛЗн. Възможно ли е това при транспозицията, чиято дефиниция съдържа изискването за тъждество на ЛЗн на произвеждащите и производните думи – тъждество, което очевидно не е възможно в абсолютна степен? Не означава ли това, че е необходимо преосмисляне на съществуващата дефиниция на транспозицията (в тесен смисъл)?

СЪКРАЩЕНИЯ

БЕ – български език

ЛЗн – лексикално значение

ПД – производна дума

СоЗн – словообразувателно значение

БИБЛИОГРАФИЯ

Ермакова, О. П. (1977). *Проблемы лексической семантики производных и членимых слов* [Автореф. докт. дис.]. Калужский государственный педагогический институт им. К. Э. Циолковского.

Коряковцева, Е. И. (2006). Типы словообразовательных категорий: Функции формантов, семантика производящих основ (отсубстантивные nomina actionis с формантом *-ство*). В Б. Б. Крысько (Ред.), *Славистика: Синхрония и диахрония: Сборник статей к 70-летию И. С. Улуханова* (сс. 271–283). Издательский центр „Азбуковник".

Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений: Семантика производного слова*. Наука.

Курилович, Е. (1962). Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории части речи. В *Очерки по лингвистике: Сборник статей* (сс. 57–70). Издательство иностранной литературы. https://doi.org/10.1086/364672

Менгел, С. (2006). Словообразовательное значение. В Б. Б. Крысько (Ред.), *Славистика: Синхрония и диахрония: Сборник статей к 70-летию И. С. Улуханова* (сс. 126–141). Издательский центр „Азбуковник".

Пенчев, Й. (Ред.). (1999). *Словообразувателен речник на съвременния български книжовен език* [СРСБКЕ]. Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Радева, В. (1991). *Словообразуването в българския книжовен език*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Радева, В. (2007). *В света на думите: Структура и значение на производните думи*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Речник на българския език [РБЕ]. (б.д.). http://ibl.bas.bg/rbe/

Харитончик, З. А. (2015). *В поисках сущности имен: Избранное: Сборник научных статей*. Минский государственный лингвистический университет.

Bednaříková, B. (2009). *Slovo a jeho konverze*. Univerzita Palackého v Olomouci.

Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině: T. 1. Teorie odvozování slov*. Nakladatelství Československé akademie věd.

Dokulil, M. (1996). Tvoření slov. В M. Čechová (Ред.), *Čeština – řeč a jazyk* (сс. 76–132). ISV nakladatelství.

Dokulil, M. (1997). K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. В O. Uličný (Ред.), *Obsah: Výraz: Význam: Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila* (сс. 201–208). Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Furdík, J. (2004). *Slovenská slovotvorba: Teória, opis, cvičenia*. Náuka.

Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (Ред.). (2012–2018). *Nový encyklopedický slovník češtiny online* [NESČ online]. Masarykova univerzita. https://www.czechency.org/

Ološtiak, M. (2013). Onomaziologická štruktúra lexikálnych jednotiek. В M. Ološtiak & L. Sisák (Ред.), *Od morfém ku komplexným slovám a ich paradigmám: Výraz, význam, funkcia* (сс. 9–89). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Petr, J. (Ред.). (1986). *Mluvnice češtiny: T. 1. Fonetika: Fonologie: Morfonologie a morfemika: Tvoření slov*. Academia.

Sokolová, M. (2007). Vzťah slovnodruhových a onomaziologických kategoriálnych významov. В *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung* (сс. 178–195). Olms.

Waszakowa, K. (1996). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi* (2. Изд.). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Bednaříková, B. (2009). *Slovo a jeho konverze*. Univerzita Palackého v Olomouci.

Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině: Vol. 1. Teorie odvozování slov*. Nakladatelství Československé akademie věd.

Dokulil, M. (1996). Tvoření slov. In M. Čechová (Ed.), *Čeština – řeč a jazyk* (pp. 76–132). ISV nakladatelství.

Dokulil, M. (1997). K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. In O. Uličný (Ed.), *Obsah: Výraz: Význam: Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila* (pp. 201–208). Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Ermakova, O. P. (1977). *Problemy leksicheskoĭ semantiki proizvodnykh i chlenimykh slov* [Unpublished summary of postdoctoral dissertation.]. Kaluzhskiĭ gosudarstvennyĭ pedagogicheskiĭ institut im. K. Ė. TSiolkovskogo.

Furdík, J. (2004). *Slovenská slovotvorba: Teória, opis, cvičenia*. Náuka.

Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (Eds.). (2012–2018). *Nový encyklopedický slovník češtiny online* [NESČ online]. Masarykova univerzita. https://www.czechency.org/

Kharitonchik, Z. A. (2015). *V poiskakh sushchnosti imen: Izbrannoe: Sbornik nauchnykh stateĭ*. Minskiĭ gosudarstvennyĭ lingvisticheskiĭ universitet.

Koriakovtseva, E. I. (2006). Tipy slovoobrazovatelʹnykh kategoriĭ: Funktsii formantov, semantika proizvodiashchikh osnov (otsubstantivnye nomina actionis s formantom -stvo). In B. B. Krysʹko (Ed.), *Slavistika: Sinkhroniia i diakhroniia: Sbornik stateĭ k 70-letiiu I. S. Ulukhanova* (pp. 271–283). Izdatelʹskiĭ tsentr “Azbukovnik”.

Kubriakova, E. S. (1981). *Tipy iazykovykh znacheniĭ: Semantika proizvodnogo slova*. Nauka.

Kurilovich, E. (1962). Derivatsiia leksicheskaia i derivatsiia sintaksicheskaia: K teorii chasti rechi. In *Ocherki po lingvistike: Sbornik stateĭ* (pp. 57–70). Izdatelʹstvo inostrannoĭ literatury. https://doi.org/10.1086/364672

Mengel, S. (2006). Slovoobrazovatel′noe znachenie. In B. B. Krys′ko (Ed.), *Slavistika: Sinkhroniia i diakhroniia: Sbornik stateĭ k 70-letiiu I. S. Ulukhanova* (pp. 126–141). Izdatel′skiĭ tsentr “Azbukovnik”.

Ološtiak, M. (2013). Onomaziologická štruktúra lexikálnych jednotiek. In M. Ološtiak & L. Sisák (Eds.), *Od morfém ku komplexným slovám a ich paradigmám: Výraz, význam, funkcia* (pp. 9–89). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Penchev, Ĭ. (Ed.). (1999). *Slovoobrazuvatelen rechnik na sŭvremenniia bŭlgarski knizhoven ezik* [SRSBKE]. Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.

Petr, J. (Ed.). (1986). *Mluvnice češtiny: Vol. 1. Fonetika: Fonologie: Morfonologie a morfemika: Tvoření slov*. Academia.

Radeva, V. (1991). *Slovoobrazuvaneto v bŭlgarskiia knizhoven ezik*. Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Okhridski”.

Radeva, V. (2007). *V sveta na dumite: Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Okhridski”.

Rechnik na bŭlgarskiia ezik [RBE]. (n.d.). http://ibl.bas.bg/rbe/

Sokolová, M. (2007). Vzťah slovnodruhových a onomaziologických kategoriálnych významov. In *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung* (pp. 178–195). Olms.

Waszakowa, K. (1996). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi* (2nd ed.). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

За някои спорни въпроси, свързани с дефинирането на словообразувателната транспозиция

Резюме

Статията се фокусира върху някои спорни въпроси, свързани с определянето на словообразувателната транспозиция в тесен смисъл (= синтактична деривация). Поставя се под съмнение изискването за тъждественост между лексикалното значение на производната и произвеждащата дума. Дискутира се също така въпросът към кое равнище се отнася разглежданото явление – равнището на ономасиологичните категории, на словообразувателните начини или на словообразувателното значение. Обръща се внимание на факта, че дори и автори, изхождащи от еднакви теоретични основи, отнасят към транспозицията различни типове деривати. Всичко това показва необходимост от преоценка на съществуващата дефиниция на транспозицията.

Ключови думи: чиста транспозиция; синтактична деривация; лексикално значение; ономасиологична категория

Цветанка Аврамова

On some Disputable Issues Related to the Defining of Derivational Transposition

Abstract

This article focuses on some disputable issues related to the defining of derivational transposition in a narrow sense (i.e. syntactic derivation). The study questions the requirement for identity between the lexical meaning of the derivative and the generative word. It also examines which level the analysed phenomenon refers to – the level of onomasiological categories, derivational modes or derivational meaning. The article draws attention to the fact that even authors proceeding from the same theoretical foundations refer to different types of derivatives as cases of transposition. All these observations indicate the necessity of re-evaluating the semantic aspect of the existing definition of transposition.

Keywords: pure transposition; syntactic derivation; lexical meaning; onomasiological category

Юлия Балтова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките, София
E-mail: julia.baltowa@abv.bg

СЛОВООБРАЗУВАНЕ И СИНТАКСИС[1] (ВЗАИМООТНОШЕНИЕ И ВЗАИМОЗАВИСИМОСТ)

За съвременното славистично езикознание многогодишният теоретичен спор между изследователите за мястото на словообразуването по отношение на останалите езикови равнища, може да се смята за напълно разрешен. Този извод произтича от възприетото и вече утвърдено схващане, че словообразуването представлява относително самостоятелно езиково равнище, чиято основна единица – производната дума – във формалната и семантичната си структура съхранява някои от генетичните си връзки с лексикологията и граматиката (морфологията и синтаксиса). До този извод, както е добре известно, в лингвистиката се стига след дълъг период от време, през който словообразуването (образуването на нови думи) се разглежда като част от лексикалното, морфологичното или синтактичното равнище. Едва през 20. век, особено през втората му половина, на словообразуването започва да се отделя по-сериозно внимание и да се търси мястото му сред другите езикови равнища. Един от първите лингвисти, които определят словообразуването като относително самостоятелно равнище, е българският езиковед славист-структуралист Иван Леков. В своето монографично изследване *Словообразувателни склонности на славянските езици* той убедено защитава мнението, че

> Словообразуването е едновременно самостойна, но и междинна област на изследване, която е важна и от историческо, и от съвременно гледище, …, защото в нея се съсредоточават вления и закони от най-различен структурен характер. Става въпрос за връзките на словообразуването с лексикологията, граматиката, фонетиката, семантиката и т.н.

[1] Тази статия посвещавам на проф. д-р хабил. Малгожата Коритковска в знак на уважение към нейната богата и разнообразна научноизследователска дейност и като признание на приносите ѝ в изследването на редица граматични и лексикални проблеми на съвременния български книжовен език, особено в съпоставителен план.

Затова според проф. Леков

> най-уместно е на словообразуването да се отреди относително самостоятелно място, като се потърсят неговите специфични основи, без да се забравят и връзките му с останалите страни на езиковата структура (Леков, 1958, с. 3)[2].

В процеса на търсене и намиране на мястото на словообразуването през 20. век се раждат няколко словообразувателни теории и концепции, създават се редица модели за изследване на словообразувателните системи на славянските езици. В проследяване на отношението словообразуване и лексикология в чешкото езикознание се появява ономасиологичната теория на Милош Докулил (Dokulil, 1962), която бързо намира отражение в славистичната литература и се прилага и до днес. При изясняване на взаимоотношението между словообразуване и граматика (преди всичко със синтаксиса) в полското езикознание Ян Розвадовски (Rozwadowski, 1921, сс. 129–139) и Витолд Дорошевски (Doroszewski, 1946, сс. 20–42) поставят началото на логико-синтактична теория, основана на разбирането за сходство между словообразувателната структура на производната дума и синтактичната структура на предикативната синтагма. Отношението между форманта и основата според тази теория е същото, каквото е отношението между подлога и сказуемото, схващани като логически субект (podmiot) и предикат (predykat). В основата на схващането на Дорошевски лежи неговата принципна позиция за връзките, които съществуват между отделните езикови равнища, без да се пренебрегват и различията между тях. Различията между словообразуването и синтаксиса, между производната дума и предикативната синтагма според автора се крият в тяхната номинационна същност и функционалност: производната дума назовава цялостен денотат, докато предикативната синтагма описва дадена ситуация, която също представя извънезиков обективен факт, но сложен и разчленен по структура, и като такъв се репрезентира и на езиково равнище. Въпреки някои слаби страни в тази теория, например липсата на универсалност в приложението ѝ, както признава и сам В. Дорошевски, школата, която се създава в полското езикознание, има значение за търсенето и на други решения на проблема за взаимоотношението между словообразуване и синтаксис, както и за развитието на съвременната словообразувателна теория.

---

[2] На относително самостоятелното място на словообразуването с оглед на другите езикови равнища се обръща внимание след средата на 20. век и в националните лингвистики на всички славянски езици. Краткият обем на статията не дава възможност този въпрос да бъде по-подробно проследен като се посочат и други конкретни примери.

Анализирането на взаимоотношението между словообразуване и синтаксис обхваща един от най-дългите периоди в лингвистичната история. Интересът на езиковедите към този въпрос води началото си още от 19. век и е пряко свързан със задачата да се установят приликите и различията между композицията и композитите – от една страна, и синтаксиса и неговите единици – от друга[3]. Като пример е достатъчно да се обърне внимание на схващането на френския езиковед Арсен Дармстетер (Darmesteter, 1875), отразено в съчинението му *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparé aux autres langues romanes et au latin*, в което се поставят въпроси и се стига до изводи, актуални и до днес. В анализа на френските сложни думи (композити) Дармстетер прави извод, че композицията и синтаксисът не са тъждествени, въпреки тяхното взаимно преплитане. Според автора композицията е процес, при който номинацията се извършва по модел при специален подбор на елементите, които разкриват същността на това, което се назовава чрез една дума. На синтактично равнище обаче, връзките между елементите се представят чрез изречението при пълно и подробно описание на ситуацията. Затова според Дармстетер изречението представлява фактор, който пояснява структурата на определен словообразувателен тип, а не на конкретен композит. С оглед начина, по който се образуват композитните единици, Дармстетер различава два типа композиция: juxtaposition (съответстваща на днешното разбиране за срастване) и composition elliptique (същинска композиция, към която се отнасят единици като oaseau-mouche, portefeujlle и под.)[4]. При втория тип композиция според Дармстетер действат законите на моделното композитообразуване, при което от съществено значение са вътрешните, структурно-семантични отношения между всички компоненти, които определят значението на композитната езикова единица. Именно в този тип отношение Дармстетер открива близостта между композита и изречението. Така френският езиковед още преди повече от век показва, че между производната дума (в случая композита) и изречението (синтактичната единица) съществуват признаци на семантичен изоморфизъм, което през 20. век намира потвърждение при прилагането на принципите на семантичния синтаксис в словообразувателните изследвания. За съвременното словообразуване от значение е също и изводът на Дармстетер, че отсъствието/липсата на

[3] За повече подробности по този въпрос вж. Балтова, 1978.

[4] Различаването на два типа композиция се възприема и от други автори, представители на младограматизма в славистичното езикознание. Към тях принадлежи и полският езиковед Ян Лош, който чрез изследването си върху сложните думи в полския език въвежда в славянското словообразуване термините *сложение* и *сращение*, вж. Лось, 1901.

флексия при първия компонент на композитите е външен, формален показател за семантична и формална елипса. Този извод на френския езиковед трябва да се припомня днес, когато в съвременните славянски езици се подлагат на анализ образувания (заемки, калки и под.), съчетаващи в повърхностната си структура елементи, тъждествени по форма с две самостоятелни съществителни имена. Изследователите трябва точно и научнообосновано да отговорят на въпроса този тип образувания, в основата на които доминира чуждоезиково влияние, на кое езиково равнище принадлежат – на словообразувателното или на синтактичното. Може да се каже, че това е един от съвременните спорове в славистиката, засягащ отношението между словообразуване и синтаксис.

Развитието и постиженията на теоретичната европейска и световна лингвистика след 60-те години на 20. век представляват другата страна, в която трябва да се изследва и изяснява въпросът за взаимоотношението и взаимното влияние между двете езикови равнища. Тази страна от изследването е пряко свързана с появата на новите лингвистични направления като трансформационно-генеративната граматика, концепцията за „падежната граматика“, генеративната семантика, семантичният синтаксис с модела за предикатно-агрументните структури и др. Всички те оказват силно влияние, като намират приложение в развиващата се през този период славянска словообразувателна теория, както и за установяване на нови подходи при анализа на моновербалните производни единици. Един от тези подходи, който широко започва да се прилага, особено в съпоставителното словообразуване, е подходът от значение към форма. Чрез него изследователите виждат възможност да бъде реализирана идеята за откриване на езикови универсалии, които според лингвистите ще направят възможно обективно да се доказват общите страни в различните езикови системи.

Под влияние на лингвистичните направления през последните десетилетия на 20. век в полското езикознание Роман Ласковски предлага трансформационно-генеративен модел за изследване на словообразувателните единици[5]. При изграждането на модела си авторът поставя в основата му принципите на „падежната граматика“, формулирани от Чарлз Филмор в неговите съчинения *Дело о падеже* („The Case for Case“) и *Дело о падеже открывается вновь* (“The Case for Case Reopened”) (Филлмор 1981а, сс. 369–495, 1981б, сс. 496–530)[6]. Ръководейки

---

[5] Почти по същото време през 1974 г. Игор Мелчук представя своя модел *„смысл <=> текст“* (вж. Мельчук, 1974). Принципите на „падежната граматика“, с частични видоизменения и допълнения, се прилагат и от Е. С. Кубрякова в нейния монографичен труд *„Типы языковых значений. Семантика производного слова“* (Кубрякова, 1981).

[6] В статията е цитирано руското издание на съчиненията на Ч. Филмор, тъй като с него лично разполагам.

се от тези принципи, Ласковски прави характеристика на установените в полското словообразуване словообразувателни категории. В модела е отразена промяната в мнението на автора за категорията nomina instrumenti, която той, както и всички представители на структурализма, дълго време не приемат за самостоятелна категория, различна от nomina agentis. Роман Ласковски първоначално стои зад това структуралистично схващане, защото е убеден, че разпределението на производните думи в две отделни категории „nie jest podziałem słowotwórczym, lecz podziałem opierającym się na różnicach w leksykalnym znaczeniu rzeczowników odczasownikowych" (Laskowski, 1971, с. 12). Аргумент за поддържане на това схващане структуралистите намират в отсъствието на различни, специализирани форманти, които биха позволили отделянето на инструменталните названия. По-късно в модела си Ласковски признава правото на самостоятелно съществуване на категорията nomina instrumenti, в която да се обединяват названия на „narzędzie lub środek pomocniczy do wykonywania czynności" (Laskowski, 1973, с. 256). Правото на самостоятелно съществуване на тази словообразувателна категория се подкрепя по-късно от изследванията на други полски лингвисти – синтактици като Мачей Гроховски (Grochowski, 1973, сс. 16–22, 1975) и Малгожата Коритковска (Korytkowska, 1992). В изследванията си и двамата автори от синтактико-семантични позиции дефинират функциите и значенията на аргументите 'агентив' (Ag) и 'инструментал' (Instr). И двамата посочват, че агентивният аргумент винаги изразява позицията на X в предикатно-аргументни структури, които се представят с изразите 'X działa' / 'X robi Y', докато инструменталният изразява позицията на Y в структури като 'X używa Y, aby P'. Според М. Гроховски nomina instrumenti репрезентират „takie obiekty, które służą wykonawcy czynności do działania na inne obiekty" (Grochowski, 1975, с. 18). Според М. Коритковска инструменталният аргумент „wyznacza go pozycja argumentu przy predykacie denotującym relację używania jakiegoś przedmiotu. Jest to pozycja Y-a…" (Korytkowska, 1992, с. 26).

За развитието на словообразувателната теория и за разрешаването на някои спорни въпроси има значение и мнението на Р. Ласковски за съдържателната същност на агентивния аргумент. В своя модел авторът характеризира агенса като „sprawca czynności, nazywany przez predykat (zwykle istota żywa, ale też żywioł, urządzenie mechaniczne" (Laskowski, 1973, с. 255). За словообразуването това мнение означава, че производните думи, назоваващи автоматично действащи уреди и машини, са nomina agentis, а не nomina instrumenti. Агентивни деривати са и тези, които са съотносими с позицията на X в структури като 'X działa na Y' или 'X robi Y'. Дериватите от този тип са също nomina agentis, а не друга самостоятелна словообразувателна категория, която спо-

ред теорията на М. Докулил е определяна като nomina actoris. Моделът на предикатно-аргументните структури от семантичния синтаксис, приложен в словообразуването, показва, че в репрезентацията на повърхностно равнище, посочените по-горе изреченски структури се различават само формално, но не и семантично. Според М. Коритковска това се определя „przez pozycję argumentową przy możliwie prostym semantycznie predykacie denotującym fakt działania, czynności" (Korytkowska, 1992, с. 25).

От друга гл. точка Станислав Каролак разглежда въпроса за взаимоотношението между синтаксис и словообразуване, описвайки и анализирайки структурата на производната дума и откъм нейното поведение и функция в структурата на изречението. На този въпрос са посветени например статиите му *Strukturalne a realne (definicyjne) znaczenie wyrazu* и *Struktura słowiańskich formacji słowotwórczych a struktura zdania*. Ст. Каролак обръща внимание на функцията на словообразувателните форманти от синтактична гл. точка и на значението, което пълнозначният компонент – до каква степен и кое точно от граматичното значение на произвеждащата основа – пренася в значението на синтактичната единица. Според автора

> Formant w formacjach podmiotowych dewerbalnych i deadiektywnych nie powoduje zmiany kategorii syntaktycznej wyrazu podstawowego (stosunek między derywatem a wyrażeniem fundującym jest stosunkiem tożsamości syntaktycznej) […] Formant dokonuje jedynie przeszeregowania podstaw do innej klasy morfologicznej w ramach tej samej kategorii syntaktycznej […] Funkcja strukturalna formantu w tym typie to funkcja morfologiczna (Karolak, 2001a, с. 245).

Според Ст. Каролак девербалните и деадективните формации не са семантични деривати, мотивирани от глагол или прилагателно, защото между дериватите и произвеждащите основи, доколкото е живо отношението между тях, съществува семантична идентичност. Тази идентичност прави възможна например употребата на nomina agentis във функция на предикати в изречението. Каролак подкрепя това свое схващане с примери като 'Jan tańczy = Jan jest tancerzem', 'Jan zabił = Jan jest zabójcą' и др. Това означава, както подчертава сам авторът, „że nie można ich równoznacznie parafrazować za pomocą przyporządkowywanych im zazwyczaj wyrażeń typu *ten, który…, lub ten, co…*" (Karolak, 2001б, сс. 237–238).

Изводът, който може да бъде направен от тези статии, е, че отношението между словообразуване и синтаксис със своята многоаспектност продължава да е актуално за изследователите и в съвременния период от развитието и функционирането на славянските езици. Теоретичните анализи на Ст. Каролак показват, че е важно, дори наложително вниманието да се насочва не само

към основната функция на словообразуването – номинационната, но и към изследване на комуникационната му функция, към значението и ролята на словообразувателните единици при построяване на текст.

В заключение може да се каже, че краткото проследяване на еволюцията, която езиковедите преживяват в дългия път на изясняване на връзките между словообразуване и синтаксис – от пълното им сливане до същинското им разграничаване, без да бъдат противопоставяни – показва колко важно за словообразуването е развитието на европейската и световната лингвистика. Това развитие оказва голямо влияние върху създаването и утвърждаването на редица славистични словообразувателни теории и модели за изследване. Въпреки това още много въпроси остават нерешени или незасегнати в славистичните изследвания, особено когато те се отнасят към някои от функциите на словообразуването – прагматичната, емоционалната или комуникативната. Един такъв въпрос, колкото и невероятно да звучи, е въпросът за границите, т. е. за обхвата на словообразуването като лингвистична област. Достатъчно ли е да обясняваме съдържанието на термина *словообразуване* с пояснение, което буквално означава образуване на нови думи. Кои са критериите, които позволяват крайните резултати от протичането на един или друг процес, при който се създава нова дума с лексикален статус, да бъдат или да не бъдат разглеждани като словообразувателни образувания. Смятам, че изясняването на такива ключови въпроси не може да премине и без засягане на отношението между словообразувателното и синтактичното равнище, което отношение днес е преминало в друг етап на развитие и продължава да се отличава с актуалност от много висока степен.

БИБЛИОГРАФИЯ

Балтова, Ю. (1978). *Сложните съществителни имена в българския книжовен език през периода на Възраждането: Словообразувателно-семантичен и функционален анализ* [Дисертация за получаване на научната степен „кандидат на филологическите науки“.]. Институт за български език, Българска академия на науките.

Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений: Семантика производного слова*. Издательство „Наука“.

Леков, И. (1958). *Словообразувателни склонности на славянските езици*. Издание на Българската академия на науките.

Лось, И. Л. (1901). *Сложныя слова въ польскомъ языке*. Историко-филологический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета.

Мельчук, И. А. (1974). *Опыт теории лингвистических моделей „смысл↔текст“: Семантика: Синтаксис*. Издательство „Наука“.

Филлмор, Ч. (1981a). Дело о падеже. В В. А. Звегинцев (Ред.), *Новое в зарубежной лингвистике* (Т. 10, сс. 369–495). Издательство „Прогресс“.

Филлмор, Ч. (1981б). Дело о падеже открывается вновь. В В. А. Звегинцев (Ред.), *Новое в зарубежной лингвистике* (Т. 10, сс. 496–530). Издательство „Прогресс“.

Darmesteter, A. (1875). *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparé aux autres langues romanes et au latin*. Paris.

Dokulil, M. (1962). *Teorie odvozování slov: Tvoření slov v češtině* (T. 1). Praha.

Doroszewski, W. (1946). Kategorie słowotwórcze. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, *1946*(39), 20–42.

Grochowski, M. (1973). Semantyczne pojęcie narzędzia: Próba interpretacji. *Język Polski*, *1973*(53(1)), 16–22.

Grochowski, M. (1975). *Środek czynności w strukturze zdania: Narzędzie, substancja, materiał*. Wydawnictwo Ossolineum.

Karolak, S. (2001a). Struktura słowiańskich formacji słowotwórczych a struktura zdania. B S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (cc. 243–250). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Karolak, S. (2001b). Strukturalne a realne (definicyjne) znacznie wyrazu. B S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (cc. 235–242). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1992). Typy pozycji predykatowo-argumentowych. B V. Koseska-Toszewa & J. Penčew (Red.), *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* (T. 5, част 1, cc. 321–326). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Laskowski, R. (1971). *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich: T. 2. Rzeczownik z formantem w funkcji przedmiotowej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Laskowski, R. (1973). Struktura formalna a struktura semantyczna rzeczowników słowotwórczo podzielnych. *Studia Semiotyczne*, *1973*(4), 251–274.

Rozwadowski, J. (1921). O dwuczłonowości wyrazów. *Język Polski*, *1921*(6), 129–139.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Baltova, IU. (1978). *Slozhnite sŭshchestvitelni imena v bŭlgarskiia knizhoven ezik prez perioda na Vŭzrazhdaneto: Slovoobrazuvatelno-semantichen i funktsionalen analiz* [Unpublished doctoral dissertation]. Institut za bulgarski ezik, Bŭlgarska akademiia na naukite (Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences).

Darmesteter, A. (1875). *Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparé aux autres langues romanes et au latin*. Paris.

Dokulil, M. (1962). *Teorie odvozování slov: Tvoření slov v češtině* (Vol. 1). Praha.

Doroszewski, W. (1946). Kategorie słowotwórcze. *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, *1946*(39), 20–42.

Fillmor, Ch. (1981a). Delo o padezhe. In V. A. Zvegintsev (Ed.), *Novoe v zarubezhnoĭ lingvistike* (Vol. 10, pp. 369–495). Izdatelʹstvo "Progress".

Fillmor, Ch. (1981b). Delo o padezhe otkryvaetsia vnovʹ. In V. A. Zvegintsev (Ed.), *Novoe v zarubezhnoĭ lingvistike* (Vol. 10, pp. 496–530). Izdatelʹstvo "Progress".

Grochowski, M. (1973). Semantyczne pojęcie narzędzia: Próba interpretacji. *Język Polski*, *1973*(53(1)), 16–22.

Grochowski, M. (1975). *Środek czynności w strukturze zdania: Narzędzie, substancja, materiał*. Wydawnictwo Ossolineum.

Karolak, S. (2001a). Strukturalne a realne (definicyjne) znacznie wyrazu. In S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (pp. 235–242). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Karolak, S. (2001b). Struktura słowiańskich formacji słowotwórczych a struktura zdania. In S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki: Wybór rozpraw* (pp. 243–250). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1992). Typy pozycji predykatowo-argumentowych. In V. Koseska-Toszewa & J. Penčew (Eds.), *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* (Vol. 5, Pt. 1, pp. 321–326). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Kubriakova, E. S. (1981). *Tipy iazykovykh znacheniĭ: Semantika proizvodnogo slova*. Izdatelʹstvo "Nauka".

Laskowski, R. (1971). *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich: Vol. 2. Rzeczownik z formantem w funkcji przedmiotowej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Laskowski, R. (1973). Struktura formalna a struktura semantyczna rzeczowników słowotwórczo podzielnych. *Studia Semiotyczne*, *1973*(4), 251–274.

Lekov, I. (1958). *Slovoobrazuvatelni sklonnosti na slavianskite ezitsi*. Izdanie na Bŭlgarskata akademiia na naukite.

Losʹ, I. L. (1901). *Slozhnyia slova v polʹskom iazyke*. Istoriko-filologicheskiĭ fakulʹtet Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta.

Melʹchuk, I. A. (1974). *Opyt teorii lingvisticheskikh modeleĭ "smysl↔tekst": Semantika: Sintaksis*. Izdatelʹstvo "Nauka".

Rozwadowski, J. (1921). O dwuczłonowości wyrazów. *Język Polski*, *1921*(6), 129–139.

Словообразуване и синтаксис (взаимоотношение и взаимозависимост)

Резюме

Статията има за цел да проследи отделни моменти от еволюционния развой в схващанията на европейските и славянските лингвисти за връзките на словообразуването със синтаксиса. Като примери се привеждат: анализът на композицията и композитите в периода на младограматизма, ролята на структурализма и влиянието на модерните лингвистични теории върху развитието на съвременната словообразувателна теория, както и моделирането в изследванията на производните лексикални единици.

Ключови думи: словообразуване; синтаксис; производна дума; предикативна синтагма; предикатно-аргументна структура

On the Relationship and Interdependence Between Word Formation and Syntax

Abstract

The aim of this article is to track some important moments in the evolution of perceptions of the relation between syntax and word formation among European and Slavic linguists. The study considers the analysis of word composition and compounds by neogrammarians, the role of structuralism and the influence of modern linguistic theories on the development of contemporary word-formation theory, as well as modelling in studies of derivative lexical units.

Keywords: word formation; syntax; derivative word; predicative syntagma; predicate-argument structure

Юлия Балтова

Jakub Lubomir Banasiak
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
E-mail: jakub.banasiak@ispan.waw.pl
ORCID: 0000-0002-7319-0736

Ekaterina Petkova / Екатерина Петкова
Instytut Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk, Sofia / Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките, София
E-mail: katia.p.petkova@googlemail.com
ORCID: 0000-0003-1792-6742

KAUZATYWNE „BYĆ ALBO NIE BYĆ” W ŚWIETLE MODELU PREDYKATOWO-ARGUMENTOWEGO

Wprowadzenie

Optyka przyjęta w poniższym opracowaniu stanowi rozwinięcie (odniesione do innej materii językowej) koncepcji typów pozycji predykatowo-argumentowych (bułg. *типове предикатно-аргументни позиции*) autorstwa M. Korytkowskiej (Korytkowska, 1992; Коритковска, 2011) i szerzej wpisuje się w nurt semantycznych badań nad językiem na styku gramatyki i słownika (por. np. Banasiak, 2018; Kiklewicz & Korytkowska, 2010; Mazurkiewicz-Sułkowska, 2008; Zatorska, 2015). Przywiedzione opracowania odnoszą się głównie do czasownikowych wykładników rozmaitych predykatów, co sprawia, że zastosowanie podobnych kryteriów przy modelowaniu struktur fundowanych między innymi na przyimkach (w tym tzw. przyimkach sekundarnych) jest zadaniem interesującym poznawczo.

Wyznaczony w tytule wycinek rzeczywistości językowej został ograniczony semantycznie do zdań wyrażających relację przyczynowo-skutkową. Z językoznawczego punktu widzenia relacja przyczynowo-skutkowa jest zagadnieniem dużej wagi, ponieważ pojęcie przyczyny należy do sfery uniwersaliów językowych („universal words” w ujęciu A. Wierzbickiej) (Wierzbicka, 2004), tj. posiada swoje wykładniki we wszystkich językach naturalnych. Mimo bogatej literatury przedmiotu nie jest ono jednak pojęciem jasnym, a samo zachodzenie relacji przyczynowo-skutkowej w rzeczywistości (pozajęzykowej) bywa kwestionowane (por. Lipkind, 2013). Mamy bowiem do czynienia z pojęciem wysoce abstrakcyjnym nie tylko w sensie, jaki nadają mu lingwiści, ale również potocznym, ponie-

waż stany rzeczy denotowane przez wykładniki omawianej relacji nie podlegają bezpośredniej obserwacji ([s]powodowania per se nie można zobaczyć, usłyszeć, ani powąchać itd.). Rodzić to może pytanie, z jakim stanem (zdarzeniem) mamy do czynienia, czy jest to stan (zdarzenie) rzeczy, czy też może stan (zdarzenie) innego (wewnętrznego, mentalnego?) rodzaju (por. niżej). Innymi słowy relacji przyczynowo-skutkowej nie daje się wyodrębnić w rzeczywistości pozajęzykowej jako dyskretnego zdarzenia lub stanu.

Przez kombinatorykę sensów rozumiemy reguły rządzące generowaniem poprawnych semantycznie całości wyższego rzędu (takich jak m.in. cechy selekcyjne predykatu, *consecutio temporum* itp.), ale również zjawiska bardziej złożone, jak warunki prawdziwości zdania. Omówienie wszystkich możliwych kombinacji dla zmiennych, występujących w obrębie zdania wyrażającego relację przyczynowo-skutkową, byłoby zadaniem niezwykle trudnym i niemożliwym do zaprezentowania w formie artykułu. W tekście ograniczymy się zatem do zjawisk, które są szczególnie istotne z punktu widzenia semantycznych badań konfrontatywnych i semantycznej klasyfikacji zdań. W spójnym ujęciu, przyjmującym za punkt wyjścia poziom struktury semantycznej i model elementarny zdania, konieczne jest uwzględnienie w opisie procesów kondensacji treści i podstawowych kategorii zdaniowych takich jak: modalność, czas wewnętrzny i zewnętrzny czy określoność/nieokreśloność.

Model predykatowo-argumentowy

Jednoznaczne przyporządkowanie składników płaszczyzny semantycznej ich wykładnikom stanowić może zadanie niełatwe, jednak jak to ujął S. Karolak, „dążąc do zrozumienia treści zdania, tzn. do uchwycenia złożonego sensu, który reprezentuje, poprzez właściwości jego budowy formalnej, musimy w pierwszym rzędzie wychwycić związki semantyczne między pojęciami przyporządkowanymi poszczególnym jego składnikom" (Karolak, 2002, s. 11). Zasadniczym problemem opisu struktur składniowych w płaszczyźnie konfrontatywnej jest konieczność porównywania „jednostek zdaniowych o tej samej wartości (zdań-ekwiwalentów)" (Koseska-Toszewa i in., 2007, s. 386). M. Korytkowska zwraca uwagę na konieczność zastosowania takiego zapisu „struktury semantycznej zdania, który pozwala na poziomie semantycznym identyfikować poszczególne elementy tej struktury – przypisać im te same funkcje" (Koseska-Toszewa i in., 2007, s. 386). Model tego rodzaju pozwala na jednolitą interpretację zdań z różnych języków, w których występuje odmienna strukturalizacja tych samych treści. Zjawisko to ilustrują przykłady zdań ekwiwalentów, por.

1. ang. *Mary* (fraza podmiotowa) *likes Charles*.
2. bułg. *Мария* (fraza podmiotowa) *харесва Карол*[1] (przykład za Koseska-Toszewa i in., 2007).
3. pol. *Marysi podoba się Karol* (fraza podmiotowa) (przykład za Koseska-Toszewa i in., 2007).

Rozwiązaniem wskazanych wyżej trudności jest model typów pozycji predykatowo-argumentowych M. Korytkowskiej (Korytkowska, 1992; Коритковска, 2011), w którym poszczególnym pozycjom argumentowym przyporządkowuje się swoiste etykiety semantyczne. Autorka ograniczyła się zasadniczo do typologii pozycji przedmiotowych, wyróżniając następujące typy pozycji predykatowo-argumentowych: Agentive, Experiencer, Objective, Locative. Przyporządkowując omawiane etykiety do poziomu fraz argumentowych, różnica między przykładem angielskim i bułgarskim a polskim staje się łatwa do uchwycenia. W języku bułgarskim i angielskim pozycja Experiencer jest realizowana podmiotowo, natomiast w polszczyźnie dopełnieniowo (z pozycją Objective w miejscu podmiotu). Model ten został również z powodzeniem zastosowany w badaniu języka białoruskiego (Mazurkiewicz-Sułkowska, 2008). Omawiany problem ma jednak charakter szerszy, ponieważ już na poziomie jednego języka te same treści strukturalizować można w różny typologicznie sposób (por. niżej). Tym ważniejsze staje się zatem takie ujęcie, które pozwoliłoby sprowadzać je do znormalizowanej postaci (np. w formie eksplikacji semantycznej i/lub schematu semantyczno-syntaktycznego). Powstaje również kwestia uznania poszczególnych zdań za konstrukcje podstawowe a innych za efekt derywacji. W niniejszym artykule ograniczymy się do zdań fundowanych na stosunkowo prostych wykładnikach czystej kauzacji. Ich struktura semantyczna składa się z dwóch argumentów propozycjonalnych i jednego predykatu (por. Kiklewicz & Korytkowska, 2010, s. 405). Jednak, co niezmiernie istotne, samo „numerowanie" pozycji argumentowych (w oparciu o pozycję w szyku zdania neutralnego) również i tu nie gwarantuje skuteczności badania, por.

4. ang. ***This*** *resulted from* <u>*that*</u>. vs <u>*This*</u> *caused* ***that***.
5. bułg. ***Това*** *произлезе от* <u>*онова*</u>. vs <u>*Това*</u> *доведе до* ***онова***.
6. pol. ***To*** *wynikło z* <u>*owego*</u>. vs <u>*To*</u> *spowodowało* ***owo***[2].

---

[1] Wydaje się jednak, że i bułgarski dopuszcza „polską" składnię, por. np. bułg. *Красивата жена се харесва на очите, а добрата на сърцето; едната е прекрасна вещ, а другата е съкровище*.

[2] Dla kontrastu odmiennie wyróżniono dwa typy pozycji predykatowo-argumentowych (podkreślenie vs pogrubienie).

Okazuje się zatem, że nawet na poziomie jednego języka należy w pierwszej kolejności zinterpretować semantycznie pozycje predykatowo-argumentowe (w przykładach dla kontrastu sprowadzone do różnych form zaimkowych).

Consecutio temporum w zdaniach wyrażających relację przyczynowo-skutkową na tle innych zdań z więcej niż jedną propozycją

Pośród kryteriów mogących wpływać na sposób zapisu struktury semantycznej zdania wyrażającego relację przyczynowo-skutkową szczególnie warta uwagi wydaje się szeroko rozumiana kategoria czasu (włączając relacje temporalne z terminałem innym niż tzw. moment wypowiedzi; szerzej na ten temat w zdaniach różnego rodzaju por. np. Łuczków, 2006; Satoła-Staśkowiak, 2010). Łacińskim terminem *consecutio temporum* (ang. *sequence of tenses*) określa się szerokie spektrum zjawisk o motywacji prymarnie semantycznej, które polegają na regułach łączenia znaczeń temporalnych w obrębie zdania zawierającego minimum jeden predykat i argument propozycjonalny. To właśnie kombinatoryka sensów determinuje dystrybucję tzw. czasów gramatycznych w ramach całego zdania.

W przypadku omawianego typu zdań liczba możliwych kombinacji jest zbyt duża, aby ją choćby pobieżnie zaprezentować z uwzględnieniem wszystkich połączeń (włączając i te niepoprawne). Jest tak, ponieważ z matematycznego punktu widzenia należałoby posłużyć się wzorem na obliczenie wariacji z powtórzeniami (zob. Sangaku, 2020). Jeśli przyjąć zgodnie z proponowanym modelem, że wszystkie trzy treści nieprzedmiotowe w zdaniu wyrażającym relację przyczynowo-skutkową są kompatybilne z wykładnikami czasu i/lub taksis, należałoby obliczyć liczbę wariacji, w których wartości mogą się powtarzać a ich kolejność jest relewantna. Dla języka angielskiego otrzymany wynik to 3^{16}, dla bułgarszczyzny 3^{9} [3]. Na tym tle istotnym punktem odniesienia jest stosunkowo ubogi system temporalny polszczyzny oraz kombinacje, w których jedna z pozycji jest niekompatybilna z wykładnikami znaczeń temporalnych, por. np.

7. ang. *[4]*The cat was bathing because his feet are dirty*[5].

---

[3] Tak wysoki wykładnik przy podstawie wynika z liczby tzw. czasów gramatycznych.

[4] Gwiazdka (*) oznacza zdanie wywołujące silną reakcję na niepoprawność u rodzimych użytkowników danego języka.

[5] Przykłady angielskie za *Sequence of Tenses – Grammar Rules (Sequence of tenses*, 2017).

8. bułg. **Котаракът се къпеше, защото лапите му са мръсни.*
9. pol. **Kot się kąpał, ponieważ jego łapy są brudne.*
10. ang. **The cat was bathing because his feet will be dirty.*
11. bułg. **Котаракът се къпеше, защото лапите му ще бъдат мръсни.*
12. ang. *The cat was bathing because his feet were dirty.*
13. bułg. *Котаракът се къпеше, защото лапите му бяха мръсни.*
14. pol. K*ot się kąpał, ponieważ jego łapy były brudne.*

Jeśli przyjrzeć się bliżej powyższym przykładom, okazuje się, że jest w nich obecna jeszcze jedna treść predykatywna (i to bodaj ta najważniejsza, konstytutywna), ale jej wykładnik jest niekompatybilny z gramemami czasów gramatycznych. Z przywiedzionych przykładów wynika jednoznacznie, że pozycja przyczynowa nie może być następcza względem pozycji skutkowej. Linearny zapis pozycji semantycznych można udatnie wykorzystać do oddania następstwa w czasie (uprzedniość/następczość). Dla zdań omawianego typu otrzymujemy następującą formułę (w której kolejność pozycji predykatowo-argumentowych odpowiada kolejności na osi czasu):

$$P_C\,(\underrightarrow{p_{causa},\ p_{effectus}})$$

Legenda:
P_C – predykat o znaczeniu czystej kauzacji
p_{causa} – przyczynowa pozycja predykatowo-argumentowa
$p_{effectus}$ – skutkowa pozycja predykatowo-argumentowa
$\longrightarrow$ – tzw. oś czasu.

Kwestią wymagającą dalszego uszczegółowienia jest charakterystyka samego predykatu kauzatywnego. Jakie może być jego nacechowanie temporalne i aspektualne? Aby to ustalić, można posłużyć się parafrazą z werbalnym wykładnikiem P_c, por.

15. ang. *The fact that the cat's feet were dirty caused the fact that it was bathing.*
16. bułg. *Това, че лапите на котарака бяха мръсни, предизвика това, че той се къпеше.*
17. pol. *To, że kot miał brudne łapy, spowodowało to, że się kąpał.*

W obu językach słowiańskich czasownikowy wykładnik P_c jest dokonany, podobnie jest w języku angielskim, gdzie za wykładnik nieciągłości można uznać użycie formy czasu *past simple*. Jeśli zaś chodzi o relację temporalną z momentem wypowiedzi udało się ją odtworzyć na podstawie form temporalnych obecnych w pozycjach zależnych. Wypływa ona z *consecutio temporum*. Deiktyczny charakter wykładników czasów gramatycznych w zdaniach fundowanych na spójnikach nie

budzi raczej zastrzeżeń. Kategoria czasu jest w nich istotna, ponieważ dopiero na stemporalizowane propozycje można nakładać aktualizację prawdziwościową. W zdaniach fundowanych na przyimkowych wykładnikach P_c redukcja dyskretnej informacji temporalnej ma jeszcze szerszy zasięg niż w wypadku spójników, por.

18. ang. *The cat was bathing because of its dirty feet.*
19. bułg. *Котаракът се къпеше заради мръсните си лапи.*
20. pol. *Kot się kąpał z powodu swoich brudnych łap.*

Argument przyczynowy jest wyrażony przez formę rzeczownika z przymiotnikowym wykładnikiem treści propozycjonalnej. Możliwe są jednak również bardziej klasyczne realizacje z wykładnikiem w postaci frazy efektu nominalizacji. Zdania tego rodzaju bywają określane w literaturze przedmiotu jako ekstensjonalne (por. niżej). Informacja temporalna ulega redukcji do pozycji skutkowej i w żadnym z trzech języków nie występują przyimki (w tym przyimki złożone, sekundarne), które dopuszczałyby nominalizację pozycji skutkowej. Wydaje się, że ma to uzasadnienie semantyczne, ponieważ to pozycja skutkowa pozwala określić czas zajścia P_c (zajście relacji nie może być późniejsze niż pozycja skutkowa). Jeśli skutek jest uprzedni względem momentu mówienia, to tak samo jest z zajściem samej relacji przyczynowo-skutkowej. Jak widać możliwości rekonstrukcji implicytnych treści temporalnych w zdaniach omawianego typu są wielorakie. Za najpełniejszą ich realizację uznać należy zdania typu 15–17. Trzeba jednak zauważyć, że są one używane stosunkowo rzadko (pomijając ich wykorzystanie w opracowaniach językoznawczych).

Formy czasów gramatycznych nie zawsze uczestniczą jednak w aktualizacji temporalnej wypowiedzenia, bywa, że punktem odniesienia nie jest w nich tzw. moment wypowiedzi a inny stan/zdarzenie, por.

21. ang. *He said that he would come.*
22. bułg. *Каза, че ще дойде.*
23. pol. *Powiedział, że przyjdzie.*

Propozycja umieszczona w pozycji zależnej przy przeszłym pojęciu 'powiedzenia' dezaktualizuje się temporalnie. Diagnostyczny kontekst kombinatoryczny został dobrany w taki sposób, żeby nie dało się określić w sposób względny relacji propozycji zależnej i tzw. momentu mówienia (występuje następczość względem przeszłego pojęcia niezależnego). Mimo identycznych możliwości formalnych jak w języku angielskim (ang. *will→would*; bułg. *ще→щеше*) w bułgarszczyźnie nie występuje tzw. cofnięcie czasu. Jednak również w słowiańskich systemach bez formalnego wykładnika (polskim i bułgarskim) znaczenie formy czasu przyszłego

ulega dezaktualizacji i sprowadza się do następczości względem predykatu. Zdania tego rodzaju określane bywają jako intensjonalne (por. niżej).

Warto w tym kontekście bliżej przyjrzeć się zdaniom kauzatywnym fundowanym na werbalnych P_c. Być może różnią się one od tych fundowanych na przyimkach. S. Karolak te pierwsze zalicza do struktur podstawowych (jądrowych), drugie natomiast uznaje za niepodstawowe (adiunktywne, ekstensjonalne?), pisząc: „Przykładami propozycji pełniących funkcję adiunktów są wyróżnione w poniższych przykładach fragmenty PLATON ZREZYGNOWAŁ Z ZAJMOWANIA SIĘ SPRAWAMI PUBLICZNYMI **W REZULTACIE OBJĘCIA RZĄDÓW PRZEZ DYKTATURĘ TRZYDZIESTU** […]" (Karolak, 2002, s. 29)[6].

Z przykładów 21–23 wynika niemożność pośredniego usytuowania względem momentu mówienia propozycji, które są następcze względem przeszłego stanu/zdarzenia. Konfiguracja tego rodzaju zachowuje się odmiennie w kauzatywnych zdaniach fundowanych na czasownikach, por.

24. ang. *This caused that he will not come*[7].
25. bułg. *Това предизвика това, че той няма да дойде.*
26. pol. *To spowodowało to, że on nie przyjdzie.*

Sama następczość skutku względem P_c nie pozwala w nich określić usytuowania względem momentu mówienia. W zdaniach tych formy czasu przyszłego nie ulegają jednak cofnięciu/dezaktualizacji a ich semantyka zostaje zachowana. Być może jakimś wyjściem byłoby postulowanie, że mamy tu do czynienia ze strukturą niepełną, która jest efektem pewnego rodzaju kondensacji. Jednak okazuje się, że dodanie dodatkowej propozycji jedynie komplikuje sytuację, por.

27. ang. *This caused that he decided that he would not come (but eventually he came).*
28. bułg. *Това предизвика това, че той реши, че няма да дойде (но най-накрая дойде).*
29. pol. *To spowodowało, że postanowił, że nie przyjdzie (ale ostatecznie przyszedł).*

Argument propozycjonalny przy ‘postanowieniu’ zmienia swój charakter i całe zdanie nie przechodzi testu sprzeczności (por. niżej). Deiktyczny charakter form czasów gramatycznych występuje zarówno w kauzatywnych zdaniach fundowanych na spójnikach, przyimkach, jak i czasownikach.

---

[6] Jednocześnie tamże autor analizuje dokonane pojęcie przyczyny „jako pojęciowy odpowiednik czasowników spowodować, wywołać, pociągną za sobą" (por. Karolak, 2002, s. 24).

[7] Znak zapytania oznacza zdanie wywołujące reakcję na problematyczność u rodzimych użytkowników danego języka.

Warunki prawdziwości struktury polipropozycjonalnej

Kategoria prawdy jest istotna w językoznawstwie nie tylko ze zrozumiałych przyczyn etycznych. Za jej uwzględnieniem w badaniach opowiedział ostatnio m.in. A. Kiklewicz (Kiklewicz, 2017). Z punktu widzenia interesującej nas problematyki jawi się ona bynajmniej nie zero-jedynkowo (por. *BOOLEAN data type*, b.d.), lecz może nieco w Tischnerowskim duchu, jako swoiście gradacyjna i trójwartościowa. Można by tu przywołać jako porównanie koncepcję Łukasiewicza (Łukasiewicz i in., 1994), która prócz tradycyjnych wartości prawdy i fałszu wprowadza wartość trzecią: ½.

Czy spójniki bądź przyimki można interpretować pod tym kątem? Odpowiedź na to pytanie będzie zależała od tego, czy daną formę bada się w izolacji, czy w ramach całego zdania. Jeśli sparafrazować zdania ze spójnikiem/przyimkiem w pozycji wykładnika predykatu przy użyciu konstrukcji z czasownikiem, to wówczas uwidacznia się konieczność rekonstrukcji treści aspektualno-temporalnych i dalej modalnych. Można ją przeprowadzić w oparciu o wartości pozycji przyczynowej i (zwłaszcza) skutkowej.

S. Karolak postuluje sprowadzanie predykatu oznaczającego czystą kauzację, do zdania złożonego z negacji i warunku, por.

pol. *Niemożliwe byłoby q, gdyby nie stało się p* (przykład za: Karolak, 2002, s. 24).

Co jednak, jeżeli zmienimy wartości zmiennych temporalnych?

30. pol.? *Niemożliwe będzie q, jeżeli nie stanie się p.*
31. pol.? *Niemożliwe będzie q, gdyby nie stało się p.*
32. pol.? *Niemożliwe byłoby q, jeżeli nie stanie się p.*

Wykorzystanie wykładników modalności warunkowej, żeby oddać predykat kauzatywny pod asercją wydaje się rozwiązaniem trudnym i wymaga dodania wykładnika negacji. Otrzymujemy konstrukcję niewątpliwie rozczłonkowaną, ale czy bardziej podstawową? Co dzieje się z treścią aspektualną predykatu kauzatywnego? Czy jej „wykładnikiem" jest forma *stać się*? (por. niżej). Jak skonstruować parafrazę dla zdań odnoszących się np. do przyszłości (por. przykłady 31–33)?

Warto w tym miejscu odwołać się do znanego z logiki podziału zdań na intensjonalne i ekstensjonalne (por. Polański, 1967). Pozycja jest intensjonalna wtedy, kiedy od jej prawdziwości nie zależy prawdziwość całego zdania, por.

33. ang. *He said that he would do it but he did not do it.*
34. bułg. *Той каза, че ще го направи, но не го направи.*
35. pol. *Powiedział, że to zrobi, ale tego nie zrobił.*

Pozycja jest ekstensjonalna wtedy, kiedy od jej prawdziwości zależy prawdziwość całego zdania, por.

36. ang. *The fact that he did it caused me to panic.*
37. bułg. *Това, че той постъпи така, предизвика моята паника.*
38. pol. *To, że on tak postąpił, spowodowało moją panikę.*

Dodanie zanegowanych pozycji skutkowej i/lub przyczynowej powoduje, że całe zdanie jest niepoprawne (por. podsumowanie). Całe zdanie jest prawdziwe tylko, jeżeli prawdziwe są jego składowe ekstensjonalne i prawdziwe jest zajście samej relacji.

Kauzatywne „być albo nie być" a kategoria aspektu

W niniejszym artykule przyjmujemy za S. Karolakiem, że semantyczna kategoria aspektu stanowi składnik immanentnej semantyki leksemu, która w pewnym stopniu odpowiada obiektywnym uwarunkowaniom związanym z naszym oglądem rzeczywistości pozajęzykowej. Warunkiem koniecznym interpretacji aspektualnej predykatu kauzatywnego jest sprowadzenie badanego zdania do takiej postaci, że treść aspektualną realizuje dyskretny wykładnik.

S. Karolak postuluje użycie formy *spowodować*, która jest jednak pochodna od formy niedokonanej. Czy kierunek derywacji formalnej nie jest jednak mylący, por. bułg. *предизвика(м)* z pochodnym *предизвиква(м)*? Jaki jest zatem aspekt podstawowy predykatu oznaczającego czystą kauzację? Wobec tylu wątpliwości warto przyjrzeć się bliżej kombinatoryce aspektów w zdaniu wyrażającym relację przyczynowo-skutkową, por.

39. ang. *Smoking causes cancer.*
40. bułg. *Пушенето причинява рак.*
41. pol. *Palenie powoduje raka.*

W języku angielskim występuje dyskretny wykładnik nieaktualności predykatu w postaci gramemów czasu *present simple*. Oba badane języki słowiańskie stosują czasowniki niedokonane, jednak to angielski i bułgarski lepiej oddają złożony (derywowany) sens. Zdania nieaktualne wyrażające relację przyczynowo-skutkową są pochodne od zdań aktualnych i niejako umocowane w rozumowaniu inferencyjnym.

Największym zaskoczeniem jest kompatybilność czasownikowych wykładników predykatu kauzatywnego z przysłówkowymi wykładnikami ciągłości stanu, por.

42. ang. *Rainfall is causing (right now) the rivers to rise.*
43. bułg. *Дъждът сега предизвиква нивото на реките да се повишава.*
44. pol. *Deszcz w tej chwili powoduje, że podnosi się poziom rzek.*

Angielski oddaje znaczenie aktualne ciągłe formą *present continuous*[8], co skutkuje nieobligatoryjnością przysłówkowego wykładnika. W myśl modelu S. Karolaka czasownikowe wykładniki predykatów konstytuujących powyższe zdania można by uznać za aspektualnie złożone czasowniki teliczne, które autor parafrazuje w następujący sposób: „ISTNIEJE / TRWA (DZIEJE SIĘ) P, KTÓRE POZWALA SĄDZIĆ, ŻE P SPOWODUJE (STAN) Q" (Karolak, 2008, s. 148).

Odniesienie powyższej parafrazy do całego zdania wyrażającego relację przyczynowo-skutkową jest jednak utrudnione, ponieważ zarówno pozycja przyczynowa, jak i skutkowa jest w nich dana i posiada własną charakterystykę aspektualną. Sam czasownik *powodować* i jego ekwiwalenty w myśl modelu S. Karolaka należałoby chyba sparafrazować w następujący sposób[9]: 'Dzieje się coś$_1$, co pozwala sądzić, że coś$_2$ będzie spowodowane.'

Do czego jednak odnosi się *coś$_1$* oraz *coś$_2$*? To ostatnie chyba do skutku. Co jednak 'się dzieje'? Czy chodzi tu o 'powodowanie', czy o przyczynę? Powyższe trudności skłaniają do przyjęcia stanowiska, że lepiej jednak parafrazować całe zdania niż tylko czasowniki w nich zawarte. W przykładach 42–44 mamy do czynienia z pozycją skutkową wypełnioną przez czasownik teliczny, co w pewnym stopniu uprawniałoby do przyjęcia omawianego ujęcia. Co jednak, jeśli w pozycji skutkowej umieścimy argument propozycjonalny o innej charakterystyce aspektualnej, por.:

45. ang. *Heavy rainfall is causing a nightmare in New Orleans this morning*[10].
46. bułg. *Силен дъжд предизвиква тази сутрин кошмар в Ню Орлиънс.*
47. pol. *Silny deszcz powoduje dziś rano koszmar w Nowym Orleanie.*

Rzeczownik *koszmar* i jego ekwiwalenty uznać można w powyższych zdaniach za pochodne od formy z orzeczeniem imiennym ang. *is nightmarish*; bułg. *е кошмарно*; pol. *jest koszmarnie*. Nacechowanie aspektualne łącznika nie budzi raczej wątpliwości – jest to klasyczny wykładnik ciągłości (por. Karolak, 2008, s. 70). Pozycja przyczynowa również narzuca interpretację ciągłą. Czy wobec tego (tym razem)

---

[8] W języku bułgarskim na podobnych zasadach do opozycji angielskiego *present continous* i *present simple* występuje aspektualna opozycja aorystu (dokonaność) i imperfectum (niedokonaność) (zob. Stančeva, 2004; por. też artykuł J. Mazurkiewicz-Sułkowskiej w niniejszym tomie).

[9] Parafrazie dla jasności wywodu nadaliśmy nieco bardziej idiomatyczną formę.

[10] Przykład angielski został wyekscerpowany z Internetu.

czasownikowe wykładniki P_c niosą znaczenie ciągłości (aspektu prostego ciągłego)? Semantyczna kategoria aspektu jest w pewnym stopniu kategorią umocowaną ontologicznie i obiektywną. Jednak (mimo istotnych trudności interpretacyjnych) odniesienie do obserwowalnych procesów zachodzących w rzeczywistości pozajęzykowej jest niemożliwe w wypadku relacji przyczynowo-skutkowej. W tym świetle samo zachodzenie relacji przyczynowo-skutkowej w rzeczywistości pozajęzykowej jawi się nieco problematycznie. Nie przeszkadza to oczywiście badać jej wykładników w językach naturalnych, są one jednak często aspektualnie niejednoznaczne.

Procesy kondensacji treści w zdaniach wyrażających relację przyczynowo-skutkową: wybór

Chociaż za kluczową, w interpretacji semantycznej zdania, uznajemy kombinatorykę sensów, to jednak również pewne właściwości formalne mogą być argumentem za wspólnym traktowaniem konstrukcji fundowanych na czasownikach i przyimkach. Dlatego poniżej zamieszczamy bardzo skrótowe omówienie formalizacji najważniejszych typów.

a. $\mathbf{P_{causa} \rightarrow NP_{nom}}$

O klasycznym procesie nominalizacji pisano wiele, by wymienić choćby klasyczne opracowanie M. Korytkowskiej i W. Maldżiewej (Korytkowska & Maldžieva, 2002). Niektóre kategorie zdaniowe przejawiają się jednak inaczej niż w badanych przez autorki konstrukcjach fundowanych na czasownikach. Jedną z takich kategorii jest semantycznie rozumiany czas i aktualizacja prawdziwościowa (por. wyżej), por. np.

48. ang. *He left because of your behavior.*
49. bułg. *Той си отиде заради поведението ти.*
50. pol. *Poszedł sobie z powodu twojego zachowania.*

b. $\mathbf{P_{causa} \rightarrow NP_{pron/pros}}$

Zjawiska pronominaliziacji i prosentencjalizacji traktujemy wspólnie, ponieważ oba są procesami eksplikacji treści z identycznym punktem wyjścia na poziomie semantycznym (pochodność formalna jest w tym ujęciu sekundarna). Inaczej do sprawy podchodzi K. Polański (Polański, 1972), jednak rozwiązania z jego bardzo zaawansowanych prac mają (mimo wszystko) ograniczoną przydatność w modelu przyjmującym za punkt wyjścia płaszczyznę semantyczną języka.

51. ang. *Thanks to this we managed to win.*
52. bułg. *Благодарение на това успяхме да победим.*
53. pol. *Dzięki temu zdołaliśmy zwyciężyć.*

c. $\mathbf{p}_{\mathbf{effectus}} \rightarrow \mathbf{NP}_{\mathbf{mat}}$

Warto odnotować, że w wypadku czasowników oznaczających czystą kauzację, możliwe jest również tzw. podniesienie argumentu z pozycji skutkowej, por.

54. ang. *He loved his wife deeply and their love resulted in a child.*
55. bułg. *Религиозен сблъсък доведе до жертви в Пакистан.*
56. pol. *Związek z Farrellem zaowocował dzieckiem.*

Kwestie te niewątpliwie zasługują na dalsze badania. Sytuacja w wypadku zdań fundowanych na przyimkach odpowiada tej obserwowanej przy większości werbów. Oznacza to, że jedynie pozycja przyczynowa podlega w nich kompresji tego rodzaju, por.

57. ang. *I passed the exam thanks to you*[11].
58. bułg. *Взех изпита благодарение на теб.*
59. pol. *Zdałem egzamin dzięki Tobie.*

d. $\mathbf{p}_{\mathbf{effectus}} \rightarrow \mathbf{ART}$

Bodaj najciekawiej prezentują się procesy kondensacyjne w bułgarszczyźnie, gdzie postpozycyjny morfem rodzajnikowy może stanowić maksymalnie skompresowany wykładnik obecności (pełności) pozycji przyczynowej, por. np.

60. bułg. *По повода Бойко Борисов се чу с премиера Рахой и шефа на Европол.*

Obok użycia rodzajnika przy części nominalnej predykatora oba języki słowiańskie dopuszczają również przyłączenie zaimka wskazującego, por.

61. bułg. *По този повод Бойко Борисов се чу с премиера Рахой и шефа на Европол.*
62. pol. *Z tego powodu Bojko Borisow rozmawiał z premierem Rahojem i szefem Europolu.*

Strukturalnie najodleglejszy okazuje się system angielski, w którym fraza zaimkowa w pozycji otwartej dla argumentu nieprzedmiotowego to jedyny rodzaj możliwej formalizacji, por.

---

[11] W angielskim mamy tu w istocie formę zidiomatyzowaną.

63. ang. *Because of that Bojko Borisov talked with prime minister Rajoy and the boss of Europol.*

Strategię taką dopuszczają również oba języki słowiańskie, por.

64. bułg. *По повод на това Бойко Борисов се чу с премиера Рахой и шефа на Европол.*
65. pol. *Z powodu tego Bojko Borisow rozmawiał z premierem Rahojem i szefem Europolu.*

Warto zaznaczyć, że przyłączenie zaimka do elementu nominalnego przyimka złożonego jest możliwe w obu językach słowiańskich jedynie, jeśli nomen to nazwa 'przyczyny'. Angielski nie posiada przyimków z takim potencjałem.

Podsumowanie

Mimo kompletnie odmiennych podstaw materiałowych, różnice we wnioskach płynących z analizy faktów językowych przy zastosowaniu podobnej metodologii są zaskakująco niewielkie (por. Kiklewicz i in., 2019). Wydaje się jednak, że tylko badania uwzględniające różne tzw. części mowy pozwalają na spójny opis płaszczyzny semantycznej języków naturalnych. Niektóre predykaty mimo elementarnego charakteru posiadają wykładniki różne od czasownika.

Zarówno racje semantyczne, jak i pewne uwarunkowania formalne skłaniają raczej do odrzucenia tezy S. Karolaka o niepodstawowym charakterze relacji przyczynowo-skutkowej w zdaniach z tzw. okolicznikami. Warunki prawdziwości zdania, *consecutio temporum* i szerzej kombinatoryka sensów nie ulegają zmianie niezależnie od typu wykładnika predykatu. Procesy kondensacyjne w zdaniach z przyimkową realizacją P_C przebiegają jedynie w pozycji przyczynowej, ale ich charakter pokrywa się z potencjałem transformacyjnym zdań fundowanych na czasownikach w tej pozycji (por. też Banasiak, 2018). Formalnie najmniej ciekawe są niewątpliwie konstrukcje fundowane na spójnikach, które wymagają dwóch uzupełnień zdaniowych.

Wspólny opis wszystkich wykładników relacji przyczynowo-skutkowej przeprowadziła ostatnio Z. Topolińska, która stwierdza, „że wszystkie tak zwane części mowy w płaszczyźnie semantycznej funkcjonują prymarnie jako predykaty, informujące o stosunkach panujących w otaczającym nas świecie fizycznym i mentalnym" (por. też Topolińska, 2001, 2003, 2015, s. 151). Tezę o różnorodnych wykładnikach predykacji można uznać za udowodnioną w zakresie zdań wyrażających relację przyczynowo-skutkową.

Odnośnie do semantyki samej relacji: cechuje ją arność równa 2, jest funkcją propozycjonalną (w logicznym rozumieniu terminu), jej składową stanowi relacja temporalna następczości skutku wobec przyczyny, za aspekt prymarny należy uznać abstrakcję od rozciągłości w czasie, tj. aktualne znaczenie dokonane, ale możliwe są również aspekty złożone, gdzie najczęściej występuje znaczenie nieaktualne derywowane od dokonanego. Wykluczanie zdań nieaktualnych poza zakres badań tzw. czystej kauzacji zubożyłoby bardzo opis tej kategorii. Status zdań z predykatem nacechowanym jako aktualny i ciągły (oraz ewentualnie innych konfiguracji) wydaje się bardziej problematyczny i mniej istotny dla opisu (zdania tego rodzaju stanowią peryferie). Uznanie aspektu semantycznego za kategorię zdaniową pozwala uwzględnić w analizie również zdania fundowane na przyimkach i spójnikach. Refleksem aspektu P_c są w nich wartości pozycji przyczynowej i skutkowej. Pozwalają one niezawodnie rozróżniać dwa podstawowe typy zdań kauzatywnych (aktualne dokonane i nieaktualne z aspektem złożonym, które powstają w ramach rozumowania inferencyjnego opartego na tych pierwszych). Swoista matowość aspektualna licznych wykładników relacji przyczynowo-skutkowej oraz niejasny status lektur niektórych użyć rodzą uzasadniony niepokój, co do ontologicznego statusu relacji per se. Niestety, obserwacja faktów pozajęzykowych nie przynosi rozwiązania, ponieważ relacja przyczynowo-skutkowa nie zalicza się do sfery wrażeniowo-spostrzeżeniowej.

Zastosowanie modelu M. Korytkowskiej umożliwia równoprawne zestawianie faktów z więcej niż jednego języka i jednocześnie pozwala uniknąć stosowania nieco „zużytych" terminów składni formalnej (typu: podmiot, subiekt, dopełnienie, orzeczenie). Wydaje się, że teoria typów pozycji predykatowo-argumentowych nie wyczerpała jak dotąd swoich możliwości a opracowanie inwentarza typów pozycji nieprzedmiotowych jest pilną potrzebą badawczą. Za jedno z kryteriów ich wyodrębniania należy uznać warunki prawdziwości zdania. Logicznie rozumiana ekstensjonalność i intensjonalność nie pokrywają się jednak z podziałem na zdania okolicznikowe w opozycji do zdań fundowanych na czasownikach (z podmiotową i dopełnieniową realizacją uzupełnień). Prócz interpretacji omówionych zdań wyrażających relacje przyczynowo-skutkową warto zwrócić uwagę na ekstensjonalność argumentu nieprzedmiotowego przy predykacie wiedzy, por. np. *Wiem, że przyszedł*, które jest prawdziwe wtedy i tylko wtedy, jeżeli prawdziwe jest i samo 'przyjście'[12].

---

[12] W pracy korzystano z infrastruktury badawczej CLARIN-PL http://clarin-pl.eu.

WYKAZ SKRÓTÓW I SYMBOLI

P_C – predykat o znaczeniu czystej kauzacji
p_{causa} – przyczynowa pozycja predykatowo-argumentowa
$p_{effectus}$ – skutkowa pozycja predykatowo-argumentowa – tzw. oś czasu
ART – rodzajnik bułgarski
NPnom – fraza nominalna efekt procesu nominalizacji
NPmat – fraza nominalna przedmiotowa efekt tzw. podniesienia argumentu przedmiotowego
$NP_{pron/pros}$ – fraza nominalna efekt procesu pronominalizacji/prosentencjalizacji

BIBLIOGRAFIA

Banasiak, J. (2018). Kilka uwag o formalizacji argumentu propozycjonalnego pCaus w zdaniach z przyimkowymi kauzatywnymi wyrażeniami predykatywnymi w języku bułgarskim. *Slavia Meridionalis*, *18*, Article 1699. https://doi.org/10.11649/sm.1699

BOOLEAN data type. (b.d.). https://www.ibm.com/support/knowledgecenter/SSGU8G_12.1.0/com.ibm.sqlr.doc/ids_sqr_099.htm

Karolak, S. (2002). *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Karolak, S. (2008). *Semantyczna kategoria aspektu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Kiklewicz, A., & Korytkowska, M. (Red.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski, polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Kiklewicz, A. (2017). *Znaczenie a prawda: Fantomy semantyczne*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. https://www.academia.edu/35529764/Znaczenie_a_prawda_Meaning_and_truth

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/1087

Korytkowska, M. (1992). *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & Maldžieva, V. (2002). *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego: Nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Koseska-Toszewa, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2007). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Lipkind, D. (2013). Russell on the notion of cause. *Canadian Journal of Philosophy*, *9*(4), 701–720. https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00455091.1979.10716276

Łuczków, I. (2006). O badaniach nad wyrażaniem uprzedniości/następstwa zdarzeń w czasie w pracach polonistycznych i rusycystycznych: Na przykładzie zdań złożonych czasowych. *Acta Universitatis Wratislaviensis Slavica Wratislaviensia*, *2006*(139), 99–112.

Łukasiewicz, J., Smolka, F., & Leśniewski, S. (1994). U źródeł logiki trójwartościowej. *Filozofia Nauki*, *2*(3–4), 227–240.

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2008). *Wyrażanie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim*. Drukarnia Cyfrowa i Wydawnictwo „Piktor".

Polański, K. (1967). *Składnia zdania złożonego w języku górnołużyckim*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Polański, K. (1972). Notes on functional properties of deep structure categories. *Studia Anglica Posnaniensia*, *4*, 3–13. http://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/10481

Sangaku, S. L. (2020). *Variations with repetition*. https://www.sangakoo.com/en/unit/variations-with-repetition

Sequence of tenses – grammar rules. (2017, marzec 28). Sequence of tenses – grammar rules / Grammarly. https://www.grammarly.com/blog/sequence-of-tenses/

Stančeva, R. (2004). За двувидовите глаголи в българския език. *Slavia Meridionalis*, *4*, 97–137.

Satoła-Staśkowiak, J. (2010). *Polsko-bułgarskie odpowiedniości przekładowe czasów przeszłych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Topolińska, Z. (2001). *Zdanie w zdaniu: Rečenica vo rečenica*. Makedonska akademija na naukite i umetnostite.

Topolińska, Z. (2003). *Polski – makedonski: Gramatička konfrontacija: 6, Sintaksička derivacija*. Makedonska akademija na naukite i umetnostite.

Topolińska, Z. (2015). O szczególnej pozycji spójnikowych predykatów asocjatywnych. *LingVaria*, *10*(*Special*), 151–155. https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.1SP.13

Wierzbicka, A. (2004). Polish and universal grammar. *Studies in Polish Linguistics*, *2004*(1), 9–28.

Zatorska, A. (2015). Selected issues of nominalizations as propositional arguments in Polish and Slovene sentences with psych-verbs. *Białostockie Archiwum Językowe*, *2015*(15), 477–490. https://doi.org/10.15290/baj.2015.15.32

Коритковска, М. (2011). *Българско-полска съпоставителна граматика: Т. 5. Типове предикатно аргументни позиции*. Академично издателство Проф. Марин Дринов.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Banasiak, J. (2018). Kilka uwag o formalizacji argumentu propozycjonalnego pCaus w zdaniach z przyimkowymi kauzatywnymi wyrażeniami predykatywnymi w języku bułgarskim. *Slavia Meridionalis*, *18*, Article 1699. https://doi.org/10.11649/sm.1699

BOOLEAN data type. (n.d.). https://www.ibm.com/support/knowledgecenter/SSGU8G_12.1.0/com.ibm.sqlr.doc/ids_sqr_099.htm

Karolak, S. (2002). *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Karolak, S. (2008). *Semantyczna kategoria aspektu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Kiklewicz, A. (2017). *Znaczenie a prawda: Fantomy semantyczne*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. https://www.academia.edu/35529764/Znaczenie_a_prawda_Meaning_and_truth

Kiklewicz, A., & Korytkowska, M. (Eds.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski, polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koritkovska, M. (2011). *Bŭlgarsko-polska sŭpostavitelna gramatika: Vol. 5. Tipove predikatno argumentni pozitsii*. Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov.

Korytkowska, M. (1992). *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & Maldžieva, V. (2002). *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego: Nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Koseska-Toszewa, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2007). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Lipkind, D. (2013). Russell on the notion of cause. *Canadian Journal of Philosophy*, *9*(4), 701–720. https://doi.org/10.1080/00455091.1979.10716276

Łuczków, I. (2006). O badaniach nad wyrażaniem uprzedniości/następstwa zdarzeń w czasie w pracach polonistycznych i rusycystycznych: Na przykładzie zdań złożonych czasowych. *Acta Universitatis Wratislaviensis Slavica Wratislaviensia*, *2006*(139), 99–112.

Łukasiewicz, J., Smolka, F., & Leśniewski, S. (1994). U źródeł logiki trójwartościowej. *Filozofia Nauki*, *2*(3–4), 227–240.

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2008). *Wyrażanie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim*. Drukarnia Cyfrowa i Wydawnictwo "Piktor".

Polański, K. (1967). *Składnia zdania złożonego w języku górnołużyckim*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Polański, K. (1972). Notes on functional properties of deep structure categories. *Studia Anglica Posnaniensia*, *4*, 3–13. http://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/10481

Sangaku, S. L. (2020). *Variations with repetition*. https://www.sangakoo.com/en/unit/variations-with-repetition

Satoła-Staśkowiak, J. (2010). *Polsko-bułgarskie odpowiedniości przekładowe czasów przeszłych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Sequence of tenses – grammar rules. (2017, marzec 28). Sequence of tenses – grammar rules / Grammarly. https://www.grammarly.com/blog/sequence-of-tenses/

Stančeva, R. (2004). Za dvuvidovite glagoli v bŭlgarskiia ezik. *Slavia Meridionalis*, *4*, 97–137.

Topolińska, Z. (2001). *Zdanie w zdaniu: Rečenica vo rečenica*. Makedonska akademija na naukite i umetnostite.

Topolińska, Z. (2003). *Polski – makedonski: Gramatička konfrontacija: 6, Sintaksička derivacija*. Makedonska akademija na naukite i umetnostite.

Topolińska, Z. (2015). O szczególnej pozycji spójnikowych predykatów asocjatywnych. *LingVaria*, *10*(Special), 151–155. https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.1SP.13

Wierzbicka, A. (2004). Polish and universal grammar. *Studies in Polish Linguistics*, *2004*(1), 9–28.

Zatorska, A. (2015). Selected issues of nominalizations as propositional arguments in Polish and Slovene sentences with psych-verbs. *Białostockie Archiwum Językowe*, *2015*(15), 477–490. https://doi.org/10.15290/baj.2015.15.32

Kauzatywne „być albo nie być" w świetle modelu predykatowo-argumentowego

Abstrakt

W artykule omówiono zdania wyrażające relację przyczynowo-skutkową i kombinatorykę sensów w ich obrębie. Zastosowano teorię typów pozycji predykatowo-argumentowych Małgorzaty Korytkowskiej, którą odniesiono do dwóch typów pozycji nieprzedmiotowych: przyczyny i skutku. Szczególną uwagę poświęcono złożonym zagadnieniom w rodzaju *consecutio temporum* i warunków prawdziwości zdania. Analiza aspektualna zdań wyrażających relację przyczynowo-skutkową podaje w wątpliwość ontologiczny status tej korelacji jako takiej.

Słowa kluczowe: relacja interpropozycjonalna; relacja przyczynowo-skutkowa; typy pozycji predykatowo-argumentowych; język polski; język bułgarski; język angielski; semantyka; składnia

Jakub Lubomir Banasiak, Ekaterina Petkova / Екатерина Петкова

The Causative "To Be or Not to Be" in the Light of the Predicate-Argument Model

Abstract

This article discuses sentences expressing the causal relation and the combinatorics of meanings within them. The analysis draws on Małgorzata Korytkowska's theory of types of predicate-argument positions, which is applied to two types of non-object argument positions: cause and effect. The study focuses on complex phenomena, such as *consecutio temporum* and the truth conditions of sentences, which serve for the semantic differentiation of semantic-syntactic positions. The aspectual analysis of sentences expressing the causal relation calls into question the ontological status of the correlation itself.

Keywords: interpropositional relation; causal relation; types of predicate-argument positions; Polish language; Bulgarian language; English language; semantics, syntax

Диана Благоева
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките, София
E-mail: d.blagoeva@ibl.bas.bg
ORCID: 0000-0002-2616-2652

ЗА СЛОВНИКА НА НЕИЗДАДЕНИЯ ВТОРИ ТОМ НА „БЪЛГАРСКИ ТЪЛКОВЕН РЕЧНИК“ ОТ СТЕФАН МЛАДЕНОВ

Въведение

Стефан Младенов е учен с неоспорими приноси не само в областта на сравнителното и историческото езикознание, диалектологията, етимологията, славистиката, българистиката, но и на българската лексикография (Крумова-Цветкова & Джунова, 2013; К. Попов, 1982). Той разработва три речника: на чуждите думи (Младенов, 1932), етимологичен и правописен (Младенов, 1941) и тълковен (Младенов, 1951), с което издига българското речниково дело на ново равнище. Изключителен ерудит, полиглот и убеден привърженик на сравнително-историческите методи, Стефан Младенов прилага в лексикографската си дейност специфични, в много отношения нетрадиционни подходи, което прави лексикографските му трудове уникални по характер (Крумова-Цветкова & Джунова, 2013; Парашкевов, 2010; Д. Попов, 2002).

През 20-те години на миналия век, съвместно с трима други изтъкнати български филолози – Александър Теодоров-Балан, Беньо Цонев и Стоян Аргиров, той се заема със съставянето на „Български наръчен речник“. Работата по речника се води първоначално в рамките на Българската академия на науките по утвърден от нея план, а след 1921 г. е изнесена извън Академията. Речникът започва да излиза на свезки от 1927 г., като последната, 12-та свезка на първия том е публикувана едва през 1951 г. Поради смъртта на Б. Цонев (1926 г.) и оттеглянето на Ст. Аргиров работата до 6-та свезка (А – допосявам) се извършва само от двама автори – Ст. Младенов и А. Теодоров-Балан. От 7-ма свезка нататък Младенов остава като единствен съставител. Томът обхваща думите с начална буква от А до К и е отпечатан като общо книжно тяло през 1951 г. под заглавието *Български тълковен речник с оглед към народните говори* (нататък – БТР)[1].

[1] По-подробно историята на речника е проследена от Д. Попов (Попов, 2002, сс. 285–289), вж. също Крумова-Цветкова & Джунова, 2013; Русинов, 1990; Чоролеева, 2008 и др.

Ст. Младенов разработва речниковите статии също за частта Л – свят, но не успява да издаде нови свезки. След смъртта на автора (1963 г.) с редакционната обработка на подготвените речникови материали (от букви Л – Р) се заема проф. Йордан Заимов. Редактирането се извършва през 60-те и началото на 70-те години в Института за български език към Българската академия на науките. В издания от това време намираме съобщения, че томът е приет от Научния съвет на Института и е предаден за печат в Издателството на БАН (Чолакова, 1969, 1984). По неясни причини обаче той остава непубликуван. Така до ден днешен изготвените от Ст. Младенов и редактирани от Й. Заимов речникови материали, които събират и систематизират значителна част от словното богатство на българския език от края на 19. и първите десетилетия на 20. век, продължават да бъдат напълно непознати както за широката общественост, така и за специалистите филолози.

Тук ще представим първоначални наблюдения върху словника на неиздадения втори том на *Български тълковен речник с оглед към народните говори* (нататък – БТР 2). За провеждане на изследването е използван машинописният препис на тома, който обхваща над 2563 машинописни страници и съдържа ръкописни поправки и допълнения, направени от редактора проф. Й. Заимов (вж. Фигура 1)[2].

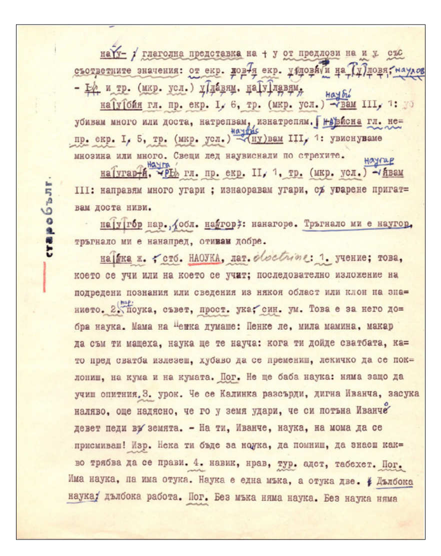

старобълг.

нау- ; глаголна представка на + у от предлози на и у със съответните значения: от екр. ловя екр. уловя и на(у)ловя; науловя – I/ и тр. (мкр. усл.) уловявам, на(у)лавям.

на(у)бия гл. пр. екр. I, 6, тр. (мкр. усл.) наубивам III, 1: убивам много или доста, натрепвам, изнатрепям. наувисна гл. непр. екр. I, 5, тр. (мкр. усл.) наувис(ну)вам III, 1: увиснуваме множина или много. Свещи лед наувиснали по стрехите.

на(у)гаря, наугаря гл. пр. екр. II, 1, тр. (мкр. усл.) наугарявам III: направям много угари ; изнаоравам угари, с угарене пригатвам доста ниви.

на(у)гор нар., обл. наугор: нанагоре. Тръгнало ми е наугор, тръгнало ми е нанапред, отивам добре.

наука ж. ; стб. НАОУКА, лат. doctrine: 1. учение; това, което се учи или на което се учат; последователно изложение на подредени познания или сведения из някоя област или клон на знанието. 2. поука, съвет, прост. ука; син. ум. Това е за него добра наука. Мама на Ценка думаше: Пенке ле, мила мамина, макар да съм ти мащеха, наука ще те науча: кога ти дойде сватбата, като пред сватба излезеш, хубаво да се премениш, лекичко да се поклониш, на кума и на кумата. Пог. Не ще баба наука: няма защо да учиш опитния. 3. урок. Че се Калинка разсърди, дигна Иванча, засука наляво, още надясно, че го у земя удари, че си потъна Иванчо девет педи в земята. – На ти, Иванче, наука, на мома да се присмиваш! Изр. Нека ти бъде за наука, да помниш, да знаеш какво трябва да се прави. 4. навик, нрав, тур. адет, табехет. Пог. Има наука, па има отука. Наука е една мъка, а отука две. Дълбока наука: дълбока работа. Пог. Без мъка няма наука. Без наука няма

Фигура 1. Страница от машинописния препис на БТР 2

---

[2] Преписът се съхранява в архива на Секцията за българска лексикология и лексикография на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“.

Принципи за изграждане на словника на Български тълковен речник

Принципите за подбор на лексиката в БТР са изложени от А. Теодоров-Балан в предговора към първия том на речника (Младенов, 1951, сс. 1–46)[3]. Според казаното там целта на авторите е да се състави не „всебългарски речник“, каквото е било първоначалното предложение на двама от членовете на авторския колектив, представено през 1914 г. пред Историко-филологическия клон на Българската академия на науките и публикувано две години по-късно (Теодоров-Балан & Цонев, 1916), а „наръчен речник“ според приетото през 1917 г. от годишното събрание на Академията решение. Речникът следва да съдържа „материали от книжовната ни реч като речника на Дювернуа и материали от народната реч като речника на Герова, но с по-широко и по-грижливо използуване на литературните паметници и публикувания досега лексикален материал от народната реч“ (Аргиров и др., 1920, с. 4). Преди да пристъпят към съставянето на речника, четиримата автори представят проспект за неговото изработване, публикуван през 1920 г. под заглавието *25 думи за български тълковен речник* (Аргиров и др., 1920).

Идеята за обединяване на речника на Н. Геров и този на А. Дювернуа не прави БТР механичен сбор на материал от тези източници. На практика авторите на новия тълковен речник комбинират не словниците на двата предходни лексикографски труда, а принципите за подбор на лексиката в тях с оглед на това да се постигне пълнота при отразяване на българското словно богатство. По повод трудния въпрос какво точно от наличното „писмено (книжовно) и устно (народно) градиво“ подлежи на включване в речника, А. Теодоров-Балан отбелязва:

> Ала все пак ни е голяма грижа, с кои от знайните и намерените книжевни думи да изтъкмиме БТР и от кои известни народни думи да го освободиме. Тук може да ни ръководи само опит и усет, над които пък повелително стои ограниченият размер на речника (Младенов, 1951, с. 5).

При работата си върху втория том на речника Ст. Младенов продължава да следва възприетите принципи за подбор както на книжовна, така

---

[3] Подробен аналитичен коментар на приложената в БТР 1 лексикографска концепция представя Д. Попов (Попов, 2002).

и на диалектна лексика. В основната си част списъкът със заглавни единици в БНР 2 показва значително сходство със словника на друг речник на Младенов – *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* (Младенов, 1941). В БНТ 2 обаче присъстват и множество допълнителни заглавки, повечето от които не са регистрирани не само в *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, но и в речниците на Н. Геров и А. Дювернуа. Като илюстрация на казаното ще приведем пример със състава на словообразувателното гнездо с връх прилагателното *лих* в БНТ 2 (в скоби се посочва в кой от другите три речника е засвидетелствана съответната заглавка)[4]: *лих* (РНГ, РАД, ЕПР), *лихар* (РНГ, РАД, ЕПР), *лихичък* (РНГ, РАД, ЕПР), *лихички*, *лихо* (ЕПР), *лихоимец* (ЕПР), *лихоимски*, *лихоимство* (ЕПР), *лихоимствувам*, *лихомъдрост*, *лихомъдър*, *лихоречие*, *лихоречив*, *лихословен*, *лихост*, *лихота* (РНГ, ЕПР), *лихоядение*, *лихоядец*, *лихувам*. Очевидно е, че броят на включените заглавки от това гнездо значително надвишава този в привлечените за сравнение три речника.

Като заглавни единици в БТР 2 освен лексеми от различни части на речта присъстват също така първи съставни части на сложни думи (*общо-*, *псевдо-*), глаголни представки (*на-*, *наиз-*, *напо-*, *напре-*, *напро-*, *нас-*, *по-*, *пона-*, *поиз-*, *поо-*, *поот-*, *попре-*, *при-*, *про-*, *разпо-*, *разпре-* и др.), определени морфеми (*н* задпоставен член при имена на по-далечни предмети). Представени са (без изчерпателност) съществителни от кръга на ономастичната лексика: антропоними (*Лазар*, *Лалуш*, *Люба*, *Малуда*, *Милош*, *Найда*, *Нева*, *Никола*, *Нягул*, *Опричко*, *Прода*, *Пройка*), топоними (*Марино поле*), урбоними (*Магарово*, *Мекиш*), названия на държави (*Мароко*, *Московия*, *Немечко*, *Немция*), хидроними (*Марица*), теоними (*Лада*, *Марс*, *Морфей*), имена на празници (*Лазар*, *Маринден*, *Мартиния*, *Никулден*). Отделни съставни названия (*луда сряда*, *лудо просо*, *люта вода*, *мачкино грозде*, *пробита билка*) са изведени като заглавни единици[5]. Като заглавки, но без тълкуване, са обособени също някои словоформи (*лельо¹* зват. от леля, *лиснат* прич. мин. стр. от лисна, *любен* прич. мин. стр. от любя, *надят* прич. мин. стр. от надяна, *пукнат* прич. мин. стр. от пукна (се) и др.), както и формални варианти и диалектни, простонародни или остарели облици на определени думи (*нижка* вм. нищка,

[4] Използвани са следните съкращения: ЕПР (Етимологичен и правописен речник на Ст. Младенов), РНГ (Речник на Найден Геров), РАД (Речник на А. Дювернуа).

[5] Повечето съставни названия обаче се включват към речниковата статия на един от компонентите на названието, например *лоша или сладка пъпка* – в статията на *пъпка*, *бяла лайкучка* – в статията на *лайкучка*, *определителен член* – в статията на *определителен*.

нишка, *лахуса* прост. вм. лехуса, *либе* успор. облик на любе, *лъджица* обл. стар. вм. лъжица, *мащаб* вм. масщаб, *мунисто* обл. вм. мънисто, *натемосвам* прост. вм. анатемосвам, *нахут* вм. нафут, нохут, *пубмония* вм. пнеумония, *рахчитам* обл. прост. вм. разчитам, *ристиянин* прост. вм. християнин и др.).

Изчерпателно са представени цели серии от префигирани глаголи (включително с две или повече представки), както и думи с еднаква първа съставна част. Тълкувани са например над 510 глагола с двойната представка *пона-* (като *понастеля*, *понастигна*, *понаторя*, *понаточа*, *понауча*, *понахлупя*, *понахоратя*, *понацукам*, *понацицам*, *понацъкам*, *поначукам*, *поначумеря се*, *поначупя*, *поначушкам*, *понаширя се*, *понаяздя се*), близо 210 глагола с двойната представка *поот-* (като *поотмахнувам*, *поотметна*, *поотпаша*, *поотпеня*, *поотпера*, *поотпращам*, *пооотприщя*, *поотромоня*, *поотцедя*, *поотчопля*), над 150 образувания с първа съставна част *много-* (като *многобожие*, *многобожен*, *многознаен*, *многокръвие*, *многокъпинен*, *многоначалие*, *многоног*, *многопагубен*, *многоплеменен*, *многоподвижен*, *многосочен*), редица образувания с *любо-* (*любоборец*, *любоборски*, *любовластие*, *любоверен*, *любогрешен*, *любодеяние*, *любокрасителен*, *любомъдрие*, *люботелесие*, *любохитърствувам*, *любочестие*), *ново-* (като *новоженец*, *новоначалство*, *новоневястен*, *новопоселенец*, *новоразумница*), *лъже-* (*лъжебратия*, *лъжеговеен*, *лъжеименит*, *лъжеименен*, *лъжеклеветник*, *лъжемонах*, *лъжепророк*), *мало-* (*маловетрие*, *малоглав*, *маловерие*, *маловечен*, *малодоходен*, *малограмотен*, *малосолен*, *малоспособен*), *мило-* (*милолик*, *милолюбие*, *миломъдър*, *миломъдрост*, *миломъдрие*, *милорад*, *милорадост*), *между-* (*междугорие*, *междукостен*, *междудействие*, *межуметрен*, *междуребрие*, *междуречие*) и др.[6]

Стремежът на автора на БТР 2 към пълнота личи от изчерпателното представяне на състава на повечето словообразувателни гнезда, срв.: *лаком*, *лакомене*, *лакомец*, *лакомка*, *лакомица*, *лакомичък*, *лакомичко*, *лакомия*, *лакомка*, *лакомки*, *лакомо*, *лакомство*, *лакомщина*, *лакомя се*; *немирен*, *немирник*, *немирница*, *немирниче*, *немирно*, *немирнически*, *немирност*, *немирство*, *немирничество*, *немирствувам*, *немирувам*. Към мъжкородовите съществителни за лица редовно се привеждат (обикновено без самостоятелно тълку-

---

[6] При съставянето на първия том на речника склонността на Ст. Младенов да включва голям брой производни думи от такъв тип среща сериозни възражения от страна на съавтора му А. Теодоров-Балан. Това се вижда от писмо на Балан до Ст. Младенов от 11 февруари 1941 г., което съдържа следния пасаж: „Вие злоупотребате со свободата, която съм Ви предоставил в работата. Виждам как сте „дотъкмили“ мое изработено вещество, та накитили и Ваше, с производства на глаголи с представка до-, за да изгубиме безполезно 13 стълбеца, когато сами проповядувате краткост“ (Русинов, 1990, с. 33).

ване) производните феминативи (*лучница*, *лъжичарка*, *любимка*, *любодейка*, *масажистка*, *наемателка*, *насладителка*, *начинателка*, *недомакинка*, *ножарка*, *общественица*, *общинарка*, *обявителка*, *обяснителка*, *профанка*, *пуристка*, *пъстрителка*, *пътеводителка*, *пътеписка*, *пътница*). За голяма част от съществителните, прилагателните и наречията се представят и умалителни форми (съществителни *лехица*, *лехичка*, *лешица*, *лешичка*; *нивица*, *нивичка*, *ниве*, *нивче*; *носе*, *носле*, *носче*, *носец*, *носенце*, *носленце*, *носченце*; *общиница*, *общиничка*, *общинка*; прилагателни *ленивичък*, *ленивички*; *лошавичък*, *лошавички*, *лошавки*; *лъжливичък*, *лъжливки*; *остричък*; наречия *лакомичко*; *ленивичко*, *ленивко*; *лъжливко*, *лъжливичко*). Към повечето от глаголите се посочват отглаголни съществителни на *-н(ь)е* или *-ние* (*лазарванье*, *ламкан(ь)е*, *ламтен(ь)е*, *лапуцане*, *летение*, *маскаренье*, *мърчен(ь)е*, *надвзимане*, *надзираване*, *облаган(ь)е*, *повреждан(ь)е*, *подред(ю)ване*, *разгаз(у)ване*, *разгайд(у)ван(ь)е*, *разгаляне*). Изчерпателно се представят също отвлечени съществителни на *-ост* (*любимост*, *навейничавост*, *навлачливост*, *нежененост*, *окапалост*, *простосмъртност*, *публицистичност*, *пълновластност*, *пълноправност*, *първовечност*, *първоначалност*), *-ство* (*лакейство*, *маршалство*, *обскурантство*, *окаянство*, *правничество*, *презрителство*, *пъстрителство*, *пътеводство*, *пътничество*), *-щина* (*лакейщина*, *лукавщина*, *нюренщина* от *нюра* ‘диал. мълчалив, опак човек’, *полицейщина*), увеличителни съществителни (*ламище* от *ламя*, *ливадище* от *ливада*, *ногище* от *нога*, *ножище*, *ножага* от *нож*, *мечище* от *мечка*), както и други типове производни.

Съставът на словника на БТР 2 е показателен за богатите словообразувателни възможности на езика. Голяма част от производните, включени като заглавни единици, обаче не са подкрепени с илюстративен материал. Без документирана реална употреба в писмената или устната реч узуалността на някои от представените образувания остава под съмнение (срв. *любодарливост*, *любостежателност*, *мрачец* (умалително от *мрак*), *науков* (прилагателно от *наука*), *неудобноизпълнимост*, *низкогледост*).

Характер на лексиката, включена в БТР 2

БТР е замислен като речник на общонародния, книжовния език. Във връзка с това в предговора към първия том А. Теодоров-Балан отбелязва:

> Онова, което борави и трябва до борави като дума и реч общи български за словесно сношение между всички българи, за обработка на общата българска

> мисъл, на българската книжнина, то е градивото на нашия речник. В него не влизат всички неща, свойствени на езика на особни обществени, стопански, поминъчни, духовни, спортни и пр. занятия и съсловия; ала обиходното и от тях е взето и вписано в речника. Общият език на българското книжевно и деловно сношение е ядката на тоя речник (Младенов, 1951, сс. 5–6).

Според схващанията на авторите на БТР народната реч е иманентната основа на книжовния език (К. Попов, 1982, с. 90). Това личи и от факта, че по-голямата част от думите, представени в БТР 2 като общоупотребими и книжовни[7], произлизат от народните говори, срв. *лакомица* 'жлеб, улук', *лека̀рка* 'билярка, вражалица', *леком* 'тихо, мирно', *ливоколча* 'осакатявам', *ликатка* 'вид хурка', *личбина* 'хубост', *мартиняк* 'кокоша слепота', *межура* 'междина', *морянец* 'крайморец', *мръждори* 'вали', *назюзюквам се* 'напивам се добре', *наулука* 'навреме', *нахърбелявам* 'назъбвам, изхабявам (нож)', *неделяс(у)вам* 'навършвам една седмица', *нашикеросвам* 'посипвам със захар', *неродлив* 'неплодороден', *оранлив*, *оратен* 'предназначен за оране', *острозурлица* 'бозайник с остра зурла', *пазварник* 'джоб в пазуха', *парцалешник* 'парцалива дреха', *пепелор* 'дреболия', *поднога* 'наклон, стръмнина надолу', *рудец* 'руд овен', *рудица* 'руда овца' и др.

Наред с това томът включва и книжовни думи от чужд произход. Достатъчно пълно е отразена международната културна и терминологична лексика с произход от латински, гръцки или от западноевропейските езици, срв. *лабиринт*, *лаборатория*, *легат*, *легация*, *легенда*, *легионер*, *легитимация*, *линия*, *лицей*, *логаритъм*, *лозунг*, *лотария*, *лото*, *лукс*, *мадригал*, *малария*, *маниер*, *манекен*, *манталитет*, *маншета*, *маншон*, *маркиза*, *мародер*, *маршал*, *масон*, *материя*, *матине*, *матура*, *мафия*, *машина*, *мащаб*, *механизъм*, *милитаризъм*, *митинг*, *модификация*, *монизъм*, *мото*, *муниция*, *нектар*, *ниша*, *новела*, *номенклатура*, *нонпарей*, *нумизматика*, *обсерватория*, *обскурант*, *опозиционер*, *опозиция*, *оптимизъм*, *педант*, *полицай*, *полиция*, *прогрес*, *прогресия*, *проза*, *прокурор*, *пролетариат*, *пролетарий*, *промискуитет*, *пропорция*, *профан*, *радиация* и др. В словника на БТР 2 присъстват и заемки от славянски езици (от руски *ловък*, *мазол*, *материк*, *настоящ*, *неловко*, *немедлено*, *ординарец*, *подлец*, *подло*, *помещик*, *приют*; от полски *мазурка*; от полски през руски *манерка*; от чешки *лекарня* 'аптека'), а също така от влашки (*мошия*, *мушия*), маджарски (*пуста*) и др.

---

[7] Като показател за принадлежност към книжовната лексика приемаме липсата при съответната заглавка на стилистичен квалификатор *обл.* („областно", т.е. дума от народните говори) и *прост.* („простонародно").

Като стилистично неутрални са представени също някои турцизми: *лобут*, *мааза*, *маасаре* 'обсада', *нахут*, *нефер* и *нефрат* 'войник, войска', *низам* 'турска редовна войска', *нишадър*, *нишесте*, *маджун*, *мазбата* 'протокол', *маймуна*, *маймунджия*, *маказ* 'железопътна стрелка', *макара*, *меендиз* 'архитект', *мезат* 'продажба на търг', *мензилхана*, *мензилхане* 'поща', *мера̀*, *мерак*, *морра-парасъ* 'вид налог', *мулазимин* 'поручик', *мултезим*, *персенгия* 'притурка' и др.

В БТР 2 са използвани (не съвсем системно) ограничен брой стилистични квалификатори. Поради това трудно може да се правят достатъчно обосновани изводи относно стилистичното разслоение и функционалното разпределение на отразената в тома книжовна лексика. Квалификатор книж. („книжно") е приписан на някои лексеми с чужд произход, както и на отделни домашни думи, срв. *лабиринт*, *лаконизъм*, *лихоречие*, *мановение* 'махане с ръка', *миробитие*, *мироглед*, *назидавам*, *назидание*, *належит*, *наслоение*, *начеток*, *начинание*, *некролог*, *нелицеприятен*, *неминуемо*, *обручение*, *олицетворение*, *опозиция*, *опонент*, *подлец*, *предимство*, *пролетариат*, *пролог*, *промежутък*. Такъв квалификатор обаче липсва при словообразувателно свързани с някоя от посочените думи заглавки като *лаконически*, *лихота*, *лихоречив*, *лихословен*, *миродържител*, *миродържец*, *назидател*, *назидателен*, *назидателност*, *опозиционер*, *опозиционен*, *опонирам*, *предимствен*, *пролетарий*. Не са снабдени със стилистична бележка и лексикални единици като *лицедей*, *лъжесловец*, *любоборец*, *любодарлив*, *любопрение*, *любостежателен*, *любострудие*, *любочеден*, *милолюбие*, *миломъдрие*, *пророкомъченик*, *пророкоубиец*, *пророкоубийство*, *първоседник*, *първоугодник* и др., които са наследство от старобългарския словен имот или от черковнославянския език и трудно може да се приемат за „обиходни" (общоупотребими).

В тома е включена и терминологична лексика от различни области на знанието. Термините обаче невинаги са снабдени със съответни квалификатори, определящи сферата на функционирането им. Например бележка *физ.* („физика") присъства при *оптика*, но не и при *механика*; *хим.* („химия") – при *нишадър*, *радий*, но не и при *магнезий*, *никел*; *грам.* („граматика") при *предлог*, но не и при *междуметие*; *стилист.* или *стил.* („стилистика") при *олицетворение*, *просопопея*, но не и при *персонификация*; *прав.* или *юрид.* („право", „юридически термин") при *патрон* (2. знач.), *описвам* (4. знач.), но не и при *промулгация*; *мед.* („медицина") при *пубмония*, но не и при *нефрит*, *пароксизъм*; *геом.* („геометрия") при *определям* (3. знач.), но не и при *паралелопипед*, *паралелограм*; *геогр.* („география") при *материк*, но не и при *паралел*.

Некнижовната лексика е застъпена с две групи думи: диалектни и простонародни, които в речника се маркират съответно със стилистичните

квалификатори *обл.* и *прост.* (тези квалификатори се прилагат понякога и в комбинация – *обл. прост.* или *прост. обл.*).

Словното богатство на народните говори е широко представено в тома. Бележката *обл.* присъства при множество заглавки като: *лабед*, *лебад*, *лембед*, *либед*, *лобод* и *люлебед* 'лебед', *ламберуда* и *ламперишка* 'светулка', *лаута* 'цигулка', *левен* 'невен', *лелек* (от тур.) 'щъркел', *лепир* 'вампир', *леса* 'лисица', *лефе* (от тур.) '1. заплата; 2. пенсия', *ликансово* 'анасон', *мафез* (от тур.) 'небесносин', *намузлък* (от тур.) 'безчестие, срам', *натрака* 'напет човек, гиздосия', *натурулякам се* 'напивам се', *небидник* 'непрокопсаник', *недохапица* 'внезапно, ненадейно', *нестинар* (от гр.), *нъмлия* (от тур.) 'цев', *пилешник* 'вид фасул', *песуляк* 'сипей', *правиня* 'магия', *пророк* 'малко ревливо дете', *пупавица* и *пухавица* 'гъба прахутка', *пърлок* 'есенен минзухар' и др. Предимство на речника на Стефан Младенов (в сравнение с този на Н. Геров) е стремежът за обогатяване на лексикографската информация за диалектните думи със сведения за тяхното териториално разпространение. Така например лексемите *нахнам*, *никутри*, *ножинка* са посочени като характерни за говорите в Родопите, *мошне*, *немой*[2], *оловина* – за западнобългарските говори, *немой*[1] – за източнобългарските говори, а *мерджемек* – за югозападните български говори.

Като простонародни са характеризирани главно думи с произход от турски или навлезли в българския език през турски, както и производни от такива думи, срв. *лагъм* (от тур.) 'тунел, проход', *лаладжия* 'смешник, шут', *лезет* и *лизет* (от тур.) 'вкус', *леке* (от тур.), *лекелия* (от тур.), *леш* (от тур.), *локанта* и *луката* (от ит. през гр. и тур.) 'гостилница, кръчма', *малджия* (от тур.) 'иманяр', *масраф* (от араб. през тур.) 'разноски', *махана* (от тур.) 'недостатък', *мегданджия* 'човек или кон, който дели мегдан с друг', *меразчия* (от тур.) 'наследник', *муката* (от тур.) 'преки данъци', *мутвак* (от араб. през тур.) 'готварница', *назинье* (от тур.) 'кокетство', *небет-шикер* (от тур.), *нишан* (от тур.). Маркирането на турцизмите като принадлежащи към снижените пластове на лексиката свидетелства за това, че тенденцията за изтласкване на турцизмите към периферните зони на речниковия състав продължава да действа и през първата половина на 20. в.

Към простонародната лексика са причислени и определени облици на лексеми, заети от някои други езици, срв. *пашапорт* (от фр.) 'паспорт', *лахуса* (от гр.) 'родилка', както и домашни думи като *пумпалица* 'ругателно – глава', *ристиянин* 'християнин'.

Съставителите на БТР застъпват виждането, че роля за обогатяването на българската лексика има и изковаването „под напора на нуждата от българско правилно и точно изказване" (Младенов, 1951, с. 6) на нови думи и изрази от

писатели, книжовни дейци, а също така и от самите лексикографи. Същевременно в предговора на речника е изтъкната необходимостта да се подхожда внимателно при подбора на такива словни единици (Младенов 1951, с. 6). В списъка с условни знаци, поместен в първия том на речника, присъства специален знак (*), който „сочи или дума новопредложена, новостъкмена, ‘изкована’, или предполагана граматична форма“ (Младенов, 1951, с. 47). Във втория том това обозначение се среща спорадично. Откриваме го при заглавките *лекàрница* ‘аптека’ и *навезник* ‘моряк, матрос’, като и двете са заимствани от речника на А. Дювернуа. Съществителното *навезник* е отбелязано като авторски неологизъм на Ив. Богоров. При *лекàрница* в БТР 2 отсъства указание за авторство (у Дювернуа авторството на това съществително е приписано на Богоров).

В БТР 2 са включени и няколко други думи, които не са маркирани със знак (*), но за които в скоби е отбелязано, че са характерни за езика на определен книжовен деец, срв.: *необходителен* ‘необщителен’, *необюздан* ‘необуздан’, *неръкоправен* ‘неръкотворен’, *несъизмерлив* ‘несъизмерим’ (Ив. Богоров), *оброшъство* ‘бояджийски занаят’, *обчарателен* ‘очарователен’, *околница* ‘крепостен акт с граници на землище’, *описвам* ‘украсявам’, *пенежник* ‘банкер’, *прошедствие* ‘минало’ (Г. С. Раковски), *поседба* (П. Р. Славейков). При *никнителен* ‘зародишен’ не е посочен конкретен автор, а е отбелязано по-общо „у някои за фр. germinative“. Тази дума най-вероятно също е част от словотворчеството на Богоров, тъй като присъства (заедно с производното съществително *никнителност*, което не е включено в БТР 2) в Богоровия *Българско-френски речник* от 1871 г.

Други думи, които от днешна гледна точка може да се определят като авторски неологизми или индивидуализми, тъй като са характерни само за идиолекта на определен писател, не са разпознати от съставителя на БТР 2 като „изковани“ и са включени в словника на тома без съответното обозначение, срв. *малкодум* ‘неразговорлив’ (Н. Михайловски), *пситак* (от гр.) ‘папагал’ (Ив. Богоров), *най-войвода* ‘ерцхерцог’, *най-войводкиня* ‘ерцхерцогиня’ (Й. Груев). Тези заглавки присъстват в речника на Дювернуа и явно също са заимствани от този източник[8]. Някои думи, създадени най-вероятно от А. Теодоров-Балан, също са включени като заглавки в тома (*новщина* ‘неологизъм’) или пък са употребени в тълкуванията при други заглавки (*русищина* ‘русизъм’).

В БТР не са отразени по-нови прояви на индивидуално словотворчество, тъй като съставителите на речника нямат високо мнение за словотворческите

---

[8] Отразяването в речника на А. Дювернуа на подобни индивидуализми („измишления на българските автори“) е критикувано от М. Дринов (Дринов, 1893, с. 75).

усилия на съвременните за тях автори, срв.: „А у най-новите писатели намираме думи съвсем „футуристки“ и форми твърде нестройни, та не виждаме още, дали биха били полезни и уместни за Български тълковен речник.“ (Младенов, 1951, с. 7).

Заключение

Словникът на неиздадения втори том (Л – Р) на *Български тълковен речник с оглед към народните говори* е оригинален авторски принос на Ст. Младенов, независимо от това, че има пресечни със словниците на предхождащите го тълковни речници на Н. Геров и А. Дювернуа. Томът представя в пълнота както книжовната лексика, така и диалектното словно богатство и предоставя богат материал за изследване на състоянието на речниковия състав на българския език от първите десетилетия на миналия век.

Включеният в тома лексикален материал е показателен за това, че през посочения период основен източник за доизграждане и обогатяване на българския книжовния език продължават да бъдат народните говори. Съставът на словника достатъчно пълно документира също така ролята на лексикалното заемане от западноевропейските и (в по-малка степен) от славянските езици за попълване и разширяване на речниковия състав. Стилистичното разслоение на лексиката е отразено в тома, макар и не съвсем последователно и системно, и показва продължаващата тенденция за изтласкване на турцизмите към периферията на лексикалната система. До известна степен съставът на словника отразява и опитите за обогатяване на лексиката чрез индивидуално словотворчество (основно през възрожденския и следосвобожденския период).

По-нататъшните наблюдения върху лексикалния материал, включен в неиздадения втори том на *Български тълковен речник с оглед към народните говори*, ще дадат възможност да се изследват по-пълно развойните процеси в българската лексика от първите десетилетия на миналия век.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аргиров, С., Младенов, С., Теодоров-Балан, А., & Цонев, Б. (1920). *25 думи за български тълковен речник: Изработени по искане от Академията*. Държавна печатница.

Дринов, М. (1893). За българския речник на А. Л. Дювернуа. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец*, *1893*(43), 49–96.

Крумова-Цветкова, Л., & Джунова, Е. (2013). *Академик Стефан Младенов – човекът, преподавателят, ученият: Живот, посветен на науката*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Младенов, С. (1932). *Речник на чуждите думи в българския език: С обяснения за произхода и състава им*. Хемус.

Младенов, С. (1941). *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. Издателство „Христо Г. Данов".

Младенов, С. (1951). *Български тълковен речник с оглед към народните говори: Т. 1. А–К*. Печатница Дечо Стефанов.

Парашкевов, Б. (2010). Специфика и уникалност на Стефан-Младеновия „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав". *Българска реч*, *2010*(3), 16–25.

Попов, Д. (2002). Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Български тълковен речник на Стефан Младенов. В С. Жерев, В. Кювлиева-Мишайкова, & М. Чоролеева (Ред.), *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография* (сс. 285–349). Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Попов, К. (1982). *Научното дело на видни български езиковеди*. Народна просвета.

Русинов, Р. (1990). Из историята на „Български тълковен речник с оглед към народните говори" (1927–1951) от Стефан Младенов „с донегдешното участие" на А. Т.-Балан. *Списание на Българската академия на науките*, *1990*(2), 23–32.

Теодоров-Балан, А., & Цонев, Б. (1916). *Предложение и план за речник на българския език, който да изработи и издаде Българската академия на науките*. Издателство на Българската академия на науките.

Чолакова, К. (1969). Българска лексикография и лексикология. *Български език*, *1969*(4–5), 377–383.

Чолакова, К. (1984). Съвременна българска лексикография. В *Съвременна България: Т. 5. Развитие на българския език и на българската литература* (сс. 78–83). Издателство на Българската академия на науките.

Чоролеева, М. (2008). История и современное состояние болгарской лексикографии. В М. И. Чернышева (Ред.), *Теория и история славянской лексикографии* (сс. 44–68). Институт русского языка им. В. В. Виноградова Российской академии наук.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Argirov, S., Mladenov, S., Teodorov-Balan, A., & TSonev, B. (1920). *25 dumi za bŭlgarski tŭlkoven rechnik: Izrabomeni po iskane ot Akademiiata*. Dŭrzhavna pechatnitsa.

Cholakova, K. (1969). Bŭlgarska leksikografiia i leksikologiia. *Bŭlgarski ezik*, *1969*(4–5), 377–383.

Cholakova, K. (1984). Sŭvremenna bŭlgarska leksikografiia. In *Sŭvremenna Bŭlgariia: Vol. 5. Razvitie na bŭlgarskiia ezik i na bŭlgarskata literatura* (pp. 78–83). Izdatelstvo na Bŭlgarskata akademiia na naukite.

Choroleeva, M. (2008). Istoriia i sovremennoe sostoianie bolgarskoĭ leksikografii. In M. I. Chernysheva (Ed.), *Teoriia i istoriia slavianskoĭ leksikografii* (pp. 44–68). Institut russkogo iazyka im. V. V. Vinogradova Rossiĭskoĭ akademii nauk.

Drinov, M. (1893). Za bŭlgarskiia rechnik na A. L. Diuvernua. *Periodichesko spisanie na Bŭlgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets*, *1893*(43), 49–96.

Krumova-TSvetkova, L., & Dzhunova, E. (2013). *Akademik Stefan Mladenov – chovekŭt, prepodavateliat, ucheniiat: Zhivot, posveten na naukata*. Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".

Mladenov, S. (1932). *Rechnik na chuzhdite dumi v bŭlgarskiia ezik: S obiasneniia za proizkhoda i sŭstava im*. Khemus.

Mladenov, S. (1941). *Etimologicheski i pravopisen rechnik na bŭlgarskiia knizhoven ezik*. Izdatelstvo "Khristo G. Danov".

Mladenov, S. (1951). *Bŭlgarski tŭlkoven rechnik s ogled kŭm narodnite govori: Vol. 1. A–K*. Pechatnitsa Decho Stefanov.

Parashkevov, B. (2010). Spetsifika i unikalnost na Stefan Mladenoviia "Rechnik na chuzhdite dumi v bŭlgarskiia ezik s obiasneniia za poteklo i sŭstav". *Bŭlgarska rech*, *2010*(3), 16–25.

Popov, D. (2002). Teoretichen analiz na leksikografskite printsipi na Bŭlgarski tŭlkoven rechnik na Stefan Mladenov. In S. Zherev, V. Kiuvlieva-Mishaĭkova, & M. Choroleeva (Eds.), *Problemi na bŭlgarskata leksikologiia, frazeologiia i leksikografiia* (pp. 285–349). Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".

Popov, K. (1982). *Nauchnoto delo na vidni bŭlgarski ezikovedi*. Narodna prosveta.

Rusinov, R. (1990). Iz istoriiata na "Bŭlgarski tŭlkoven rechnik s ogled kŭm narodnite govori" (1927–1951) ot Stefan Mladenov "s donegdeshnoto uchastie" na A. T.-Balan. *Spisanie na Bŭlgarskata akademiia na naukite*, *1990*(2), 23–32.

Teodorov-Balan, A., & TSonev, B. (1916). *Predlozhenie i plan za rechnik na bŭlgarskiia ezik, koĭto da izraboti i izdade Bŭlgarskata akademiia na naukite*. Izdatelstvo na Bŭlgarskata akademiia na naukite.

За словника на неиздадения втори том на „Български тълковен речник“ от Стефан Младенов

Резюме

В статията се разглеждат основните принципи, приложени при съставянето на словника на останалия непубликуван втори том на *Български тълковен речник* от Стефан Младенов. След *Речник на българския език* от Найден Геров и *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати* от Александър Дювернуа речникът на Ст. Младенов бележи нов етап в развитието на българската лексикография. Речникът представя детайлно както книжовната, така и диалектната лексика от първите две десетилетия на XX век и предоставя богат материал за изучаване на българското словно богатство от този период. Лексикалният материал, включен в неиздадения втори том на *Българския тълковен речник*, е свидетелство за това, че в началото на XX век диалектите продължават да бъдат основен източник за попълването и обогатяването на лексиката на българския книжовен език. Съставът на лексиката, включена в *Български тълковен речник*, показва ролята на лексикалното заемане от западноевропейските и (в по-ограничена степен) от славянските езици за разширяването на обогатяването на българския речников фонд през този период. Стилистичното разслоение на лексиката също е отразено в тома, макар и не съвсем последователно и систематично.

Ключови думи: история на българската лексикография; тълковен речник; българска лексика; Стефан Младенов

On the Vocabulary in the Unpublished Second Volume of the *Bulgarian Explanatory Dictionary* by Stefan Mladenov

Abstract

This article is devoted to the unpublished second volume of the *Bulgarian Explanatory Dictionary* by Stefan Mladenov and the key principles guiding the creation of its headword list. Following the *Dictionary of the Bulgarian Language* by Naïden Gerov and the *Dictionary of the Bulgarian Language Based on Folk Literary Heritage and Publications of Today's Press* by Aleksandr Duvernois, Mladenov's dictionary marks the next stage in the development of Bulgarian lexicography. It presents a full picture of both literary and dialectal vocabulary and provides rich material for the study of Bulgarian lexis from the first decades of the last century. The lexical material included in the unpublished second volume of the *Bulgarian*

Explanatory Dictionary indicates that in the early twentieth century Bulgarian dialects continued to be the main source which contributed to the enrichment of the Bulgarian literary language. The vocabulary included in the *Bulgarian Explanatory Dictionary* also sufficiently documents the role of lexical borrowing from Western European and (to a lesser extent) Slavic languages in expanding Bulgarian lexis in the period. The stylistic aspect of the lexis is also reflected in the volume, though not quite consistently and systematically.

Keywords: history of Bulgarian lexicography; explanatory dictionary; Bulgarian vocabulary; Stefan Mladenov

Bożenna Bojar
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
E-mail: bbojar@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4937-8883

MIĘDZY PRAWDĄ, KŁAMSTWEM A IRONIĄ[1]. KILKA UWAG O MODALNOŚCI ALETYCZNEJ, JEJ WYKŁADNIKACH I O WALIDACJI INFORMACJI

Informacja i metainformacja

Przestrzeń informacyjna (infosfera) każdego człowieka to struktura złożona z kilku warstw. Pierwszą z nich jest jego własny organizm, drugą środowisko, w którym się znajduje, na które składa się biosfera i różnego rodzaju artefakty, trzecią środowisko społeczne. Rola człowieka jako elementu systemu informacyjnego nie we wszystkich tych warstwach jest taka sama. We wszystkich tych sferach człowiek może pełnić rolę bierną i czynną, może być źródłem i odbiorcą informacji, ale nie we wszystkich może być jej adresatem i świadomym nadawcą.

Informacje odbierane mogą być zarówno nieświadomie, jak i świadomie. Próg świadomości przekraczają, gdy w sposób istotny zmniejsza się prawdopodobieństwo odebrania danego sygnału (zgodnie z teorią informacji Shannona rośnie jej wartość) lub gdy informacja jest dla człowieka relewantna.

Wszystkie funkcje pełni człowiek w środowisku innych ludzi. Może być biernym źródłem informacji dla innych członków społeczności, którzy, postrzegając jego stan lub działania, mogą pozyskiwać informacje na zasadzie odpowiednio kojarzonych oznak, których jest źródłem, może być czynnym uczestnikiem procesu wymiany informacji, będąc nadawcą, adresatem i odbiorcą komunikatów, nadawanych w różnego rodzaju kodach (językach).

Informacje funkcjonujące w infosferze człowieka mogą mieć dla niego różną wartość, zależnie od potrzeb mogą być informacjami relewantnymi (a więc

[1] Tytuł artykułu inspirowany był zbiorem esejów Umberto Eco *Między kłamstwem a ironią* (Eco, 2004).

przydatnymi do zmiany stanu) lub nierelewantnymi. Ocena wartości informacji jest operacją dokonywaną na informacji o faktach (same fakty nie mogą być ani prawdziwe, ani fałszywe), jest więc operacją metainformacyjną[2]. W informacyjnych zachowaniach człowieka komunikaty metainformacyjne pełnią istotną rolę, stąd w językach naturalnych wykształciło się wiele środków służących, bezpośrednio lub pośrednio, do przekazywania metainformacji (zob. Bojar, 1972a, 1972b).

Wartość informacji

Walidacja informacji zawartej w komunikatach języka naturalnego dokonywana może być zarówno przez nadawcę komunikatu, jak i przez jego odbiorcę. Wartość informacji zależy od różnych czynników (zob. Bojar, 1987), ale najważniejszą wartością informacji jest jej prawdziwość (koncepcjami prawdziwości/fałszywości informacji nie będziemy się tu zajmować). Nie wszystkim informacjom konstytuującym infosferę człowieka przysługuje wartość prawdziwości czy fałszywości. Żeby orzekać o informacji, czy jest prawdziwa czy fałszywa, musi ona spełniać dwa warunki: nośnikiem jej musi być komunikat, czyli że musi mieć nadawcę, którego działanie informacyjne spowodowane było intencją komunikacyjną, a kod, w którym została sformułowana, musi pełnić funkcję semantyczną, czyli elementom kodu muszą być przyporządkowane elementy innej rzeczywistości, którą ten kod odwzorowuje, klasyczna teoria prawdy odnosi się bowiem do zgodności sądu z rzeczywistością. Cecha prawdziwości/fałszywości nie przysługuje więc informacjom przekazywanym wewnątrz organizmu ludzkiego, bo człowiek nie jest ich nadawcą (człowiek je jedynie czuje[3]), nie przysługuje informacjom będącym podłożem (nośnikiem) różnego rodzaju oznak, choć prawdziwe lub fałszywe mogą być informacje wyprowadzone z takich sygnałów, nie mogą być prawdziwe ani fałszywe komunikaty w językach bez semantyki, np. utwory muzyczne.

Modalność aletyczna

Problem prawdy od dawna rozważany był przez filozofów w ramach ogólniejszej kategorii modalności, w której wyróżniano trzy rodzaje:

---

[2] Jak twierdził Henryk Greniewski: „Zdolność do tworzenia i transformowania metainformacji wydaje się pierwszą istotną różnicą między człowiekiem a zwierzęciem" (Greniewski, 1969, s. 335).

[3] O bólu i innych tzw. doznaniach prywatnych zob. Wittgenstein, 1972.

– modalność aletyczną, odnoszącą się do prawdziwości, z funktorami prawda : nieprawda (fałsz);
– modalność epistemiczną, odnoszącą się do wiedzy, z funktorami: *wiadomo, że…*, *jest możliwe ze względu na daną wiedzę, że…*;
– modalność deontyczną, odnoszącą się do obowiązku, z funktorami: *jest obowiązkowe*, *jest dozwolone*, *jest zakazane*.

Aletyczne rozumienie modalności zgodne jest z tradycją logiki starożytnej (sylogistyka Arystotelesa) i średniowiecznej (zob. Marciszewski, 1987), a także z pojmowaniem kategorii modalności w wielu pracach językoznawczych (gdzie bywa nazywana modalnością asertoryczną), o czym świadczy definicja modalności w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*:

> Modalność. Kategoria, której członami są predykaty wyrażające ustosunkowanie się mówiącego do treści – dictum. Owo ustosunkowanie się może być różne i zależne od tego, które jego typy uznaje się za należące do kategorii m., jest ona rozumiana szerzej lub węziej. Przy węższym rozumieniu za modalne uważa się predykaty, oznaczające przekonanie mówiącego o prawdziwości lub nieprawdziwości treści o dictum. Predykaty oznaczające różne stopnie przekonania o prawdziwości treści dictum noszą nazwę predykatów modalnych asertorycznych (Polański, 1993, s. 337).

Prawdziwa lub fałszywa może być tylko informacja, której wykładnikiem w języku naturalnym jest zdanie, językowe wykładniki modalności aletycznej są więc funktorami jednoargumentowymi z argumentem zdaniowym. Zdania z intensjonalnym funktorem modalności aletycznej orzekają o wartości zdań będących wykładnikami informacji o rzeczywistości, a *de facto* o wartości zawartej w nich informacji, są więc zdaniami (informacjami) o informacji, a więc metainformacjami.

W tradycji logiki klasycznej modalności aletycznej przysługują tylko dwie wartości – prawda i fałsz (nieprawda). Wielu językoznawców uważa, że wszelkie komunikaty języka naturalnego informują o prawdziwości informacji. Autorzy *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* w haśle *Asercja* piszą:

> W każdym zdaniu […] wyróżnić należy m.in. treść przedstawieniową, czyli strukturę predykatowo-argumentową (SPA), zwaną też – dictum, oraz składnik wyrażający postawę mówiącego względem prawdziwości tej struktury, jego przekonanie o prawdziwości charakterystyki wskazanego przedmiotu czy relacji wiążącej wskazane przedmioty. […] Modalność asertoryczna w wyrażeniach zdaniowych nie ma na ogół specjalnych wykładników. Jest w nich zawarta implicite lub, inaczej, ma wykładnik zerowy […]. Składnik asertoryczny właściwy tym zdaniom można by oddać explicite za pomocą wyrażenia *prawdą jest, że…* (Polański, 1993, s. 57).

Skoro modalność aletyczna o wartości prawda stanowi ramę modalną wszystkich komunikatów – jedną z maksym konwersacyjnych Grice'a jest przecież maksyma jakości: *Nie mów tego, co uważasz za nieprawdziwe; nie mów tego, czego nie mógłbyś uzasadnić* – za nacechowany element opozycji prywatywnej należałoby przyjąć nie nieprawdę, ale kłamstwo, bo nieprawdziwość informacji nie musi wynikać z intencji nadawcy, może być wynikiem niewiedzy lub wiedzy niezgodnej z prawdą. Tylko nieprawdziwa informacja nadana celowo jest kłamstwem.

Dwuczłonowa kategoria oceny wartości informacji prawda : nieprawda (fałsz), w wykładnikach języka naturalnego przyjmuje postać bardziej rozbudowaną, dla uczestników procesu informacyjnego relewantna może być także informacja o niemożliwości dokonania takiej oceny, stopniu prawdopodobieństwa jej zasadności, podstawach takiego wartościowania przez nadawcę lub odbiorcę komunikatów.

Wykładniki modalności aletycznej

Wykładniki modalności aletycznej to najczęściej leksemy o funkcji modyfikatorów jednoargumentowych z argumentem zdaniowym oraz predykaty czasownikowe, używane w sytuacji potrzeby oceny informacji nadawanej lub odebranej we wcześniejszym akcie komunikacyjnym. Ocena wartości informacji zawartej w komunikatach języka naturalnego dokonywana może być zarówno przez nadawcę komunikatu, jak i przez jego odbiorcę, a językowe wykładniki wyniku takiej operacji mogą wskazywać wartość informacji bezpośrednio lub pośrednio, przy czym i jedne, i drugie w wypowiedziach metainformacyjnych mogą mieć postać wykładników eksplicytnych lub implicytnych.

Wykładniki leksykalne

Te pierwsze to przede wszystkim bardzo liczny w każdym języku naturalnym zbiór leksemów bezpośrednio oceniających, czy informacja jest prawdziwa (np. *prawda*, *nieprawda*, *kłamstwo*, *fałsz* – odnoszących się do komunikatów językowych, *oszustwo*, *falsyfikat* – oceniających prawdziwość innych komunikatów) albo pośrednio, komunikujących procesy informacyjne nadawania informacji prawdziwej (np. zaręczać, zaświadczać), nieprawdziwej (np. *kłamać*, *blagować*, *łgać*, *wmawiać*, *imputować*, *symulować*, *mataczyć*) albo charakteryzujących nadawcę informacji zazwyczaj prawdziwej (np. *wiarygodny*) lub nieprawdziwej (np. *kłamca*, *oszust*, *łgarz*, *symulant*, *krętacz*). Ocenę taką podają także wyrażenia odnoszące się do

informacji zasłyszanej, np. *podobno*, *rzekomo*, *jakoby*. Pośrednią ocenę wartości informacji zawierają także wyrażenia odnoszące się do procesu wnioskowania, poprzez wartościowanie samego procesu (np. *wnioskować*, *domyślać się*, *szacować*), wartości przesłanki (*świadczyć o*, *wskazywać na*, *dowodzić*). O braku podstaw do dokonania takiej oceny komunikuje np. czasownik *wydawać się*.

Zgodnie z zasadą ekonomii w językach naturalnych wykładników komunikujących tylko prawdziwość lub fałszywość informacji jest niewiele – w polskim chyba tylko wyrazy *prawda*, *właśnie* (ostatnio coraz częściej, szczególnie w języku młodzieży zastępowany przez *dokładnie*) oraz *tak* w opozycji do *nieprawda*, *nie*, *akurat* (*fałsz* w języku naturalnym zawiera także inne komponenty semantyczne) używane w sytuacji rozmowy przez odbiorcę komunikatu do oceny prawdziwości informacji nadanej przez rozmówcę. Wyrażenia *tak*, *dokładnie* : *nie* używane także w odpowiedzi na pytanie mogą być zastępowane przez *mh* : *mm* : *hm* (wykładnik niepewności co do prawdziwości), a użyciu ich zazwyczaj towarzyszą dodatkowe wykładniki w postaci skonwencjonalizowanych ruchów głowy lub ramion, tutaj redundantne, mogą bowiem być użyte samodzielnie jako ekwiwalenty wykładników leksykalnych. Takie redundantne użycie skonwencjonalizowanych postaw ciała pełni funkcję wzmacniającą ocenę wyrażoną leksykalnie i świadczy o wadze oceny prawdziwości informacji dla uczestników procesów informacyjnych.

Zbiór wyrażeń oceniających prawdziwość informacji jest o wiele liczniejszy, większość z nich zawiera także inne komponenty semantyczne, np. intencjonalność (*łgać*, *kłamać*, *oszukiwać*) lub jej brak (*mylić się*)[4]. Należy jednak zauważyć, że znaczna większość tych wyrażeń odnosi się do informacji nieprawdziwych, informacja o tym, że nadany/odebrany komunikat zawiera informację prawdziwą, zgodnie z twierdzeniem Shannona zawiera dla odbiorcy o wiele mniej informacji (jako spodziewany) niż informacja o tym, że jest nośnikiem informacji nieprawdziwej.

Wykładniki gramatyczne

Ogromna większość tych wykładników to elementy leksyki, ale te mające szczególną wartość, zgodnie z zasadą najmniejszego wysiłku w wielu językach zyskały wykładniki gramatyczne, często o statusie kategorii obligatoryjnej. Eksplicytnymi wykładnikami prawdziwości informacji są więc także wykład-

[4] Analizę semantycznych składników odnoszących się do wartościowania informacji w tego typu wyrażeniach metainformacyjnych przeprowadziłam w moich artykułach (Bojar, 1987, 1988), tu więc ograniczam się do zasygnalizowania problemu.

niki o charakterze gramatycznym: morfologicznym lub składniowym. Znanym przykładem jest kategoria strony (trybu) świadka i nieświadka (*pereceptivus* i *imperceptivus*), obligatoryjna w bułgarskim i macedońskim, gdzie w każdym zdaniu nadawca ustosunkowuje się do prawdziwości nadawanej informacji, komunikując, czy bierze za nią odpowiedzialność – był świadkiem sytuacji, o której informuje, czy też nie bierze takiej odpowiedzialności – bo nie był świadkiem, a informację, którą przekazuje, otrzymał od kogoś innego. Takie gramatyczne wykładniki informujące o źródle przekazywanej informacji obecne są w wielu językach, przegląd ich zamieściła, powołując się na innych badaczy, Anna Wierzbicka[5]. Dla przykładu:

– północnokalifornijski język kasshaya wykształcił bogaty system przyrostków werbalnych określających źródło wiedzy, np. odpowiedniki trybu świadka: komunikujący, że mówiący wie, co mówi, bo sam jest (był) wykonawcą czynności, o której mówi; wie, o czym mówi, bo był obserwatorem – widział, słyszał odgłosy (inny przedrostek), i odpowiedniki trybu nieświadka, komunikujący informację otrzymaną od innego nadawcy;
– język keczua (Peru) w dialektach ma przyrostki wskazujące źródło wiedzy, wskazujące na zewnętrzne źródło informacji i wskazujące na mówiącego jako źródło informacji;
– język wintu (północnokalifornijski) ma cztery przyrostki określające źródło wiedzy: używany, gdy mówiący informuje, że przekazywaną informację pozyskał innymi zmysłami niż wzrok; wskazujący informację zasłyszaną; mówiący, że nadawca uznaje przekazywaną informację za prawdziwą na podstawie przesłanek sensorycznych; mówiący, że nadawca uznaje przekazywaną informację za prawdziwą, bo opiera się na własnym doświadczeniu w analogicznych sytuacjach;
– język maricopa ma kilka przyrostków wskazujących pochodzenie informacji: mówiący był świadkiem – widział, słyszał, sam był uczestnikiem komunikowanej sytuacji/wykonawcą czynności, uzyskał informację od kogoś innego.

W języku polskim do niedawna jedyną kategorią gramatyczną o funkcji metainformacyjnej była składniowa kategoria mowy niezależnej : mowy zależnej, służąca do przekazywania informacji uzyskanej od innego nadawcy – mowa niezależna z dokładnością co do kształtu jej warstwy leksykalnej, mowa zależna służąca do przekazywania informacji z dokładnością co do treści relewantnej dla adresata.

---

[5] W rozdziale 15 pt. *Porównywanie kategorii gramatycznych w różnych językach: semantyka określników źródła wiedzy* (Wierzbicka, 2006). Wierzbicka podaje własne eksplikacje precyzujące znaczenia tych wykładników w swoim języku semantycznym, których nie będziemy tu przytaczać, ważny jest bowiem fakt istnienia takich wykładników.

Ostatnio jednak możemy obserwować coraz częstsze używanie formy osobowej czasu przeszłego czasownika *mieć*, sygnalizującej brak asercji, np.[6]

> Miał leżeć na schodach kasyna w Lublinie – pijany i ze spuszczonymi spodniami.
>
> Wychowawczyni zatrudniona w jednym z gdańskich przedszkoli miała szarpać dzieci, straszyć je i wymierzać im klapsy. Do zdarzeń miało dochodzić w jednym z gdańskich przedszkoli.
>
> Na komisariacie policji zmarł młody mężczyzna. Miał chorować na serce.
>
> Jak ujawniliśmy w sobotę, Turczynowicz-Kieryłło miała roznosić wraz z 15-letnim synem w listopadzie 2018 r. ulotki szkalujące jednego z kandydatów na burmistrza.
>
> Mieli po zawyżonych cenach sprzedawać za granicę leki, które miały trafić do polskich aptek[7].

Takie użycie pojawia się w kontekście informacji dotyczących zachowań i zdarzeń, które mogą podlegać penalizacji. Powodem tego jest asekurowanie się nadawcy informacji przed ewentualną odpowiedzialnością karną za podanie informacji nieprawdziwej, która może być odebrana jako bezpodstawne oskarżenie lub zniesławienie. Pisze o tym Marek Palczewski w felietonie *Hejtem po oczach*:

> „Na razie Prokuratura Regionalna w Szczecinie orzekła, że w szpitalu, w którym przyjmował Tomasz Grodzki, **mogło** (podkreślenie M.P.) dochodzić do korupcji" (cytat z relacji przygotowanej przez „Wiadomości"). Czy dochodziło? – o tym może rozstrzygnąć dopiero sąd (Palczewski, 2020).

Wykształcenie się takiej ekonomicznej kategorii jest przykładem odpowiedzi języka naturalnego na potrzeby użytkowników.

Wykładniki suprasegmentalne

Ocena prawdziwości informacji zawartej w komunikatach języka naturalnego przejawia się nie tylko w metainformacyjnych wykładnikach językowych. Często jej nośnikiem są środki suprasegmentalne towarzyszące komunikatom w subkodzie akustycznym, w postaci intonacji zdaniowej lub wyrazowej, świadczące o przekonaniu

[6] Przykłady przytaczane tu i dalej pochodzą głównie z prasy „Gazeta Wyborcza", „Polityka", radia, książek; dane bibliograficzne podajemy tylko tam, gdzie jest to istotne.

[7] W tym przykładzie druga konstrukcja z czasownikiem *mieć* użyta jest w dotychczasowym znaczeniu.

lub wątpliwości nadawcy co do prawdziwości informacji przekazywanej w komunikacie. Wykładnikiem oceny prawdziwości informacji przekazywanej w rozmowie, dokonywanej przez jej odbiorcę często bywa mimika lub skonwencjonalizowane w danej kulturze ruchy głowy i gesty: kiwanie głową na znak prawdziwości, kręcenie głową albo ruchy dłoni na bok jako znak negowania prawdy i ruchy głowy na bok jako znak wątpliwości co do prawdziwości informacji[8]. Tu należy zaliczyć także konwencjonalne w naszej kulturze zmrużenie oka przez uczestnika komunikacji (tzw. puszczanie oczka), sygnalizujące, że nadawana informacja ma charakter żartobliwy (nie jest więc prawdziwa) oraz gest odbiorcy pokazujący, że odebrana informacja jest nieprawdziwa – odchylenie palcem dolnej powieki, któremu towarzyszyć może wzmacniający wykładnik w postaci wyrażenia: *Tramwaj w oku*. *Jedzie mi tu czołg. Wariat Wisła się pali*[9]. Bywa, że odbiorca takiej informacji, podejrzewający, że może być celowo wprowadzany w błąd, daje wyraz swojej ocenie, mówiąc: *Patrz mi w oczy!*

Inne wykładniki modalności aletycznej

Użycie i odczytanie zawartych w komunikacie leksykalnych i gramatycznych wykładników modalności aletycznej nie sprawia trudności, wymaga bowiem jedynie znajomości kodu, a wyrażone przez nie oceny prawdziwości informacji mają charakter eksplicytny. Jednak do odczytania przez odbiorcę komunikatu wykładników prawdziwości informacji znajomość kodu nie zawsze wystarcza, bywa, że potrzebna jest znajomość odpowiednich konwencji na poziomie tekstu i kultury. Taka kompetencja potrzebna jest do odpowiedniej interpretacji żartu, metafory i ironii, których użycie w tekście jest zaproszeniem odbiorcy do gry językowej, przy założeniu znajomości reguły dotyczącej oceny prawdziwości informacji zawartych w komunikacie.

Żart językowy

Przykład takiego żartu, zakładającego, że odbiorca nie potraktuje asercji (wyróżnionej przeze mnie kursywą) jako prawdziwej, pochodzi z książki Janiny Bąk:

[8] W Bułgarii odwrotnie.

[9] Znawcy mowy ciała twierdzą, że o prawdziwości informacji lub celowym nadawaniu informacji nieprawdziwej (kłamstwie) świadczy także postawa (układ ciała) mówiącego, jego spojrzenie, zmiana koloru twarzy, bezwiednie wykonywane ruchy oraz tempo mowy.

> To zdanie to wyraz najwyższego optymizmu pedagoga. Śmieję się za każdym razem, gdy je wypowiadam na zajęciach. Ej, pamiętacie z poprzednich zajęć… – pytam studentów i już w połowie tego zdania dociera do mnie naiwność tego pytania, dajcie spokój, wszyscy byliśmy na studiach i wiemy, że *tam człowiek jest tak zajęty zjeżdżaniem ze schodów w akademiku na sankach zrobionych z pudełka po pizzy, że w ogóle nie ma czasu czegokolwiek zapamiętywać* (Bąk, 2020).

Taką grę, zakładającą znajomość konwencji określonego gatunku literackiego, podejmują ze swoim odbiorcą poeci. Dla ilustracji dwa przykłady. Pierwszy to *Raki* Jana Kochanowskiego. Takie zabawy tekstem były w owym czasie modne, a sygnałem gry i kluczem do odczytania jest w nich tytuł.

Jan Kochanowski *Raki*

Odczytanie normalne

Folgujmy paniom nie sobie, ma rada:
Miłujmy wiernie, nie jest w nich przysada
Godności trzeba nie za nic tu cnota,
Miłości pragną nie pragną tu złota.
Miłują z serca nie patrzają zdrady,
Pilnują prawdy nie kłamają rady.
Wiarę uprzejmą nie dar sobie ważą,
W miarę nie nazbyt ciągnąć rzemień każą.
Wiecznie wam służę nie służę na chwilę,
Bezpiecznie wierzcie nierad ja omylę.

Odczytanie wspak

Rada ma sobie, nie paniom folgujmy
Przysada w nich jest, nie wiernie miłujmy
Cnota tu za nic, nie trzeba godności
Złota tu pragną, nie pragną miłości
Zdrady patrzają nie z serca miłują
Rady kłamają nie prawdy pilnują
Ważą sobie dar nie uprzejmą wiarę
Każą rzemień ciągnąć nazbyt nie w miarę
Na chwilę służę nie służę wam wiecznie
Omylę ja nierad wierzcie bezpiecznie.

Drugim przykładem jest wiersz Zbigniewa Turka (przypisywany przez lata Czesławowi Miłoszowi[10]), opublikowany przez prasę wydawaną przez nowe władze Lwowa z okazji wkroczenia do miasta w 1939 roku oddziałów Armii Czerwonej. Wiersz ten jest przykładem podwójnej gry autora z odbiorcą, bo odbiór jego treści zależy od kolejności czytania wersów: tradycyjnego linearnego, sugerowanego przez numerację zwrotek, lub podpowiadanego przez ich rozmieszczenie w druku. To pierwsze przeznaczone było dla redakcji gazety:

I

Runą w łunach, spłoną w pożarach
Krzyże kościołów, krzyże ofiarne
Na bezpowrotnym zgubi się szlaku
Z lechickiej ziemi orzeł Polaków

II

O słońce jasne, wodzu Stalinie
Niech słowa twoje nigdy nie zginą
Niechaj jak orłów prowadzi z gniazda
Państwa i Kremla płonąca gwiazda

---

[10] „Przekrój", nr 2344 (2345/1990), s. 14

III	IV
Na ziemskim globie flagi czerwone Będą na chwałę grzmiały jak dzwony Czerwona Armia i jej wódz Stalin Odwiecznych wrogów swoich obali	Zmienisz się rychło w wielkie spaliny Polsko, i twoje córy i syny Wiara i każdy krzyż na mogile U nóg nam legną w prochu i pyle.

Drugie odczytanie wymagało inteligentnego odbiorcy, obeznanego ze strategiami odbioru tekstu w grach językowych:

> Runą w łunach, spłoną w pożarach / Na ziemskim globie flagi czerwone/ Krzyże kościołów, krzyże ofiarne / Będą na chwałę grzmiały jak dzwony/
> Na bezpowrotnym zgubi się szlaku / Czerwona Armia i jej wódz Stalin/ Z lechickiej ziemi orzeł Polaków / Odwiecznych wrogów swoich obali/
> O słońce jasne, wodzu Stalinie / Zmienisz się rychło w wielkie spaliny/ Niech słowa twoje nigdy nie zginą / Polsko, i twoje córy i syny/
> Niechaj jak orłów prowadzi z gniazda / Wiara i każdy krzyż na mogile / Państwa i Kremla płonąca gwiazda / U nóg nam legną w prochu i pyle.

O tym, że nie zawsze na inteligencję czytelnika i odczytanie zasad gry autor może liczyć, najlepiej świadczy to, że pozbawieni jej byli ci, którzy po śmierci Miłosza protestowali przeciwko pochowaniu go Na Skałce, oskarżając go o brak patriotyzmu, o czym miał świadczyć ten właśnie wiersz.

Metafora

Znajomość konwencji tekstu literackiego niezbędna jest przy wartościowaniu pod względem prawdziwości informacji zawartych w utworach o charakterze fikcyjnym, na przykład w baśniach, gdzie mówić mogą rośliny i zwierzęta, a żywić uczucia i mówić – także artefakty. Przy tego typu użyciu języka prawdziwość informacji określana jest, zgodnie z konwencją, przez odniesienie do rzeczywistości kreowanej przez tekst, a nie do rzeczywistości pozatekstowej.

Znajomość konwencji konieczna jest także przy określaniu prawdziwości informacji zawartej w wypowiedziach metaforycznych i w wyrażeniach frazeologicznych, takich jak np. *spalić za sobą wszystkie mosty*, *przełamać pierwsze lody*, *spiec raka*, *rzucić kogoś na głęboką wodę*, *wylać dziecko z kąpielą*, *bujać w chmurach*. Zbiór takich konwencjonalnych metafor w każdym języku naturalnym jest w zasadzie zamknięty, ich znajomość, reguły użycia i reguły semantyki stanowią część kompetencji językowej użytkownika, a wspólna reguła walidacji zawartych

w nich informacji wyklucza dosłowną interpretację, a więc przypisywanie im wartości prawdy, weryfikowalnej w odniesieniu do elementów realnej rzeczywistości wyznaczanej semantyką elementów kodu. Poza językową kompetencję odbiorcy wykracza użycie metafor okazjonalnych, jak np.

> Jarosław Kaczyński wcisnął wtedy pedał gazu, złamał opór koalicjanta […].
> Jeżeli premier coś ogłasza, jest zwarcie, trudno przecież wypuszczać „trzeci garnitur".

Walidacja komunikatu w takich wypadkach wymaga znajomości rzeczywistości pozajęzykowej, rzadko bowiem może być *explicite* sygnalizowana – w piśmie np. przez cudzysłów, częściej w komunikacji SMS-owej lub e-mailowej przez emotikon ;) lub ;-). Teresa Dobrzyńska tak o tym pisze:

> Tak więc w wypadku metafor in absentia sama identyfikacja metafory jako metafory, potem zaś konkretyzacja jej odniesienia (tematu głównego) wymagają przywołania w pamięci poprzednio zakomunikowanych zdań tekstu, ewentualnie uwzględnienia także sytuacji towarzyszącej wypowiedzi. […] Choć interpretator przenośni (a także każdy dociekliwy obserwator rzeczywistości) może szukać samodzielnie nowych elementów wiedzy o przedmiocie, jednak najczęściej odwołuje się on do mniemań powszechnych, do tego, co o danym przedmiocie sądzi się w środowisku, do którego należą obaj uczestnicy komunikatu – nadawca i odbiorca. Tak więc wykorzystywane w metaforze konotacje mają zwykle charakter stereotypowy i to zapewnia możliwość porozumienia przy użyciu mowy przenośnej oraz gwarantuje wypowiedzi pewien znaczny stopień intersubiektywności (Dobrzyńska, 1994, s. 20–22).

Ironia

Chyba najbardziej wyrafinowanym wykładnikiem modalności aletycznej, wpisującym się w opozycję prawda : nieprawda, jest użycie przez nadawcę komunikatu ironii. Ironia nie tylko zmienia wartość informacji przekazywanej w komunikacie z prawdy na fałsz, ale także implikuje konieczność zmiany wartości oceny konotowanej przez użyte w nim wyrażenia na przeciwną (z pozytywnej na negatywną). Nadawca takiego komunikatu zakłada, że jego odbiorca potrafi odczytać faktyczne intencje nadawcy, niezgodne z kodowym odczytaniem wartości komunikatu. Jest więc ironia rodzajem gry językowej, a nadawca ironicznego komunikatu zakłada, że reguły tej gry adresatowi są znane.

Sygnały ironii bywają obecne w towarzyszącym komunikatowi językowemu wyrazie twarzy (uśmiech) lub spojrzeniu, jak w sytuacji opisywanej w poniższym fragmencie:

– Widzi pan? Jest prawdziwe zainteresowanie tą sprawą, należy ją gruntownie zbadać. Pokiereszowali pana? Barbarzyńcy… Carvalho wytrzymał jego spojrzenie, chcąc sprawdzić, czy w wodnistych oczach komisarza nie pojawi się błysk ironii. Ale Foseca wyglądał, jakby za chwilę miał się rozpłakać na myśl o tym, co przecierpiał detektyw. (Vásquez Montalbán, 1998).

Ironiczny uśmiech nie schodził mu z twarzy, gdy na konferencjach prasowych przypominał o częstym myciu dłoni.

Mogą być obecne w komunikatach nadawanych w postaci wykładników suprasegmentalnych, takich jak ton głosu, intonacja czy pauza, a nawet śmiech, jak w sytuacji opisywanej przez Prousta (1960) czy Margaret Atwood (1992):

– Zostaw otwarte, gorąco jest – rzekła przyjaciółka.
– To nieznośne, zobaczą nas – odparła panna Vinteuil. […] – tak, to bardzo prawdopodobne, że na nas patrzą o tej godzinie, w tej tak uczęszczanej okolicy – rzekła ironicznie przyjaciółka. – A wreszcie co? – dodała, uważając za swój obowiązek szelmowskim i tkliwym zmrużeniem oczu podkreślić te słowa […] (Proust, 1960)

Czasami myślę, że ona wie. Że są w zmowie. Że on to robi z jej poduszczenia, a ona się ze mnie śmieje, tak jak ja się nieraz śmieję z ironią z siebie samej (Atwood, 1992).

– To, co jest niebezpieczne w rękach tłumu – odparł z czymś, co mogło być ironią – jest zupełnie bezpieczne w rękach tych, którzy są… (Atwood, 1992).

Użycie przez nadawcę tego komunikatu redundantnych, bo nadanych różnymi kanałami: akustycznym i wizualnym, sygnałów ironii świadczy o uświadamianiu sobie trudności z ich wychwyceniem i chęci zabezpieczenia się przed niezgodnym z intencją nadawcy przypisaniem informacji wartości prawdy. O częstych trudnościach z odczytaniem sygnałów ironii świadczy także opis innej sytuacji komunikacyjnej u Prousta:

Doktor Cottard nigdy nie wiedział całkiem na pewno z jakiego tonu ma komuś odpowiedzieć, czy partner żartuje, czy mówi serio. Na wszelki wypadek doktor okraszał stale twarz szkicem konwencjonalnego i prowizorycznego uśmiechu, którego wyczekująca domyślność miała go ratować od zarzutu naiwności, w razie gdyby czyjeś powiedzenie okazało się żartem. Że jednak na wypadek przeciwnej ewentualności doktor nie pozwalał uśmiechowi jawnie rozkwitnąć, na twarzy bujała ustawiczna niepewność, czytało się na niej pytanie, którego nie śmiał zadać: Czy pan to mówi serio? (Proust, 1960).

W języku pisanym takim konwencjonalnym wykładnikiem ironii jest użycie cudzysłowu, jak np. *„dobra zmiana”*, *„spór kompetencyjny”*, *„wybory”*, np.

Ten „spór kompetencyjny” może polskie społeczeństwo sporo kosztować.
PiS temu „zaradził”: do karty wyborczej dodaje się oświadczenie, że głos oddaje się dobrowolnie.
Po roku po „zjednoczonej opozycji” zostało tylko hasło.

W komunikacie mówionym odbiorca takiej wyraźnej podpowiedzi przeważnie nie otrzymuje, bo tylko czasami od niedawna ironicznemu wyrażeniu towarzyszy konwencjonalny już gest cudzysłowu. Cudzysłów nie jest jednak wyraźnym wykładnikiem ironii, pełni bowiem różne funkcje: poza podstawą funkcją znaku przytoczenia wskazuje na to, że opatrzone nim wyrażenie zostało użyte w innej niż normalna funkcji, np. przenośnie (lub w supozycji materialnej). Tego rodzaju wykładnik pełni funkcję metajęzykową i metainformacyjną. Metajęzykową, bo wskazuje, że objęte nim wyrażenie użyte zostało w danym wypowiedzeniu w znaczeniu innym niż podstawowe znaczenie kodowe, np. w znaczeniu przenośnym – zmienia więc zarówno jego cechy konotacyjne, jak i denotację.

Metainformacyjna funkcja takiego użycia rozciąga się na całą asercję, jest wykładnikiem negacji zawartego w niej stwierdzenia (przy literalnym odczycie).

W wypadku braku w tekście wyraźnych wykładników wartości informacji odczytanie ironii jest o wiele trudniejsze, wymaga bowiem od odbiorcy odpowiedniej wiedzy, często o realiach, do których odnosi się komunikat lub o autorze komunikatu. Ironia jest więc aktem mowy nie wprost. Znajomość kontekstu sytuacyjnego wręcz niezbędna jest w wypadku komunikatu nadesłanego przez telewidza „Szkła Kontaktowego" w TVN24 (20 kwietnia 2020 roku, sytuacja działań polskiego rządu w zwalczaniu epidemii koronawirusa):

> Polscy przedsiębiorcy dziękują rządowi za otwarcie parków i lasów.

Dobrym przykładem są tu także felietony Krzysztofa Vargi, zamieszczane w „Dużym Formacie", dodatku do „Gazety Wyborczej", w których autor często używa ironii, np.

> Jak wiadomo, cała ludzkość od swego zarania zastanawia się intensywnie, kim są Polacy i o co im chodzi. Nie ma dla ludzkości ważniejszego zagadnienia niż losy narodu polskiego, od kiedy człowiek zaczął samodzielnie myśleć, to nieustanne myśli o Polakach (Varga, 2020b).

> Porażony doskonałością artystyczną oraz odwagą obyczajową wielkiej polskiej produkcji erotycznej postanowiłem przestać chadzać do kina, aby nie psuć sobie niepowtarzalnych wrażeń, jakie przeżyłem na owym filmie, którego tytułu nie podaję, żeby jego twórców nie zagłaskać na śmierć (Varga, 2020a).

Zdarza się i tak, że znajomość przekonań i gustów autora mogłaby sugerować odbiorcy komunikatu niezgodne z intencją nadawcy ironiczne odczytanie treści, jak w poniższym wypadku, opisywanym przez Marcina Mellera:

> I uważam, że to świetny pomysł z tą szkołą. Nie, wyjątkowo nie robię sobie jaj, nie kpię, to nie sarkazm, zero ironii, klasy disco polo to strzał w dziesiątkę, w dodatku bliski memu sercu (Meller, 2019).

Bywa, że odbiorca komunikatu nie jest pewien, czy był to komunikat ironiczny, jak w opisywanej sytuacji:

> Sierakowski domyślił się, że Słowik niedawno wyszedł z kryminału, i zapytał, z czego teraz żyje. Słowik spojrzał chytrze i wypalił: „Z tego, co kiedyś nakradłem, wiadomo". Redaktor zastanawiał się później, czy był to tylko niewinny żarcik mafijnego bossa (Pytlakowski, 2020).

A bywa i tak, że komunikat ironiczny został potraktowany jak zwykła asercja, jak w opisywanych przypadkach:

> Jesteś autorem tekstów na płycie „Underground out of Poland" Odegraliście ją w całości na Off Festivalu. Ale zacznijmy od początku: „Piękna przyszłość jest przed nami, wzniesiemy nowe domy z betonu i ze stali". Spełniło się? / – To oczywiście ironiczna aluzja do socrealizmu w sztuce i nowomowy. Trzeba było chwalić ustrój i cieszyć się jego osiągnięciami. Zakpiliśmy z tego, pisząc ten szyderczy tekst. My wiedzieliśmy, że to żart, cenzura nie. Słowa trafiały do nich bez muzyki, więc na papierze wszystko wyglądało w porządku. Przecie chwaliliśmy zdobycze ustroju (Krzysztof Grabowski w: Hudzik, 2019).

> Czasem dla hecy, po kolejnych ekscesach PiS, wrzucam na Twittera: „Na miłość boską przestańcie straszyć PiS-em". I kieruję to do tych wszystkich symetrystów, którzy tak naprawdę są autorami zwycięstwa PiS w 2015 roku. Pewnego razu ci goście z Polityce.pl wzięli to dosłownie i napisali: „Nawet Nowak uważa, żeby nie straszyć PiS-em" (Sławomir Nowak w wywiadzie Tomasza Lisa: Lis, 2019).

Gra językowa nazywana ironią wymaga od odbiorcy dodatkowego wysiłku, wychwycenia, nie zawsze obecnych, jej wykładników. Używający ironii kieruje swój komunikat do inteligentnego odbiorcy, mówi o tym Marcin Świetlicki w wywiadzie Jarka Szubrychta zamieszczonym w „Polityce":

> Mam to szczęście – a może przekleństwo? – że ironia to podstawa mojego artystycznego bytu. Przeklęta neoliberalna ironia […]. A ja po prostu inaczej nie chcę, nie umiem. Zmagania ze światem dźwiękiem i słowem są wiarygodne tylko w sytuacji, kiedy się właśnie tej ironii używa. […] Ostrzegam osoby nieposiadające zmysłu ironii, że w moich śmiertelnych piosenkach z ostatniej płyty jest mnóstwo ukrytych żarcików, poradźcie sobie z tym jakoś (Szubrycht, 2020).

Ironia bywa obecna w codziennej komunikacji, jej wykładnikiem są wyrażenia systemowe – np. *no ładnie, ładnie*; *ale się popisałeś*, ale finezyjne posłużenie się ironią jest prawdziwą sztuką. Przykładem może być pismo pani sekretarz gminy Kamień Pomorski, skierowane do redakcji portalu ikamien.pl:

> Niekonwencjonalny wizerunek orła u podstaw ratusza był wysublimowaną instalacją plastyczną, która aczkolwiek abstrahuje od altruistycznych sofizmatów i metafizycz-

> nego pietyzmu, to w konkluzji artysta był w swej wizji sugestywny, co zapewne jest w stanie udowodnić empirycznie. Mówiąc prościej propedegnacja deglomeratywna załamuje się w punkcie adekwatnej symbiozy tejże wizji. Przedostatnim ogniwem tego łańcucha myśli artystycznej było przysłonięcie pamiątkowej tablicy, by ostatnim jego elementem stał się nacechowany artyzmem finezyjny paradoks (http://www.ikamien.pl/artykuly/23338/, 27.02.2021).

Nieodczytanie ironii przytaczanych komunikatów czasami bywa wręcz kompromitujące, co przydarzyło się prezydentowi Andrzejowi Dudzie, który w przemówieniu wygłoszonym 11 listopada 2019 roku powiedział, zaznaczając, że jest to cytat ze znanej piosenki: „Ja to mam szczęście, że w tym momencie żyć mi przyszło w kraju nad Wisłą", który to cytat wyrwany został z kontekstu, jednoznacznie wskazującego na ironię: „Było ciemno, / Więc nie mogłem stwierdzić / komu pomyliły się epoki lub stulecia" (Tomczak, 1989). Zauważmy, że wyraźnym wykładnikiem ironii jest tu wyrażenie *ja to mam szczęście*, konwencjonalnie komunikujące nie tylko brak szczęścia, ale wręcz, że zdarzyło się coś złego. Niestety, należy przypuszczać, że większość słuchaczy przemówienia kontekstu nie kojarzyło i nie miało świadomości (tak jak i pan prezydent) z ironicznego charakteru cytowanej wypowiedzi.

Podobnie przydarzyło się premierowi Mateuszowi Morawieckiemu, co przypomniał Anton Serdeczny:

> „Cały świat to jeden wielki Chełm" – cytował premier Mateusz Morawiecki. Odwiedzając to miasto w 2018 r. Najwidoczniej nie zrozumiał sensu opowiadania ani ironii, którą Singer zawarł w tym zdaniu (że głupota jest wszędzie) (Serdeczny, 2020).

* * *

Człowiek jest tylko jednym ogniwem infosfery, odbierającym, tworzącym i przekazującym informacje. Informacje te mogą mieć różną wartość, być dla jego działań relewantne lub nie, ale wartością najważniejszą, warunkującą działania człowieka, jest prawdziwość informacji i umiejętność oceny jej prawdziwości. Nic więc dziwnego, że w języku naturalnym, będącym głównym narzędziem komunikowania się człowieka w społeczności ludzkiej, wykształciły się specjalne wykładniki prawdziwości informacji, o złożonej strukturze semantycznej. Także po to, by do ogólnej ramy modalności komunikatu mógł, zgodnie z zasadą najmniejszego wysiłku, wprowadzać dodatkowe informacje o warunkach uznawania odebranej lub nadawanej informacji za prawdziwą lub fałszywą, używane, gdy informacja taka uznana zostanie przez niego za relewantną w ocenie.

ŹRÓDŁA PRZYKŁADÓW JĘZYKOWYCH

Atwood, M. (1992). *Opowieść podręcznej* (Z. Uhrymowska-Hanasz, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bąk, J. (2020). *Statystycznie rzecz biorąc, czyli ile trzeba zjeść czekolady, żeby otrzymać nobla*. Grupa Wydawnicza Foksal.

Hudzik, A. (2019). Głupszych jest więcej. *Newsweek*, *2019*(32).

Lis, T. (2019). Zegarek? Nie noszę. *Newsweek*, *2019*(38).

Meller, M. (2019). Absolwenci klas disco polo szybciej znajdą dobrą robotę niż autorzy większości memów i żartów o nich. *Newsweek*, *2019*(9).

Palczewski, M.(2020). Hejtem po oczach. *Angora*, *2020*(3).

Proust, M. (1960). *W stronę Swanna* (T. Boy-Żeleński, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.

Pytlakowski, P. (2020). Mafia: Reaktywacja. *Polityka*, *2020*(9).

Serdeczny, A. (2020). Ku pamięci Ludwika Stommy. *Polityka*, *2020*(17).

Szubrycht, J. (2020). Rozmowa z Marcinem Świetlickim o nowej płycie Świetlików i pożegnaniach, które nimi nie są. *Polityka*, *2020*(17).

Tomczak, G. (1989). *Tango na głos, orkiestrę i jeszcze jeden głos*.

Varga, K. (2020a). Król Zenon, czyli pean na cześć października. *Duży Format*, *2020*(51).

Varga, K. (2020b). Polacy nie istnieją, czyli pół Afrykanie, pół Rosjanie. *Duży Format*, *2020*(45).

Vásquez Montalbán, M. (1998). *Morderstwo w Komitecie Centralnym* (Z. Wasitowa, Tłum.). Oficyna Wydawnicza Noir sur Blanc.

Władze w kamieńskim Ratuszu na bakier z ustawą o godle, barwach i hymnie Rzeczpospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych. Przeczytaj wyjaśnienia sekretarz gminy Kamień Pomorski (2017). ikamien.pl. http://www.ikamien.pl/artykuly/23338/ (27.02.2021).

BIBLIOGRAFIA

Bojar, B. (1972a). Elementy metainformacji w tekstach języka naturalnego. *Prace Filologiczne*, *1972*(23), 170–182.

Bojar, B. (1972b). *Struktura semantyczna i składnia czasowników dotyczących procesów informacyjnych* [Nieopublikowana rozprawa doktorska].

Bojar, B. (1978). Polskie czasowniki dotyczące procesów informacyjnych: Elementy metainformacji w tekstach języka naturalnego. W *Studia językoznawcze: Streszczenia prac doktorskich 3* (ss. 7–43). Ossolineum.

Bojar, B. (1987). Ocena wartości informacji w leksyce języka polskiego. W A. Bogusławski, K. Byrski, & Z. Lewicki (Red.), *Co badania filologiczne mówią o wartości* (T. 2, ss. 27–43). Wydział Neofilologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Bojar, B. (1988). Leksykalne wykładniki modalności aletycznej w języku polskim. A*cta Philologica*, *1988*(21), 27–43.

Bojar, B., & Korytkowska, M. (1991). Problemy modelowania kategorii modalności a wykładniki leksykalne tej kategorii. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 4. Modalność a inne kategorie językowe* (ss. 39–52). Press Publica Press.

Bojar, B. (1996). Prawda i fałsz w języku naturalnym. W J. Jadacki & W. Strawiński (Red.). *W świecie znaków: Księga pamiątkowa ku czci profesora Jerzego Pelca* (ss. 257–266). Polskie Towarzystwo Filozoficzne.

Dobrzyńska, T. (1994). *Mówiąc przenośnie: Studia o metaforze*. Instytut Badań Literackich.

Eco, U. (2004). *Między kłamstwem a ironią*. Wydawnictwo M.

Głowiński, M. (Red.). (2002). *Ironia*. Słowo/obraz terytoria.

Greniewski, H. (1969). *Cybernetyka niematematyczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Greniewski, H. (1970). *Sprawy wszystkie i jeszcze inne*. Książka i Wiedza.

Marciszewski, W. (Red.). (1987). *Logika formalna: Zarys encyklopedyczny*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Polański, K. (Red.). (1993). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wydawnictwo Ossolineum.

Wierzbicka, A. (2006). *Semantyka: Jednostki elementarne i uniwersalne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Wittgenstein, L. (1972). *Dociekania filozoficzne*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Między prawdą, kłamstwem a ironią. Kilka uwag o modalności aletycznej, jej wykładnikach i o walidacji informacji

Abstrakt

W artykule omówiono problemy wartościowania informacji zawartej w komunikatach języka naturalnego, przede wszystkim oceny ich prawdziwości oraz wykładników tej oceny (modalności aletycznej) w systemie języka naturalnego i w wypowiedziach o funkcji metainformacyjnej. Główną uwagę skupiono na wykładnikach gramatycznych, pozasystemowych (intonacja, mimika, gest) oraz sytuacyjnych (żart, metafora, ironia).

Słowa kluczowe: język naturalny; metainformacja; modalność aletyczna; metafora; ironia

Between Truth, Lie and Irony: A Few Remarks on Alethic Modality, Its Exponents and Information Validation

Abstract

This article discusses issues of evaluating information contained in natural language messages, mainly the assessment of their veracity and the exponents of this assessment (alethic modality) in the natural language system and in statements with a meta-information function. The study focuses on grammatical, extrasystemic (intonation, facial expressions, gesture) and situational exponents (joke, metaphor, irony).

Keywords: natural language; meta-information; alethic modality; metaphor; irony

Bożenna Bojar

Михаил Я. Дымарский
Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург
E-mail: dym2005@list.ru
ORCID: 0000-0002-1796-7686

ИДЕНТИФИЦИРУЮЩИЕ РЕЧЕВЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ: ОПЫТ ОБОБЩЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА)[1]

Эпоха увлечения идеей неразрывной связи между структурой и семантикой, которая долгое время занимала умы многих синтаксистов, не то чтобы ушла в прошлое; но то знание, которое было достигнуто на этом пути, сегодня уже воспринимается не как новое, а, скорее, как само собою разумеющееся. Для многих языков построены компактные описания ядра синтаксической системы: (Бабенко, 2002; Шведова, 1970, 1980; Bárnetova и др., 1979; Daneš и др., 1987; Kiklewicz & Korytkowska, 2010) и др. Принципы, положенные в основу названных описаний, отнюдь не тождественны, однако общая идея представления модели предложения как отвлеченного образца, лежащего в основе бесконечного множества живых высказываний на данном языке, последовательно проведена в каждом из них.

Следует ли из этого, что «эпоха моделирования» в синтаксисе кончилась? Мой ответ – отрицательный.

Построив описания указанного типа, мы приблизились к пониманию того, как устроена система языка. Но эти описания вряд ли сообщают релевантное знание о том, как порождается высказывание в живом речевом процессе. Синтаксическая система языка, как мы ее себе представляем, и индивидуальная синтаксическая система говорящего на этом языке – совершенно различные сущности. Первая есть конструкт высочайшей степени абстракции. Вторая, напротив, – не виртуальный продукт, а реально существующий нейролингвистический механизм, в общем случае работающий безотказно. И для того,

---

[1] Работа выполнена при поддержке РФФИ, проект № 18-012-00650 «Семантические категории в грамматическом строе русского языка».

чтобы функционировать, этому механизму не требуется наличия в сознании его владельца специальных знаний о синтаксической системе языка. Нет никаких оснований предполагать, будто этот механизм основывается именно на этой системе, и представлять себе процесс порождения высказывания как последовательный перебор базовых синтаксических моделей, сопровождаемый поиском подходящего слова (и его нужной формы) для каждой позиции модели и т. п., что требует сотен тысяч мыслительных операций в секунду[2]. Несмотря на свою популярность, такое представление в высшей степени неправдоподобно – не потому, что человеческий мозг неспособен к такому быстродействию, а потому, что такой путь порождения высказывания неэкономен и неэффективен.

Реальной операционной единицей языкового сознания является *речевая синтаксическая модель*. Подразумеваются модели, обладающие следующими признаками:

а) они производны от языковых,
б) они имеют более сложную структуру,
в) они имеют ограниченную вариативность коммуникативного задания и актуального членения, а также
г) фиксированный с точностью до лексико-семантической группы (в отдельных случаях – до лексической единицы) способ выражения по меньшей мере одного из компонентов исходной языковой структуры.

Целесообразно выделять и более жестко ограниченные по признакам (в) и (г), а также обладающие дополнительными ограничениями *модели высказываний* (подробнее см. Дымарский, 2013).

Важнейшая особенность речевых моделей и, тем более, моделей высказываний состоит в том, что, в отличие от языковых моделей вида $N_1\ V_f$, или $N_1\ Cop\ Adj_{1/5}$ и т. д., они тесно связаны с определенным кругом ситуаций внеязыковой действительности, в том числе и коммуникативных ситуаций, в которых они употребительны. В процессе построения высказывания непосредственного обращения к базовому уровню (языковых моделей) не происходит, а следовательно, не происходит и перебора многотысячных вариантов. Непрерывный анализ текущей ситуации действительности, обусловленный нейробиологическим механизмом обстановочной афферентации (Анохин, 1966) и происходящий уже в силу того, что говорящий

[2] Б. М. Гаспаров, не без впадания в грех оглупления оппонентов, именно таким – с арифметическими подсчетами – способом критиковал концепции, доминировавшие в отечественной грамматической мысли в середине и второй половине XX в. (Гаспаров, 1996, сс. 56–63).

воспринимает эту ситуацию (участвуя или не участвуя в ней), актуализирует в его речевом сознании определенный фрейм, ассоциированный с четко очерченной семантической группой предикатов (конкретных лексем), которые, в свою очередь, связаны с типовым лексико-синтаксическим окружением. Таким путем в активной речевой зоне возникает лексико-грамматический прообраз высказывания, представленный глагольной группой[3].

Параллельно с анализом ситуации действительности в сознании говорящего так же непрерывно идет анализ текущей коммуникативной ситуации (участником которой он является по определению) и выработка коммуникативных интенций; результатом последней является актуализация в активной речевой зоне определенной коммуникативно-синтаксической модели с предзаданным актуальным членением, то есть, в сущности, модели высказывания.

Изучение, систематизация и описание речевых синтаксических моделей и моделей высказывания представляется важной задачей, решение которой может существенно приблизить нас к пониманию процесса порождения высказывания.

Ниже предлагается опыт краткого обобщения сведений, накопленных автором при изучении одного узкого кластера речевых моделей русского языка.

Под **идентифицирующими** понимаются высказывания, логическое содержание которых составляет идентификация либо некоторой ситуации (в целом), либо одного из ее компонентов, например (высказывания, составляющие предмет нашего внимания, выделены курсивом):

(1) – А что это за шаги такие на лестнице? – спросил Коровьев, поигрывая ложечкой в чашке с черным кофе.
– *А это нас арестовывать идут*, – ответил Азазелло и выпил стопочку коньяку (М. А. Булгаков. Мастер и Маргарита);

(1) *Так вот что она прятала под подушкой на осмотрах* (М. А. Булгаков. Полотенце с петухом / НКРЯ[4]).

В (1) инициальная вопросительная реплика представляет собой запрос о ситуации в целом (на лестнице раздаются шаги), выделенное курсивом

---

[3] Об этом убедительно писал С. Д. Кацнельсон (Кацнельсон, 1984). В этом плане особенно продуктивен подход к моделированию предложения с опорой на семантический тип глагольного предиката, реализованный, например, в: Бабенко, 2002 и Kiklewicz & Korytkowska, 2010.

[4] Таким образом отмечены примеры, полученные путем поиска в Национальном корпусе русского языка.

высказывание содержит отсылку к обозначенной в вопросе ситуации (*это*) и ее содержательную характеристику. Это **биситуативная** речевая модель, инвариантная схема которой выглядит так:

(i) **Это / [N_1 V_f]**.

Косая черта обозначает актуальное членение (*это* – тема высказывания); квадратные скобки указывают на то, что в реме может быть использована не только данная структурная схема (так, в (1) имеем иную схему – $V_{f(3)pl}$). Понятие биситуативной речевой модели было предложено в (Дымарский, 2007).

В (2) объектом идентификации является, как очевидно, лишь один из компонентов референтной ситуации. Это речевая модель, инвариантная схема которой выглядит так:

(ii) {**Вот + [вопр. предл.]**}.

С логической точки зрения, любое высказывание данной модели выражает результат умозаключения, возникающего при сопоставлении некоторой новой информации, полученной говорящим, с уже имеющейся. Новая информация может быть выражена словесно (в диалоге) и может выводиться говорящим из наблюдаемых явлений, фактов и т. п. Использование данной модели при построении высказывания означает, что образ референтной ситуации присутствует в сознании говорящего до момента речи, однако этот образ неполон (по классификации О. Йокоямы (Йокояма, 2005, с. 36), отсутствует, как правило, некоторый компонент специфицирующего знания). Произнесение высказывания означает, что недостающий компонент восстановлен – точнее, определенный компонент некоторой наличной ситуации идентифицирован с недостающим компонентом образа ситуации, присутствующего в сознании говорящего.

В качестве дополнительного примера можно привести знаменитую реплику князя Олега:

(2) *Так вот где таилась погибель моя!* (А. С. Пушкин. Песнь о Вещем Олеге).

Вещий Олег много лет назад узнал от волхва, что ему суждено принять смерть от своего коня: здесь налицо как пропозициональное знание (некто должен умереть от какой-то причины), так и специфицирующее знание (некто = Олег, причина = конь), но специфицирующее знание изначально неполно: «любимец богов» не сообщил, *каким образом* конь станет причиной смерти. Смысл ситуации многомерен: князь убежден, что ему удалось избежать судьбы, предреченной волхвом (тем самым посрамив последнего), и хочет отдать

верному коню последний долг. О том, где может или могла таиться его погибель, он сейчас не помышляет; однако в момент появления змеи происходит мгновенная переоценка всех смысловых компонентов: и судьбу обмануть не удалось, и прав был все-таки волхв, и гибель действительно приходится принять от коня, но не в том смысле, в каком понял волхва князь (все варианты семантизации неизвестного компонента, которые могли прийти ему в голову и которые он постарался исключить, оказались ложными). Именно эта почти забытая ситуация – конь *каким-то образом* угрожает жизни князя, в нем *каким-то образом* таится его смерть – мгновенно актуализируется в сознании говорящего в момент произнесения реплики (3), и смысл ее – в идентификации останков коня как источника смерти. Змея, выползающая из черепа коня, и есть то звено, которого недоставало для того, чтобы специфицирующее знание князя о референтной ситуации стало полным.

Номинация идентифицируемого компонента осуществляется местоименным словом (вопросительно-относительное местоимение), референция которого, в общем случае, соответствует тому типу дейксиса, который К. Бюлер называл Deixis am Phantasma (дейксис к воображаемому), хотя в (3) имеет место как раз прямой дейксис к реальному предмету.

Входящий в состав модели (ii) на правах обязательного компонента модуль [вопр. предл.] действительно представляет собой вопросительное предложение, которое всегда может быть превращено в самостоятельное вопросительное высказывание (это может быть частный, реже – общий диктальный вопрос; модальные вопросы в данной модели исключены). Вопрос формируется вопросительно-относительным местоимением, которое составляет его конституирующий элемент. Тем не менее, в рассматриваемой модели вопросительно-относительное местоимение тесно сливается с акцентирующей частицей *вот*, образуя сращение, регулярно используемое в речи как в подобных, так и в других типах высказываний, в том числе с опущенным составом «остального» [вопр. предл.].

Функция указательно-акцентирующей частицы *вот* заслуживает отдельной характеристики. Ее дейктичность несомненна, но важно уяснить, на что именно она указывает. Примеры (2–3) представляют собой лишь частный случай, что доказывается следующим контекстом:

(3) – Нету Альки […] – Н-не-ту-у? – у Пелагеи ноги подкосились – едва мимо стула не села. *Так вот кто ей махал с парохода, когда она вышла из лесу к реке!* Родная дочь. А она-то по-хорошему подумала тогда: вот, мол, какая девка у чьих-то родителей – чужому, незнакомому человеку машет. – С тем, пройдохой, уехала? (Ф. Абрамов. Пелагея / НКРЯ).

В момент речи (имеет место несобственно-авторская речь) перед мысленным взором Пелагеи стоит ситуация, неизвестный компонент которой теперь, наконец, идентифицирован. Именно к этому о б р а з у с и т у а ц и и (точнее – к его компоненту, который находится в центре внимания говорящего, но тем самым и к образу ситуации в целом) и отсылает частица *вот*: если это и пространственный дейксис, то настолько отличный от прототипа, что для него стоит ввести отдельное наименование. Назовем этот тип дейксиса *ментальным* (ср. Deixis am Phantasma). Значение частицы *вот* в ментально-дейктической функции может быть интерпретировано как 'здесь и сейчас в моем сознании', то есть частица указывает на образ ситуации, здесь и сейчас находящийся в активной зоне сознания говорящего. Тем самым частица подчеркивает и тот факт, что идентифицирующее умозаключение произведено говорящим только что.

Таким образом, в модели (ii) частица *вот* выполняет двойную функцию: во-первых, она реализует ментальный тип дейксиса и указывает на образ референтной ситуации, здесь и сейчас активный в сознании говорящего, подчеркивая факт только что произведенного умозаключения; во-вторых, она вносит в высказывание важный прагматический оттенок эмоциональной близости референтной ситуации говорящему, его затронутости ею.

Более развернутую общую характеристику модели (ii) и ее компонентов см. в (Дымарский, 2014а, 2014б), характеристику ее актуального членения и интонационного контура в (Дымарский, 2014в), характеристику аспектуального значения в (Дымарский, 2014г).

Приведенные примеры иллюстрируют два класса моделей идентифицирующих высказываний. Разбиение на классы в данном случае опирается, прежде всего, на структурный критерий и не должно восприниматься как указание на семантическую специализацию речевых моделей. Как (i), так и (ii) могут использоваться для идентификации и ситуации в целом, и ее отдельного компонента, ср.:

(4) Ребята! *А это я ломаю дверь!* (Э. Брагинский, Э. Рязанов. Ирония судьбы, *или* С легким паром!);

(5) – *Так вот что произошло*, – сказал Тергенс, задумчиво покусывая усы (А. С. Грин. Дорога никуда / НКРЯ).

В (5) объектом идентификации является не вся референтная ситуация, а только ее агенс (что влечет усложнение актуального членения и изменение интонационного рисунка); в (6) имеется в виду как раз ситуация в целом.

В то же время между (i) и (ii) имеется прагматическое различие, связанное с ментальным статусом говорящего *до* произнесения высказывания. Если (ii)

невозможно в ситуации, когда говорящий владеет недостающим специфицирующим знанием до момента произнесения высказывания, то (i) не только не исключает таких ситуаций, но и тяготеет к использованию именно в них, ср. (1, 5). Поэтому предшествующее отсутствие специфицирующего знания в модели (i), как правило, маркируется вводными компонентами, частицами и т. п.:

(6) ***А***, *это я в мухоловку попал* […] (М. А. Булгаков. Зойкина квартира);

(7) *А это,* ***выходит****, все ты, невареный кисель твоему батьке в горло, изволишь заводить по улице разбои, сочиняешь песни!..* (Н. В. Гоголь. Майская ночь, или Утопленница).

Между тем, хотя использование подобных вводных слов (ментального ряда, со значением неожиданного открытия: *значит*, *оказывается*) в модели (ii) представляется возможным (ср. сконструированное высказывание: *Так вот, оказывается, что вы здесь делаете!*), поиск таких примеров в НКРЯ дает лишь единичные результаты[5].

За структурными различиями между двумя классами, кроме того, стоит принципиальное различие в характере номинации идентифицируемого объекта. В биситуативных высказываниях этот объект (ситуация или ее компонент) получает содержательную номинацию (в терминах логики – непустой терм) при помощи знаменательных слов или личных местоимений. В высказываниях второго класса этот объект получает номинацию пустым термом, роль которого играет сращение ***вот + вопр.-отн. мест.***, не называющее идентифицируемую сущность, а лишь указывающее на нее: *вот что*, *вот куда*, *вот зачем* и т. п.

На этом основании первый класс идентифицирующих высказываний (i) можно назвать *номинативно-идентифицирующим*, второй (ii) – *дейктически-идентифицирующим*.

---

[5] Были сформулированы 2 поисковых запроса: 1) **так** на расстоянии **1** от **вот** на расстоянии **1** от **PARENTH** на расстоянии **1** от **SPRO & (SPRO | APRO | ADVPRO | PRAEDICPRO) r:rel r:rel**; 2) **так** на расстоянии **1** от **вот** на расстоянии **1** от **SPRO & (SPRO | APRO | ADVPRO | PRAEDICPRO) r:rel r:rel** на расстоянии **1** от **PARENTH**, что означает поиск сочетаний «так + вот + вопросительно-относительное местоимение + вводное слово» с предусмотренной меной позиций местоимения и вводного слова. Общее количество полученных по двум запросам результатов – 39 вхождений, большинство из которых – не интересующие нас совпадения, возникающие из-за неснятой омонимии (например: *Так вот что значит быть как дети* (Л. Н. Толстой)). Количество примеров, отвечающих цели запросов, – 4, ср.: *Так вот, значит, кто их* (картины. – *М. Д.*) *покупал* […] *Вот кто собирал годы ее жизни* (Д. Рубина. На солнечной стороне улицы / НКРЯ). (Дата обращения: 20.05.2020. Объем всего корпуса: 115 645 документов, 23 803 881 предложение, 283 431 966 слов).

Для каждого класса идентифицирующих высказываний построена субкатегоризация, которая основывается 1) на варьировании используемой структурной схемы простого предложения и 2) на возможности введения частиц, междометий и вводных компонентов. Круг структурных схем и круг вспомогательных слов (частиц, междометий, вводных компонентов) образуют два множества, элементы которых могут выбираться при порождении конкретного высказывания в зависимости от намерений говорящего. Однако составы этих множеств не совпадают ни со всей системой структурных схем русского предложения, ни с системами всех частиц, всех междометий и всех вводных компонентов русского языка.

Класс номинативно-идентифицирующих высказываний (i) включает структурные схемы изоморфного и полного гомоморфного воплощения предикативного отношения[6], но при этом избирателен по отношению к моделям безличных, инфинитивных, определенно-личных, обобщенно-личных и номинативных предложений. Так, возможно высказывание *Это я ухожу от тебя навсегда* – в качестве ответа на вопрос *Что происходит? Что ты делаешь?*; но невозможна его редукция до **Это ухожу от тебя навсегда*. Возможны высказывания этого класса с безличными моделями $V_{f\,impers}$ (*Что это такое? Почему вдруг так темно стало? – Не волнуйся, это просто на улице стемнело*), Cop Praed (*Почему ты вчера была такая неприветливая? – Да это мне как-то не по себе было*), NegPron Cop Inf (*Что это он там так мается? – А это ему просто нечем заняться*); но невозможно **Это / стыдно обижать маленьких* – с моделью Praed Cop Inf (при вполне допустимом, но относящемся к совершенно иному классу, структурному и интонационному типу *Это стыдно – обижать маленьких!*).

Множество вспомогательных слов включает выделительные и указательные частицы (*так*, *вот*, *а*) с акцентирующей функцией; междометия, выражающие высокую степень удивления (*ах*), иногда с функцией актуализации ментально-нарративного значения (*а-а*); вводные компоненты со значением мыслительной деятельности (чаще всего – неожиданного открытия: *значит*, *оказывается*, *выходит*).

---

[6] Полным воплощение предикативного отношения (*ПО*) признаётся в том случае, если выражены все три компонента ПО: *S*, *P* и глубинная связка {*есть*}, причем последняя может быть выражена и недискретно – внутри спрягаемой глагольной формы (*Вот бега**ет** дворовый мальчик*). Изоморфным является только тот случай полного воплощения ПО, когда компоненты *S* и *P* выражаются компонентами полной предикативной структуры – подлежащим и сказуемым. Гомоморфным воплощением ПО признается, соответственно, синтаксическая структура, компоненты которой не являются парой «подлежащее + сказуемое», но могут быть интерпретированы как отображения элементов *S* и *P*. Гомоморфным может быть как полное, так и неполное воплощение ПО. Подробнее об этом см. Дымарский, 2015.

Приведем дополнительные примеры высказываний, порождаемых использованием номинативно-идентифицирующей модели (i):

(8) *Так это вы о нём, что ли, днём орали? – оторопело пробормотал я* (А. Волос / НКРЯ);

(9) *Так это вы им за Христа, что ли, мстите?* (В. Спектр / НКРЯ);

(10) *Так это вы таскали мои плюшки!* (Б. Ларин, сценарий мультфильма «Карлсон вернулся»);

(11) *Да это они только так говорят, что не изменяют!* (А. Рубанов / НКРЯ);

(12) *Да это они, анчутки беспятые, сонного зелья тебе всыпали, – проговорил Пугачёв, посапывая* (В. Я. Шишков / НКРЯ).

Класс дейктически-идентифицирующих высказываний (ii) связан с тем же множеством вспомогательных слов, что объясняется общей – идентифицирующей – функцией обоих классов.

Множество структурных схем, обслуживающих второй класс, шире, по сравнению с первым. Потенциально в таких высказываниях может быть использована любая структурная схема, за исключением фразеологизированных. В частности, ограничения на использование моделей безличных, инфинитивных, определенно-личных, обобщенно-личных, номинативных предложений, наблюдаемые в бииситуативном классе, в данном случае представляются значительно более мягкими. Вполне возможны высказывания: *Так вот кого любишь-то, а? Вот этого вот?* (использована определенно-личная модель); *Ага, вот куда эту штуку вставлять-то* (инфинитивная модель); *А-а, вот почему нельзя заходить за эту черту* (безличная модель Praed Cop Inf).

Дополнительные примеры дейктически-идентифицирующих высказываний:

(13) *Вот ты о чем! – догадался Люсин* (Е. Парнов / НКРЯ);

(14) *Вот почему глаза кошки светятся в темноте желтым или зеленым* (А. Зайцев / НКРЯ);

(15) *Так вот куда октавы нас вели!* (А. С. Пушкин. Домик в Коломне);

(16) *Ах, вот как это у вас делается* […] (А. и Б. Стругацкие);

(17) *– Ты говорил, что книги мои читал еще кто-то* […] *– Да вот кто! – вдруг сказал Леонтий, указывая на Веру* (И. А. Гончаров / НКРЯ);

(18) *Да, вот кто мог убить* […] (Ф. М. Достоевский / НКРЯ).

Изучение речевых синтаксических моделей и моделей высказываний может иметь, помимо теоретического, важное лингводидактическое значение. Общеизвестно, что при освоении иностранного языка полезно овладевать целыми формулами, на основе которых строятся высказывания в определенных ситуациях с определенными интенциями говорящего. Например, русскому, изучающему польский язык, несомненно пригодится знание того, что во многих случаях эквивалентом фрагмента *Так вот* из модели (ii) окажется польск. *Więc…*

БИБЛИОГРАФИЯ

Анохин, П. К. (1966). Кибернетика и интегративная деятельность мозга. В *18. Международный психологический конгресс: Симпозиум 2. Кибернетические аспекты интегральной деятельности мозга* (сс. 3–20). Без издателя.

Бабенко, Л. Г. (Ред.). (2002). *Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь*. Флинта; Наука.

Барнетова, В., Беличова-Кржижкова, Г., Олдржих, Л., Скоумалова, З., & Стракова, В. (1979). *Русская грамматика* (Т. 2). Академия.

Гаспаров, Б. М. (1996). *Язык: Память: Образ: Лингвистика языкового существования*. Новое литературное обозрение.

Дымарский, М. Я. (2007). *Это* / N_1 V_f: К понятию речевой синтаксической модели. В *Язык в движении: К 70-летию Л. П. Крысина* (сс. 159–171). Языки славянской культуры.

Дымарский, М. Я. (2013). От моделей предложения – к моделированию высказывания. В *Славянское языкознание: XV Международный съезд славистов. Минск, 2013. Доклады российской делегации* (сс. 308–330). Индрик.

Дымарский, М. Я. (2014а). Речевая модель {*Так вот* + [вопр. предл.]!}: Общая характеристика и компоненты. *Научное мнение: Научный журнал*, *2014*(8), 24–30.

Дымарский, М. Я. (2014б). К описанию идентифицирующих речевых моделей: Функции сращения частицы и местоимения. *Вестник Тамбовского университета: Серия. Гуманитарные науки*, *2014*(9), 153–159.

Дымарский, М. Я. (2014в). К описанию речевой модели {*Так вот* + [вопр. предл.]!}: Актуальное членение и интонационный контур. *Мир русского слова*, *2014*(4), 20–26.

Дымарский, М. Я. (2014г). Аспектуально-темпоральная характеристика речевой модели {*Так вот* + [вопр. предл.]!}. В A. Stelmaszuk (Ред.), *Glosarium: Międzynarodowy projekt naukowo-dydaktyczny «Jedna Europa – wiele narodów, języków, kultur i religii»* (сс. 21–34). Без издателя.

Дымарский, М. Я. (2015). Способы воплощения предикативного отношения. *Acta Linguistica Petropolitana: Труды Института лингвистических исследований Российской Академии Наук: Т. 11. Ч. 1. Категории имени и глагола в системе функциональной грамматики*, 41–61.

Йокояма, О. Б. (2005). *Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов*. Языки славянской культуры.

Кацнельсон, С. Д. (1984). Речемыслительные процессы. *Вопросы языкознания*, *1984*(4), 3–12.

Шведова, Н. Ю. (1970). Синтаксис простого предложения. В Н. Ю. Шведова (Ред.), *Грамматика современного русского литературного языка* (сс. 541–651). Наука.

Шведова, Н. Ю. (1980). *Русская грамматика* (Т. 2). Наука.

Daneš, F., Grepl, M., & Hlavsa, Z. (Ред.). (1987). *Mluvnice češtiny: T. 3. Skladba*. Academia.

Kiklewicz, A. K., & Korytkowska, M. (Ред.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski, polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Anokhin, P. K. (1966). Kibernetika i integrativnaia deiatel′nost′ mozga. In *18. Mezhdunarodnyĭ psikhologicheskiĭ kongress: Simpozium 2. Kiberneticheskie aspekty integral′noĭ deiatel′nosti mozga* (pp. 3–20). Moskva.

Babenko, L. G. (Ed.) (2002). *Russkie glagol′nye predlozheniia: Ėksperimental′nyĭ sintaksicheskiĭ slovar′*. Flinta; Nauka.

Barnetova V., Belichova-Krzhizhkova, G., Oldrzhikh, L., Skoumalova, Z., & Strakova, V. (1979). *Russkaia grammatika* (Vol. 2). Akademiia.

Daneš, F., Grepl, M., & Hlavsa, Z. (Eds.). (1987). *Mluvnice češtiny: Vol. 3. Skladba*. Academia.

Dymarskiĭ, M. IA. (2007). *Ėto / N_1 V_f*: K poniatiiu rechevoĭ sintaksicheskoĭ modeli. In *IAzyk v dvizhenii: K 70-letiiu L. P. Krysina* (pp. 159–171). IAzyki slavianskoĭ kul′tury.

Dymarskiĭ, M. IA. (2013). Ot modeleĭ predlozheniia – k modelirovaniiu vyskazyvaniia. In *Slavianskoe iazykoznanie: XV Mezhdunarodnyĭ s″ezd slavistov. Minsk, 2013. Doklady rossiĭskoĭ delegatsii* (pp. 308–330). Indrik.

Dymarskiĭ, M. IA. (2014a). Rechevaia model′ {*Tak vot* + [vopr. predl.]!}: Obshchaia kharakteristika i komponenty. *Nauchnoe mnenie: Nauchnyĭ zhurnal*, *2014*(8), 24–30.

Dymarskiĭ, M. IA. (2014b). K opisaniiu identifitsiruiushchikh rechevykh modeleĭ: Funktsii srashcheniia chastitsy i mestoimeniia. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriia: Gumanitarnye nauki*, *2014*(9), 153–159.

Dymarskiĭ, M. IA. (2014v). K opisaniiu rechevoĭ modeli {*Tak vot* + [vopr. predl.]!}: Aktual′noe chlenenie i intonatsionnyĭ kontur. *Mir russkogo slova*, *2014*(4), 20–26.

Dymarskiĭ, M. IA. (2014g). Aspektual′no-temporal′naia kharakteristika rechevoĭ modeli {Tak vot + [vopr. predl.]!}. In A. Stelmaszuk (Ed.), *Glosarium: Międzynarodowy projekt naukowo-dydaktyczny "Jedna Europa – wiele narodów, języków, kultur i religii"* (pp. 21–34). Belostok. No publisher.

Dymarskiĭ, M. IA. (2015). Sposoby voploshcheniia predikativnogo otnosheniia. *Acta Linguistica Petropolitana: Trudy Instituta lingvisticheskikh issledovaniĭ Rossiĭskoĭ*

Akademii Nauk: Vol. 11. Ch 1. Kategorii imeni i glagola v sisteme funktsional′noĭ grammatiki, 41–61.

Gasparov, B. M. (1996). *IAzyk: Pamiat′: Obraz: Lingvistika iazykovogo sushchestvovaniia*. Novoe literaturnoe obozrenie.

Ĭokoiama, O. B. (2005). *Kognitivnaia model′ diskursa i russkiĭ poriadok slov*. IAzyki slavianskoĭ kul′tury.

Katsnel′son, S. D. (1984). Rechemyslitel′nye protsessy. *Voprosy iazykoznaniia*, *1984*(4), 3–12.

Kiklewicz, A. K., & Korytkowska, M. (Eds.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski, polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej.

Shvedova, N. IU. (1970). Sintaksis prostogo predlozheniia. V N. IU. SHvedova (Ed.), *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo iazyka* (pp. 541–651). Nauka.

Shvedova, N. IU. (1980). *Russkaia grammatika* (Vol. 2). Nauka.

Идентифицирующие речевые синтаксические модели: опыт обобщения (на материале русского языка)

Резюме

В статье обобщаются результаты исследования идентифицирующих речевых синтаксических моделей в русском языке. Работа опирается на мысль о том, что системы структурных и структурно-семантических моделей предложений в славянских языках, построенные во второй половине XX в., дают представление о синтаксических системах этих языков, но не приближают нас к пониманию процесса порождения высказывания. К пониманию этого процесса может приблизить изучение речевых синтаксических моделей, которые трактуются как производные от языковых моделей, но при этом более приближенные к внеязыковой ситуации, что закреплено в целом ряде фиксированных параметров. За каждой речевой моделью, в свою очередь, стоит целое множество еще более конкретных моделей высказываний с еще большим количеством фиксированных параметров. К ним принадлежат, в частности, модели идентифицирующих высказываний двух классов: (i) *Это / N1 Vf и* (ii) *Так вот + [вопр. предл.]*. Их логическая основа состоит в идентификации некоторой текущей ситуации или ее компонента с образом этой ситуации (ее компонента), находящимся в активной речевой зоне сознания говорящего. Класс (i) более употребителен для идентификации ситуации в целом (*Что это за шум за окном? – Это самолет летит*), поэтому высказывания этого типа могут быть названы биситуативными. Класс (ii) чаще употребляется в случае идентификации компонента, являющегося специфицирующим знанием (О. Йокояма) о ситуации, без которого говорящий не в состоянии составить целостный образ ситуации (*Так вот где вы прячетесь, сорванцы!*).

Михаил Я. Дымарский

Описываются различия между классами (i) и (ii). Прагматическое различие состоит в том, что (ii) невозможно в ситуации, когда говорящий располагает специфицирующим знанием до произнесения высказывания, в то время как (i) не только не исключает таких ситуаций, но и употребляется, как правило, в них. Семантическое различие заключается в том, что в (i) идентифицируемая ситуация / компонент получает содержательное именование, а в (ii) идентифицируемый компонент обозначается местоимением, которое одновременно соотносится с этим компонентом и с его образом в сознании говорящего, ср. «Deixis am Phantasma» у К. Бюлера. На этом основании высказывания класса (i) могут быть названы номинативно-идентифицирующими, а высказывания класса (ii) – дейктически-идентифицирующими. Различие между (i) и (ii) состоит также в разном отношении этих речевых моделей к базовым моделям языковой системы: в частности, высказывания класса (i) исключают использование некоторых моделей односоставных предложений глагольного строя.

Ключевые слова: синтаксические модели; модели высказывания; идентифицирующие высказывания; ментальный дейксис; порождение высказывания

Syntactic Models of Identifying Utterances: An Attempt at Generalisation (on the Material of the Russian Language)

Abstract

This article summarises the results of a study of syntactic models of identifying utterances in the Russian language. The study stems from the idea that systems of structural and structural-semantic sentence models in Slavic languages developed in the second half of the twentieth century provide a reasonable understanding of syntactic systems of these languages, but they do not bring us closer to understanding the process of generating an utterance. This process can be explained by the study of syntactic models of speech, which are approached as models derived from basic language ones. They have a close connection with the non-linguistic situation and the communicative situation, and have a number of fixed parameters. Each speech model is a set of utterance models which are based on it. They are even more closely associated with typical situations of reality and communication and have a larger number of fixed parameters. These are, in particular, the models of identifying utterances of two classes: (i) *Это* / N_1 V_f (Eto 'this' / N_1 V_f) and (ii) *Так вот* + *[вопр. предл.]* (Tak vot 'So this is' + [interrogative clause]). The logic of (i) and (ii) consists in identifying a present situation or its component with an image of this situation (component of a situation) in the active sphere of the speaker's consciousness. Class (i) is more often used to identify the situation as a whole (*Что это за шум за окном? – Это самолет летит* / *What's this noise outside? – It's a plane flying*, lit. *This a plane is flying*); therefore, (i) can be called bi-situational utterances. Class (ii) is more often used to identify a component

that involves specificational knowledge (O. Yokoyama), without which the speaker could not build a holistic view of the situation (*Так вот где вы прячетесь, сорванцы! / So this is where you hide, tomboys!*).

This study considers differences between classes (i) and (ii). The pragmatic difference is that (ii) is impossible in a situation where the speaker has the specificational knowledge prior to uttering the sentence, while (i) not only does not exclude such situations, but also tends to be used namely in them. The semantic difference is that in (i) the identifiable situation or its component gets a meaningful name, while in (ii) the identifiable component is denoted by a pronoun that refers simultaneously to this component and to its image in the speaker's mind, cf. Deixis am Phantasma (K. Bühler). On this basis, class (i) can be called nominative-identifying, and class (ii) – deictic-identifying. Finally, the difference between (i) and (ii) lies also in the diverse relationship of these speech models to the basic syntactic models of the language system: in particular, utterances of class (i) cannot use some models of subjectless sentences.

Keywords: syntactic models; utterance models; identifying utterances; mental deixis; generating an utterance

Marcin Fastyn
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
E-mail: marcin.fastyn@ispan.waw.pl
ORCID: 0000-0003-4726-476X

O NIEKTÓRYCH NEOLOGIZMACH STANISŁAWA LEMA – W POSZUKIWANIU ETYMOLOGII

Stanisław Lem jest jednym z najbardziej wyróżniających się polskich pisarzy. Charakterystyczną cechą jego języka jest, między innymi, znaczna liczba neologizmów. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać przede wszystkim w poruszanej przez autora tematyce – skoro miejscem akcji są obce światy, inne planety (nierzadko w dalekich galaktykach), lub przynajmniej przyszłość, to mamy do czynienia z olbrzymią liczbą nieznanych przedmiotów, istot i pojęć, które trzeba nazwać, by móc te światy opisywać. Potwierdza to zresztą sam autor, słowami Koordynatora – jednego z bohaterów *Edenu*: „Żeby opanować świat, trzeba go pierwej – nazwać" (Lem, 1984, s. 292).

W swoich utworach posługiwał się najrozmaitszymi środkami słowotwórczymi (derywacją, zrostami, złożeniami, kontaminacjami, przekształceniami fonetycznymi), wykorzystując polskie i obce (wśród tych ostatnich szczególnie często – łacińskie i greckie) podstawy słowotwórcze. Oprócz funkcji kreacyjnej, podstawowej i głównej, neologizmy w utworach Lema mogą pełnić także funkcje stylistyczne (stanowiąc, przykładowo, ważny element groteskowy), humorystyczne (kiedy ich głównym celem jest rozśmieszenie czytelnika), mogą także stanowić element gry z czytelnikiem, stawiając przed nim intelektualne wyzwania.

Lemowymi neologizmami, w najrozmaitszych aspektach, zajmowało się dotąd wielu badaczy – w tym miejscu przytoczę takie nazwiska jak: J. Anusiewicz, S. Barańczak, S. Duszak, R. Handke, M. Krajewska, D. Moszyńska, J. Tambor, M. Urbaniak czy D. Wesołowska, przy czym lista ta nie jest bynajmniej kompletna. W tej pracy zamierzam się skupić na pojedynczych leksemach, które ze względu na swoją budowę mogą stanowić szczególne wyzwanie dla czytelnika, tłumacza czy leksykografa oraz zaprezentować swoje propozycje odczytania ich etymologii. Jako materiał wyjściowy przyjmuję opracowanie leksyki *Bajek robotów*, *Cyberiady*

oraz *Dzienników gwiazdowych*, dokonane przez Monikę Krajewską i opublikowane w jej *Polsko-rosyjskim słowniku Lemowych neologizmów*. Słownik ten zawiera, jak podaje sama autorka, około 1450 jednostek leksykalnych (Krajewska, 2006, s. 19). Dla każdej z nich autorka starała się podać znaczenie, prawdopodobną etymologię, ekwiwalent z rosyjskiego przekładu oraz etymologię ekwiwalentu. Z punktu widzenia obecnej pracy skoncentruję się przede wszystkim na proponowanych przez M. Krajewską etymologiach neologizmów autorskich. Nie znaczy to, oczywiście, że zamierzam pracę autorki krytykować bądź podważać wartość jej badań – przeciwnie, uważam jej *Słownik* za opracowanie bardzo solidne, o wielkiej wadze dla wszystkich zainteresowanych językiem utworów S. Lema, zaś zdecydowanej większości proponowanych przez nią ustaleń nie da się podważyć bądź obalić. Niemniej uważam, że dla pewnej części badanych leksemów możliwe jest podanie etymologii alternatywnych – w niektórych przypadkach lepszych i bliższych intencjom autora, w niektórych po prostu równoległych, wskazujących dodatkowe możliwości interpretacyjne – i takie mam nadzieję zaproponować poniżej. Analizowane neologizmy będę przedstawiał w kolejności alfabetycznej.

absolventia (Krajewska, 2006, s. 23) – neologizm ten jest nazwą jednego ze środków psychemicznych dostępnych w *teosięgarni* (w utworze pojawia się wraz z innymi nazwami – *teodyktyną* oraz *metamoricami*). M. Krajewska jako podstawę słowotwórczą wskazuje łac. *absolvent* ‘absolwent’. Jest to, rzeczywiście, oczywiste skojarzenie, które nasuwa się niejako automatycznie. Jednak wydaje mi się, że niezbyt pasuje ono do teologicznego kontekstu, i zaproponowałbym inne rozwiązanie, zresztą podane przez M. Krajewską dla bliskiego semantycznie neologizmu *absolvan*, a mianowicie łac. *absolvo* ‘zwolnić, uwolnić’ oraz *absolwować* ‘rozgrzeszać, udzielać rozgrzeszenia’.

amebedodon (Krajewska, 2006, s. 23) – neologizm nazywa zwierzę mające trąbę, żyjące na ziemi przed pojawieniem się człowieka. M. Krajewska jako źródłosłów wskazuje na *amebę* oraz narwala (łac. *Monodon monoceros*). Uważam, że jest to interpretacja błędna, zaś sam neologizm odsyła do żyjących w Ameryce Północnej około 9 milionów lat temu trąbowców z rodzaju *Amebelodon*, opisanego po raz pierwszy w roku 1927 przez E. H. Barboura (Amebelodon, b.d.) – co dodatkowo uprawdopodobnia kontekst: „nie ja zdublowałem trąbę amebedodonowi” (Lem, 1982, s. 194). Nie wykluczam nawet możliwości, że S. Lem, interesujący się wszak paleontologią, w tekście pierwotnym nie stosował neologizmu, lecz użył nazwy autentycznego zwierzęcia, która następnie została zniekształcona w którymś momencie prac redakcyjnych nad książką.

cybergaj (Krajewska, 2006, s. 36) – neologizm oznaczający ‘najnowszą zabawę ze sprzężeniem zwrotnym’ znaną na dworze króla Baleryona. M. Krajewska

doszukuje się w jego etymologii słowa ‘gaj (zagaj)’, nieco inaczej, lecz podobnie interpretował ten wyraz tłumacz rosyjski, kojarząc go z wyrazem *gaik* ‘zielona gałąź lub drzewko przybrane ozdobami, obnoszone po wsi podczas słowiańskiego obrzędu witania wiosny’ („Gaik”, b.d.) . Moim zdaniem w danym kontekście są to interpretacje nieuzasadnione, skoro w znaczeniu jest powiedziane wprost, że chodzi o zabawę, grę, głównym skojarzeniem powinien być *cymbergaj* – ‘dawna gra uczniowska polegająca na odbijaniu po stole guzików lub monet za pomocą grzebienia lub linijki’ („Cymbergaj”, b.d.) .

Debilitales (Krajewska, 2006, s. 40) – ten łaciński wyraz określa podtyp galaktycznych form anormalnych według klasyfikacji Gramplussa i Gzeemsa, pojawiających się w utworze również jako *Kretyńce* (Lem, 1982, s. 43). M. Krajewska jako źródło etymologii wskazuje niemieckie *Debilität* ‘debilizm’, jednak uważam, że słuszniejsze byłoby sięgnięcie do bardziej pierwotnego i właściwszego zoologicznej nomenklaturze łacińskiego *debilitas* ‘ułomność, kalectwo, słabość’.

doduch (Krajewska, 2006, s. 43) – na temat znaczenia tego neologizmu nie wiadomo nic, oprócz tego, że jego synonimem jest *wanielacz* (Lem, 1973, s. 264). M. Krajewska nie podaje żadnej etymologii, odsyła tylko do wizualnie podobnego wyrazu *zaduch*. Ja ze swojej strony widziałbym tu jako źródłosłów frazę *dodawać ducha*, jednak przyznaję, że nie jest to w żadnym wypadku interpretacja rozstrzygająca.

elektrety (Krajewska, 2006, s. 48) – neologizm ten określa nazwę posiłku („wspaniałe elektrety z jonową polewką, które podawali im wyfraczeni lokaje” (Lem, 1972, s. 210)) i jest homonimem terminu fizycznego o znaczeniu ‘dielektryki o trwałej polaryzacji elektrycznej, będące elektrycznym odpowiednikiem trwałego magnesu’, co słusznie zauważa M. Krajewska. Jednak biorąc pod uwagę, że chodzi tu o posiłek, chciałbym zaproponować inną etymologię, a mianowicie uznać, że jest to kontaminacja słów *elektryczny* oraz *wety* ‘daw. słodka potrawa stanowiąca zakończenie obiadu; deser; legumina’.

filoròb (Krajewska, 2006, s. 51) (względnie: *filorob* – jako że w tekście wyraz pojawia się wyłącznie w dopełniaczu) – według M. Krajewskiej należy się tu dopatrywać prefiksoidu *filo-* (od gr. *φίλος* – ‘przyjaciel’) oraz członu *-rób* na wzór formacji typu *brakorób*, *dzieciorób*. Nie da się takiej interpretacji odrzucić, jednak moim zdaniem niezbyt dobrze wpisuje się ona w kontekst: „zaproszenie do tego dowodu nie lada czym grozi, albowiem nietożsamość tożsamościowej recreatio ex atomis individui modo algorytmico jest słynne Paradoxon Antinomicum, czyli Labirynthum Lemianum, opisane w księgach tego filoroba, także Advocatus Laboratoris zwanego” (Lem, 1972, s. 352). Dlatego chciałbym zaproponować główną formę leksemu w postaci *filorob* z odwołaniem do etymologii *filozof* + *robot*. Alternatywą mogłoby być także uznanie tego wyrazu

za odwrócenie potencjalnego neologizmu **robofil*, z częściami składowymi *robot* oraz *-fil* na wzór *bibliofil*, *pedofil*.

homolog (Krajewska, 2006, s. 59) – neologizm ten określa naukowca, specjalizującego się w wiedzy o *bladawcach* (takim mianem roboty określają ludzi). M. Krajewska dopatruje się tu podstawy słowotwórczej w postaci *homologia* ‘zgodność’, jednak jest to interpretacja w świetle kontekstu błędna. Bardziej trafną (i chyba jedyną możliwą) będzie przyjęcie jako podstawy łacińskiego rzeczownika *homo* ‘człowiek’ oraz sufiksu *-log*, tworzącego takie formacje jak *filolog*, *kardiolog*, *onkolog*.

Horrorissimae (Krajewska, 2006, s. 59) – neologizm taksonomiczny, określający jeden z podrzędów anormalnych form życia w galaktyce, pojawiający się w utworze również pod polską nazwą *Potworyjce* (Lem, 1982, s. 44). M. Krajewska prawidłowo wskazuje jako podstawę słowotwórczą łaciński rzeczownik *horror* ‘dreszcz, trwoga’, jednak moim zdaniem niesłusznie doszukuje się także nawiązań do łac. *simia*, *-ae* ‘małpa’, podczas gdy trafniejsze byłoby przytoczenie tu regularnych form stopnia najwyższego łacińskich przymiotników na *-issimus*, *-ae* w rodzaju *carissimus*, *felicissimus*.

kredybilany (Krajewska, 2006, s. 25) – neologizm ten określa grupę środków psychemicznych, dostępnych w teosięgarniach. M. Krajewska podaje jako propozycję etymologii (choć oznaczoną znakiem zapytania) wyrazy *kredo* oraz sufiks *-bilina* od łac. *bilis* ‘żółć’. Jako alternatywę zaproponowałbym łacińską podstawę *credibilis* ‘wiarygodny, możliwy, prawdopodobny’, która pozostając w polu semantycznym wiary, pozwala jednocześnie uniknąć odwołań do żółci, niepasujących do kontekstu. Taka sama propozycja dotyczy pochodnego przymiotnika *kredybilanowy*.

krętyn (Krajewska, 2006, s. 66) – jako etymologię M. Krajewska podaje autorską parafrazę – ‘pokrętny robot’, brakuje mi jednak przywołania także leksemu *kretyn*, sugerowanego prawie że bezpośrednio przez samego autora: „*krętyn* (pokrętny robot) nigdy nie jest kretynem” (Lem, 1973, s. 273).

libiscyt (Krajewska, 2006, s. 69) – neologizm określający ‘sposób wybierania obowiązującego typu urody kobiecej’ M. Krajewska wywodzi od słów *libido* oraz *plebiscyt*. Trudno odmówić logiki takiemu wyjaśnieniu, jednak chciałbym zaproponować interpretację uzupełniającą, dodatkowe skojarzenie pozostające w tematycznym kontekście, a mianowicie czeski czasownik *líbít se* ‘podobać się’.

lyssyna (Krajewska, 2006, s. 52) – wyraz ten określa jeden z „preparatów rozwścieczających z tak zwanej grupy bijologicznej”. Jest to niewątpliwie jeden z neologizmów sprawiających badaczom najwięcej trudności, pojawiają się różne, niekoniecznie

prawidłowe, interpretacje. M. Krajewska podaje dwie możliwe, według niej, etymologie. Podstawą pierwszej z nich jest *lizyna*, nazwa aminokwasu, który pod wpływem bakteryjnych enzymów tworzy silną truciznę – kadawerynę, drugiej zaś *lizyny* – przeciwciała rozpuszczające komórki bakteryjne lub krwinki czerwone. Pozornie wydawać by się mogło, że takie rozwiązania dają się osadzić w kontekście, jednak uważam, że M. Krajewska pominęła wytłumaczenie najlepsze i najbliższe znaczeniowo, a mianowicie greckie słowo *η λύσσα* – 'wściekłość, złość' czy wręcz 'wścieklizna', idealnie wpisujące się w kontekst. Co ciekawe, w taki, moim zdaniem prawidłowy, sposób intencje autora odczytał tłumacz niemiecki a za nim także szwedzki, tłumaczący z zaaprobowanego przez Lema przekładu niemieckiego (Gesche & Gesche, 2010, ss. 152–153) – w obu tych tekstach ekwiwalentem *lyssyny* jest *Rabiat* (Gesche & Gesche, 2010, s. 159) (por. łac. *rabies*, niem. *Rabies*, szw. *rabies*, *lyssa* – 'wścieklizna').

metamorica (Krajewska, 2006, s. 23) – neologizm ten określa grupę środków psychemicznych, dostępnych w teosięgarni. M. Krajewska proponuje etymologię wywodzącą się od rzeczownika *metamorfoza* oraz nawiązującą do formacji typu *polonika*, *judaika*. Jest to niewątpliwie ciekawa interpretacja, jednak moim zdaniem stosunkowo słabo osadzona w kontekście teologicznym. Jako alternatywę chciałbym rozważyć podejście do tego neologizmu jako połączenia prefiksu *meta-* wskazującego na 'następstwo lub zmienność' z łacińskim *amor* 'miłość' – choć przyznaję, że nie jest to wyjaśnienie bezdyskusyjne.

miesiochy (Krajewska, 2006, s. 74) – nazwę deseru podawanego na jednej z odległych planet M. Krajewska proponuje, choć ze znakiem zapytania, wyprowadzić od rzeczownika *mięsiwo*. Przyznaję, że jest to dopuszczalne objaśnienie, choć moim zdaniem „mięsne" skojarzenia do deseru nie bardzo pasują. Z tego względu szukałbym etymologii raczej w czasowniku *miesić* 'daw. mieszać ciasto, glinę' – wszak ciasto jest bardzo dobrym pomysłem na deser!

mimajka (Krajewska, 2006, s. 76) – w słowniku M. Krajewskiej formą podstawową leksemu jest forma poświadczona w tekście – *mimajki*. W świetle kontekstu (fraza z wiersza Elektrybałta ma postać „samoćpaku *mimajki*" (Lem, 1972, s. 193)) interpretuję ją raczej jako formę dopełniaczową. Jako że słownik M. Krajewskiej nie podaje żadnej etymologii dla tego neologizmu, chciałbym zaproponować, przynajmniej potencjalnie, skojarzenie z nazwą rośliny – *mimozą*.

pneumatologia (***drakonistyczna***) (Krajewska, 2006, s. 19) – w przypadku tej nazwy religii wyznawanej na planecie nawiedzanej przez smoki M. Krajewska dopatruje się etymologii pochodzącej od prefiksoidu greckiego pochodzenia, *pneumato-*, stanowiącego 'pierwszy człon wyrazów złożonych wskazujący na ich związek znaczeniowy z oddychaniem, powietrzem, ciśnieniem powietrza,

pary, gazu'. Rzeczywiście, takie są podstawowe znaczenia greckiego *πνεῦμα*, ale uważam, że skoro kontekst odsyła do sfery religijnej, znacznie właściwsze byłoby odesłanie do innych znaczeń tego wyrazu, takich jak: *duch*, *dusza*, *istota duchowa*, *natchnienie*, a nawet do znanego z filozofii stoików pojęcia *pneuma*.

samoćpak (Krajewska, 2006, s. 76) – w słowniku M. Krajewskiej ten neologizm przybiera postać *samoćpanku*, autorka przywołuje analogię do dawnych form grzecznościowych *mospan*, *mopan*, *mopanek*. Byłbym skłonny się zgodzić z taką interpretacją, gdyby nie to, że nie natrafiłem na żadne wydanie, w którym wyraz miałby taką postać – w każdym, które znalazłem, fraza z wiersza Elektrybałta miała postać „*samoćpaku* mimajki" (Lem, 1972, s. 193). W takim przypadku etymologia M. Krajewskiej byłaby, na skutek literówki, zupełnie błędna, podczas gdy należałoby się tu odwołać przede wszystkim do czasownika *ćpać* – 'pot. 1. jeść żarłocznie, 2. zażywać narkotyki'.

sucharka (Krajewska, 2006, s. 107) – neologizm ten nazywa więzienie na wodnej planecie Pincie (pobyt w suchym miejscu jest dla mieszkańców największą karą). M. Krajewska podaje jako źródłosłów neologizmu wyraz *suchar* 'kromka wysuszonego pieczywa, nadającego się do przechowywania przez dłuższy czas, zalecana przy dolegliwościach żołądkowych'. Moim zdaniem to tylko powierzchowne podobieństwo, tym bardziej, że fabuła utworu w żaden sposób nie sugeruje, by suchary w jakiejkolwiek postaci mogły się tam pojawić. Z tego względu jako podstawę słowotwórczą przyjąłbym w tym przypadku po prostu przymiotnik *suchy*.

szablastozębny – w przypadku tego leksemu należy uwzględnić dwa aspekty. Przede wszystkim, w tekście utworu pojawia się inny wyraz – *szablastozęby*, który rzeczywiście należałoby potraktować jako neologizm i przyjąć dla niego etymologię podaną przez M. Krajewską. Jednak w słowniku znajduje się inna forma – i jest to błąd podwójny. Po pierwsze, z powodu rozbieżności względem tekstu. Po drugie – wyraz podany w słowniku nie jest w żadnym wypadku neologizmem, przeciwnie, jest całkiem dobrze umocowany w taksonomii paleontologicznej – *tygrys szablastozębny* (również *szablozębny*, *szablasty*) należy do najbardziej rozpoznawalnych gatunków ery kenozoiku.

szperklapa (Krajewska, 2006, s. 109) – leksem w tej postaci istniał w tzw. mowie koszarowej (Białowiejski, 2014), znanej żołnierzom armii austro-węgierskiej (więc z dużym prawdopodobieństwem także pochodzącemu z Lwowa Lemowi), oznaczał zaś zamek broni (niem. *die Sperrklappe*). O ile można dopuścić obecność tego wyrazu w słowniku neologizmów z racji prawdopodobnej neosemantyzacji („Teologowie dychtońscy za szperklapy się brali ze zdziwienia […]" (Lem, 1982, s. 226) – trudno domniemywać, by chodziło tu o części broni), o tyle wskazane byłoby przytoczenie informacji o pierwotnym

znaczeniu wyrazu, a nie tylko o jego częściach składowych (*die Sperre* – z niem. ‘zapora, zamknięcie’; *die Klappe* – ‘klapa’).

ściorg (Krajewska, 2006, s. 109) – neologizm ten określa bliżej nieznaną formację ekologiczną na planecie Enteropii. W słowniku M. Krajewskiej nie została podana żadna etymologia tego wyrazu. Ze swojej strony chciałbym zaproponować jako możliwe (choć bynajmniej nie pewne, ani nawet bardzo przekonujące) wytłumaczenie zrost wyrazów ***ści**ółka* + ***org**aniczny*.

tremobowanie (Krajewska, 2006, s. 114) – w słowniku M. Krajewskiej błędnie jako *tremolowanie*. Co za tym idzie, podana jest błędna etymologia, odsyłająca do *tremolować* ‘śpiewać drżącym, wibrującym głosem lub wykonywać tremolando na instrumencie’, co z oryginalnym znaczeniem ‘przyuczanie ślimaków do układania się we wzory na święta narodowe’ nie ma nic wspólnego. Dodatkowo trudno uznać rzeczownik odczasownikowy za neologizm, jeśli sam czasownik jest notowany w słownikach – a w słowniku Doroszewskiego odnotowano sam rzeczownik *tremolowanie* („Tremolowanie”, b.d.). Ze swojej strony zaproponowałbym – być może zbyt śmiało – skojarzenie z wyrazami *tresować* oraz angielskim *to mob* ‘gromadzić się tłumnie wokół kogoś dla wyrażenia podziwu, zainteresowania lub gniewu’ („Mob”, b.d.).

truposzczypki (Krajewska, 2006, s. 94) (w słowniku M. Krajewskiej: *truposzczyki* – nie napotkałem żadnego wydania, w którym występowałaby taka pisownia, przyjmuję więc taki zapis jako literówkę) – autorka jako podstawę słowotwórczą wskazuje leksem *truposz*. Oczywiście, jest to jedno z pojawiających się skojarzeń, jednak moim zdaniem nie można go przyjąć jako etymologię podstawową. Ta z kolei, w mojej opinii, byłaby, jeśli założyć podaną przeze mnie formę jako prawidłową, *trup* + *szczypać*, zaś dla formy podanej w słowniku Krajewskiej – *trup* + *nieboszczyk*.

trychobezoar (Krajewska, 2006, s. 115) – leksem ten, przede wszystkim, w ogóle nie powinien znaleźć się w słowniku neologizmów, ponieważ neologizmem nie jest. Jest to bowiem termin medyczny, oznaczający ‘guz uformowany w świetle przewodu pokarmowego (najczęściej w żołądku), składający się z konglomeratu połkniętych włosów oraz śluzu i resztek pokarmu’ (Broen i in., 2013, ss. 89–93). Gdyby nawet był neologizmem, to M. Krajewska podaje dla niego także błędną etymologię, sugerując jego pochodzenie od starogreckiego *τρίχα* ‘na trzy części (dzielić)’ + *bezoar*, podczas gdy właściwsze byłoby odwołanie się do nowogreckiego *τρίχα* oznaczającego ‘włos, włosy, sierść’.

uterator (Krajewska, 2006, s. 117) – w słowniku M. Krajewskiej jako etymologia tego wyrazu podany jest łaciński leksem *uter* ‘miech skórzany, bukłak’. Teoretycznie nie jest to błędem, gdyż wspomniany wyraz rzeczywiście ma również takie zna-

czenie. Jednak w przypadku, gdy omawiany neologizm ma znaczenie 'sztuczna macica', za niewłaściwe uważam pominięcie innego znaczenia wyrazu *uter*, jak również wyrazu *uterus* – w obu przypadkach chodzi o 'macicę' i, jak wskazuje kontekst, jest to jedyne poprawne wyjaśnienie etymologii tego neologizmu.

wanielacz (Krajewska, 2006, s. 117) – leksem ten określa bliżej nieokreślony produkt reklamowany w gazetach świata przyszłości. M. Krajewska poszukuje jego etymologii wśród takich słów jak *wonieć* lub *вонять* z nieakcentowanym „o", ewentualnie *wanilia* (którą to interpretację przyjął m.in. tłumacz na język rosyjski, w ślad za nim również i bułgarski). Brak szerszego kontekstu uniemożliwia podanie etymologii jednoznacznej i bezdyskusyjnej, jednak ze swojej strony proponuję potraktowanie tego leksemu jako derywatu od wyrażenia *w anioła* – ponieważ w treści utworu pojawia się niemało środków psychemicznych wywołujących przeżycia religijne i/lub duchowe, taki trop, w mojej opinii, wydaje się zupełnie uzasadniony. Dodatkowo synonimem tego wyrazu jest *doduch*, który z kolei proponuję wyprowadzić od *dodawać ducha* – co wzmacniałoby nawiązania do sfery duchowej.

wszechspinorowy (Krajewska, 2006, s. 119) – w swoim słowniku M. Krajewska ogranicza się wyłącznie do podania etymologii pierwszego członu – *wszech*. Tymczasem warto byłoby przywołać także specjalistyczny termin *spinor*, wykorzystywany w matematyce oraz fizyce, oznaczający, w olbrzymim uproszczeniu, 'typ obiektu geometrycznego o specyficznych właściwościach transformacyjnych, stanowiący uogólnienie wektora i tensora' („Spinor", b.d.).

Podane powyżej propozycje wyczerpują, moim zdaniem, zbiór zastrzeżeń etymologicznych do interpretacji przedstawionych przez M. Krajewską. Daje to łączną liczbę 28 nowych etymologii, z czego jedynie część wskazuje jednoznacznie na błędy w dotychczasowej interpretacji. Biorąc pod uwagę łączną liczebność badanych neologizmów i ich etymologii (ok. 1450), stanowi to potwierdzenie, że pod tym względem praca M. Krajewskiej stanowi dzieło bardzo cenne i przydatne wszystkim zainteresowanym językiem S. Lema.

BIBLIOGRAFIA

Amebelodon. (b.d.). Prehistoric wildlife. http://www.prehistoric-wildlife.com/species/a/amebelodon.html

Białowiejski, M. (2014). *Egzercyrka c. i k. armii* (Cz. 1). https://dobroni.pl/artykul/egzercyrka-c-i-k-armii/563472

Broen, B., Gubała-Kacała, M., Mandat, K., & Niedzielski, J. (2013). Trichobezoar u 15-letniej dziewczynki: Opis przypadku. *Przegląd Pediatryczny*, *43*(2), 89–93. https://przegladpediatryczny.pl/a2809/Trichobezoar-u-15-letniej-dziewczynki-----opis-przypadku--Trichobezoar-in-a-15-year-old-girl-----case-report---.html

Cymbergaj. (b.d.). W *Słownik języka polskiego PWN*. https://sjp.pwn.pl/sjp/cymbergaj;2553998.html

Doroszewski, W. (Red.). (b.d.). *Słownik języka polskiego*. http://doroszewski.pwn.pl/

Gaik. (b.d.). W *Słownik języka polskiego PWN*. https://sjp.pwn.pl/sjp/gaik;2460569.html

Gesche, J., & Gesche, J. (2010). Nazwy środków farmakologicznych w opowiadaniu Stanisława Lema *Kongres futurologiczny*: Strategie przekładu na języki niemiecki i szwedzki. W E. Skibińska & J. Rzeszotnik (Red.), *Lem i tłumacze* (ss. 151–166). Księgarnia Akademicka.

Krajewska, M. (2006). *Polsko-rosyjski słownik Lemowych neologizmów*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Lem, S. (1972). *Cyberiada*. Wydawnictwo Literackie.

Lem, S. (1973). *Głos Pana: Kongres futurologiczny*. Wydawnictwo Literackie.

Lem, S. (1982). *Dzienniki gwiazdowe*. Wydawnictwo Literackie.

Lem, S. (1984). *Eden*. Wydawnictwo Literackie.

Mob. (b.d.). W *Cambridge Dictionary*. https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english/mob

Słownik języka polskiego PWN. (b.d.). https://sjp.pwn.pl/

Spinor. (b.d.). W *Encyklopedia PWN*. https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/spinor;3978238.html

Tremolowanie. (b.d.). W W. Doroszewski (Red.), *Słownik języka polskiego*. https://sjp.pwn.pl/doroszewski/tremolowanie;5508545.html

O niektórych neologizmach Stanisława Lema – w poszukiwaniu etymologii

Abstrakt

Autor przeanalizował zawartość *Polsko-rosyjskiego słownika Lemowych neologizmów* Moniki Krajewskiej pod kątem proponowanych etymologii. Spośród około 1450 jednostek leksykalnych, dla 28 nich zostały zaproponowane nowe etymologie, korygujące ewidentny błąd lub rozszerzające możliwości interpretacyjne. W ten sposób pokazano, jak trudny może być Lemowy język nie tylko dla przeciętnego czytelnika, ale także dla tłumacza czy badacza-językoznawcy.

Słowa kluczowe: Stanisław Lem; neologizmy; etymologia

On Some Neologisms Created by Stanisław Lem: An Etymological Study

Abstract

This article considers etymologies proposed in the Polish-Russian Dictionary of Stanisław Lem's Neologisms (*Polsko-rosyjski słownik Lemowych neologizmów*) by Monika Krajewska. In the case of 28 lexical units (out of a total of 1,450), the study proposes a new etymology, correcting an obvious mistake or revealing new possibilities. This shows how difficult Lem's language can be not only for average readers, but also for translators and linguists.

Keywords: Stanisław Lem; neologisms; etymology

Marcin Fastyn

Zbigniew Greń
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
E-mail: zbigniew.gren@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2851-2505

WALENCJA A KOLOKACJA

Celem artykułu jest skonfrontowanie dwu sposobów analizy i interpretacji zjawisk językowych, sposobów wychodzących z różnych punktów wyjścia, lecz między którymi istnieją określone relacje. Chodzi o badania walencyjne, z jednej strony, z drugiej zaś o analizy kolokacji i kolokatów (na materiale korpusowym).

Konfrontowane tu sposoby analizy językowej same w sobie stanowią pewien problem badawczy, wynikający z niedookreślenia terminologicznego i definicyjnego. I tak zjawisko walencji, jasno usadowione w analizach (semantyczno-)składniowych, bywa w poszczególnych pracach i ujęciach językoznawczych bądź to zbliżane do składni formalnej, kiedy mowa o walencji w rozumieniu syntaktycznym, bądź do składni semantycznej, a nawet semantyki głębokiej, kiedy w obręb badań walencyjnych włączamy zjawiska z płaszczyzny semantycznej. I tak w ujęciu językoznawców czeskich, walencja wiąże się przede wszystkim z wymaganiami składniowymi, jakie narzuca człon rządzący (w strukturze zdania czasownik), towarzyszą jej jednak zjawiska analogiczne na płaszczyźnie semantycznej, określane terminem *intence*[1]. Z drugiej strony, w językoznawstwie polskim, do którego zaimplementowała pojęcie walencji Buttlerowa (Buttler, 1976), rozwijano przede wszystkim badania nad semantycznymi uwarunkowaniami narzucanymi przez człon rządzący członom podrzędnym w ramach struktur predykatowo-argumentowym, zaś same realizacje powierzchniowe, w wyrażeniach predykatowo-argumentowych, były „jedynie" ich składniową (powierzchniową) konsekwencją.

Podobnie termin kolokacja[2], kolokacyjność może mieć różne rozumienie, na osi od wolnych skojarzeń do idiomatyzacji. Na rozwój badań nad właściwościami kolokacyjnymi jednostek leksykalnych mógł wpłynąć fakt, że szeroko zakrojone badania nad kolokacją rozwinęły się w momencie znacznego wzbogacenia dostępnego

---

[1] Zob. Daneš i in., 1981, s. 48. Termin ten językoznawcy czescy przyjęli za językoznawstwem słowackim (Pauliny, 1943).

[2] Zaproponowany przez Firtha (Firth, 1957).

w trybie natychmiastowym materiału językowego, dzięki powstaniu i rozbudowie elektronicznych korpusów językowych.

Istotny dla naszych rozważań jest jeszcze jeden fakt, a mianowicie ten, że badania walencyjne dotyczą uwarunkowań i wymagań składniowych (w rozszerzonej o intencję formule również semantycznych) określonych jednostek językowych – leksykalnych w określonych pozycjach składniowych. Znajdujemy się w tym wypadku na płaszczyźnie gramatyki. Tymczasem w badaniach nad kolokacją zajmujemy się możliwościami i uwarunkowaniami łączliwości poszczególnych jednostek leksykalnych. Jest to analiza mechanizmu, jakim poddają się jednostki leksykalne, wchodząc w połączenia z innymi jednostkami, a więc ich zdolności kombinatorycznych[3].

W naszej analizie wychodzimy od roboczo przyjętych następujących założeń. Przez walencję rozumiemy zdolność wyrażeń do otwierania wokół siebie pozycji dla innych wyrażeń (Polański, 1995, s. 580), przy czym zdolność ta wyrażana jest w kategoriach paradygmatycznych, wymagania takiej a nie innej formy elementów[4] (co nie wyklucza wariantywności formalnej) o określonych semantycznych wartościach selekcyjnych, współtworzących strukturę semantyczną wyrażenia[5]. Tak więc walencja i jej semantyczne rozszerzenie, intencja, zakładają gramatyczną kategorialność zjawisk językowych współtworzących wyrażenia, zarówno w planie wyrażania (GVV), jak i w planie treści (SVV).

Kolokacja ma natomiast charakter leksykalny, oznacza łączliwość wyrazów uwarunkowaną znaczeniem poszczególnych jednostek słownikowych (Čermák, 2007, s. 254). Może ona mieć również charakter do pewnego stopnia seryjny, powstałe tak paradygmaty mają jednak charakter leksykalny (możliwy do opisania w kategoriach pola leksykalno-semantycznego). Kolokacji jest więc blisko do pojęcia intencji w gramatyce słowackiej i czeskiej, lecz w odróżnieniu od niej nie wskazuje na uwarunkowania formalne towarzyszące strukturom wymaganym w ramach zjawisk określanych mianem walencji.

W artykule analizujemy możliwości walencyjne jednostek i możliwości kolokacyjne (w opracowaniach czeskich określane terminem *kolokabilita*, zob. przyp. 3). Celem jest, jak już wspomniano, szukanie wzajemnych relacji i korzyści z konfrontacji obu tych zakresów badawczych. Na ścisłe związanie obu zjawisk wskazuje Čermák: „kolokabilita daného lexému, pro něj specifická a individuální […] je v textu sémantickou a lexikální konkretizací jeho obecne a formální valence a jedno bez druhého

---

[3] W językoznawstwie czeskim oddaje to termin *kolokabilita* (Čermák, 2007, s. 253).

[4] *Gramatický větný vzorec* (GVV) w gramatyce czeskiej (Daneš i in., 1981, s. 41).

[5] *Sémantická formule* (SF) i *sémantický větný vzorec* (SVV) w gramatyce czeskiej (Daneš i in., 1981, s. 52).

neexistuje" (Čermák, 2010, s. 284). W naszym wypadku istotne są konsekwencje tegoż dla oznaczania semantycznych cech selekcyjnych argumentów.

Jak wiadomo, analizy właściwości walencyjnych określonych części mowy mają już swoją historię. Badano przede wszystkim właściwości walencyjne czasowników, ale nie tylko, bo też np. przymiotników (w językoznawstwie niemieckim i czeskim). W badaniach tych element leksykalno-semantyczny pojawia się w momencie określania semantycznych właściwości selekcyjnych, jakim muszą sprostać argumenty (wyrażenia argumentowe), w momencie wchodzenia w struktury z jednostką nadrzędną. Najczęściej właściwości selekcyjne podlegają kategoryzacji semantycznej, na różnym poziomie uogólnienia, np.[6] [hum], [anim], też w postaci złożonej, np. [+ hum, + pars] = części ciała człowieka. Czasami jednak mamy do czynienia z klasami jednoelementowymi, w wypadku frazeologizmów.

Z drugiej strony, w analizie kolokacyjnych właściwości jednostek wychodzi się od zbiorów przykładów tekstowych, czasem (niestety) pozostając na poziomie pełnego zatomizowania, zaś w analizach pogłębionych dokonywane są próby poszukiwania regularności i reguł w tworzeniu całych serii kolokatów.

Warto więc sobie uświadomić fakt, że próby poszukiwania regularności w tworzeniu kolokatów to *de facto* próby określania semantycznych właściwości selekcyjnych jednostek, jeżeli kolokaty umieścimy wewnątrz struktur wyższego rzędu, ponadkolokacyjnego, tu: walencyjnego. Jeżeli przyjmiemy takie założenie, możemy zaryzykować twierdzenie, że analizy kolokacyjne mogą pomóc w określaniu i dookreślaniu właściwości selekcyjnych w wypadku argumentów w określonych pozycjach struktury walencyjnej, zaś uwzględnienie faktu, że kolokaty funkcjonują w określonych strukturach wyższego rzędu (wypowiedzeniach, zdaniach), winno pomóc w ich analizie kategorialnej i w wykrywaniu regularności rządzących ich powstawaniem. Dodatkowym atutem za połączeniem tego typu zakresów badawczych i włączeniem analiz kolokacyjnych do badań walencyjnych, jest fakt, że posługujemy się tu elektronicznymi korpusami językowymi, bardzo obszernymi, co w wypadku szczegółowych analiz semantycznych znakomicie przysparza pracy, ale i może pozwolić na wiele uszczegółowień natury semantycznej (nie wspominając i składniowej).

Do przeprowadzenia analizy wybrano czasownik, który ma swoją historię walencyjną w literaturze przedmiotu, nie tylko jednojęzyczną – w czeskich słownikach walencyjnych, ale i dwujęzyczną, polsko-czeską. Chodzi o czasownik *hodit se*, poddany analizie w ramach haseł wstępnych do czesko-polskiego słownika

[6] Zob. wykaz skrótów kategorii semantycznych na końcu tekstu.

walencyjnego czasowników[7]. Czasownik ten znajduje w literaturze przedmiotu następujące realizacje strukturalne, z określonymi semantycznymi ograniczeniami selekcyjnymi dla wyrażeń argumentowych.

W wyżej wymienionym artykule z 1993 roku[8]:

1. Snom – hodit se – k Sdat /[9] pro Sacc/do Sgen/mezi Sacc; z ograniczeniami selekcyjnymi: Snom [hum], pozostałe [hum/hum coll];
2. Snom – hodit se – k Sdat/Adv; z ograniczeniami selekcyjnymi: Snom [inanim], k Sdat [inanim];
3. Snom – hodit se – k Sdat/na Sacc; z ograniczeniami selekcyjnymi: Snom [inanim], k Sdat/na Sacc [anim];
4. Snom – hodit se – k Sdat/pro Sacc/ na Sacc/ za Sacc; z ograniczeniami selekcyjnymi: Snom [anim[10]], pozostałe [inanim];
5. Snom/Inf/že Sent – hodit se – Sdat; z ograniczeniami selekcyjnymi: Snom/… [sit], Sdat [hum];
6. to/Inf/ aby Sent – hodit se; z ograniczeniami selekcyjnymi: Inf/aby Sent [sit];
7. to/Inf – hodit se – na Sacc; z ograniczeniami selekcyjnymi: Inf [sit], na Sacc [hum].

W materiale jednojęzycznym czasownik ten znalazł następujące realizacje:

Slovesa pro praxi (Svozilová i in., 1997, s. 67):

I. ‘být, příchàzet vhod’; něco / že… / něco (u)dělat – se hodí – někomu; Val 1: S nom [concr] v [sit] // *že*, *aby*, SENT // INF; Val 2: S dat [hum];
II. ‘být vhodný, přiměřený’:
   a) něco – se hodí – někam / na něco; Val 1: S nom [concr] v [opus] v [plant]; Val 2: praep S / ADV [dir] // na S acc [sit, concr U fin];

---

[7] Zob. Rytel-Kuc i in., 1993. Analiza zostanie przeprowadzona tylko dla leksemu czeskiego, choć jak pokazuje wspomniane opracowanie, warto tego typu analizy wprowadzić również w badaniach porównawczych jako możliwość uszczegółowienia odpowiedniości językowej na płaszczyźnie składniowo-semantycznej i leksykalnej (zwłaszcza przy jednostkach polisemicznych). Może to bowiem doprowadzić do określenia szczegółowej kombinatoryki ekwiwalentów, dużo bardziej złożonej, niż w dotychczasowych słownikach dwujęzycznych. Nb. słownik ten nigdy nie powstał, o przyczynach zob. Greń, 2016.

[8] Rozwiązanie skrótów na końcu tekstu.

[9] W artykule omyłkowo nie zaznaczono alternatywy konstrukcji, a koniunkcję.

[10] Z przykładów wynika, że *de facto* chodzi o [hum].

b) někdo – se hodí – k někomu; Val 1: S nom [hum]; Val 2: *k* S dat [hum];

c) někdo – se hodí – k sobě; Val 1: S nom pl / S nom 1 + S nom 2 / S nom *s* S instr [hum mult reciproc]; Val 2: *k* PRON refl dat.

Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení (Svozilová i in., 2005, s. 82):

1. někomu (‚přijít vhod‘);
2. pro někoho, pro něco; na něco; k něčemu (‚být vhodný‘);
3. někam; k něčemu, k někomu (‚být přiměřený‘).

Analiza[11] materiału korpusowego potwierdza wyodrębnione w literaturze przedmiotu konstrukcje. Jednak już i na poziomie struktur składniowych świadczy o istnieniu i innych możliwości tworzenia struktur z tymi czasownikami. Tak więc na podstawie ekscerpcji korpusu Syn2015 w Czeskim Korpusie Narodowym[12] potwierdzone zostały nieujęte w dotychczasowych opracowaniach leksykograficznych konstrukcje składniowe, z określonymi semantycznymi ograniczeniami selekcyjnymi. Bogactwo materiału korpusowego pozwala na bardziej szczegółowe określenie tych właściwości selekcyjnych dla określonych pozycji argumentowych w określonych strukturach składniowo-semantycznych.

Zacznijmy od struktur składniowych i form morfologicznych. W wypadku analizowanego czasownika pozycja argumentu lewostronnego (subiektu) realizowana jest w formie NPnom. Druga pozycja argumentowa może być realizowana w wielu formach składniowych (o różnych semantycznych cechach selekcyjnych argumentów, o czym niżej). Zestaw form jest stosunkowo bogaty, o wiele bardziej zróżnicowany niż to podają dotychczasowe opracowania leksykograficzne. Wymieńmy je w kolejności form paradygmatycznych i nieparadygmatycznych jako: NPnom; do NPgen, místo NPgen, poblíž NPgen, u NPgen; NPdat, k NPdat, proti NPdat; mimo NPacc, na NPacc, pod NPacc, pro NPacc, za NPacc; na NPloc, při NPloc, v NPloc, s NPinstr; Adverbium; SENT.

Jeżeli druga pozycja również jest wypełniona argumentem osobowym [hum], czasem też [anim : fauna] (np. *jim* [*Nosatcovití*]), często, choć nie zawsze, pojawia się

[11] Analiza materiałowa ma charakter pierwszej kwerendy. Jest możliwe, że po ustaleniu liczniejszych poświadczeń, zwłaszcza struktur frekwencyjnie rzadszych, pewne ustalenia wstępne mogą podlegać modyfikacji. Nie zmieni się jednak główna teza artykułu, o korzyściach płynących z konfrontacji analizy walencyjnej i kolokacyjnej.

[12] *Český národní korpus*. (b.d.). Pobrano z www.korpus.cz (dostęp: 10.02.2018).

i trzeci argument, uściślający relację między argumentami osobowymi, w formach i semantycznych cechach selekcyjnych, jak niżej: jako NPnom; do NPgen; k NPdat; Adverbium. Trzecia pozycja argumentowa pojawia się również, chociaż stosunkowo rzadko, przy drugim argumencie nieożywionym. Celem jej jest uszczegółowienie znaczenia, we współdziałaniu ze znaczeniem drugiego argumentu. Możliwe są następujące formy realizacji: jako NPnom; jako NPdat; po NPloc; NPinstr; Adverbium.

W konstrukcjach jednoargumentowych pozycję tę wypełnia argument zdarzeniowy [czynność, sytuacja, zdarzenie], realizowany zdaniem, np. že SENT, aby SENT, když SENT, porównajmy: [*Hodí se*,] *že Zdeněk Rotrekl* […], *výtečně ovládá druhý zemský jazyk; abys tam teď chodil; když je tento vstup na čelní straně*, również konstrukcją opartą na bezokoliczniku, INF, np. [*Hodí se*] *do něj naznačit i zkušenosti s oborem*.

Konstrukcje z jednym argumentem (zdarzeniowym) są szczególnie częste w wypadku konstrukcji zaprzeczonych, z wyrażeniem aby SENT, np. [*Nehodí se,*] *aby Boermelová dělala šoféra*.

Tak bogate zróżnicowanie formalne wyników kwerendy korpusowej świadczy jedynie o przewadze materiału korpusowego nad materiałem tradycyjnym. To, co wynika bezpośrednio z uwzględnienia właściwości kolokacyjnych jednostek leksykalnych (tu: wypełniających pozycję jednostki nadrzędnej, predykatu), to dookreślenie ich właściwości selekcyjnych, semantycznych i ich kombinatoryki w ramach struktury intencyjnej zdania, niezależnie od tego, że materiał ten dodatkowo dokumentuje szereg konstrukcji składniowych, nieujmowanych w dotychczasowych opracowaniach. Jak widać powyżej, część materiału korpusowego wykracza poza dotychczasowe ustalenia. Stoimy przed koniecznością określenia od zera semantycznych właściwości selekcyjnych dla jednostek wypełniających odpowiednie pozycje.

W ustaleniach tych należy wziąć pod uwagę zwłaszcza jeden fakt z zakresu semantycznych wymagań selekcyjnych w strukturach predykatowo-argumentowych, a mianowicie to, że owe właściwości selekcyjne predykatów w określonych użyciach bywają doprecyzowane przez same argumenty, a mianowicie, jeżeli predykat dopuszcza [+hum], [+anim] lub [-anim] w pozycji lewostronnego argumentu w strukturze walencyjnej, to fakt ten determinuje uwarunkowania selekcyjne w pozycji drugiego (i trzeciego) argumentu.

W pozycji argumentu lewostronnego *hodit se* możliwa jest następująca charakterystyka semantyczna[13]: [hum], np. *fotbalista*, *kolega*, [anim=fauna], np. *mini*

[13] Dla jasności wywodu w niniejszym tekście preferowana jest opisowa charakterystyka cech selektywnych w pozycjach argumentowych (niezależnie od możliwości pełnej systematyzacji na potrzeby opracowań leksykograficznych).

kůň, *kuřata Vyandotky*, i [-anim]. Ta ostatnia kategoria jest szeroka i zawiera w sobie szereg subkategorii leksykalnych, ujawnionych w analizie kolokacji. Wyróżniają się liczebnością i kategorialną, w sensie leksykalnym, spójnością [flora], np. *jedlé rostliny*, *lakovka ametystová*, i [materia nieożywiona]. W ramach tej ostatniej obecne są następujące subpola [materiały (budowlane, z podtypem: farby i kolory)], np. *průhledná glazura*, *BARVA Shabby Kreide Farbe*; [narzędzia i maszyny], np. *hudební přehrávač*; [środki spożywcze i lecznicze], np. *čokoláda*, *nať petržele*; [ubiór i akcesoria odzieżowe], np. *tyrkysový batikovaný sarong*, *bunda*; [meble i wyposażenie], np. *křeslo*, *umyvadla*; [czynność], np. *tělový peeling*, najczęściej wyrażona kontekstowo i wskazana, w strukturze składniowej, zaimkiem wskazującym to, np. [Jemu jsem ušila letní kalhoty a vestičku] *To*; [sposób postępowania, metoda], np. *týmová souhra*; [miejsce], np. *záhony klopené k jihu*.

Prześledźmy więc z tego punktu widzenia wzajemne relacje między semantycznymi ograniczeniami selekcyjnymi określonych argumentów w konstrukcjach realizowanych przez analizowany predykat, uwzględniając wyniki analizy kolokacyjnej, łączliwości leksykalnej w określonych, możliwych do wyodrębnienia, grupach leksykalno-semantycznych.

I. relacja między pierwszym argumentem o cesze [człowiek = hum], a drugim [zawód lub rola społeczna], oddawana jest przez konstrukcje z wyrażeniem argumentowym w pozycji drugiej, w formie[14]:

1. na NPacc, np. [*Ty*] *se hodíš* ***na zbojníka***; [*Vy*] *se hodíte* ***na předsedu správní rady***;
2. za NPacc, np. [*On*] *se hodí* ***za pasáka vepřů***,

lub w drugim [grupa społeczna], w formie:

3. do NP gen, np. *Fotbalista se hodí* ***do naší rodiny, do kombinace*** *'sport'*,

lub [czynność (zawodowa)], w postaci:

4. na NPacc, np. [*Ty*] *se hodíš* ***na politickou práci***.

Jeżeli drugi argument to [człowiek = hum], w formie NPdat, często dochodzą dodatkowe aspekty wskazujące na [cechy szczegółowe relacji], w wyrażeniach trzeciego argumentu:

[14] Przykłady, pochodzące z przebadanego korpusu, podajemy w wersji uproszczonej, ograniczonej do składników zdania relewantnych dla analizy. Z konieczności ograniczamy liczbę przykładów do minimum.

5. Adv (+ SENT), np. [*Někdo*] *se (1) jim hodíl (2)* ***tak, jako se jim hodil Zdeněk Češka***;
6. z NPgen, np. [*On*] *se (1) jim hodí (2)* ***z jiných důvodů***;
7. jako NPnom [rola społeczna], np. *Muži se (1) jim hodí (2)* ***jako zákazníci a publikum***.

Gdy w pierwszym argumencie występuje:

II. [zwierzę=anim=fauna], to w drugim:
[człowiek =hum'właściciel'] w formie:

8. pro NPacc, np. *Citlivá ryba se hodí* ***pro začátečníky***;

[warunki (hodowli)] – [miejsce] lub [cel]:

9. do NP gen, np. *Kuřata Vyandotky se hodí i* ***do vyšších poloh***;
10. SENT, np. *Kůň se hodí,* ***když potřebuju odvézt něco malýho***.

III. pierwszy argument o charakterze [roślina = flora], to w drugim może być – [środki spożywcze, pokarm], realizowany formami składniowymi:

11. na NP acc, np. *Jedlé rostliny v přírodě se hodí* ***na saláty***,

lub też

12. do NP gen, np. *Máslová dýně se hodí* ***do koláčů, sušenek, cheesecaků, nákypů i polévek***,

ale wówczas również możliwe z informacją uzupełniającą o [formie stosowania] (1), a więc:

13. Adv – do NPgen, np. *Mladé řapíky se hodí (1)* ***za syrova*** *(2) do salátů*.

Bliskie temu są struktury z drugim argumentem o cechach [zastosowanie (kulinarne)]. Również tu występują podobne struktury składniowe:

14. na NP acc, np. *Pomeranče, citrony a banany se hodí báječně také* ***na pečení***; *ČIRŮVKA ZELÁNKA se hodí* ***na smažení, sušení***;

ale również:

15. k NPdat, np. *Květy se hodí* ***k aromatizaci cukru***; *Jemně vonné květy se hodí* ***ke kandování v cukru***;
16. pro NPacc, np. *Lakovka ametystová se hodí* ***pro nakládání do octa***;
17. pod NPacc, np. *HOLUBINKA BUKOVKA se hodí* ***pod maso***.

Podobnie pojawiają się cechy selekcyjne w drugim argumencie, z dziedziny uprawy roślin, a więc [miejsce (uprawy)], wyrażane składniowo formą:

18. do NP gen, np. *Trvalka fyzostégie se hodí* ***do trvalkového záhonu***.

Często [miejsce] (1) bywa uściślane cechą [sposób wykorzystania] (2) w dwu formach składniowych:

19. do NPgen – jako NPnom, np. *Bobkovišeň lékařská Prunus laurocerasus se hodí (1) do živých plotů (2)* ***jako podsadba***;
20. do NPgen – Adv, np. *Bobkovišeň lékařská Prunus laurocerasus se hodí (1) do živých plotů (2)* ***solitérně***.

Wyraźnie miejscowy charakter wskazuje składnia poniżej:

21. poblíž NPgen, np. *Kalina Farrerova (V . farreri) se hodí* ***poblíž vchodu do zahrady nebo domu***;
22. na NP acc, np. *Tulipany se hodí* ***na obruby záhonů***.

Mniej miejscowy a bardziej czynnościowy charakter jest tu również możliwy, w postaci cechy [zastosowanie (ogrodnicze)] (por. zastosowanie kulinarne powyżej).

23. na NP acc, np. *Tulipany se hodí* ***na pěstování pod fólií***;

podobnie:

24. k NPdat, np. *Liliokvěté tulipany se hodí* ***k řezu***;
25. jako NPnom[15], np. *Keřové růže se hodí* ***jako solitery***,

ale też odwrotnie:

26. NP nom [miejsce stosowania] – se hodí – pro NPacc [rośliny], np. *Záhony klopené k jihu se hodí* ***pro dýně, cukety či papriky***;

IV. [narzędzie] w pierwszym,

– w drugim [zastosowanie, przeznaczenie (czynność, proces etc.)] w formie:
w sensie ogólnym:

27. na NP acc [zastosowanie], np. *Biostimulační laser se hodí* ***na akné nebo retuš jizev***;
28. jako NPnom, np. *chladič … Liebigův se hodí* ***jako chladič zpětný i sestupný***;

---

[15] Zob też niżej.

29. pro NPacc, np. *G940 … kus hardwaru se hodí* ***pro hraní složitějších simulátorů***;
30. k NPdat, np. *Ruce se hodí* ***ke šplhání*** *než* ***k životu v savaně***;
31. při NPloc, np. *Kondenzační vysoušeče se hodí* ***při vyšším zatopení****, třeba ve sklepě*;

z uszczegółowieniem zastosowania o [element składowy]:

32. při NPloc [zastosowanie = proces] – na NPacc [element procesu], np. *Víčka z plastů se hodí (1) při vaření (2) například* ***na odkládání měchačky či lžíce***;

– w drugim [czas zastosowania]:

33. na NPacc, np. *Řasenka se hodí* […] ***na večer***;

– [miejsce zastosowania]:

34. v NPloc, np. *Kolo se hodí i* ***v práci***;
35. na NP acc, np. *Praktická ruční akumulátorová vakuovačka s nabíječkou se hodí* ***na cesty***;
36. pod NPacc, np. *Svítilna k nabíječkám Powertraveller se hodí třeba* ***pod stan***;
37. Adv, np. *Hlučné benzinové motory se hodí* ***sem***;

– [warunki zastosowania]:

38. Adv, np. *AV vstup se hodí,* ***když je tento vstup na čelní straně***;

– [zamienny sposób wykorzystania 'narzędzie']:

39. za NPacc, np. *Batoh* 'przedmiot w funkcji narzędzia' *se hodí* ***za polštář*** 'przedmiot w funkcji narzędzia';

– [człowiek 'właściciel, użytkownik, beneficjent etc.'] w formie:

40. pro NPacc, np. *Model BLX Tour od firmy Wilson se hodí buď* ***pro světová esa****, nebo* ***pro zkušenější turnajové hráče***;

ale też [zwierzę=fauna jako beneficjent]:

41. pro NPacc, np. *Umístění zvířecí toalety se hodí* ***pro kočky i malá plemena psů***;

V. [artefakt – zwłaszcza mebel] w pierwszym,

– w drugim [miejsce przeznaczenia] w formie:
w sensie ogólnym:

42. do NP gen, np. *Křeslo se hodí* ***do každého bytu***;

lub w sensie szczegółowym, przy dwóch argumentach prawostronnych: komu [hum] gdzie [miejsce]:

43. NPdat – do NPgen, np. *Sklo se (1)* ***vám*** *hodí (2)* ***do interiéru***;

i czym [cecha przedmiotu] do czego [całość]:

44. NPinstr – k NPdat, np. *Předměty se hodí (1)* ***barvou, tvarem a pachem*** *(2) k zařízení, které tvořilo několik kusů nábytku z ořešáku*;

VI. [artefakt – element ubioru] w pierwszym,
– w drugim [miejsce noszenia], w sensie ogólnym:

45. do NP gen, np. *Kožená bunda se hodí* ***do cockpitu i do kabrioletu***;

lub czasem w sensie szczegółowym, z dwoma argumentami prawostronnymi: [ubiór] (2) lub [wygląd] (2) kogoś (1) konkretnego [hum]:

46. NPdat – k NPdat, np. *Ten tyrkysový batikovaný sarong se (1) vám hodí (2)* ***k plavkám;*** *Černý šaty s bílýma puntíkama se (1) jí hodí (2)* ***k jejím temnejm vlasům***;

– [miejsce (noszenia ubrania)]:

47. na NP acc, np. *Bunda se hodí* ***na hory***;

– [czas (noszenia)]:

48. na NP acc, np. *Rebelské kožené bundy se hodí* ***na den i na večer***;

VII. w pierwszym [artefakt = środki kosmetyczne]:
– w drugim [miejsce (zastosowania)]:

49. pro NPacc, np. *Paletka pro oči a rty se hodí i* ***pro citlivou pleť***;

– z dwoma argumentami prawostronnymi: [czas] (1) + [sytuacja] (2)

50. po NPloc – na NPacc, np. *Stíny 'pod oczy' se hodí (1)* ***po práci*** *(2)* ***na drink***;

VIII. [artefakt = środki spożywcze (czasem jako składnik produktu lub procesu jego przygotowania)] (pierwszy),
[zastosowanie (kulinarne)]:

51. na NPacc, np. *Čokoláda se hodí* ***na cukroví***;

52. jako NPnom, np. *Jemně vonné květy se hodí* ***jako čaje***;
53. s NPinstr, np. *Velké saláty se hodí* ***s kuřecím masem, tuňákem, šunkou nebo vajíčky***;
54. při NPloc, np. *Nať petržele se hodí například* ***při přípravě rybího masa****, které lehce ovoní*;
55. místo NPgen, np. *Těsto na čipetky se hodí* ***místo večeře***;

też [zastosowanie lecznicze = kuracja]:

56. proti NPdat, np. *Nevzhledné slupky jako svlečené hadí kůže se hodí* ***proti syflu***;

ewentualnie [miejsce stosowania]:

57. na NPloc, np. *Bílý pařený sýr Jadel se hodí* ***na rautových stolech a večírcích***;

IX. [materiały (np. budowlane)]
– drugi argument o znaczeniu [zastosowanie (też umiejscowione)/miejsce]

58. na NPacc, np. *Průhledná glazura se hodí* ***na pokrytí velkých ploch****; Měď se hodí ale i* ***na rodinný dům***;
59. pro NPacc, np. *Korkové plovoucí podlahy se hodí* ***pro instalaci na suché, rovné a pevné podklady***;
60. jako NPnom, np. *Termo konopi se hodí* ***jako fasádní izolace do roštu***;
61. pro NPacc, np. *Podlahy se hodí* ***pro veškeré obydlené místnosti***;
62. poblíž NPgen, np. *Pohledové betonové plochy s obsahem barevných pigmentu se hodí* ***poblíž vchodu*** *do zahrady nebo domu*;
63. Adv, np. *Podlahy dřevěné se hodí* ***tam****, kde není vlhko a nevynikne houba*;
64. k NPdat, np. *Dlažby s postařeným povrchem se hodí* ***k historickým objektům***.

X. Pierwszy argument [kolory],
– drugi – [miejsce, powierzchnie, obiekty]:

65. na NP acc, np. [*Barva*] *se hodí* ***na ocelové, železné, hliníkové, měděné povrchy i na čerstvý pozink***;
66. Adv, np. *Barvy se hodí* ***ven***;
67. pro NPacc, np. *Nátěr se hodí* ***pro venkovní a vnitřní prostředí***;

[zastosowanie] (drugi):

68. na NP acc, np. *BARVA Shabby Kreide Farbe se hodí* ***na povrchovou úpravu starého i nového nábytku, keramiky***;

XI. Pierwszy argument [czynność; sposób działania, metoda = argument zdarzeniowy];
brak drugiego argumentu
w sensie ogólnym ‘je vhodno’:

69. Když SENT, np. *Hodí se,* ***když je tento vstup na čelní straně***,
70. že SENT, np. *Hodí se,* ***že Zdeněk Rotrekl, dříve narozený Brňan, výtečně ovládá druhý zemský jazyk***;
71. INF, np. *Hodí se* ***do něj naznačit i zkušenosti s oborem a odkázat na přiložený životopis***;
72. Aby SENT, np. *Nehodí se,* ***abys tam teď chodil***.

XII. Pierwszy argument w NPnom [sposób działania, metoda], drugi argument to [zastosowanie]:

73. pro NPacc, np. *Systém zelené střechy BCS se hodí* ***pro jakýkoliv typ vegetace***;
74. jako NPnom, np. *Odpor proti bývalému stranickému kolegovi Dobešovi se hodí* ***jako argument pro další hrátky s Nečasem***;
75. NPloc, np. *Týmová souhra se hodí i* ***ve společenských hrách***.

XIII. Pierwszy argument wyrażony zaimkiem wskazującym *to*, odsyłającym do [zdarzenia] określonego w kontekście,
– drugi argument [czas działania]:

76. v NPloc, np. [*Jemu jsem ušila letní kalhoty a vestičku.*] *To se hodí* ***v dobách bídy***;

[warunki działania]:

77. Adv, np. [*Proč halit lůžko do závěsů*] *To se hodí především* ***tehdy****, kdy v jedné ložnici spí více lidí*;

[miejsce działania]:
w warunkach uszczegółowienia, [czynności] (2) [zlokalizowanej] (1):

78. v NPloc – při NPloc, np. [*Pokud aktivujete v běžící aplikaci režim Fullscreen, program svojí velikostí zaplní kompletní plochu včetně ovládacího doku*] *To se hodí (1) například* ***v Preview*** *(2)* ***při prohlížení fotografii***.

Pojawił się tu szereg konstrukcji składniowych o mniejszym lub większym zakresie stosowania. Podobnie i semantyczne właściwości selekcyjne istotne dla pozycji argumentowych są stosunkowo bogate, czasem bogactwo to istnieje dzięki wariantywności znaczeń, które dają się często sprowadzić do pokrewnego pola znaczeniowego, co staje

się widoczne przy analizie obciążenia funkcjonalnego poszczególnych konstrukcji składniowych. I tak, podsumowując analizę semantyczną, możemy stwierdzić, że poświadczone w materiale korpusowym konstrukcje składniowe wykazują następujące cechy selekcyjne prawostronnych argumentów (w kolejności paradygmatu): **jako NPnom:** [rola społeczna], [sposób wykorzystania], [zastosowanie / przeznaczenie (w tym: ogrodnicze, kulinarne)], [miejsce zastosowania]; **do NP gen:** [grupa społeczna], [całość], [miejsce / cel / warunki (przeznaczenia / zastosowania, w tym: uprawy, hodowli)], [środki spożywcze, pokarm]; **místo NPgen:** [zastosowanie (kulinarne)]; **poblíž NPgen:** [miejsce]; **z NPgen:** [cechy szczegółowe relacji]; **NPdat:** [hum]; **k NPdat:** [zastosowanie / przeznaczenie (w tym: kulinarne, ogrodnicze)], [miejsce zastosowania], [ubiór], [wygląd]; **proti NPdat:** [zastosowanie lecznicze = kuracja]; **na NPacc:** [zawód lub rola społeczna / czynności zawodowe], [zastosowanie / przeznaczenie (ogólnie lub szczegółowo: kulinarne, ogrodnicze)], [miejsce (w tym: powierzchnie) / czas (ogólnie lub szczegółowo: zastosowania/stosowania/korzystania)], [sytuacja lub jej element]; **pod NPacc:** [zastosowanie (kulinarne)], [miejsce zastosowania]; **pro NPacc:** [człowiek = hum 'właściciel, użytkownik, beneficjent'], [zwierzę=fauna jako beneficjent], [rośliny], [zastosowanie / przeznaczenie (w tym: kulinarne)], [miejsce / powierzchnia (w tym: zastosowania)]; **za NPacc:** [zawód lub rola społeczna], [zamienny sposób wykorzystania 'narzędzie']; **na NPloc:** [miejsce stosowania]; **po NPloc:** [czas]; **při NPloc:** [zastosowanie / przeznaczenie /czynność (w tym: kulinarne)]; **v NPloc:** [miejsce / czas zastosowania], [zastosowanie]; **NPinstr:** [cecha przedmiotu]; **s NPinstr:** [zastosowanie (kulinarne)]; **Adv:** [forma / sposób / miejsce / warunki (zastosowania / wykorzystania)]; **Adv (+ SENT):** [cechy szczegółowe relacji].

Jak widać, niektóre z nich są bardziej wszechstronne (np. do NP. gen, na NPacc, pro NPacc), inne zaś wyspecjalizowane (np. NPdat, za NPacc, na NPloc). Niezależnie od tego, istotne są w każdym wypadku relacje realno-znaczeniowe między argumentami, tzn. roślina nie może być wykorzystana w funkcji zarezerwowanej dla urządzenia, zwierzę w funkcji zarezerwowanej dla roślin (np. do nasadzeń ogrodowych) etc. (tzw. kompatibilita, por. Čermák, 2007, s. 193) Zgodność realno-znaczeniowa – leksykalna, jest zaś wydobywana w analizach kolokacji jednostek i klas leksykalnych.

Szczególnie jest to widoczne w wypadku klasy zwierząt. W sensie gramatycznym klasa zwierząt [anim] jest w języku czeskim istotna w związku z wyodrębnianiem rodzaju selektywnego męsko-żywotnego, lecz zagarnia ona nie tylko obiekty z cechą [+anim], ale i [+hum]. Rozdzielenie ich na klasy składniowo rozłączne jest możliwe w analizach leksykalnych (np. czasowniki zwierzęce) i składniowo-semantycznych – zgodność między semantycznymi właściwościami selekcyjnymi argumentów. Jednak na poziomie ograniczeń selekcyjnych klasa zwierząt nie jest jedyną, która wyodrębnia się jako klasa kolokacyjnie o dużym stopniu samodzielności.

Największe zróżnicowanie możliwych wyrażeń argumentowych reprezentuje klasa, *de facto* określona na zasadzie negacji, ani człowiek, ani zwierzę [-anim]. W wielu wypadkach szczegółowość określenia semantycznych właściwości selekcyjnych w słownikach i dotychczasowych opracowaniach zatrzymuje się na tym poziomie. Uwzględnienie bogatego materiału leksykalnego i właściwości kolokacyjnych, współwystępowania określonych wypełnień leksykalnych danych pozycji argumentowych, pozwala na dużo bardziej szczegółową kategoryzację właściwości selekcyjnych tej klasy.

Już na poziomie struktur semantyczno-składniowych widoczna jest większa różnorodność możliwych konstrukcji. Podobnie zwiększa się mozaika możliwych związków kolokacyjnych. Dla badanego czasownika uwzględnienie tych dwu aspektów: materiałowego bogactwa korpusu i kolokacyjnych możliwości realizacji również znacząco wzbogaca to, co było możliwe do znalezienia w dotychczasowych opracowaniach leksykograficznych.

Jeżeli dodatkowo uwzględnimy możliwości wzajemnej kombinatoryki wyrażeń argumentowych i leżących u ich podstaw semantycznych ograniczeń selekcyjnych argumentów, dostrzec można mechanizmy współwystępowania określonych podkategorii leksykalno-semantycznych w pozycji argumentu lewostronnego (tradycyjnego subiektu) a pozycją/-ami argumentu/-ów prawostronnego/-ych, np. wzajemną zależność podklasy roślin i grzybów w pierwszym argumencie i podklasy ich przeznaczenia w drugim argumencie, tj. pożywienia, środków leczniczych, procedur leczniczych etc.; podklasy mebli, farb i wyposażenia wnętrz w pierwszym argumencie i podklasy pomieszczeń, płaszczyzn etc. w argumencie drugim; podklasy narzędzi w argumencie pierwszym i podklasy zastosowania w argumencie drugim. Tak przeprowadzona subkategoryzacja możliwych kombinatoryk pozwala na daleko idącą szczegółowość opisu zbiorów i podzbiorów słownictwa w konstrukcjach walencyjnych. Określone realizacje argumentu, przede wszystkim lewostronnego, dopuszczają określone (preferowane) semantyczne cechy selekcyjne argumentu/-ów prawostronnego/-ych. Może to świadczyć o zależnościach między hierarchiczną strukturą wypowiedzeń a ich linearnym „rozwijaniem się". Istotne jest również to, że analizując częstość / liczebność kolokatów, widzimy, jakie struktury składniowe i jakie uwarunkowania semantyczne w tych strukturach są preferowane. Inaczej rzecz ujmując, do tworzenia połączeń z jakimi kolokatami dane jednostki, w ramach określonych struktur składniowych, są predestynowane. Wyróżnić można, w tym bogatym materiale, zarówno prototypowe konstrukcje składniowe drugiego argumentu, np. do NPgen, na NPacc, k NPdat, jako NPnom, jak i prototypowe semantyczne cechy selekcyjne argumentu pierwszego: [człowiek], [zwierzę], [roślina], [określone materiały] i drugiego: [zastosowanie (o różnym charakterze)], [miejsce], [czas].

Wynika z tego także wniosek ogólny, iż nie sposób wyobrazić sobie dziś słownika walencyjnego, w którym nie uwzględniono by całego bogactwa kolokacyjnego,

dostępnego w korpusach elektronicznych[16]. Z drugiej strony, bogactwo to jest do opanowania przy użyciu narzędzi statystycznych, co dziś się dzieje. Statystyka formalna, poświadczeń tekstowych nic nie mówi jednak o semantyce, o zasadach rządzących ich funkcjonowaniem. Umieszczenie kolokatów w strukturach walencyjnych, semantyczno-składniowych, winno uczynić ich kategoryzację zrozumiałą[17].

WYKAZ UŻYTYCH SKRÓTÓW[18]

Części mowy: S[ubstantivum], Adv[erbium], NP [fraza nominalna], PRON[omen].

Formy gramatyczne: Nom[inativus], Gen[etivus], Dat[ivus], Acc[usativus], Loc[ativus], Instr[umentalis]; SENT[ence]; Inf[initivus]; Val[ence], praep[ositio].

Semantyczne cechy selekcyjne: [anim] 'żywotność', [-anim/inanim] 'nieżywotność', [coll] 'zbiorowość', [concr] 'konkretność (w węższym znaczeniu, tzn. bez [hum] i [anim])', [dir] 'cel ruchu', [fin] 'celowość', [hum] 'osobowość', [mult] 'wielość', [opus] 'wytwór/artefakt', [pars] 'część całości', [plant] 'roślina', [reciproc] 'recyprokalność', [sit] 'sytuacja'; „v" 'wariantywność cech selekcyjnych', [U] 'współwystępowanie cech selekcyjnych'.

BIBLIOGRAFIA

Buttler, D. (1976). *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny.* Wydawnictwo Naukowe PWN.

Čermák, F. (2007). *Jazyk a jazykověda*. Nakladatelství Karolinum.

Čermák, F. (2010). *Lexikon a sémantika*. Nakladatelství Lidové noviny.

Český národní korpus. (b.d.). www.korpus.cz (dostęp: 10.02.2018).

Daneš, F., & Hlavsa, Z. (1981). *Větné vzorce v češtině.* Academia.

Firth, J., R. (1957). *Papers in linguistics 1934–1951*. Oxford University Press.

Greń, Z. (2016). Pokus o zavedení valenční teorie v Polsku. W K. Skwarska & E. Kaczmarska (Red.), *Výzkum slovesné valence ve slovanských zemích* (ss. 27–36). Slovanský ústav Akademie věd České republiky.

[16] Słownik walencyjny czasowników czeskich (Svozilová i in., 1997) uwzględnia już w znacznej mierze wyniki tak przeprowadzonej szczegółowej analizy uwarunkowań selektywnych w strukturach walencyjnych. W jeszcze większym stopniu czyni to słownik walencyjny czasowników słowackich, sporządzony na materiale korpusowym (Ivanová i in., 2014).

[17] Można tu mówić o możliwościach zastosowania w badaniach konfrontatywnych i w dydaktyce języków obcych.

[18] W tym i w cytowanej literaturze przedmiotu.

Ivanová, M., Sokolová, M., Kyseľová, M., & Perovská, V. (2014). *Valenčný slovník slovenských slovies na korpusovom základe*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Pauliny, E. (1943). *Štruktúra slovenského slovesa*. Slovenská akademia vied a umení.

Polański, K. (Red.). (1995). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Rytel-Kuc, D., Greń, Z., & Ordęga, G. (1993). Koncepcja czesko-polskiego słownika walencyjnego czasowników. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *31*, 175–192.

Svozilová, N., Prouzová, H., & Jirsová, A. (1997). *Slovesa pro praxi: Valenční slovník českých sloves*. Academia.

Svozilová, N., Prouzová, H., & Jirsová, A. (2005). *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Academia.

Walencja a kolokacja

Abstrakt

W artykule skonfrontowano dwa sposoby analizy i interpretacji zjawisk językowych, badania walencyjne i kolokacyjne (na materiale korpusowym). Analizę przeprowadzono na przykładzie czeskiego czasownika *hodit se*, który był już analizowany z zastosowaniem narzędzi analizy walencyjnej. Konfrontacja rezultatów analizy kolokatów tego czasownika, poświadczonych w materiale korpusowym, z jego strukturą walencyjną (z uwzględnieniem intencji) pozwala na dokonanie wielu uściśleń w jego strukturze składniowo-semantycznej.

Słowa kluczowe: walencja; kolokacja; język czeski; Czeski Korpus Narodowy

Valency and Collocation

Abstract

This article confronts two ways of analysing and interpreting language phenomena: valency studies and collocation studies (on corpus material). The study considers the example of the Czech verb *hodit se*, which has already been analysed using the tools of valency analysis. The confrontation of the results of the collocate analysis of this verb, confirmed in the corpus material, with its valency structure (including intentions) makes it possible to clarify some aspects of its syntactic and semantic structure.

Keywords: verb valency; collocation; Czech language; Czech National Corpus

Елена Ю. Иванова
Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург
E-mail: eli2403@yandex.ru
ORCID: 0000-0002-1604-0088

БОЛГАРСКИЕ КОНСТРУКЦИИ С АПРЕХЕНСИВНОЙ ЧАСТИЦЕЙ *ДА НЕ БИ* В БОЛГАРСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ

Слависты Санкт-Петербургского государственного университета поздравляют профессора Малгожату Корытковску с юбилеем! Болгаристика и, в частности, синтаксические и семантические вопросы болгарского языка всегда были в центре научных интересов проф. Корытковской. Блестящие работы юбиляра в области изучения болгарского языка и сопоставления славянских языков являются значимым вкладом в славистическую науку. Желаем юбиляру новых научных достижений!

1. Апрехенсивное значение и способы его выражения в болгарском языке

Апрехенсив выражает опасение говорящего по поводу возможности наступления нежелательной, с его точки зрения, ситуации (Добрушина, 2006; Добрушина & Даниэль, 2008; Плунгян, 2004, с. 17; Lichtenberk, 1995; Mitkovska и др., 2017; Zorikhina Nilsson, 2012 и др.). Апрехенсивное значение имеет два семантических фокуса: 1) модально-оценочный – нежелательность ситуации для субъекта речи и 2) эмоциональный – беспокойство по поводу данной ситуации.

Средства, которые имеются в языках мира для выражения апрехенсивной семантики, не всегда способны комплексно передать все составляющие этого значения (Добрушина, 2006; Lichtenberk, 1995). В работе (Иванова, 2014) была выдвинута гипотеза о том, что в болгарском языке существует специальный показатель апрехенсива – частица *да не би*, которая может эксплицитно, даже

вне поддержки контекста, выразить все компоненты апрехенсивного значения. Негативное и тревожное отношение к ситуации, которое выражается частицей *да не би*, далеко не всегда приписывается именно говорящему, как в (1); оно может характеризовать и состояние лица, не являющегося субъектом речи, как в (2):

(1) […] *Мислех да се откажа,* ***да не би*** *да заразя някой*. 'Я собиралась отказаться, а то, чего доброго, еще заражу кого-нибудь'.[1]

(1) *Те се страхуват* ***да не би*** *Гърция да излезе от еврозоната*. 'Они боятся, как бы Греция не вышла из еврозоны'.

В болгарском языке апрехенсивное значение может выражаться не только конструкциями с *да не би*, но и отрицательными формами *да*-конструкции (*да*-конструкция – это сочетание личных форм глагола со служебной частицей *да*, заменившее инфинитив и некоторые причастия на части южнославянских территорий, см. раздел 2.3). Более того, именно отрицательная *да*-конструкция полностью берет на себя выражение апрехенсивного значения в ряде синтаксических контекстов, где *да не би* не употребляется. Тем не менее далее мы покажем, почему именно конструкции с *да не би* соответствуют статусу апрехенсивного показателя.

Статья строится следующим образом. В разделах 2.1. и 2.2. будет продемонстрирована способность частицы *да не би* выражать оба семантических фокуса апрехенсивного значения даже вне поддержки лексики и контекста и на корпусном материале показаны как характерные для нее синтаксические условия, так и ограничения на употребление. В подразделе 2.3. проанализируем семантические возможности и основные синтаксические контексты основной конкурентной конструкции – отрицательного *да*-предложения и сопоставим обе конструкции по их способности выражать апрехенсивное значение.

В разделе 3 будет рассмотрен вопрос о морфологическом статусе апрехенсивного показателя. Этот вопрос возникает в связи с тем, что обычным синтаксическим условием существования частицы *да не би* является ее

---

[1] Примеры в статье даются с авторским переводом. При переводе на русский язык мы пользуемся наблюдениями, полученными ранее при исследовании русских параллелей болгарского апрехенсива (Иванова, 2014). Здесь же отметим, что в русском языке показателем апрехенсивного значения считается прежде всего частица *как бы не* в сочетании с глаголом совершенного вида в форме прошедшего времени или инфинитива: *как бы не упасть!* (Добрушина, 2006), а также ряд неспециализированных оборотов и форм, напр. *того и гляди*, *чего доброго* (Плунгян, 2004, с. 17) и др.

сочетание с последующей *да*-формой. Будут проанализированы корпусные языковые данные, которые позволят приблизиться к пониманию того, является ли *да не би* отдельной частицей или же частью комплекса *да не би да*.

Работа проведена на материале Болгарского национального корпуса (БНК). Используются две версии БНК: 1) для количественных подсчетов и основной части примеров служит материал релевантных 8400 вхождений[2] частицы *да не би* из полной (закрытой) версии БНК. Выгрузка была подготовлена в 2014 г. доц. Дианой Благоевой (Институт болгарского языка Болгарской академии наук, София); 2) в качестве иллюстративного материала используется также тот фрагмент БНК, который находится в открытом доступе и материал которого может быть верифицирован онлайн[3]. Иллюстративный материал закрытой части корпуса, как правило, верифицируется и с помощью поисковой системы Google.

2. Частица *да не би* – состав, значение и употребление

2.1. Состав частицы *да не би*

В состав частицы *да не би* входят три компонента: модальная частица *да*, отрицательная частица *не* и частица *би* – показатель кондиционала.

В современном болгарском языке *да не би* уже является единой нечленимой частицей. Все ее элементы неразрывны, обязательны и не являются свободным сочетанием частиц. Это доказывается следующими факторами. Во-первых, сочетание в одном комплексе модальной частицы *да* и кондиционального форманта *би* отражает предшествующее состояние языка, допускавшего форму сослагательного наклонения после старославянского *да*, однако в современном языке это сочетание форм реализуется крайне редко. Во-вторых, сам показатель *би* имеет застывшую форму 2–3 л. ед. ч., при том что в современном болгарском языке данный служебный глагол

[2] Общая выгрузка составила 8471 контекст с последовательностью <*да не би*>. К нерелевантным примерам было отнесено использование формы условного наклонения после модального союза *който да* (*Алкохолът не оказва нито едно въздействие,* ***което да*** *не би могло да се постигне с други лечебни средства* ‘Алкоголь не оказывает ни одного воздействия, которое не могло бы быть достигнуто другими лечебными средствами’), а также редкие контексты употребления условного наклонения в рамках отрицательной да-конструкции. И в том, и в другом случае последовательность *да не би* не вычленяется как единый комплекс.

[3] http://search.dcl.bas.bg/. Дата обращения 10.03.2020.

спрягается. В-третьих, отрицательная частица не выполняет здесь своей функции отрицания. Так, для введения отрицательно оформленной предикации требуется еще одно отрицание, но уже располагающееся после частицы, в рамках последующей *да*-конструкции, ср.:

(2) а. ***Да не би*** *да дойде?* 'А вдруг он придет?' б. ***Да не би*** *да <u>не</u> дойде?* 'А вдруг он не придет?'

Форма без отрицания *да би* с оптативным значением сохранилась в диалектах и фольклоре, ср. заклинание *Набабнала ти кожата, да би* (Илиева, 1995, сс. 25–26; Чолакова, 1981, с. 522), букв. 'Вздулась у тебя кожа пусть бы!'.

2.2. Значение и употребление частицы *да не би*

Типологические исследования показывают, что в большинстве языков мира апрехенсивные показатели регулярно появляются в зависимых предикациях, в то время как в независимых они могут выполнять и другие функции (Добрушина, 2006; Lichtenberk, 1995). При этом замечено, что предпочтительным контекстом для апрехенсива являются подчиненные предикации двух типов: 1) зависимые клаузы при предикатах опасения в главной части и 2) целевые клаузы.

Те же предпочтения, как мы сейчас покажем, демонстрирует и болгарский язык.

2.2.1. *Да не би* в составе зависимой предикации

Основные две разновидности зависимых предикаций, включающих *да не би*, – это придаточные, вводящие стимул (причину) эмоционального состояния и придаточные целевые.

2.2.1.1. Придаточные с *да не би*, вводящие стимул эмоционального состояния

Они присоединяются, в основном, к предикатам опасения и беспокойства разной морфологии:

(3) а. […] *много <u>се изплаши</u>* ***да не би*** *да е отровна.* 'Он очень испугался, как бы она не оказалась ядовитой / а вдруг она ядовитая'. б. *[Такова дете] <u>се бои</u>* ***да не би*** *другите да не го обичат.* 'Такой ребенок боится, а вдруг другие его не любят'.

(4) а. […] *приятелите му <u>са притеснени</u>* ***да не би*** *да се е смахнал.* 'Его друзья встревожены, а вдруг он свихнулся'. б. *Защо се боиш?* […]

Навярно <u>страх те е</u> да скочиш от високо, ***да не би*** *да се пребиеш* (Елин Пелин) 'Ты почему боишься? Наверно, тебе страшно спрыгнуть с высоты, а то вдруг разобьешься?'

Синтаксической вершиной для таких придаточных могут служить и непредикативные субстантивы со значением тревожного эмоционального состояния (*страх*, *опасение*, *тревога*, *притеснение*):

(5) а. […] *прекарал цели 26 дни в непрекъснат <u>страх</u>* ***да не би*** *да го предадат*. 'Он провел целых 26 дней в постоянном страхе, как бы его не предали'. б. *След случилото се бизнесменът изпаднал в силно <u>притеснение</u>* ***да не би*** *компрометиращата снимка или видео да се появят някъде в интернет*. 'После случившегося бизнесмен испытывал сильное беспокойство, как бы компрометирующая фотография или видео не появились где-нибудь в интернете'.

Активность конструкций с *да не би*, вводимых предикатами опасения и беспокойства, достаточно высока. Так, только слова с корнем *страх* и последующей частицей *да не би* составляют 500 контекстов (6% из 8400 вхождений частицы в БНК), ср. примеры (2), (5б), (6а), (27).

2.2.1.2. Придаточные целевые, вводящие нежелательную целевую ситуацию

В главной части таких предложений содержится описание действий, которыми субъект главного предложения пытается не допустить наступления нежелательной ситуации (7) или превентивно обратить внимание собеседника на возможность ее возникновения (8):

(6) а. *Не си позволява да изрази чувствата си* ***да не би*** *да нарани някого.* 'Он не позволяет себе выражать своих чувств, чтобы случайно не задеть кого-нибудь'.[4] б. […] *играчите от ЦСКА се разбягват и лягат* ***да не би*** *да попречат на топката да влезе във вратата.* 'Игроки ЦСКА разбегаются и ложатся, чтобы случайно не помешать мячу попасть в ворота'. в. *Гъските* […] *изпъваха шии* ***да не би*** *да*

[4] Заметим, что переводы на русский язык отрицательными целевыми конструкциями не отражают апрехенсивную семантику болгарских предложений с *да не би*. Для русского языка требуется дополнительное введение других средств, подчеркивающих значение опасения и беспокойства (*а то*, *чего доброго*, *вдруг*, *случайно* и др.), что мы и предлагаем в качестве переводных соответствий.

пропуснат нещо интересно. 'Гуси вытягивали шеи, чтобы случайно не пропустить что-нибудь интересное'.

(7) *Много е важно да обърнете внимание* ***да не би*** *да изтича масло.* 'Очень важно обратить внимание на то, не вытекает ли случайно масло'.

В редких случаях негативность ожидаемой ситуации не столь очевидна, но присутствие *да не би* указывает на тревожное эмоциональное состояние субъекта:

(8) *Дъщерята Деси е студентка в Милано и грижовната майка дори и през нощта не намалява звука на телефоните и ги държи включени,* ***да не би*** *да позвъни за нещо важно.* 'Ее дочь Деси – студентка в Милане, и заботливая мать даже ночью не уменьшает звук телефонов и держит их включенными, а то вдруг она позвонит по поводу чего-то важного'.

Комплекс *да не би* встречается в целевых клаузах с предложным наращением *за* для подчеркивания целевого значения, указывая на превентивное контролируемое действие субъекта:

(9) *Зазиждах прозорците, през които проникваше радостта на слънцето,* ***за да не би*** *старите ми мебели да избелеят.* 'Я заделывала окна, через которые проникала радость солнца, чтобы, чего доброго, моя старая мебель не выцвела'.

Для того чтобы дать некоторое представление о количественной соотнесенности изъяснительных и целевых предложений с этим показателем, а также выявить иные структурно-семантические типы предложений с *да не би*, мы обработали фрагмент случайной выборки в 600 примеров (из общего количества 8400) с частицей *да не би*. После устранения контекстов с независимыми предикациями (они анализировались отдельно, см. Таблицу 2) получено 296 релевантных примеров. Количественное соотношение разных типов придаточных с *да не би* представлено в Таблице 1.

Анализ выборки показал, что наиболее частотны рассмотренные два типа зависимых предикаций с частицей *да не би*: изъяснительные при предикатах опасения и целевые придаточные, при этом в них данная частица выражает все семантические составляющие апрехенсивного значения – нежелательность ситуации для субъекта речи и беспокойство/ опасение по поводу возможности такой ситуации.

Таблица 1. Структурно-семантические типы зависимых предикаций с *да не би* во фрагменте БНК (600 вхождений частицы в зависимых и независимых предикациях – 100%)

Тип 1 Изъяснительное (стимул эмоц. состояния)	Тип 2 Целевое	Тип 3 Изъяснительное (косвенный вопрос; тема речемыслительного действия)	Всего зависимых предикаций
18,7%	24,8%	5,8%	49,3% (296 вхождений)

2.2.1.3. Косвенный вопрос

Материал выборки, как видно из Таблицы 1, показывает еще один тип зависимых предикаций – это изъяснительные предложения с косвенным вопросом при предикатах запроса и самозапроса (*питам*, *питам се*, *задавам въпрос*, *чудя се*, *интересно ми е* и под.), см. (11), либо придаточным в роли темы при других предикатах мыслительной деятельности, обычно в контексте внутреннего диалога (12). Большая часть этих предложений не выражает апрехенсивного значения, ср., с одной стороны, апрехенсивное толкование в (11а), с другой – отсутствие такового в (11б) и в (12).

(2) а. […] *и <u>се питах</u>* ***да не би да*** *съм вдигнала кръвно*. 'И я спрашивала себя, уж не поднялось ли у меня давление'. б. *Аз сега щях да Ви <u>питам</u>* ***да не би*** *нещо да се е променило в тези месеци?* 'Я хотела бы сейчас Вас спросить, а разве что-то изменилось за эти месяцы?'

(3) […] *аз за момент се усъмних* ***да не би*** *някой друг да го е написал*. 'Я на какое-то мгновение засомневался, а может, кто-то другой это написал'.

Апрехенсивное значение при типе 3, как видим, может отсутствовать, и это вполне объяснимо: в болгарском языке оформление сентенциального актанта в косвенных вопросах происходит по модели независимого вопроса (Тишева, 2001), который, в свою очередь, способен выражать далеко не только апрехенсивную семантику.

Перейдем к рассмотрению этих функций *да не би* в независимом предложении.

2.2.2. *Да не би* в составе независимой предикации

Употребление частицы *да не би* в синтаксически самостоятельном высказывании имеет важное ограничение: она может использоваться только в вопросительных по форме предложениях. Эти вопросы способны истол-

ковываться как апрехенсивные, но чаще всего они формируют особого типа вопросы-предположения или риторические вопросы (см. статистику ниже). В работе (Иванова & Бужаровска, 2016) все вопросы с *да не би* названы «пристрастными» вопросами, исходя из наличия эмоциональной составляющей в их семантике: говорящий высказывает либо, как минимум, эмоциональную реакцию на несоответствие ситуации P своим представлениям, либо подчеркнутую озабоченность наблюдаемым положением дел, либо в целом отрицательно оценивает возможность P. Был предложен следующий набор семантических компонентов, описывающих вопрос с *да не би*:

– ‘говорящий на основании полученной информации или своих наблюдений и выводов предполагает, что P’,
– ‘ситуация P противоречит ожиданиям говорящего или более ранним представлениям (говорящий считал P маловероятным), но говорящий принимает или готов принять ситуацию P как данность’,
– ‘говорящий эмоционально небезразличен к возможности P’,
– ‘говорящий запрашивает подтверждение правильности своего предположения’ (Иванова & Бужаровска, 2016, с. 153).

Что касается последнего семантического компонента, то отмечено, что обычно истинность новой информации не вызывает у говорящего сомнений, и вопросительная форма выступает во многих случаях лишь как оболочка, в которую облечены «пристрастные» констатирующие высказывания, см. примеры ниже. В указанной работе приведены различные варианты реализации вопросов с *да не би* и их толкование, здесь мы дадим лишь их краткое описание.

2.2.2.1. Вопрос с *да не би* с апрехенсивным значением

Апрехенсивное значение независимого вопроса с *да не би*, в отличие от зависимых предикаций, требует какой-то поддержки контекста – или семантический тип предиката (глаголы негативных для говорящего событий, как в 13, 14), или контекст, указывающий на нежелательное развитие ситуации (15):

(10) *Ти **да не би** да се сърдиш?* ‘Да ты, никак, сердишься?’

(11) ***Да не би** да ме лъжеш?* ‘Да ты меня, случайно, не обманываешь?’

(12) ***Да не би** да хвърлят бомба върху нас?* ‘А вдруг на нас бомбу бросят?’

В целом значение такого вопроса может быть описано с помощью толкования, которое дала И. Б. Левонтина русскому дискурсивному слову *часом (не)*: оно «включает идею подозрения, то есть подразумевает эмоциональную вовлеченность говорящего в ситуацию и ожидание скорее всего чего-то

плохого» (Левонтина, 2014), т. е. полностью соответствует комплексной семантике апрехенсива.

2.2.2.2. Вопрос с *да не би* без апрехенсивного значения

Эта разновидность реализуется как вопрос-предположение. В нем присутствуют все перечисленные выше семантические составляющие «пристрастного» вопроса, ср. наиболее близкий русский эквивалент – дискурсивную частицу ***что***: говорящий «не ожидал, что P, но склонен, хотя и с некоторым усилием, признать, что P имеет место» (Левонтина, 2014). В отличие от апрехенсивного вопроса, здесь нет обязательного указания на нежелательность и тревожность ситуации.

Так, в (16), пытаясь проинтерпретировать наличные факты, говорящий выдвигает ближайшее возможное объяснение:

(13) *А **да не би** причината да се крие в страховата невроза?* 'А может быть, причина кроется в невротическом страхе?'.

Часто в вопросах-предположениях с *да не би* на первый план выдвигается неожиданный характер ситуации и маловероятность ее для говорящего, который, тем не менее, готов принять ситуацию как данность:

(14) ***Да не би** да се развеждаш?* 'Неужто ты разводишься?'

(15) *Ти **да не би** да спиш?* 'Ты что же это, спишь?!'

2.2.2.3. Риторический вопрос

Риторические вопросы с *да не би* составляют, как показывает Таблица 2 ниже, бóльшую часть всех вопросительных конструкций с *да не би*. Основой развития вопроса в риторический служит неожиданность положения дел для говорящего: ситуация кажется ему настолько маловероятной и неуместной, что он считает ее невозможной и выражает свое неприятие оформлением риторического вопроса:

(16) […] *сега **да не би** да не е така?!* 'А что, сейчас разве не так?!'

(17) ***Да не би** да трябва да ти иска разрешение?* 'А что, он разве должен у тебя спрашивать разрешение?'

(4) *Е, ти пък **да не би** да даваш някаква конкретика* 'Да ты сам-то разве даешь какую-то конкретику?'

(18) […] *а бе те тия, които си виждат хубаво, **да не би** да ядат повече моркови от късогледите?* 'Да разве те, у кого зрение хорошее, едят больше морковки, чем близорукие?'

Таблица 2. Семантика независимых вопросов с *да не би* во фрагменте БНК (600 вхождений частицы в зависимых и независимых предикациях – 100%)

Тип 1 Апрехенсивный вопрос	**Тип 2 Вопрос-предположение**	**Тип 3 Риторический вопрос**	**Всего независимых предикаций**
6,0%	19,2%	25,5%	50,7% (304 вхождения)

2.3. Конкуренция конструкций с *да не би* и отрицательных *да*-конструкций

Болгарские *да*-конструкции с отрицанием часто описываются как синонимичные конструкциям с *да не би*. *Да*-конструкции тоже могут формировать «тревожные» вопросы, выражать нежелательную возможность и предположение, а также вводить придаточные цели и изъяснительные придаточные после глаголов опасения. Однако в отрицательных *да*-конструкциях отсутствует обязательный компонент «эмоциональной ангажированности», характерный для апрехенсивных конструкций. Сопоставим кратко эти конструкции сначала в независимом, а затем зависимом употреблении.

Р. Ницолова обоснованно описывает различие между вопросами, начинающимися с *да не би* и *да не*, как подчеркивание нежелательной возможности в первых из них (Генадиева-Мутафчиева и др., 1983, с. 56), ср. (23а) и (23б). Упомянутое «подчеркивание» и есть, по сути, маркер эмоциональной вовлеченности субъекта речи:

(5) а. ***Да не*** *си се отказал?* ‘Ты что, отказался?’ б. ***Да не би*** *да си се отказал?* ‘Да неужто ты отказался? / Да ты что, отказался, что ли!?’

Важное отличие отрицательной *да*-конструкции от построений с *да не би* состоит в более широкой функциональной сфере действия *да*-конструкций. Так, *да*-конструкция может, в отличие от предложений с *да не би*, выступать в невопросительных высказываниях. При этом выражается либо запрет (24а, б), либо превентив (предостережение), как в (24в). Значительно реже форма получает апрехенсивное толкование, выражая беспокойство по поводу нежелательной ситуации (25).

(6) а. ***Да не*** *я обиждаш повече!* ‘Больше не обижай ее!’ б. *Никой* ***да не*** *мърда!* ‘Чтоб никто не пошевелился!’ в. ***Да не*** *си измърсиш дрехите!* ‘Не запачкай одежду!’

(19) ***Да не** падна!* 'Как бы не упасть! / Не упасть бы!'

В целом отрицательная *да*-конструкция охватывает максимально широкий круг значений побудительно-оптативной зоны. Апрехенсивное употребление реализуется лишь тогда, когда опасения субъекта по поводу возможности наступления нежелательной, с его точки зрения, ситуации будут эксплицированы другими средствами, напр. наличием предикатов неконтролируемого действия или интонацией опасения.

Для дистрибуции апрехенсивных и неапрехенсивных значений важны и грамматические факторы, такие как вид глагола и лицо субъекта действия. Так, 1 л. более характерно для апрехенсива, 2 л. – для запрета и превентива, а 3 л. проявляет амбивалентность. Например, фраза *Да не вземе моите ключове!* может быть истолкована и как апрехенсив ('Я беспокоюсь, что он может взять мои ключи', ср. рус. *Как бы он не взял мои ключи!*), и как превентив (ср. *Смотри чтоб он не взял мои ключи*), т. е. как призыв собеседнику предпринять усилия для предотвращения нежелательной ситуации. Об отличиях превентива и апрехенсива см., напр. (Добрушина, 2006; Добрушина & Даниэль, 2008).

Что касается зависимых предикаций, то придаточные с *да не* (в отличие от *да не би*) редко выражают апрехенсивное значение. Ср. некоторые из их типичных функций в рамках изъяснительных и целевых конструкций, не имеющие апрехенсивной семантики (26), и апрехенсивное прочтение в (27), поддерживаемое лексикой:

(20) а. *Кажи му **да не** идва.* 'Скажи ему, чтобы он не приходил'. б. *Нямам никаква причина **да не** му вярвам.* 'У меня нет никакой причины ему не верить'. в. *Напазарувах, че **да не** излизам пак привечер.* 'Я закупилась, так чтобы вечером не выходить еще раз'.

(21) *Хората живеят в страх **да не** им оберат къщата.* 'Люди живут в страхе, как бы у них не обокрали дом'.

Таким образом, отрицательные *да*-конструкции, обладая разнообразной семантикой и синтаксическими возможностями, способны вводить, помимо прочих, высказывания с апрехенсивным значением, однако для этого нужна поддержка контекста и интонации, указывающих на негативную и вызывающую беспокойство ситуацию.

3. *Да не би* или все же *да не би да*?

В болгаристике частица *да не би* рассматривается в комплексе с последующей *да*-конструкцией, с которой обычно употребляется, т.е., собственно говоря, комплекс *да не би да* толкуется как единое целое – составной союз или составная частица (Стоянов, 1983, с. 498; Чолакова, 1981, с. 522, с. 524).

Доказательство самостоятельности частицы *да не би* как лексически единого элемента в рамках этого комплекса требует обращения к морфосинтаксическим признакам:

а) возможная дистанционность *да не би* от *да*;

б) возможность употребления *да не би* без последующей *да*-конструкции;

в) грамматические особенности предложений с *да не би да* по сравнению с предложениями без наращения *да не би* (т.е. *да*-конструкциями).

3.1. Дистанционное расположение элементов комплекса *да не би* [...] *да*

В болгарском языке имеется ряд союзных комплексов, включающих предлоги или частицы с последующей *да*-конструкцией (напр. *без да* 'без того чтобы', *за да* 'для того чтобы', *освен да* 'кроме как'). Все они допускают дистанционность своих компонентов, т. е. между первой частью таких составных союзов и *да* допускается вставка некоторых неразвернутых синтаксических составляющих из придаточной части – обычно однословных или двусловных тематических неконтрастных подлежащих и/или обстоятельственных компонентов:

(7) *След неколкочасов разпит е освободен,* ***без*** *полицията и следствието* ***да*** *имат към него каквито и да било «претенции».* 'После нескольких часов допроса он освобожден, без того чтобы <u>полиция и следствие</u> имели к нему какие бы то ни было «претензии»'.

Зависимые и независимые употребления с комплексом *да не би да* демонстрируют возможность вставки между *да не би* и последующей *да*-конструкцией значительно более разнообразных и развернутых синтаксических составляющих (далее подчеркнуты), ср. и пример (41):

(22) ***Да не би*** *<u>тия с имоти, яхти и прочее</u>* ***да*** *са в друга реалност?* 'Да разве <u>эти с недвижимостью, яхтами и прочим</u> живут в иной реальности?'

(23) *Е кво* ***да не би****, <u>като спра да пуша</u>, да остана вечно жив?* ‘И что, неужели, <u>бросив курить</u> (букв. когда брошу курить), я останусь вечно живым?’

3.2. *Да не би* без последующей *да*-конструкции?

Вопрос о том, действительно ли *да не би* обязательно предполагает в правом контексте *да*-конструкцию, казалось бы, требует однозначно положительного ответа. Подавляющее число примеров с *да не би* встречается с последующей *да*-конструкцией.

Да не би используется без последующей *да*-конструкции в контекстах двух типов:

а) при зависимых клаузах со значением причины и перед предложными сочетаниями со значениями причины:

(24) […] п*овечето линейки карат болните точно в Пирогов,* ***да не би*** *<u>защото</u> повечето от другите просто ги връщат*. ‘Большинство „скорых“ везут больных именно в Пирогова, уж не <u>потому</u> ли, что другие их просто возвращают’.

б) в неполных высказываниях:

(25) *Откъде ги извади тия пари БКП-то за изборите –* ***да не би*** *от зомбираните баби на село?!* ‘Откуда БКП взяло эти деньги на выборы – не у зомбированных же бабушек в деревнях?’

Эти два типа случаев иного синтаксического продолжения могут быть объяснены как контексты с опущенной *да*-предикацией ср. (31а), (32а).

(31а) […] *повечето линейки карат болните точно в Пирогов,* ***да не би*** *<да ги карат там> <u>защото</u> повечето от другите просто ги връщат*. ‘Большинство „скорых“ везут больных именно в Пирогова, уж не потому ли <их туда везут>, что другие их просто возвращают’.

(32а) *Откъде ги извади тия пари БКП-то за изборите –* ***да не би*** *<да ги е извадило> от зомбираните баби на село?!* ‘Откуда БКП взяло эти деньги на выборы – не <взяло же их> у зомбированных бабушек в деревнях?’

Однако в п. 3.3. мы приведем и другие случаи, заставляющие сдержанно относиться к утверждению о безусловной связи *да не би* с последующей *да*-конструкцией.

3.3. Расширение набора временных форм в *да*-конструкции под влиянием частицы *да не би*

В современном болгарском языке союз *да*, вводящий финитную предикацию, налагает ограничения на темпоральные и модальные характеристики финитного глагола. Для непрошедших ситуаций используется только настоящее время, а при отнесенности ситуации в прошлое – перфект, значительно реже другие прошедшие времена. Эти же закономерности, как показывают примеры (33)–(34), сохраняются и в тех *да*-конструкциях, которые имеют модальное «наращение» в виде *да не би*.

(26) ***Да не би*** *да е* (PRES) *болен?* 'Он, случайно, не болен?'

(27) *Ти какво,* ***да не би*** *да си шпионирал* (PERF)? 'Ты что, уж не шпионил ли?'

Ограничения на модальные формы в *да*-конструкции выражаются в выборе только изъявительного наклонения глагола. Изредка фиксируются также формы пересказа:

(28) *Женя трябвало да внимава с извънредната си привързаност към Никола, да не би да го* ***разглезила*** (INFER). 'Жене, мол, нужно быть поосторожней со своей привязанностью к Николе, чтоб, не дай бог, его не разбаловать / а то еще его разбалует'.

В материале выборки из БНК фиксируются и не характерные для *да*-конструкций формы. С точки зрения современной грамматики, они являются нарушениями нормы. Наиболее показательным для разрушения *да*-конструкции является допуск формы аориста – формы с наиболее выраженным фактивным значением (36)-(39). Более того, форма аориста провоцирует и «ошибочный» пропуск *да*, тем самым вообще устраняя *да*-конструкцию: так, частица *да не би* в примере (39) напрямую присоединяет предикацию со сказуемым в аористе:

(29) *Ама този* ***да не би да*** *умря* (AOR)! 'А этот что, умер?!'

(30) *Предложи ми да убия Распутин. Каза, че ще ни даде двайсет хиляди. – И ти какво,* ***да не би да*** *се съгласи* (AOR)? 'Он предложил мне убить Распутина. Сказал, что даст нам двадцать тысяч. – И ты что, неужто согласился?'

(31) *А ти* ***да не би да*** *разпозна* (AOR) *себе си в тези редове?* 'А ты, никак, себя узнала в этих строках?'

(32) *Тия румънците* ***да не би*** *си преведоха* (AOR) *песента на английски?* 'Эти румыны что, перевели свою песню на английский?'

В БНК обнаруживаются и «ошибочные» формы будущего времени (аналитические образования с частицей *ще*), напр. (40), (41). При них также отсутствует элемент *да*, таким образом, и здесь распадается союзная последовательность *да не би да*. Дистанцированность *да не би* от сказуемого в (41) тоже является фактором, провоцирующим утрату *да* при основном глаголе и замену *да*-конструкции нехарактерной формой, в данном случае – будущим временем:

(33) *Ти* ***да не би*** *ще кажеш* (FUT) *пред медиите, че си ти най-добрият*? 'Ты неужели же скажешь перед СМИ, что ты лучший?'

(34) *Не знам защо толкова се коментира наградата на кучето че е била пържола* […] ***да не би****, <u>като му дадат орден, то, хайванчето</u>,* ***ще разбере*** (FUT) *нещо от него.* 'Не знаю, почему так комментируется, что наградой собаке была отбивная […] неужто, <u>если дашь орден, оно, животное</u>, поймет что-то в нем'.

Заключение

Апрехенсивное значение ('беспокойство о возможности нежелательной ситуации') выражается в языках мира разными средствами. В данной работе показаны синтаксические условия, в которых функционирует специальный показатель апрехенсива в болгарском языке – частица *да не би*, которая способна эксплицитно выразить все семантические компоненты апрехенсивного значения даже вне поддержки лексики и контекста. Как показал анализ материала и количественные подсчеты, сфера бытования частицы *да не би* синтаксически ограничена двумя типами зависимых клауз, где апрехенсивное значение проявляется всегда, а также зависимыми и независимыми вопросительными (по форме, но не обязательно по иллокутивной задаче) высказываниями, причем в последних она чаще реализуется в иных функциях. Эти ограничения, однако, типологически значимы: регулярное выражение апрехенсивного значения в зависимых конструкциях целевой и изъяснительной семантики на фоне функционального разнообразия независимых употреблений характерно для многих апрехенсивных показателей в языках мира (Добрушина, 2006; Lichtenberk, 1995).

Было показано также, что частица *да не би* представляет собой единый лексический комплекс, вычленяемый из последовательности *да не би да*, где последний элемент является частью балканославянской *да*-конструкции. Неразрывность элементов самой частицы и одновременно способность находиться на значительной дистанции от последующей *да*-конструкции и даже употребляться вне ее выявляет статус *да не би* как отдельного самостоятельного лексического элемента.

СПИСОК ГЛОССОВ

AOR – аорист
FUT – будущее время
INFER – форма пересказывания
PERF – перфект
PRES – настоящее время

БИБЛИОГРАФИЯ

Генадиева-Мутафчиева, З., Георгиев, С., & Георгиева, Е. (Ред.). (1983). *Граматика на съвременния български книжовен език: Т. 3. Синтаксис*. Издателство на БАН.

Добрушина, Н. Р. (2006). Грамматические формы и конструкции со значением опасения и предостережения. *Вопросы языкознания*, *2*, 28–67.

Добрушина, Н. Р., & Даниэль, М. А. (2008). Русская частица *смотри* в типологическом освещении. В Р. И. Розина & Г. И. Кустова (Ред.), *Динамические модели: Слово: Предложение: Текст* (сс. 293–308). Языки славянских культур.

Иванова, Е. Ю., & Бужаровска, Э. (2016). Эпистемические вопросительные частицы *да не* в македонском и *да не би* в болгарском языках. В М. Б. Коношенко, Е. А. Лютикова, & А. В. Циммерлинг (Ред.), *Типология морфосинтаксических параметров: Материалы международной конференции „Типология морфосинтаксических параметров 2016*" (сс. 140–158). Московский педагогический государственный университет.

Иванова, Е. Ю. (2014). Апрехенсивное значение в русском и болгарском языках. *Studi Slavistici*, *11*, 143–168. https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-15347

Илиева, Л. (1995). Отрицанието и езиковата структура: Grammatica contra logicam. *Съпоставително езикознание*, *1*, 19–28.

Левонтина, И. Б. (2014). Дискурсивные слова в вопросительных предложениях. *Die Welt der Slaven*, *59*(2), 201–218.

Плунгян, В. А. (2004). Предисловие. В Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, & А. Ю. Урманчиева (Ред.), *Ирреалис и ирреальность: Исследования по теории грамматики* (сс. 9–25). Гнозис.

Стоянов, С. (1983). *Граматика на съвременния български книжовен език: Т. 2. Морфология*. Издателство на БАН.

Тишева, Й. (2001). Структурни особености на косвените въпроси в българския език. В С. Коева (Ред.), *Съвременни лингвистични теории: Помагало по синтаксис* (сс. 193–202). Пловдивско университетско издателство.

Чолакова, К. (Ред.). (1981). *Речник на българския език* (Т. 3). Издательство на БАН.

Lichtenberk, F. (1995). Apprehensional epistemics. В J. Bybee & S. Fleischman (Ред.), *Modality in grammar and discourse* (сс. 293–327). John Benjamins Publishing. https://doi.org/10.1075/tsl.32.12lic

Mitkovska, L., Bužarovska, E., & Ivanova, E. (2017). Apprehensive-epistemic da constructions in Balkan Slavic. *Slověne*, *6*(2), 57–83. https://doi.org/10.31168/2305-6754.2017.6.2.2

Zorikhina Nilsson, N. (2012). Peculiarities of expressing the apprehensive in Russian. В A. Grønn & A. Pazelskaya (Ред.), The Russian Verb. *Oslo Studies in Language*, *4*(1), 53–70. https://doi.org/10.5617/osla.164

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Cholakova, K. (Ed.). (1981). *Rechnik na bŭlgarskiia ezik* (Vol. 3). Izdatelstvo na BAN.

Dobrushina, N. R. (2006). Grammaticheskie formy i konstruktsii so znacheniem opaseniia i predosterezheniia. *Voprosy iazykoznaniia*, *2*, 28–67.

Dobrushina, N. R., & Daniėlʹ, M. A. (2008). Russkaia chastitsa *smotri* v tipologicheskom osveshchenii. In R. I. Rozina, & G. I. Kustova (Eds.), *Dinamicheskie modeli: Slovo: Predlozhenie: Tekst* (pp. 293–308). IAzyki slavianskikh kulʹtur.

Genadieva-Mutafchieva, Z., Georgiev, S., & Georgieva, E. (Eds.). (1983). *Gramatika na sŭvremenniia bŭlgarski knizhoven ezik: Vol. 3. Sintaksis*. Izdatelstvo na BAN.

Ilieva, L. (1995). Otritsanieto i ezikovata struktura: Grammatica contra logicam. *Sŭpostavitelno ezikoznanie*, *1*, 19–28.

Ivanova, E. IU. (2014). Aprekhensivnoe znachenie v russkom i bolgarskom iazykakh. *Studi Slavistici*, *11*,143–168. https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-15347

Ivanova, E. IU., & Buzharovska, Ė. (2016). Ėpistemicheskie voprositelʹnye chastitsy *da ne* v makedonskom i *da ne bi* v bolgarskom iazykakh. In M. B. Konoshenko, E. A. Liutikova, & A. V. Tsimmerling (Eds.), *Tipologiia morfosintaksicheskikh parametrov: Materialy mezhdunarodnoĭ Konferentsii "Tipologiia morfosintaksicheskikh parametrov 2016"* (pp. 140–158). Moskovskiĭ pedagogicheskiĭ gosudarstvennyĭ universitet.

Levontina, I. B. (2014). Diskursivnye slova v voprositelʹnykh predlozheniiakh. *Die Welt der Slaven*, *59*(2), 201–218.

Lichtenberk, F. (1995). Apprehensional epistemics. In J. Bybee & S. Fleischman (Eds.), *Modality in grammar and discourse* (pp. 293–327). John Benjamins Publishing. https://doi.org/10.1075/tsl.32.12lic

Mitkovska, L., Bužarovska, E., & Ivanova, E. (2017). Apprehensive-epistemic da constructions in Balkan Slavic. *Slověne*, *2*, 57–83. https://doi.org/10.31168/2305-6754.2017.6.2.2

Plungian, V. A. (2004). Predislovie. In IU. A. Lander, V. A. Plungian, & A. IU. Urmanchieva (Eds.), *Irrealis i irreal′nost′: Issledovaniia po teorii grammatiki* (pp. 9–25). Gnozis.

Stoianov, S. (1983). *Gramatika na sŭvremenniia bŭlgarski knizhoven ezik*: *Vol. 2. Morfologiia*. Izdatel′stvo na BAN.

Tisheva, Ĭ. (2001). Strukturni osobenosti na kosvenite vŭprosi v bŭlgarskiia ezik. In S. Koeva (Ed.), *Sŭvremenni lingvistichni teorii: Pomagalo po sintaksis* (pp. 193–202). Plovdivsko universitetsko izdatelstvo.

Zorikhina Nilsson, N. (2012). Peculiarities of expressing the apprehensive in Russian. In A. Grønn & A. Pazelskaya (Eds.), The Russian Verb. *Oslo Studies in Language*, *4*(1), 53–70. https://doi.org/10.5617/osla.164

Болгарские конструкции с апрехенсивной частицей *да не би* в Болгарском национальном корпусе

Резюме

В статье освещаются семантические и грамматические особенности предложений с болгарской частицей *да не би*. На материале Болгарского национального корпуса (8400 контекстов) показаны структурно-семантические типы зависимых и независимых клауз, в которых встречается частица *да не би*, их количественная представленность в Корпусе и условия для апрехенсивной трактовки предложений с *да не би*. Обосновывается предположение о том, что частица *да не би* должна быть вычленена из комплекса *да не би да*, толкуемого обычно как единый составной союз/частица. Показаны грамматические последствия употребления этой частицы для структуры предложения, в которое она входит.

Ключевые слова: опасение; модальность; сослагательное наклонение; да-конструкция; болгарский язык

Елена Ю. Иванова

Bulgarian Constructions with the Apprehensive Particle *da ne bi* in the Bulgarian National Corpus

Abstract

This article is devoted to semantic and grammatical properties of sentences with the Bulgarian particle *da ne bi*. Based on the Bulgarian National Corpus (8,400 contexts), the study outlines structural-semantic types of dependent and independent clauses with the particle *da ne bi* and their qualitative representation in the Corpus. It also defines conditions for the apprehensive interpretation of sentences with *da ne bi*. The analysis provides evidence in support of the assumption that the particle *da ne bi* should be isolated out of the entity *da ne bi da*, commonly treated as an integrated conjunction/particle, and shows grammatical consequences of the use of this particle for sentence structure.

Keywords: apprehensive; modality; subjunctive; *da*-construction; Bulgarian language

Ewa Jędrzejko
Uniwersytet Śląski, Katowice (em.)
E-mail: ewajedrz@o2.pl
ORCID: 0000-0003-4949-1384

JESZCZE O BADANIU STYLISTYCZNYCH ASPEKTÓW SKŁADNI W KONTEKŚCIE WSPÓŁCZESNYCH PRZEMIAN LINGWISTYKI

Co syntaktyk-gramatyk pokazuje w zasobie struktur syntaktycznych, to syntaktyk-stylistyk musi podpatrzeć w działaniu, w funkcjonowaniu stylistycznym w utworze… (Klemensiewicz, 1982, s. 435).

Nastał więc, jak się wydaje, czas hiperparadygmatów, opartych na idei uniwersalizmu, kumulacji wiedzy oraz kooperacji nauk… (Kiklewicz, 2004).

Niniejsze uwagi wyrosły z moich doświadczeń badawczych, a ściślej: z pewnych kłopotów, jakie nadal – mimo rozwoju narzędzi analityczno-opisowych – stwarza próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób składniowa aranżacja tekstu (dowolnego typu) jest/może być sygnałem przemian stylowo-komunikacyjnych – szczególnie w ostatnim stuleciu, które przyniosło głębokie zmiany zarówno w kulturze, jak w samym językoznawstwie. W pewnym stopniu uwagi te wpisują się też w ponawianą co pewien czas ogólnoteoretyczną dyskusję nad kondycją i perspektywami współczesnej lingwistyki[1], która w różnych kierunkach rozszerza obszar swych dociekań, coraz bardziej zainteresowana m.in. szeroko rozumianą pragmatyką komunikacji i zmianami na językowej mapie stylowo-gatunkowej. Ów „zwrot pragmastylistyczny", skutkujący wielością propozycji teoretycznych i rozmaitością ujęć empirycznych, dokonał się pod naciskiem wielokierunkowych przeobrażeń w całym polisystemie kultury, co „od zawsze" na wiele sposobów wpływało na język i styl dyskursów w całej przestrzeni komunikacyjnej, dziś poddanej prymatowi kultury masowej i nowym technologiom *massmedialnym*.

[1] W Polsce szczególnie żywą na przełomie XX/XXI wieku – zob. np. Duszak, 2002; Gajda, 1998; Kiklewicz & Dębowski, 2008; Stelmaszczyk, 2006 i in.

Dla badań składni tekstu / w tekście oznacza to konieczność zmierzenia się z nowymi zjawiskami w dyskursach publicznych, jak m.in. ekspansja potoczności i przesunięcia na linii *pisane* > *mówione*; *oficjalne* > *potoczne*, nowe formy multimedialne, transgresje międzygatunkowe czy rozmaite eksperymenty, zwłaszcza w literaturze. W poszukiwaniu sposobów uatrakcyjnienia przekazu – literackiego i nieliterackiego – mówiący/piszący stosują różne strategie i środki językowe, także z poziomu składni[2].

Zmieniają się też sposoby myślenia o stylu i samym języku, w tym o składni jako obiekcie badań[3]. W efekcie sam termin *składnia* bez dodatkowych specyfikacji jest dziś wieloznaczny[4], m.in. ze względu na wielość odniesień, teoretycznych modeli opisu, kryteriów wyróżniania jej jednostek, kategorii i reguł, także na poziomie „składania" ponadzdaniowych całości komunikatywnych – tekst, wypowiedź, dyskurs. Wśród wielu problemów podnoszono też kwestie tekstowo-stylistycznej akomodacji składni jako jednego z wyznaczników stylu, gatunku, ale i przemian kulturowo-komunikacyjnych[5].

W tym kontekście umieściłam poniższe uwagi, z oczywistych powodów niewyczerpujące, tym bardziej nie pretendując do formułowania gotowych rozwiązań. Chciałabym jedynie zwrócić uwagę na potrzebę (i możliwości) powrotu do idei *składni stylistycznej*, postulowanej przed laty przez Zenona Klemensiewicza (Klemensiewicz, 1982), który zainicjował prace poświęcone stylistyczno-składniowej analizie tekstów, idei rozwijanej potem przez Teresę Skubalankę (Skubalanka, 1991) i Aleksandra Wilkonia (Wilkoń, 2002)[6]. To niewątpliwie trudne zadanie jawi się

---

[2] Pisano o tym wiele, zob. choćby prace tu przywoływane. Szerzej na ten temat pisałam m.in. w: Jędrzejko, 2005 (gdzie obszerna literatura); także Jędrzejko, 2016. Do nich też nawiązuję w niniejszym szkicu.

[3] Jak wiadomo, problemy składni dominowały w badaniach lingwistyki autonomicznej/systemowej lat 60. i 70. XX wieku, rozważane w ramach różnych modeli gramatyk (transformacyjno-generatywne, formalne, semantyczne, funkcjonalne, gramatyki przypadka, model Sens <> Tekst). Ale też od początku opis języka „w działaniu" dopełniały badania pragmastylistyczne i tekstologiczne (m.in. teoria zdania jako struktury tematyczno-rematycznej czy teorie aktów mowy), które skupiały się na komunikacyjnych aspektach zdania/wypowiedzenia, wykraczając poza granice *składni gramatycznej*.

[4] Widać to już w opozycjach terminologicznych: *składnia języka (langue) / systemowa / gramatyczna*, *składnia formalna / semantyczna* vs *składnia tekstu (odmiany, gatunku)*, *składnia utworu / utworów (wybranego) autora lub epoki*; *składnia mówiona* vs *pisana*, *składnia poetycka*, *oficjalna*, *potoczna*; *składnia intelektualna*, *emocjonalna*, *sprawozdawcza*, *perswazyjna*, *dyrektywna* itp.

[5] Wiele prac analizujących składnię tekstów różnych odmian powstało w latach 70.–80. ubiegłego wieku; niektóre przywołuję dalej.

[6] Idzie o znany szkic Z. Klemensiewicza z 1959 roku (zob. przedruk Klemensiewicz, 1982), potem T. Skubalanki, która, kończąc krótki rozdział nt. składni, pisała: „[…] jedno można stwierdzić na pewno: w dziedzinie polskiej składni stylistycznej najbardziej znane są dwa jej bieguny rozwojowe: staropolski, retoryczny, i współczesny, potoczny. Reszta czeka na dokładniejsze opracowania" (Skubalanka, 1991, s. 177). Do tych postulatów nawiązują też autorzy *Stylistyki polskiej* (III wyd. 2003); *Retoryki opisowej* (1990) i in.

bowiem jako jedno z „nowych wyzwań", stojących przed lingwistyką, szczególnie przed stylistyką i tekstologią. Pełny opis tekstu/dyskursu wymaga bowiem nie tylko uwzględnienia stylo- i tekstotwórczej roli składni, ale też jej zintegrowania z innymi aspektami wypowiedzi (funkcjonalnym, semantycznym, pragmakomunikacyjnym, genologicznym, dyskursywno-kontekstowym). Jak pisze Aleksander Kiklewicz: „w aspekcie *parole* forma językowa – i przede wszystkim tak skomplikowana forma, jak zdanie – jest synkretyczna, występuje jako nosiciel różnych znaczeń i różnych funkcji" (Kiklewicz, 2004, s. 228 i n.). Istniejące prace, z różnych pozycji metodologicznych analizujące teksty różnych odmian i gatunków dają też podstawę, by wrócić do problematyki komunikacyjno-stylistycznego potencjału składni systemowej, podjąć próbę porządkującej syntezy oraz dopracowania koncepcji *składni stylistycznej* jako modelu badawczego. W każdym razie syntetyczna, wieloaspektowa charakterystyka funkcjonalna poszczególnych modeli i kategorii składni systemowej, rozmaicie akomodowanych do potrzeb konkretnych tekstów, wzbogacałaby narzędzia lingwostylistycznych analiz, pozwalając na intersubiektywnie weryfikowalną ocenę roli składni w strategii tworzenia złożonego, wielopoziomowego makroznaku, wielorako zdeterminowanego semantycznie i funkcjonalnie, illokucyjnie, genologicznie, stylistycznie, kulturowo itd. Niekwestionowana bowiem pozostaje teza, że składnia – czy to traktowana jako abstrakcyjny podsystem *langue*, czy, jak proponują gramatyki kognitywne, jako „lista" skonwencjonalizowanych struktur/konstrukcji – dostarcza wielu modeli wyrażania myśli. Wybór spośród nich jest warunkowany zarówno możliwościami języka, jak i potrzebami komunikacji (*kto mówi / pisze*, *do / dla kogo*, *o czym*, *z jakich pozycji ideowych*, *w jakim celu*, *w jakiej sytuacji*, *w jakim nośniku* itd.), podlegając tym samym czynnikom zewnętrznym, jakie oddziałują na pozostałe obszary języka i kultury w zmieniającym się świecie. Syntaktyczna organizacja tekstu to wynik wyboru, kombinacji i kontekstowej funkcjonalizacji różnych modeli wypowiedzeń (podstawowych i derywowanych), które rozmaicie profilują treści ze względu na cel/zamysł komunikacyjny, intencje, kompetencje i preferencje stylowe nadawców (i odbiorców), normy i parametry poszczególnych gatunków i odmian mowy w określonych (zwłaszcza typowych) sytuacjach dyskursywnych. Zarówno więc wybór środków składniowych, jak i strategia ich „składania" w spójną całość na poziomie dyskursywno-tekstowym (*parole*) podlega różnym przymusom, językowym i pozajęzykowym, determinowana przez istniejące w danym okresie zwyczaje i „kody" komunikacyjne.

Ów zewnętrzny, pragma-socjo-kulturowo-kognitywny kontekst próbuje dziś uwzględniać tekstologia i stylistyka, co sygnalizują przydawki charakteryzujące jej różne nurty, por. stylistyka *pragmatyczna*, *funkcjonalna*, *kognitywna*, *dyskursywna* itp. (zob. Gajda 2001; Sławkowa, 2000; Witosz, 2009). Nawet pobieżny przegląd

literatury przedmiotu pokazuje, że stylotwórczy aspekt składni był od dawna dostrzegany zarówno przez syntaktologów, jak i stylistyków (uwzględniała go zwłaszcza klasyczna retoryka). W Polsce badania takie (inspirowane jednak przez dominujące wówczas idee strukturalizmu) zainicjował Zenon Klemensiewicz, proponując też metodę analizy i opisu składni tekstu / w tekście, wykorzystaną potem i modyfikowaną rozmaicie przez badaczy tekstów różnych odmian[7].

Istotnym krokiem na drodze wiązania składni „gramatycznej" z problematyką tekstu i stylu były prace szkoły praskiej, zwłaszcza teoria aktualnego rozczłonkowania zdania, czyli tzw. składnia tematyczno-rematyczna (Mathesius, Daneš, Sgall i in.). Na gruncie polskim testowali ją m.in. Stanisław Gajda (Gajda, 1982) i Dorota Szumska (Szumska, 1996), pokazując różne konfiguracje modelu T-R w tekście i ich funkcje stylo- i tekstotwórcze (spójność, progresja, akcentowanie i/lub wygaszanie linii tematycznych itp.)[8].

Kolejne inspiracje płynęły ze strony pragmalingwistyki (teoria aktów mowy, teorie implikatur i reguł konwersacyjnych) i szeroko dziś rozumianej tekstologii, w początkach inspirowanej również przez składnię i semantykę generatywną (por. próby tworzenia gramatyk tekstu, poetyk generatywnych czy generatywnych modeli makroderywacji – m.in. klasyczne już prace Proppa, van Dijka, de Baugrande'a, Dresslera, Hallidaya czy rosyjskich badaczy, m.in. Moskalskej czy Zołotowej). Bujny rozwój interdyscyplinarnych badań nad komunikacją okazał się inspirujący dla lingwistycznych koncepcji opisu struktury tekstu/dyskursu, także w Polsce (zob. Miczka, 2002; Witosz, 2013) czy dla tzw. *gramatyk komunikacyjnych* (np. propozycje Awdiejew & Habrajska, 2004). Wykorzystywano je rozmaicie także w diachronicznie zorientowanych badaniach nad stałością/zmiennością gatunków mowy/tekstu[9].

Nie trzeba więc dodawać, że polska stylistyka od lat rozmaicie adaptuje wszystkie te teoretyczne „nowinki". Nadal jednak odczuwa się brak nowoczesnego, sprawnego narzędzia analizy składniowej, które – uwzględniając nowsze nurty, ich propozycje i ustalenia – pozwalałoby w pełni ukazać „składnię w ruchu" i jej

---

[7] Np. Kniagininowa, 1970 (gat. prasowe); Pisarkowa, 1975 (rozmowa telefoniczna); teksty literackie – np. Witosz, 1988; Ruszkowski, 1998; Ostaszewska, 2005; odmiana naukowa i popularnonaukowa – Mikołajczak, 1990; Starzec, 1999 i in. Składniowe środki i typy składni stylistycznej omawiają autorzy podręczników stylistyki – zob. Kurkowska & Skorupka, 1959; i retoryki – np. Ziomek, 1990.

[8] Zob. Gajda, 1982; Szumska, 1996; teorię aktów mowy wykorzystała K. Skowronek (Skowronek, 1993) w badaniu języka reklam; procedurę kanonizacji zdań tekstowych według I. O. Moskalskiej wykorzystałam w swej pracy *Nominalizacje w języku i w tekstach* (Jędrzejko, 1993).

[9] Zob. serię prac zbiorowych pt. *Gatunki mowy i ich ewolucja* (t. I–V) pod red. D. Ostaszewskiej (Ostaszewska, 2000–2015) czy *Style konwersacyjne* pod red. B. Witosz (Witosz, 2006), przygotowane w ramach tematów badawczych prowadzonych w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Śląskiego.

rolę jako wyznacznika przemian stylu różnych odmian czy gatunków w dłuższym okresie – zwłaszcza w perspektywie porównawczej. Dziś można wprawdzie polemizować z opinią Stanisława Gajdy, który u progu nowego millenium pisał:

> Wydawałoby się, że rozwój nauk o języku od zainteresowania abstrakcyjnym systemem (strukturalizm) do komunikowania się ludzi z pomocą tekstów w określonych warunkach kontekstowych powinien służyć rozwojowi stylistyki, że mogłaby się ona spełniać rolę integracyjną w stosunku do sfragmentaryzowanej, „rozkawałkowanej" wiedzy o języku. Tak się jednak nie dzieje. Trzeba wyraźnie stwierdzić, że nie istnieje ogólnie akceptowana koncepcja stylistyki […] (Gajda 2001, s 176).

Wszak w tym samym roku Bożena Witosz pisała, że:

> Stylistyka wykracza dziś zdecydowanie poza obszar tradycyjnie jej wyznaczany – z obrzeży lingwistyki i językoznawstwa przemieszcza się w kierunku centrum współczesnego językoznawstwa […] jako gałąź interdyscyplinarna i integralna, łącząca wiele subdyscyplin współczesnej lingwistyki […] (Witosz, 2001, s. 9).

Istotnie, stylistyka znacznie rozbudowała swoje instrumentarium, wchłaniając różne idee (strukturalne, generatywne, kognitywne, kulturowe, pragmatyczne, socjolingwistyczne, tekstologiczne/teoriodyskursywne). Nadal jednak aktualny zdaje się postulat konstruowania *gramatyki stylistycznej*, a w jej obrębie – stylistycznie zorientowanej i funkcjonalnie zinterpretowanej składni. Niekwestionowane dokonania syntaktologii w odniesieniu do potencjału *langue* nie przełożyły się bowiem na wypracowanie spójnej koncepcji *składni stylistycznej*. Teoretyczne modele składni systemowej, ewoluujące w różnych kierunkach (*składnia formalna*, *semantyczna*, *funkcjonalna*), także składnia w ujęciu gramatyk kognitywnych czy tzw. gramatyk komunikacyjnych sprawdzają się w opisach zdania jako podstawowego budulca tekstu, ale z trudem (lub wcale nie) dają się stosować do opisu składniowej aranżacji złożonych makroznaków, reprezentujących różne gatunki *parole*. Szczególnie bezradne są wtedy, gdy próbuje się uchwycić zmiany składniowych strategii tekstotwórczych w dłuższym okresie czy porównać pod tym względem teksty danej odmiany/gatunku w różnych okresach i/lub językach[10].

Także koncepcje tekstologiczne (van Dijka, Hallidaya, Hasana, Petofiego, Lundquista, Adama i.in.), w różnym zakresie wykorzystywane i w polskich badaniach tekstów, choć ważne dla poznania złożonych czynników determinujących

[10] O niedostatku takich narzędzi przekonałam się „na własnej skórze", próbując ukazać stałość/zmienność strategii tekstotwórczych na przestrzeni XX wieku (publicystyka prasowa, kazania, reklama, czaty i blogi) w kontekście pytania o składniowe sygnały zmian w praktykach komunikacyjnych w tym okresie (Jędrzejko, 2005).

ich strukturowanie niezupełnie nadają się do analizy stylistyczno-składniowej, zwłaszcza w ujęciu diachroniczno-porównawczym. Nadal więc badacz stawiający pytania o stylistyczny wymiar składni jako ważnego (choć nie jedynego) wskaźnika przeobrażeń stylowo-komunikacyjnych ma do dyspozycji jedynie metodę, jaką przed półwieczem wskazał Zenon Klemensiewicz. Wszelako forma zdań tekstowych (ich gramatyczne typy, długość, wewnętrzna struktura itp.) to tylko „wstęp" do składniowej charakterystyki stylu. *Składnia stylistyczna* powinna też określić stylotwórczą wartość poszczególnych modeli systemowych (podstawowych i derywowanych) oraz zinterpretować ich funkcje komunikacyjne w danym typie tekstów, uwzględniając akcentowaną dziś orientację na pragmatyczne, kontekstowe i kulturowo-kognitywne uwarunkowania dyskursów, w oparciu o założoną siatkę zinterpretowanych kategorii systemowych (zdania, jego składników i wariantów realizacyjnych: struktury rozwinięte i zredukowane, modalizowane, nominalizowane, pasywne itd., rozmaicie adaptowane do potrzeb konkretnego tekstu / typu tekstów) z uwzględnieniem kategorii tekstologicznych. Byłaby wtedy dopełnieniem teoretycznych modeli *składni systemowej*[11], pozwalając na pełniejszą charakterystykę tekstów poszczególnych rodzajów czy gatunków oraz porównywanie strategii ich „składania" w różnych okresach, krajach, kulturach.

Nie ma tu miejsca na rozwinięcie tej problematyki czy omówienie konkretnych propozycji. Spróbuję jedynie wskazać kilka kwestii, które zdają się istotne dla myślenia o teoretycznym modelu *składni stylistycznej*, uwzględniając ważniejsze cechy „paradygmatu postrukturalnego":

1. ze wskazywanym wielokrotnie przesunięciem punktu ciężkości z *systemu* na *tekst* i style komunikacyjne wiąże się „ukontekstowienie" składni. Oznacza to, że jej potencjał systemowy musi być rozważany w ścisłym związku zarówno ze specyfiką tekstu o określonej przynależności genologicznej (odmiana, gatunek, typ), jak i z sytuacją („kontekst życiowy"), w której wypowiedź powstaje i funkcjonuje, z jej tematyką, „aktorami", konwencjami itd.[12]. Kategorie i modele składni systemowej już na poziomie *langue* są w pewien sposób „nasemantyzowane", ale ich walor stylistyczny ujawnia dopiero sposób ich użycia w tekście, gdzie są rozmaicie aktualizowane (rozwijane, kondensowane, redukowane, przekształcane,

[11] Zwykle wskazuje się 3 aspekty/poziomy opisu składniowego: semantyczny (składnia predykatowo-argumentowa), formalny (strukturalizacja SP-A) i składnię szyku (aktualne rozczłonlowanie, ST-R); o różnoaspektowych interpretacjach zdania (zob. Kiklewicz, 2004, zwłaszcza R. 1, ss. 14–41).

[12] Postulat równoczesnego uwzględniania wielu wymiarów języka określa się jako *integracjonizm* czy *holizm*. Wymaga to jednak sprawnego, zintegrowanego instrumentarium badawczego – także, a może szczególnie w sferze badań stylistycznych aspektów składni w tekście.

dzielone/rozrywane, łączone, zanurzane itd.). Sposób składniowego ukształtowania wypowiedzi sam w sobie ma wartość stylistyczną, wspomagając środki z innych poziomów. Jednak oczywiście o stylu współdecyduje nie tylko forma wypowiedzeń, charakter czy proporcje struktur (zdaniowych i niezdaniowych), ale też ich miejsce w tekście, modalizacja, czynniki delimitacyjne i spójnościowe itp., determinujące struktury mikro- i makroskładniowe (opis, narracja, komentarz, dialog), także członowanie tematyczne (m.in akapity). Składniowe modele „alternatywne" i ich układy pozwalają różnie organizować treść, ale też podświetlać jej różne aspekty – por. różnice stylistyczne i komunikacyjne między zdaniem prostym i wielokrotnie złożonym, werbalnym i niewerbalnym, pełnym i urwanym itp., różnice między modalnością oznajmień, pytań czy apeli (uwzględniając ich różne illokucje); także różnice między predykacją syntetyczną i analityczną/peryfrastyczną, itp. Jest rzeczą znaną, że syntaktyczne derywaty modeli podstawowych, ich warianty i kombinacje uruchamiają różne dodatkowe sensy, modyfikując treść i funkcje wypowiedzi jako całości. *Składnia stylistyczna* powinna więc zdać sprawę z ich komunikacyjnego potencjału.

Interesujący trop wskazuje tu Aleksander Wilkoń (Wilkoń, 2002), który proponuje funkcjonalno-komunikacyjną typologię zdań tekstowych, wyróżniając np. zdania *narracyjne*, *opisowe*, *komentująco-dywagacyjne*, *narracyjno-komentujące*, *ekspresywne*, *woluntarne*, *metatekstowe* itd. Wyróżnia też zdania bez ukrytych intencji, z jawną illokucją, oraz komunikujące nie wprost (paraboliczne, zaszyfrowane); proponuje też odróżniać zdania obciążone funkcjonalnie („główne" – jako nośniki tematyczne) oraz zdania „pomocnicze", rozwijające treść; a także zdania uogólniające (integrujące informacje) i wyszczególniające (konkretyzujące) itp. Propozycja autora ma charakter wstępny, wydaje się jednak warta rozważenia z perspektywy budowania (przyszłej) *składni stylistycznej*.

2. Postulat rezygnacji z ostrych demarkacji (*system: tekst*; *semantyka: gramatyka: pragmatyka*; *synchronia: diachronia* itd.) na rzecz „płynnych przejść" dla *gramatyki stylistycznej* oznacza potrzebę powiązania kategorii *składni systemowej* i *składni retorycznej*, a także ich związanie z kategoriami *gramatyki tekstu*. Trzeba też uwzględnić parametr czasu i okoliczności powstania tekstu jako czynnik determinujący zarówno reguły systemowe, jak i normy i konwencje stylistyczne w danym okresie (zob. Wierzbicka, 1966; Wyderka, 1990). Przeszłość języka – kształtowane przez wieki kategorie składni gramatycznej (relatywnie trwałe) oraz konwencje i wzorce stylowo-gatunkowe (dominujące w danej epoce) – współdeterminują też współczesne style mówienia, sposób budowania (i odbioru) tekstów, także ich ocenę w terminach poprawności czy fortunności komunikacyjnej.

3. Z postulatem ujmowania zjawisk w terminach płynnego *continuum* wiąże się też zainteresowanie faktami o niejasnej przynależności kategorialnej czy typologicznej. W stylistycznej refleksji teoretycznej i w analizach dyskursów przejawia się to m.in. w ujmowaniu zjawisk języka i tekstu w terminach kategorii otwartych, prototypowych, gradacyjnych czy skalarnych. Jest to istotna zmiana, ważna dla myślenia o składni w jej tekstowych realizacjach[13]. Zasada *pokrewieństwa rodzinnego* jest tu szczególnie atrakcyjna, zarówno dla sposobu myślenia o „zdaniu tekstowym", jak i dla charakterystyki genologicznej tekstu i jego składników (m.in. „form podawczych"). Korzystniejsze poznawczo zdaje się założenie, że system języka modeluje abstrakcyjne *wzorce* (modele zdania, gatunki mowy), wyznaczające pole różnych tekstowych reprezentacji jako mniej lub bardziej „prototypowych" wariantów realizacyjnych. W tym ujęciu kategorie języka i tekstu z założenia mają charakter nieostry, mają też swoje centra i peryferia, na których mieszczą się różne formy „zmącone", interpretowane w terminach wariancji, modyfikacji, transgresji itp. W terminach kategorii gradacyjnych można też ujmować rozmaite tekstowe reprezentacje kategorii *zdania* (pełne lub zredukowane, urwane, werbalne i niewerbalne, różnie modalizowane itd.). *Składnia stylistyczna* powinna wypracować taką siatkę kategorii oraz ich typowych (prymarnych i wtórnych) funkcji komunikatywnych/tekstowych (por. zdania tematyczne vs metatekstowe).

4. Podkreślane w nurtach poststrukturalnych związki języka z myśleniem, z historią, kulturą i społeczeństwem (czego zresztą strukturalizm nie negował) także inspirują sposób badań stylistycznych – por. stylistyka etno- i interkulturowa, genderowa, interakcyjna itd. Dla idei gramatyki stylistycznej oznacza to, że składnia to nie tyle (i nie tylko) „urządzenie do generowania" zdań i fraz (według gramatycznych reguł selekcji i subkategoryzacji) czy ich łączenia w *zdania złożone*, ale przede wszystkim sfera dynamicznie zmiennych wyborów formy mówienia „o tym samym nie tak samo" – m.in. ze względu na cały kontekst komunikacyjny, typ nadawcy/odbiorcy i jego cechy socjolingwistyczne (wiek, płeć, przynależność do określonego kręgu kulturowego, wyznawana ideologia itp.), temat, gatunek, cel itd.[14]. Trzeba zgodzić się z opinią, że:

---

[13] Jak wiadomo, kwalifikacja jednostek budowy tekstów w konkretnym akcie komunikacji czasem nastręcza trudności ze względu na rozmaitość realizacji modeli podstawowych, nieoczywistość sygnałów samodzielności, pewna swoboda łączenia i członowania zdań modelowych – kwestie dobrze znane badaczom składni tekstu, zwłaszcza mówionego, lub imitującego bezpośredni kontakt z odbiorcą nie mówiąc o poezji, wieloznaczności sygnałów delimitacji czy wewnętrznych stosunków syntaktycznych w przypadku kondensatów itp. (zwłaszcza w poezji czy w prozie tzw. eksperymentalnej). To każe z dużą ostrożnością podchodzić do metod statystycznych w opisie składni tekstów, choć nadal jest to uprawniony i często stosowany sposób ich charakterystyki stylistyczno-składniowej.

[14] Warto też przyjrzeć się składni z perspektywy pokoleniowej (m.in. dyskursy młodzieżowe w Internecie – zob. uwagi w Jędrzejko, 2005 (rozdz. 4)).

> funkcja stylistyczna (metakomunikacyjna) wskazuje, że w formie, strukturze i znaczeniu struktur językowych znajdują wyraz rozmaite typy zachowania komunikacyjnego, a także szerokie spektrum grup społecznych […]. Zdanie posiada znaczenie tej funkcji, jeśli jest nacechowane pod względem zewnętrznych okoliczności komunikacyjnych […] (Kiklewicz, 2004, s. 252).

Forma wypowiedzi tekstowych może mieć/ma swoiste piętno socjo- czy etnostylowe, różne ze względu na kulturowe kody dyskursywne w danej wspólnocie komunikatywnej oraz na okoliczności interakcji, w jakiej tekst powstaje i funkcjonuje. *Użyte* struktury syntaktyczne i sposób ich tekstowej adaptacji, zapewniające interpretowalność komunikatu *to* efekt indywidualnych wyborów, ale też określonych „przymusów" – gramatycznych, semantycznych i pragmakomunikacyjnych ze względu na cały kontekst socjokulturowy, kompetencje uczestników, relacje nadawczo-odbiorcze, cel, medium. Składniowe strategie są podporządkowane tym wszystkim czynnikom; zanurzone w kulturze – naznaczają tekst i kreowany w nim *obraz świata* (obiektów i zjawisk pewien sposób konceptualizowanych i aksjologizowanych) swoistym piętnem czasu i miejsca. Analiza tych wszystkich, nie tylko formalnych, aspektów składniowej strategii tekstotwórczej może być wtedy także jednym z sygnałów kondycji kultury, języka i społeczeństwa swego czasu. Oczywiście nie wszystkie te czynniki są sygnalizowane w planie składniowym tekstu, ale konieczność ich uwzględnienia w stylistycznej analizie wymusza wyjście poza granice *składni systemowej*.

5. Instrumentarium lingwistyki wzbogaciła też m.in. kognitywna teoria metafory i metaforycznych schematów pojęciowych. Przypomnijmy, że metafora, w kognitywizmie uznana za ważny mechanizm konceptualizacji i ujęzykowienia doświadczeń poznawczych oraz obrazowego kodowania informacji, była wyłączona z obszaru badań składniowych (zwłaszcza w generatywizmie) – natomiast zawsze była istotna dla stylistyki. Stylistyczna rola zdań metaforycznych nie wymaga dowodzenia – znajdziemy je we wszystkich sferach komunikacji, nie tylko artystycznej. Także orzeczenia peryfrastyczne, metaforyczne przydawki itd. – wzmacniają różne funkcje tekstu, przy tym poszczególne odmiany dyskursów różnią się zarówno stopniem, jak i zakresem ich użycia i rodzajem metaforyki. Autorzy wykorzystują tu rozmaite schematy metafor pojęciowych, które mają oparcie w utrwalonych skryptach językowo-kulturowych (np. *POLITYKA to WALKA*; *EKONOMIA to RUCH*; *UCZUCIE to OGIEŃ* itp.). Składnia stylistyczna musi więc także uwzględniać „zdania metaforyczne" jako specjalny typ realizacji struktur treści.

Nie sposób w krótkim artykule wskazać wszystkich źródeł i efektów inspiracji współczesnej stylistyki (i nie taki był jego cel). Trzeba też podkreślić, że „nowe" spojrzenie na zakres, cel i przedmiot badań lingwostylistycznych nie

oznacza odrzucenia „starych", sprawdzonych narzędzi analizy – także w zakresie składni. Skłania jednak do ich rewizji i optymalizacji, co oznacza też powroty do problemów, postulatów i propozycji sygnalizowanych już wcześniej. Dotyczy to także *składni stylistycznej* i jej instrumentarium. Nowsze nurty, zorientowane na badanie sposobów *użycia* języka w całej przestrzeni dyskursywnej, niewątpliwie je wzbogaciły, nie zawsze jednak dają się łatwo stosować w opisie złożonych makroznaków, powstałych w różnych jej fragmentach czy okresach. Interdyscyplinarne modele *discours analysis* próbują jednak wiązać systemowe modele wypowiedzenia z czynnikami natury pragmatycznej. Z jednej strony odwołują się do socjokulturowych badań relacji między społecznym doświadczeniem a strukturą języka i formami dyskursu (np. Goffman, Achard, wcześniej Labov i in), z drugiej – do psycholingwistycznych koncepcji struktur wiedzy i operacji poznawczych oraz ich reprezentacji w umyśle (m.in. van Dijk, Kintsch, Lakoff, Johnson, Minsky i in). Korzystają z nich też także prace nad sztuczną inteligencją (np. Schank, Abelson, zdaniem których składnia – obok leksykonu – to główny element programowania komunikacji *człowiek–maszyna*).

Dla przyszłej *składni stylistycznej* inspirujący – choć nie wolny od kwestii dyskusyjnych – może być też kompleksowy projekt *zintegrowanej składni funkcjonalnej* Aleksandra Kiklewicza. Jak pisze autor, zaproponowany przezeń model: „pozwala na tworzenie zasadniczo nowej generacji lingwistycznego opisu zdania. *Novum* tego opisu polega m.in. na tym, że łączy on właściwości, które w poprzednich teoriach składni traktowano jako wzajemnie się wykluczające […]" (Kiklewicz, 2004, s. 272). Propozycja ta wykorzystuje dotychczasowy dorobek syntaktologiczny, próbując uwzględniać różne aspekty składni (semantyczne, pragmatyczne, psychologiczno-kognitywne) w powiązaniu z formą wypowiedzeń i typem tekstu; uwzględnia też efekty prototypowe i dyfuzyjne, a także metaforyczne modele konceptualizacji.

Jak więc widać, pojęcie *składni* uzyskuje dziś szerszy wymiar. Obejmuje nie tylko gramatyczne reguły budowy „zdań lingwistycznych", ale też czynniki pragmakomunikacyjne, determinujące wybory i strategie „składania" zdań/wypowiedzeń w złożony tekst – komunikat, dyskurs. Takie rozumienie składni wydaje się ważne dla postulowanej *składni stylistycznej*, bo pozwoliłoby usystematyzować opis stylistyczno-składniowy i dało pełniejszy obraz wykorzystania potencjału składni *langue* w różnych formach komunikacji. Wprawdzie wymodelowanie takiego opisu stylu jest trudne z wielu powodów, niemniej dziś wydaje się oczywiste, że tradycyjny sposób składniowo-stylistycznej charakterystyki tekstów, choć nadal ważny, jest już niewystarczający. Spojrzenie na tekst/dyskurs z dzisiejszej perspektywy każe bowiem uwzględniać wielość i złożoność czynników

determinujących wybory środków budowy i aranżacji tekstu, także składniowych. Oczywiście o stylu decyduje wiele czynników, z różnych poziomów tekstu, ale składnia, oferując różne sposoby strukturowania treści, zdaje się mieć tu rolę szczególną. Wypracowanie spójnego teoretycznego modelu *składni stylistycznej*, który uwzględniałby owe czynniki wydaje się wtedy jednym z wyzwań stojących przed lingwistyką XXI wieku.

BIBLIOGRAFIA

Awdiejew, A., & Habrajska, G. (2004). *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej* (T. 1). Oficyna Wydawnicza „Leksem".

Duszak, A. (2002). Dokąd zmierza t. zw. lingwistyka tekstu? W Z. Krążyńska & Z. Zagórski (Red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* (T. 9, ss. 29–37). Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Gajda, S. (1982). *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Gajda, S. (1998). Językoznawstwo na rozdrożu. W E. Jędrzejko (Red.), *Nowe czasy, nowe języki, stare i nowe problemy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Gajda, S. (2001). Stylistyka funkcjonalna, stylistyka pragmatyczna, stylistyka kognitywna… W B. Witosz (Red.), *Stylistyka a pragmatyka* (ss. 15–22). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Jędrzejko, E. (1993). *Nominalizacje w systemie i w tekstach współczesnej polszczyzny*. Uniwersytet Śląski.

Jędrzejko, E. (2005). *Składnia – style – teksty: Składniowe aspekty przemian i zróżnicowania polszczyzny XX wieku*. Wydawnictwo GNOME.

Jędrzejko, E. (2016). Zmiany paradygmatów lingwistycznych a sposoby myślenia o składni: W stronę nowych wyzwań. W H. Fontański & J. Lubocha-Kruglik (Red.), *Gramatyka a tekst* (T. 5). Oficyna Wydawnicza Wacław Walasek.

Kiklewicz, A. (2004). *Podstawy składni funkcjonalnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Kiklewicz, A., & Dębowski, J. (Red.). (2008). *Język poza granicami języka: Teoria i metodologia współczesnych nauk o języku*. Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Klemensiewicz, Z. (1982). Problematyka składniowej interpretacji stylu (przedruk z 1959). W Z. Klemensiewicz, *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa* (ss. 433–496). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kniagininowa, M. (1970). Właściwości stylistyczno-składniowe wiadomości, komentarza i reportażu: Szkic porównawczy. *Zeszyty Prasoznawcze*, *1970*(44(11)), 27–40.

Kurkowska, H., & Skorupka, S. (1959). *Stylistyka polska*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Miczka, E. (2002). *Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Mikołajczak, S. (1990). *Składnia tekstów naukowych: Dyscypliny humanistyczne*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Ostaszewska, D. (Red.). (2000–2015). *Gatunki mowy i ich ewolucja* (T. 1–5). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Ostaszewska, D. (2005). *Przeobrażenia składni jako wyznacznik tendencji nowatorskich w prozie artystycznej drugiej połowy XX wieku*. Wydawnictwo GNOME.

Pisarkowa, K. (1975). *Składnia rozmowy telefonicznej*. Wydawnictwo Ossolineum.

Ruszkowski, M. (1998). *Główne tendencje syntaktyczne w polskiej prozie artystycznej XX-lecia międzywojennego*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.

Skowronek, K. (1993). *Reklama: Studium pragmalingwistyczne*. Wydawnictwo Ossolineum.

Skubalanka, T. (1991). *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Sławkowa, E. (Red.). (2000). *Kategorie pragmatyczne w tekście literackim*. Wydawnictwo „Innowacje".

Starzec, A. (1999). *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Stelmaszczyk, P. (Red.). (2006). *Metodologie językoznawstwa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Szumska, D. (1996). *Bez rematu: Metodologia opisu organizacji tematycznej tekstu w ujęciu konfrontatywnym*. Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Wierzbicka, A. (1966). *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego renesansu*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Wilkoń, A. (2002). *Spójność i struktura tekstu: Wstęp do lingwistyki tekstu*. Universitas.

Witosz, B. (1988). *Cechy strukturalno-składniowe monologu wypowiedzianego: Na przykładzie literatury polskiej*. Uniwersytet Śląski.

Witosz, B. (2001). Wprowadzenie. W B. Witosz (Red.), Stylistyka a pragmatyka (s. 9). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Witosz, B. (Red.). (2006). *Style konwersacyjne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Witosz, B. (2009). *Dyskurs i stylistyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Wyderka, B. (1990). *Cechy składniowo-stylistyczne XVII-wiecznej prozy publicystycznej: Piśmiennictwo śląskie na tle ogólnopolskim*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich.

Ziomek, J. (1990). *Retoryka opisowa*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Jeszcze o badaniu stylistycznych aspektów składni w kontekście współczesnych przemian lingwistyki

Abstrakt

Artykuł ma na celu podkreślenie potrzeby powrotu uczonych do idei wypracowania spójnej teorii gramatyki stylistycznej, koncepcji postulowanej dawno temu przez wielu językoznawców, którzy przewidzieli możliwości, jakie taka teoria mogłaby otworzyć. Przywołując niektóre z ważniejszych czynników determinujących charakter dzisiejszego językoznawstwa, artykuł przedstawia przegląd głównych kierunków badań nad stylotwórczymi funkcjami składni w tekstach reprezentujących różne typy i gatunki. Wskazuje również najbardziej kluczowe źródła inspiracji dla badań. Istniejące prace (zarówno teoretyczne, jak i analityczne) stanowią solidne fundamenty, na których można by zbudować nowoczesną teorię składni stylistycznej.

Słowa kluczowe: lingwistyka; stylistyka; składnia; stylotwórcze aspekty składni; gramatyka stylistyczna

Further Reflections on the Stylistic Aspects of Syntax in the Context of Contemporary Developments in Linguistics

Abstract

This article aims to emphasise the need for scholars to return to the idea of developing a coherent theory of stylistic grammar, a concept postulated long ago by numerous linguists who anticipated the possibilities that such a theory could potentially open. Recalling some of the more important factors determining the nature of today's linguistics, the study presents an overview of the major directions in research on the style-generating functions of syntax in texts representing various types and genres. It also indicates the key sources of inspiration for such studies. Existing works (both theoretical and analytical) provide solid foundations for attempts to develop a modern theory of stylistic syntax, a theory capable of accounting for a wide variety of dimensions of text/discourse.

Keywords: linguistics; stylistics; syntax; style-generating functions of syntax; stylistic grammar theory

Elżbieta Kaczmarska
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
E-mail: e.h.kaczmarska@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8838-1404

INTERCORP I TREQ JAKO NARZĘDZIA UŁATWIAJĄCE WYSZUKIWANIE EKWIWALENTÓW

Niemożność oddania w języku docelowym dokładnie tego samego, co wyrażone jest w języku wyjściowym, często wiąże się z wieloznacznością i problemem precyzyjnego zrozumienia przekładanej jednostki (Kaczmarska, 2019; Kaczmarska & Rosen, 2014a). Szczególnie kłopotliwymi w tym kontekście jawią się czasowniki dotyczące różnych stanów psychicznych czy emocjonalnych, które już same w sobie mogą być źródłem niejasności i nieporozumień (Kaczmarska, 2016, 2019). Czasowniki te sprawiają wiele trudności przy przekładzie; często nie jest jasne, jak je przełożyć i nie mniej często pada pytanie, co właściwie znaczą. Jednostki te są na ogół wieloznaczne i poszukując ekwiwalentów, napotyka się całe ich łańcuchy, nie można jednak znaleźć jednego konkretnego, który by w pełni oddawał znaczenie, styl, treść oryginału (Lewandowska-Tomaszczyk, 1984, 2013). W związku z tym część treści zostaje utracona w przekładzie; tłumaczenie jest uboższe i w efekcie miewa zmodyfikowane znaczenie. Pomocą powinny służyć w tym miejscu słowniki, jednakże słowniki klasyczne (papierowe) ze względu na swoją objętość nie mogą zawrzeć wszystkich znaczeń wyrazów wieloznacznych wraz z kontekstami i przykładami, a te byłyby w takich przypadkach konieczne. Pomocne mogą być narzędzia do ujednoznaczniania znaczeń; dla języka polskiego – WoSeDon[1] czy Słowosieć[2]. W przyszłości obydwa

---

[1] WoSeDon to narzędzie przeznaczone do ujednoznaczniania znaczeń słów (ang. *Word Sense Disambiguation*). Zostało zaprojektowane dla języka polskiego, jednak po odpowiedniej zmianie tagsetu, możliwe byłoby działanie również na innych językach. Głównym algorytmem wykorzystanym w tym narzędziu, który został zaimplementowany do rozstrzygania niejednoznaczności, jest PageRank. WoSeDon zawiera różne modyfikacje tego algorytmu oraz umożliwia manipulacje wieloma parametrami, które mają wpływ na jakość ujednoznaczniania znaczeń leksykalnych (Janz i in., 2018; Kaczmarska, 2019; Kędzia i in., 2016).

[2] Słowosieć (z ang. *wordnet*) to relacyjny słownik semantyczny, który odzwierciedla system leksykalny języka polskiego (Dziob & Piasecki, 2018; Maziarz i in., 2014; Piasecki i in., 2016). Pojedyncze znaczenia w Słowosieci połączone są wzajemnymi relacjami. Tak powstaje sieć, w której każdy wyraz jest zdefiniowany poprzez odniesienie do innych wyrazów, np. *zając* to zwierzę; *zając* stanowi całość, na którą składają się np. głowa, słuchy, skoki, omyk, trzeszcze, turzyca, natomiast jego wyrazami bliskoznacznymi są szarak, marczak, gach, defilator. Słowosieć to także bardzo ważny zasób, biorący

narzędzia mogłyby być wykorzystywane w procesie ujednoznaczniania znaczeń podczas badań dwujęzycznych (Kaczmarska, 2019). Obecnie rolę tę mogą spełniać częściowo korpusy równoległe; w przypadku badań i przekładów czesko-polskich pomocą może służyć korpus paralelny InterCorp[3] (Čermák & Rosen, 2012) i oparta na nim baza ekwiwalentów kontekstowych Treq[4]. Przy użyciu tych narzędzi[5] w niniejszym artykule analizowane są możliwości ujednoznacznienia znaczenia czasownika *mrzet* oraz znalezienia dla niego ekwiwalentu w języku polskim.

InterCorp

InterCorp[6] (Čermák & Rosen, 2012; Kaczmarska, 2019; Kaczmarska & Rosen, 2014b; Rosen, 2016; Rosen & Vavřín, 2014; Rosen i in., 2019) to akademicki i niekomercyjny projekt, który powstał w Pradze na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola. Jego celem jest wybudowanie obszernego równoległego korpusu synchronicznego, który zawierałby teksty z jak największej liczby języków[7]. InterCorp jest jednocześnie nazwą tego ciągle rozrastającego się synchronicznego korpusu paralelnego, obejmującego aktualnie 41 języków (stan na maj 2021 roku). InterCorp jako korpus jest też częścią Czeskiego Korpusu Narodowego[8].

InterCorp zawiera szereg jednobrzmiących tekstów, których „parą" jest zawsze tekst czeski (bądź jako oryginał, bądź jako tłumaczenie). Język czeski jest więc dla InterCorpu językiem kluczowym[9].

---

udział w komputerowym przetwarzaniu języka i badaniach nad sztuczną inteligencją, znajdującym m.in. zastosowanie w automatycznych tłumaczeniach Google Translate. Polska Słowosieć jest już największym *wordnetem* na świecie i nieustannie się rozrasta. Por. WordNet (Fellbaum, 1998; Miller 1995).

[3] InterCorp oferuje zestawy ekwiwalentów wraz z przykładami i (szerokimi) kontekstami.

[4] Treq automatycznie sporządza listę ekwiwalentów dla danego słowa.

[5] Podrozdziały poświęcone korpusowi InterCorp i bazie Treq powstały na podstawie monografii *Metody ustalania ekwiwalentów czasowników wyrażających stany emocjonalne w przekładzie czesko--polskim na materiale z korpusu równoległego InterCorp* (Kaczmarska, 2019).

[6] Źródło i dostęp: http://www.korpus.cz/intercorp/

[7] W pierwotnym założeniu miały to być wszystkie języki nauczane na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Karola w Pradze.

[8] www.korpus.cz

[9] Inaczej wygląda sytuacja w przypadku korpusu ParaSol, również wielojęzycznego korpusu równoległego: „W odróżnieniu od znacznie większego korpusu InterCorp w ParaSolu większą wagę przykłada się do reprezentacji i zrównoważenia jak największej liczby języków i żaden z tych języków nie jest podstawowy, tak jak podstawowy jest czeski w korpusie InterCorp, gdzie każdy tekst musi mieć czeską wersję" (Łaziński, 2014, s. 200). Por. Łaziński i in., 2012; von Waldenfels, 2012.

Korpus równoległy[10] służy między innymi jako źródło danych do badań teoretycznych, prac translatorskich, analiz gramatycznych i leksykograficznych, projektów dotyczących nauki języków obcych, aplikacji komputerowych, czy poszukiwań studenckich[11].

Opis korpusu InterCorp

Korpus InterCorp składa się z dwóch części – trzonu (tzw. *core*) i kolekcji (*collections*). Trzon stanowią przede wszystkim teksty beletrystyczne, ręcznie wiązane[12]. Oprócz nich korpus obejmuje również automatycznie opracowane teksty; są to widoczne w interfejsie wspomniane wcześniej kolekcje. Obecnie w ramach tych kolekcji udostępnione są artykuły publicystyczne, teksty ze stron Project Syndicate oraz Presseurop, akty prawne Unii Europejskiej z korpusu Acquis Communautaire, zapisy posiedzeń Parlamentu Europejskiego z lat 2007–2011 (z korpusu Europarl), bazy napisów dialogowych z serweru Open Subtitles, a także *Biblia*. Teksty w kolekcjach są wiązane automatycznie, dlatego w wyszukanych konkordancjach może pojawić się więcej zdań, które sobie nawzajem nie odpowiadają. Wszystkie teksty w InterCorpie mają zawsze wersję czeską (jako oryginał lub tłumaczenie); jak już wcześniej zostało wspomniane, język czeski jest dla InterCorpu językiem kluczowym (*pivot*), a czeska wersja jest wiązana z jedną lub wieloma wersjami innojęzycznymi.

Najnowszą edycją jest opublikowana w listopadzie 2020 roku wersja 13 InterCorpu[13], jednak badanie prezentowane w tym artykule bazowało na materiale z wersji 12, opublikowanej w grudniu 2019 roku. Całkowita objętość dostępnej części wersji 12 korpusu to w przybliżeniu 311 milionów słów w wyrównanych obcojęzycznych tekstach w trzonie i 1223 milionów słów w wyrównanych obcojęzycznych tekstach w kolekcjach (Rosen i in., 2019).

Zazwyczaj raz w roku publikowana jest nowa wersja InterCorpu. Z każdą nową wersją rośnie objętość tekstu, mogą pojawiać się nowe języki, zmiana anotacji

[10] Obszernie o różnych korpusach równoległych: Gruszczyńska & Leńko-Szymańska, 2016.

[11] O wykorzystywaniu korpusów równoległych między innymi również w: Cosma i in., 2016; Čermák & Nádvorníková, 2015; Čermáková i in., 2016; Ebeling & Ebeling, 2013; Hebal-Jezierska i in., 2016; Johansson, 2007; Kaczmarska & Rosen, 2013, 2014b; Lewandowska-Tomaszczyk, 2005. Warto zauważyć, iż możliwość wykorzystania przekładów literackich w pracach nad dwujęzycznym słownikiem walencyjnym została zauważona dużo wcześniej (Greń & Rytel-Kuc, 1991).

[12] Termin „wiązanie tekstów" (ang. *alignment*) za: Lewandowska-Tomaszczyk, 2005.

[13] Wcześniejsze wersje (począwszy od wersji 6) są jednak ciągle dostępne.

tekstów czy korekty dotyczące kolekcji[14]. W perspektywie InterCorp ma zawierać również teksty, które nie mają czeskiej wersji; jeszcze jednak nie wiadomo, kiedy to nastąpi. InterCorp straciłby wówczas swoją wyraźną orientację na język czeski (Kaczmarska, 2019; Kaczmarska & Rosen, 2014b).

Dostęp do tekstów

Obecnie InterCorp można przeszukiwać, używając dostępnego od stycznia 2014 roku interfejsu KonText; od kwietnia 2015 roku jest to jedyna wyszukiwarka Czeskiego Korpusu Narodowego (Hebal-Jezierska, 2014; Kaczmarska & Rosen, 2014b). Wcześniej wykorzystywane były również inne interfejsy: Park i NoSketch Engine (Kaczmarska & Rosen, 2014b).

Ikonka KonTextu widoczna jest po otworzeniu strony głównej korpusu (www.korpus.cz)[15]. Wykorzystanie wszystkich funkcji tej wyszukiwarki (i tym samym dostęp do tekstów) możliwe jest po darmowej rejestracji (https://www.korpus.cz/signup). Rejestrując się, użytkownik zyskuje dane dostępowe do wszystkich korpusów ČNK; KonText obsługuje bowiem zarówno korpusy jednojęzyczne, jak i równoległe (Hebal-Jezierska, 2014; Kaczmarska & Rosen, 2014b).

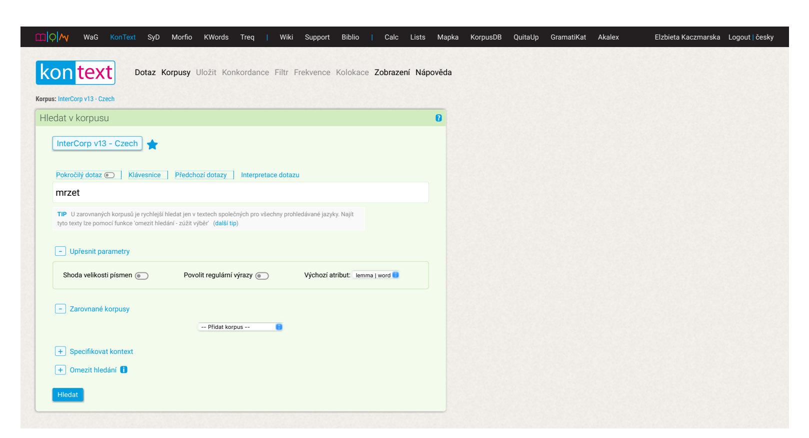

Ryc. 1 Interfejs wyszukiwarki KonText

---

[14] Niektóre teksty z korpusów Acquis Communautaire i Europarl były częściowo poprawione i wyselekcjonowane, dlatego mogą się różnić od oryginału formą i objętością. Zredukowana została także baza napisów dialogowych (Kaczmarska & Rosen, 2014b).

[15] KonText dostępny jest również bezpośrednio ze strony kontext.korpus.cz

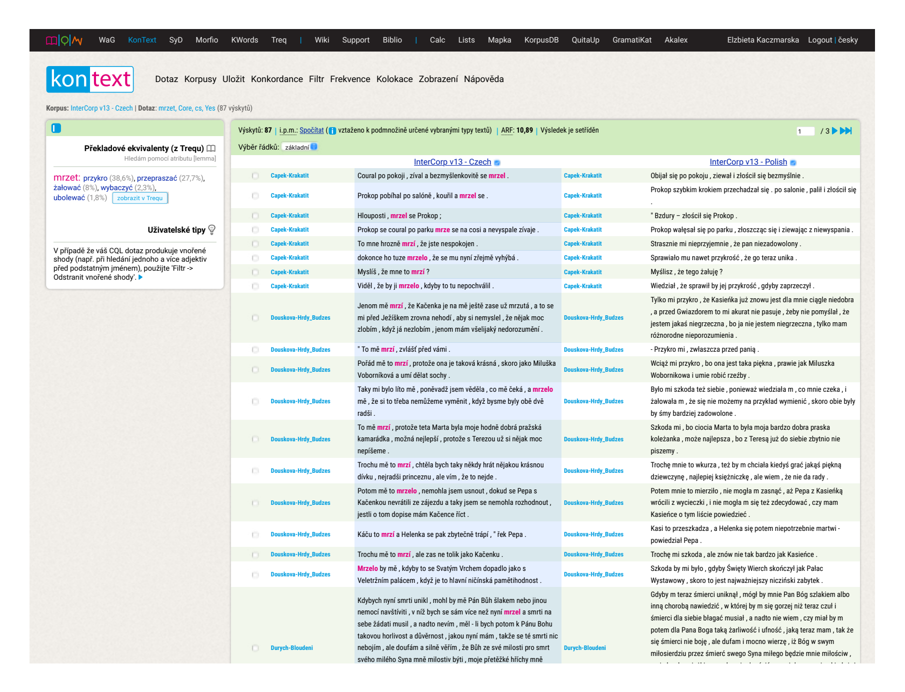

Ryc. 2. Interfejs wyszukiwarki KonText po wyszukaniu paralelnych konkordancji

Polsko-czeska i czesko-polska część InterCorpu

Materiał językowy wykorzystany w prezentowanym badaniu pochodzi przede wszystkim z czesko-polskiej i polsko-czeskiej InterCorpu (Bańczyk i in., 2019), z trzonu korpusu (*core*). Interfejs KonText umożliwia dodatkowe zawężenie wyszukiwania (kluczowe podczas badań nad przekładem) i tak podczas poszukiwań haseł polskich przeszukiwane mogą być wyłącznie teksty napisane w języku polskim i wiązane z tekstami w języku czeskim. Wytyczona w ten sposób część polsko-czeska zawiera 3 461 738 pozycji (w ramach trzonu korpusu, wersja 12 InterCorpu). Analogicznie poświadczenia czeskie wyszukiwane mogą być tylko w tekstach napisanych oryginalnie w języku czeskim i wiązanych z tekstami w języku

polskim[16]. Czesko-polska część zawiera 2 937 087 pozycji. Takie rozwiązanie nakłada jednak na użytkownika konieczność ustalania zawężeń za każdym razem podczas wyszukiwania poszczególnych haseł. Inną możliwością jest tworzenie subkorpusów (Kaczmarska & Rosen, 2014b).

Treq

Treq jest usługą automatycznego generowania słowników przekładowych na podstawie danych zebranych w korpusie równoległym InterCorp, dostępną ze strony Czeskiego Korpusu Narodowego – http://treq.korpus.cz (Rosen & Vavřín, 2015; Škrabal & Vavřín, 2017).

Pomysł automatycznego generowania listy ekwiwalentów zrodził się podczas ustalania polskiego ekwiwalentu czeskiego czasownika *zdát se* w latach 2012–2013 (Kaczmarska, 2012a, 2012b). Badanie ukazało, iż InterCorp oferuje kilkadziesiąt różnych odpowiedników tego czasownika; stwierdzenie tego było jednak możliwe dopiero po wyeksportowaniu wyników do dokumentu Excel, następnie manualnej analizie i ręcznym otagowaniu wszystkich poświadczeń, wreszcie posortowaniu, przefiltrowaniu i przeliczeniu wyników. Było to niezwykle praco- i czasochłonne, niemożliwym więc wydawało się powtórzenie całego procesu dla wszystkich interesujących autorkę czasowników. Jedynym rozwiązaniem, które się nasuwało, było zautomatyzowanie tego procesu. Autorka tego opracowania, wspólnie z dr. inż. Alexandrem Rosenem, podjęła próbę automatycznej ekstrakcji par ekwiwalentów z czesko-polskiego korpusu równoległego, wykorzystując narzędzie GIZA++[17]. Lista par utworzyła swoisty słownik wygenerowany metodą automatyczną[18]. Nie była

[16] Objętość przeszukiwanych tekstów możemy zawęzić poprzez doprecyzowanie, które metadane te teksty mają charakteryzować. Dzieje się to w momencie wpisywania zapytania (Kaczmarska & Rosen, 2014b).

[17] GIZA++ jest programem wolno dostępnym, wytworzonym w celu statystycznego przekładu maszynowego, który zawiera moduł wiązania segmentów na poziomie wyrazu (*word-to-word-alignment*) – http://www.statmt.org/moses/giza/GIZA++.html (Kaczmarska & Rosen, 2013; Och & Ney, 2003).

[18] W trakcie ekstrakcji wykorzystane zostały teksty z korpusu InterCorp (wersja 6). Uwzględniona została jedynie beletrystyka (bez rozróżnienia na czeskie, polskie czy obce oryginały) w tym teksty w języku czeskim: 11 885 milionów słów i teksty w języku polskim 11 860 milionów słów. Wiązanie segmentów (zdań) zostało ograniczone do 1:1; oznacza to, że były wykorzystane tylko segmenty wiązane 1:1, co zwiększyło wiarygodność wiązania na poziomie zdania i wyrazu. Metodą tą wyekstraktowano 8 651 milionów par lematów. Po złączeniu identycznych par (z zachowaniem informacji o ich liczbie) powstało 528 tysięcy haseł dwujęzycznych (Kaczmarska & Rosen, 2013). Podobną metodę wykorzy-

to jednak metoda idealna, gdyż wymagała zaawansowanych znajomości procedur informatycznych i ponownie zajmowała wiele czasu. Poza tym aktualizacja tegoż słownika wymagałaby powtórzenia całej procedury od początku (na nowych danych). Za idealne rozwiązanie autorka przyjęła możliwość generowania takiej listy wprost z korpusu. Pierwszy raz autorka wspomniała o tym podczas wykładu gościnnego w Czeskim Korpusie Narodowym 29 kwietnia 2014 roku. Pomysł zakładał, iż w trakcie wyszukiwania w InterCorpie dwujęzycznych konkordancji na ekranie z wynikami pojawi się okienko – tabelka ze wszystkimi dostępnymi w korpusie ekwiwalentami wraz z danymi o ich liczbie i udziale procentowym. W dyskusji wziął udział dr Michal Křen, który zaproponował utworzenie specjalnej aplikacji, która wykorzystywałaby wiązanie *word-to-word*. Dopiero wyniki wyszukiwań poprzez tę aplikację odsyłałyby do poświadczeń korpusowych. Tak narodził się pomysł stworzenia aplikacji nazwanej później Treq (Rosen & Vavřín, 2015; Škrabal & Vavřín, 2017).

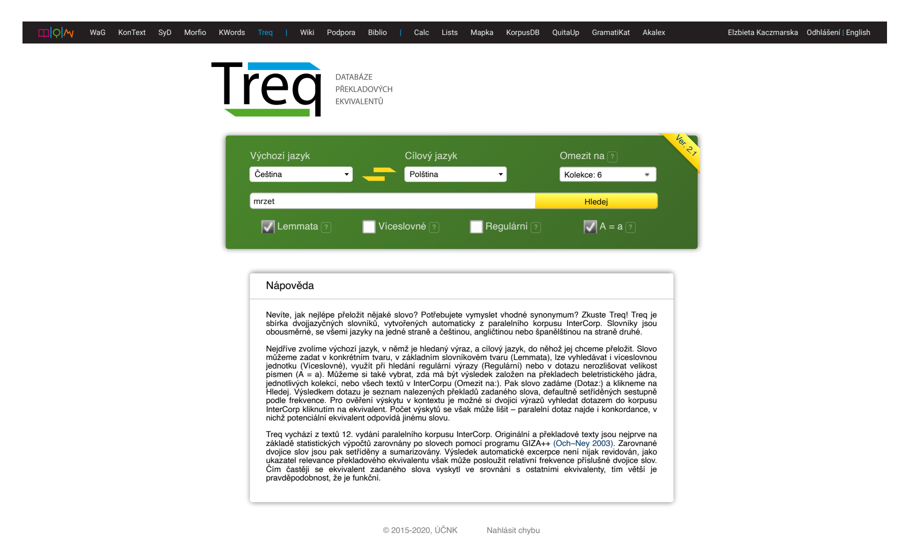

Ryc. 3. Treq – interfejs

stywał Karel Jirásek w swej pracy: *Využití paralelního korpusu InterCorp k získávání ekvivalentů pro chorvatsko-český slovník* (Jirásek, 2011).

Okienko z proponowanymi ekwiwalentami z Treq, pojawiające się po wyświetleniu wyników wyszukiwania w korpusie InterCorp poprzez KonText, zaczęło się pojawiać od wersji 10 InterCorpu; na ilustracji zaznaczone czerwonym kółkiem:

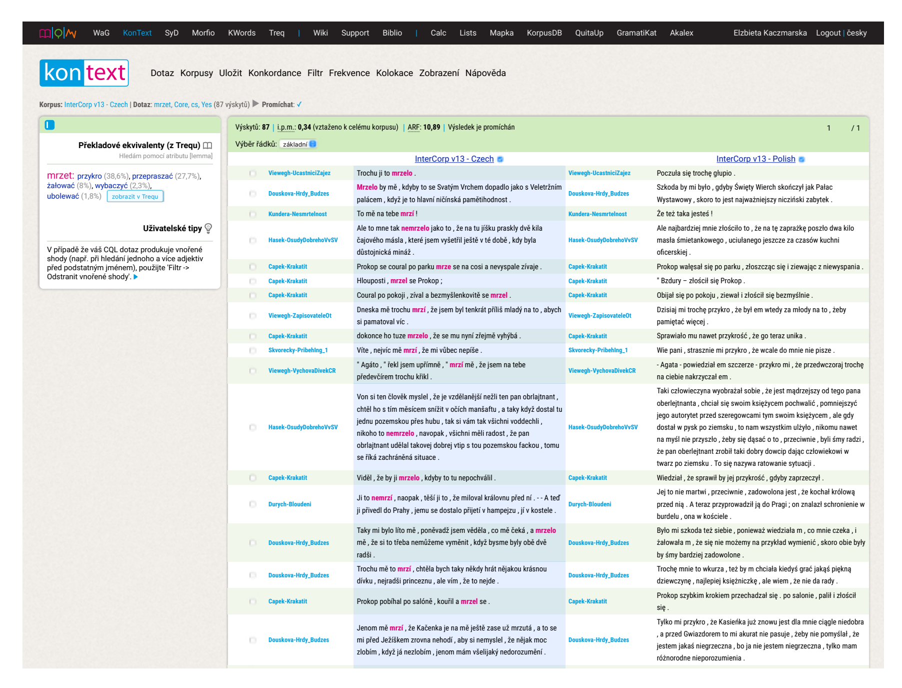

Ryc. 4. Okienko z ekwiwalentami z Treq pojawiające się w interfejsie KonText podczas wyświetlenia wyników wyszukiwania

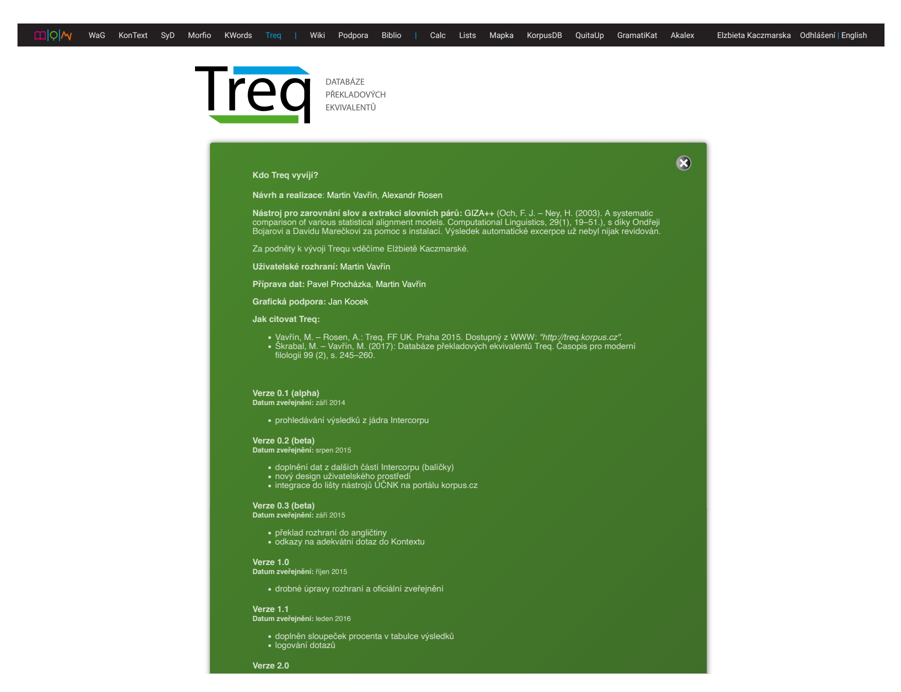

Ryc. 5. Treq – informacja bibliograficzna na stronie internetowej interfejsu

Treq jest narzędziem umożliwiającym generowanie list ekwiwalentów, w których jednym z języków musi być czeski, angielski albo hiszpański, a drugim – którykolwiemk dostępny w tekstach InterCorpu. Oznacza to, że możemy wygenerować np. listę serbskich ekwiwalentów czeskiego słowa i listę czeskich ekwiwalentów serbskiego słowa, ale język polski (podobnie jak wszystkie inne poza czeskim, angielskim i hiszpańskim) wystąpi w kombinacji wyłącznie z językiem angielskim, hiszpańskim i czeskim.

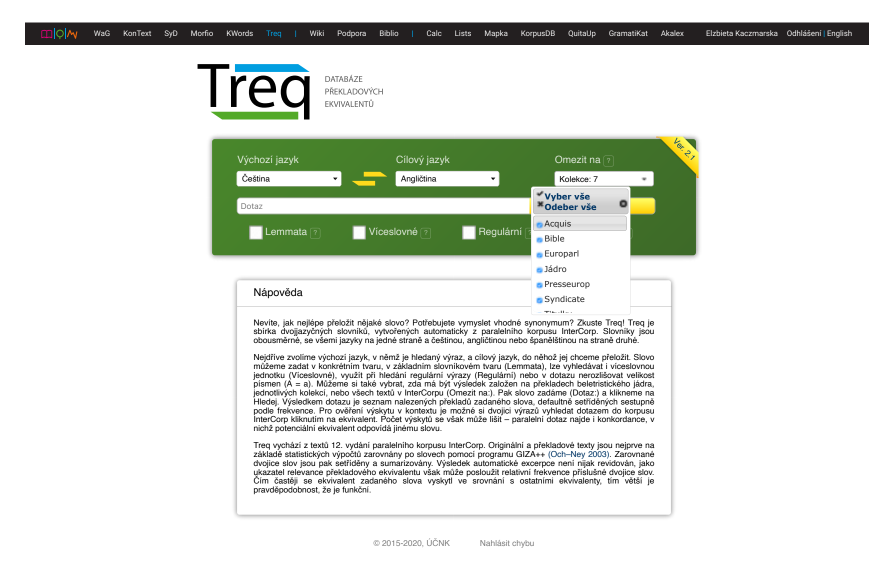

Ryc. 6. Treq – moduł wyszukiwania ekwiwalentów w języku czeskim

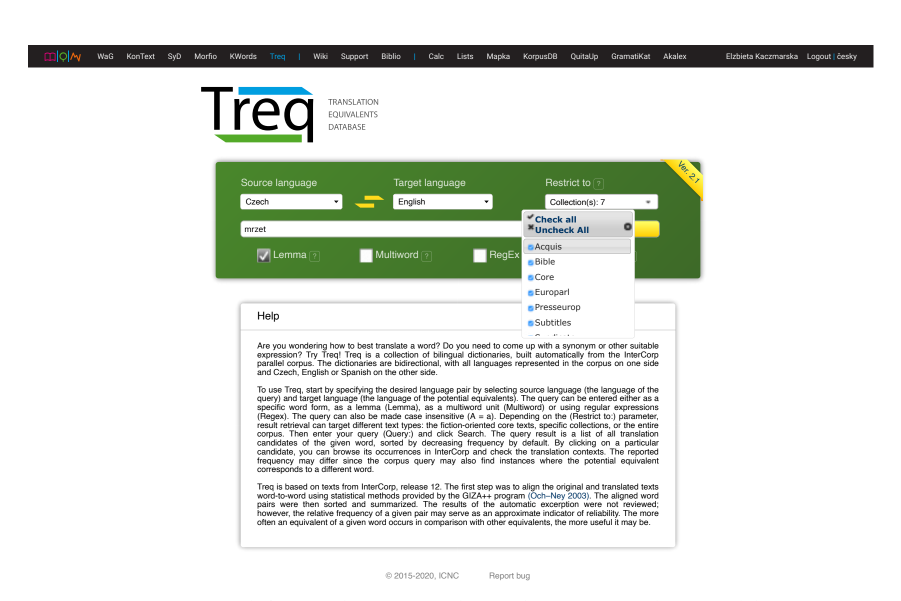

Ryc. 7. Treq – moduł wyszukiwania w ekwiwalentów w języku angielskim

Korzystając z tego serwisu, warto jednak wziąć pod uwagę, iż narzędzie to stosuje metodę automatyczną, a wśród odpowiedników mogą znaleźć się sporadycznie również antonimy czy przypadkowe wyrazy. Nie jest więc to typowy słownik, zawierający wyłącznie trafione ekwiwalenty (Kaczmarska, 2019; Kaczmarska & Rosen, 2013). Wykorzystując aplikację Treq, trzeba mieć również świadomość, iż poświadczenia w tym serwisie zliczane są z całego korpusu bez względu na język oryginału. Dużą zaletą jest natomiast automatyczna aktualizacja danych; Treq pobiera listę ekwiwalentów z najnowszej dostępnej wersji InterCorpu.

Próba znalezienia polskiego ekwiwalentu dla czeskiego czasownika *mrzet*

Czasownik *mrzet* w najpopularniejszym polskim słowniku czesko-polskim (Siatkowski & Basaj, 2002) ma kilka odpowiedników: *gniewać*, *złościć*, *mierzić*, *martwić*, *być przykro*, *nie podobać się*, *żałować*, *nudzić*. Klaster ekwiwalentów jest (jak na tradycyjny słownik) dość długi i łączy różne znaczenia. Większość znajduje swoje odniesienia w słowniku języka czeskiego (Havránek i in., 1989), który definiuje *mrzeti* jako: *nemile se dotýkat*, *vyvolávat něčí mrzutou náladu*, *litovat*, *nemít chuť*, *nemít náladu*, *nelíbit se*.

Ekwiwalenty ze słownika dwujęzycznego reprezentują szeroki wachlarz znaczeń; można sądzić, że właściwy odpowiednik może być wskazany dzięki kontekstowi, dlatego ekscerpowane są poświadczenia z InterCorpu. W korpusie równoległym znaleziono 79 przykładów czasownika *mrzet*[19] wraz z wiązanymi segmentami polskimi, w których pojawiło się 30 różnych odpowiedników wyszukiwanego czasownika; ekwiwalenty należą do kilku pól znaczeniowych, między innymi: przykrość [(*być*) *przykro*, *żal*, *wyrzuty sumienia*, *żałować*], smutek (*smucić się*), złość [(*być*) *zły*, *gniewać się*, *drażnić*, *irytować*)], nuda (*nudzić się*), wstyd (*wstydzić się*), niezadowolenie (*szkoda*, *dąsać się*, *przeszkadzać*, *narazić się na nieprzyjemności*), zmartwienie (*martwić się*). Dwa razy czasownik czeski został w tłumaczeniu pominięty (w tabeli – ominięcie).

Większość z polskich odpowiedników to pojedyncze lub podwójne trafienia (wśród nich również czasownik *mierzić*[20]); pojawiają się w polskich segmentach raz albo dwa razy. Dwa ekwiwalenty mają po trzy poświadczenia (*niezadowolony*, *szkoda*), jeden pojawia się w materiale cztery razy (*żałować*) i jeden – pięć razy [(*być*) *zły*].

[19] Przeszukiwane były wyłącznie teksty oryginalnie czeskie z trzonu wersji 12 korpusu InterCorp.

[20] Według *Dobrego słownika* czasownik *mierzić* ma wiele znaczeń – budzić wstręt; działać odpychająco; napawać odrazą; odstraszać; odstręczać; wywoływać obrzydzenie; wzbudzać niechęć; zniechęcać; zrażać. Dostęp: https://dobryslownik.pl/slowo/mierzi%C4%87/28273/

Tabela 1. Polskie ekwiwalenty czeskiego czasownika *mrzet* na podstawie czesko--polskiej części korpusu równoległego InterCorp

mrzet	**79**
przykro	30
być zły	5
żałować	4
niezadowolony	3
szkoda	3
drażnić	2
gniewać się	2
martwić	2
przeszkadzać	2
złościć	2
bieda	1
czuć się głupio	1
czuć się gorzej	1
dąsać się	1
irytować	1
mierzić	1
narazić się na nieprzyjemności	1
nie być miło	1
nie podobać się	1
nudzić się	1
wkurzać	1
wstydzić się	1
wyrzuty sumienia	1
zasmucać	1
zdenerwować	1
zmartwić się	1
zmartwiony	1
znudzić się	1
źle	1
żal	1
ominięcie	2

Przeważająca liczba polskich ekwiwalentów łączy się z pojęciem przykrości (30 poświadczeń) – *(być) przykro*.

cs. *Mrzí mě, co jsem řekl, když jsem viděl tvou nedůvěru ve chvíli své největší radosti.*
pl. *Tak mi przykro za to, co powiedziałem, kiedym widział twoją nieufność w chwili mej największej radości*!

cs. *Mrzelo ho, že nemůže poskytnout alespoň tuto útěchu, když už jiná nebyla povolená a vlastně ani možná.*
pl. *Było mu przykro, że nie może udzielić choćby takiej pociechy, skoro już inna nie była dozwolona, a właściwie nawet możliwa.*

cs. *Nedopatření s obědem ho mrzelo.*
pl. *Przykro mu było, że nie dogodził mu obiadem.*

Wybór takiego ekwiwalentu wiąże się jednak ze zmianą struktury zdania: czasownik *mrzet* ma inną charakterystykę walencyjną niż fraza *(być) przykro*, co potwierdzają ich hasła w słownikach walencyjnych.

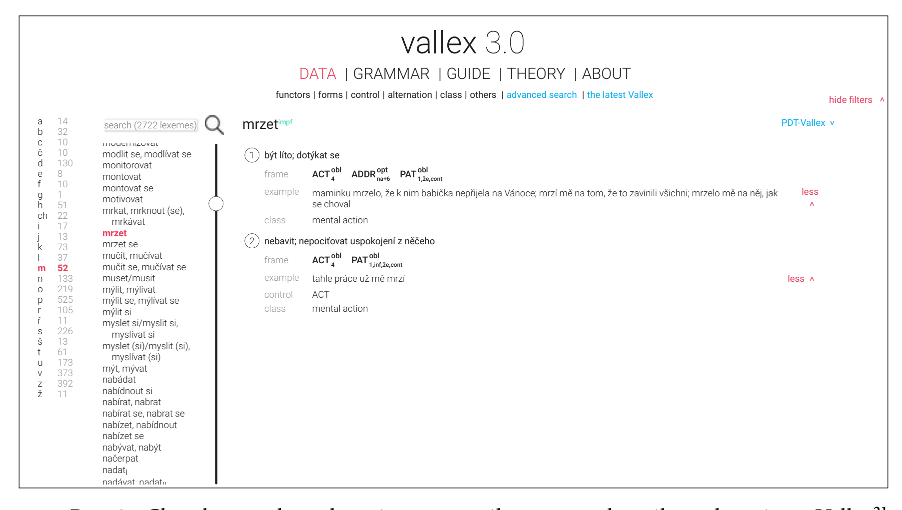

Ryc. 8. Charakterystyka walencyjna czasownika *mrzet* w słowniku walencyjnym Vallex[21]

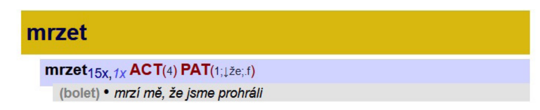

Ryc. 9. Charakterystyka walencyjna czasownika *mrzet* w słowniku PDT-Vallex[22]

[21] Dostęp – http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/3.5/#/lexeme/mrzet1/0
[22] Dostęp – http://lindat.mff.cuni.cz/services/PDT-Vallex/?verb=mrzet

Czeski czasownik *mrzet* łączy się z frazą nominalną w bierniku [*maminku* (NP_{ACC}) *mrzelo*] oraz frazą zdaniową i bezokolicznikową (*maminku mrzelo, že jste nejedli*; *Alenku mrzelo, jak se choval*; *mrzí ho tam jít*) lub frazą nominalną w mianowniku [*tahle práce* (NP_{NOM}) *mě mrzí*]. Jak ukazuje słownik walencyjny *Walenty*[23], polski odpowiednik *(być) przykro* łączy się z frazą nominalną w celowniku [*było mi* (NP_{DAT}) *przykro*] oraz drugim elementem, który może być realizowany jako fraza zdaniowa i bezokolicznikowa (*przykro mi, gdy zachowujesz się w ten sposób*; *byłoby mi przykro, jeśli to prawda*; *było mu przykro patrzeć na to*) lub fraza nominalna z różnymi komponentami, mi.in. *przez wzgląd na* +NP_{ACC}, *w związku z* + NP_{INS}, *z uwagi na* + NPAcc (*jest mi przykro przez wzgląd na kibiców*; *bardzo nam przykro w związku z zaistniałą sytuacją*; *jest mi bardzo przykro z uwagi na śmierć Tomka*)[24]. Taka różnica ram walencyjnych może utrudnić przekład.

Jeszcze szerszy wachlarz ekwiwalentów oferuje Treq. Automatycznie wygenerowana lista odpowiedników kontekstowych obejmuje około 200 różnych pozycji; niektóre są jednak błędnie wiązane (np. *tak*, *naprawdę*, *chcieć*).

Tabela 2. Polskie ekwiwalenty czeskiego czasownika *mrzet* na podstawie narzędzia Treq[25]

mrzet	**3050**
przykro	1174
przepraszać	846
żałować	239
wybaczyć	74
ubolewać	67
szkoda	49
żal	40
martwić	30
pożałować	27
tak	20
przykrość	20
słyszeć	18
przeprosić	17

[23] Dostęp – http://walenty.ipipan.waw.pl

[24] Frazy te oddają źródło owej „przykrości". Podobnie możemy interpretować konstrukcje typu: *Jest nam przykro po tej porażce* – chodzi tu pierwotnie o ustalenie przyczyny „bycia przykro" a nie czasu. Przykład ten jest również przytaczany w słowniku Walenty.

[25] W tabelce tej zostały przedstawione tylko ekwiwalenty, które pojawiły się przynajmniej 10 razy w poświadczeniach.

mrzet	3050
zmartwić	16
naprawdę	13
chcieć	13
zły	12
rozczarować	11
źle	11
współczuć	11
przykry	10

Lista ekwiwalentów wygenerowana dzięki narzędziu Treq obejmuje czasowniki należące do różnych pól znaczeniowych podobnie jak w przypadku zestawu pochodzącego z InterCorpu; jest to częściowo przewidywalne, ponieważ Treq czerpie z zasobów InterCorpu, wyszukiwania nie można jednak w tym przypadku ograniczyć do czesko-polskiej części korpusu. Na liście tej (tabela 2) najwyższą pozycję zajmuje *przykro* – podobnie jak na liście konstruowanej na podstawie czesko-polskiej części korpusu równoległego InterCorp (tabela 1). Na drugiej pozycji znajduje się czasownik *przepraszać* (niżej w tabeli także *przeprosić* – 17 poświadczeń); ekwiwalenty te nie pojawiły się w ogóle w tabeli 1.

cs. *To mě moc mrzí, slečno.*
pl. *Bardzo przepraszam, panienko.*

cs. *Mrzí mě, že jsem propásl tvůj proces.*
pl. *Przepraszam, że nie przyszedłem na proces.*

cs. *A mrzí mě, že jsem se k tobě zachoval tak ohavně.*
pl. *Przepraszam, że zachowywałem się w stosunku do ciebie obrzydliwie.*

Na trzeciej pozycji znalazł się czasownik *żałować*; to samo miejsce zajmuje ten czasownik również w tab. 1.

cs. *Mrzí mě, že fotografie nedokázala zachytit její podobu v barvách.*
pl. *Żałuję, że fotografia nie może pokazać kolorytu jej urody.*

cs. *Opravdu nás mrzí, že odjíždíte, madam.*
pl. *Szczerze żałujemy, że pani wyjeżdża.*

cs. *Bude ho to pěkně mrzet.*
pl. *Jeszcze będzie żałował, że mi nie pomógł.*

Obie listy ekwiwalentów ukazują, iż najczęstszymi ekwiwalentami są (*być*) *przykro*, *żałować* oraz *przepraszać*. Oba zestawy zawierają również inne odpowiedniki, które niosą odmienne znaczenia, a także mogą modyfikować strukturę przekładu w stosunku do oryginału. Słownik języka czeskiego prezentował jedynie dwa znaczenia; przy przekładzie na język polski czasownika *mrzet* tłumacze wykorzystują jednak szereg różnych jednostek leksykalnych, należących do różnych pól znaczeniowych. Czasownik *mrzet* jawi się jako jeden z wieloznacznych czasowników, dla których ustalenie polskiego ekwiwalentu jest kłopotliwe. Pierwszym problemem może być już samo określenie, co w danym kontekście badany czasownik znaczy; kwestia wskazania polskiego ekwiwalentu jest sprawą wtórną. Warto w tym miejscu odnieść się do słów Elżbiety Tabakowskiej (Tabakowska, 1991, 1995), która postrzega przekład jako grę konceptualizacji i obrazowania.

> Kopia nigdy nie będzie wierna do końca – po pierwsze dlatego, że ten sam subiektywizm w tworzeniu obrazów świata, który pozwala na niezliczone warianty obrazowania, wyklucza jednocześnie identyczność interpretacji. Po drugie zaś dlatego, że techniki dostępne twórcy oryginału (językowe konwencje) mogą nie mieć odnośników w języku kopisty (Tabakowska, 1991, s. 60).

W przypadku badanego czasownika odtwarzamy mapę emocji i próbę ich oddania w języku polskim. Współgra to teorią rekonceptualizacji (Lewandowska-Tomaszczyk, 2010a, 2010b), która zakłada, iż tłumacząc wypowiedzi, dokonuje się ponownej konstrukcji danych pojęć. Dzieje się tak w przykładzie przytaczanym przez Barbarę Lewandowską-Tomaszczyk (Lewandowska-Tomaszczyk, 2010b): *I'd like Tom to come earlier*. Język polski nie umożliwia pojawiania się w tłumaczeniu bezokolicznika; wymaga obecności zdania podrzędnego, a w konsekwencji i wskaźników czasu gramatycznego, aspektu, liczby i rodzaju. Oprócz tego mówiący w języku polskim musi „ustalić", czy Tom idzie, czy jedzie. W rezultacie można wskazać szereg potencjalnych ekwiwalentnych zdań; każde z nich dotknięte jednak będzie rekonceptualizacją:

> Chciałabym / chciałbym, żeby Tomek przyjechał / przyszedł wcześniej.

Istota rekonceptualizacji związana jest z pojęciem asymetrii semantycznej, której przykład prezentuje Barbara Lewandowska-Tomaszczyk:

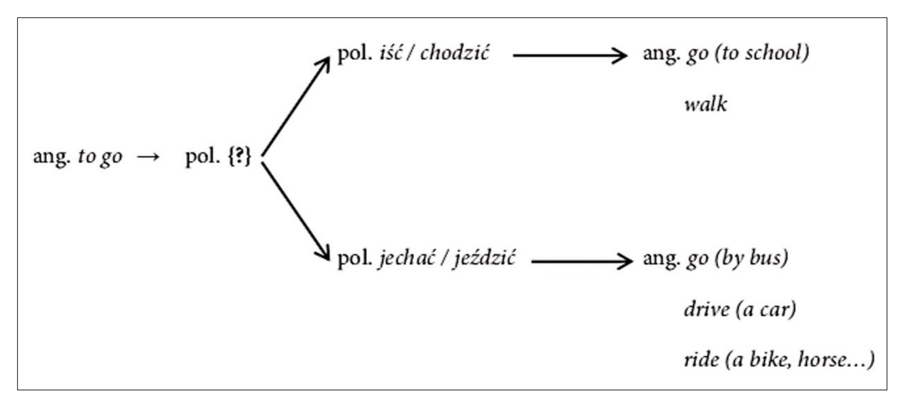

Ryc. 10. Przykład asymetrii semantycznej – ang. *displacement of senses*

Cykle rekonceptualizacji obserwuje się również w procesie przekładu pomiędzy dwoma bliskimi językami; dotyczy to także języka czeskiego i polskiego (Kaczmarska, 2019). Wskazać tu można choćby rekonceptualizację „zubożeniową", jak np. w przypadku analizowanego czeskiego czasownika *mrzet*.

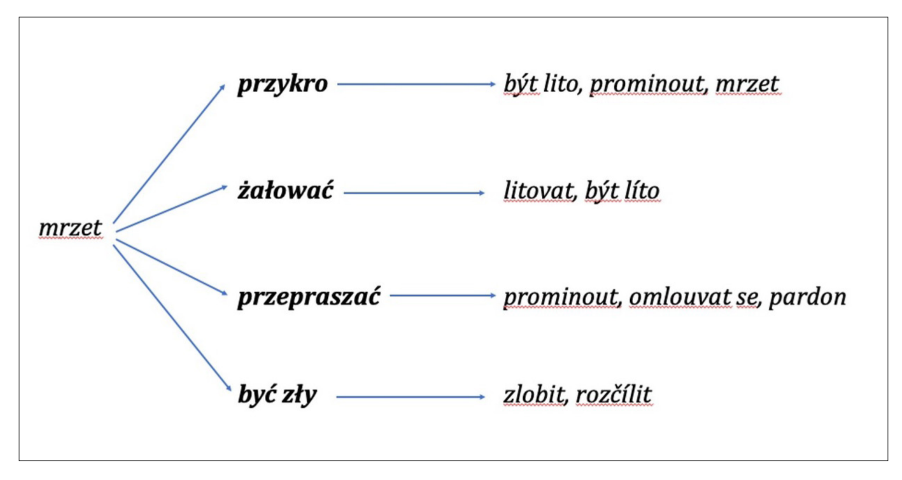

Ryc. 11. Przykład asymetrii semantycznej czasownika *mrzet* i jego odpowiedników w języku polskim

Wieloznaczny (dla polskiego odbiorcy) czasownik czeski podczas przekładu na język polski musi zostać ujednoznaczniony, a język polski dysponuje całym zbiorem możliwych odpowiedników czasownika *mrzet*. Struktury ze słowem *przykro* (najczęściej z zaimkiem *mi*) czy czasownik *żałować*, zarówno sugerowane przez słownik, jak i obecne wśród ekwiwalentów korpusowych, są jednak bliższe znaczeniowo czasownikowi *litovat* czy frazie *být líto*. Wobec czasownika *mrzet* są ekwiwalentne tylko w części przypadków. Czasownik *mrzet* oprócz żalu zawiera także nutę złości; z tego powodu bywa tłumaczony na polski również jako *gniewać*, *drażnić* czy *irytować*. Pomiędzy czasownikami *żałować* i *drażnić* jest jednak w języku polskim semantyczna przepaść.

Ostateczną decyzję o kształcie tłumaczenia i doborze ekwiwalentów podejmuje tłumacz, jednak skorzystanie z korpusu równoległego czy narzędzia Treq może to zadanie w znaczący sposób ułatwić.

BIBLIOGRAFIA

Bańczyk, Ł., Dybalska, R., & Vavřín, M. (2019). *Korpus InterCorp – polština, verze 12 z 12. 12. 2019.* Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Čermák, F., & Rosen, A. (2012). The case of InterCorp, a multilingual parallel corpus. *International Journal of Corpus Linguistics*, *17*(3), 411–427. https://doi.org/10.1075/ijcl.17.3.0 5cer

Čermák, P., & Nádvorníková, O. (2015). *Románské jazyky a čeština ve světle paralelních korpusů*. Karolinum.

Čermáková, A., Chlumská, L., & Malá, M. (Red.). (2016). *Jazykové paralely*. Nakladatelství Lidové noviny.

Cosma, R., Cristea, D., Kupietz, M., Tufiș, D., & Witt, A. (2016). DRuKoLA – towards contrastive German-Romanian research based on comparable corpora. W N. Calzolari, N. Calzolari, K. Choukri, T. Declerck, S. Goggi, M. Grobelnik, B. Maegaard, J. Mariani, H. Mazo, A. Moreno, J. Odijk, & S. Piperidis (Red.), *Proceedings of the Tenth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016), Portorož, Slovenia* (ss. 28–32). European Language Resources Association (ELRA).

Dziob, A., & Piasecki, M. (2018). Implementation of the verb model in plWordNet 4.0. W F. Bond, T. Kuribayashi, C. Fellbaum, & P. Vossen (Red.), *Proceedings of the 9th Global Wordnet Conference* (ss. 114–123). The Global WordNet Association.

Ebeling, J., & Ebeling, S. O. (2013). *Patterns in contrast.* John Benjamins. https://doi.org/10.1075/scl.58

Fellbaum, C. (Red.). (1998). *WordNet: An electronic lexical database*. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/7287.001.0001

Greń, Z., & Rytel-Kuc, D. (1991). Wykorzystanie przekładów literackich w pracy nad dwujęzycznym słownikiem walencyjnym. W Z. Rudnik-Karwatowa, H. Běličova, & G. Nieszczimienko (Red.), *Problemy teoretyczno-metodologiczne badań konfrontatywnych języków słowiańskich* (ss. 69–78). Instytut Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk.

Gruszczyńska, E., & Leńko-Szymańska, A. (Red.). (2016). *Polskojęzyczne korpusy równoległe / Polish-language parallel corpora*. Instytut Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego.

Havránek, B., Bělič, J., Helcl, M., Jedlička, A., Křístek, V., & Trávníček, F. (Red.). (1989). *Slovník spisovného jazyka českého* (2. wyd., T. 3). Academia.

Hebal-Jezierska, M. (2014). Praktyczny przewodnik po korpusie języka czeskiego. W M. Hebal-Jezierska (Red.), *Praktyczny przewodnik po korpusach języków słowiańskich* (ss. 29–54). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Hebal-Jezierska, M., Kaczmarska, E., & Rosen, A. (2016). Between the devil and the deep blue sea or between users' needs and the compilers' powers: An analysis of the Czech-Polish part of the parallel corpus InterCorp. W E. Gruszczyńska & A. Leńko-Szymańska (Red.), *Polskojęzyczne korpusy równoległe / Polish-language parallel corpora* (ss. 41–65). Instytut Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego.

Janz, A., Kędzia, P., & Kaszewski, D. (2018). *Word Sense Disambiguation tool WoSeDon*. http://hdl.handle.net/11321/540

Jirásek, K. (2011). Využití paralelního korpusu InterCorp k získávání ekvivalentů pro chorvatsko-český slovník. W Čermák, F. (Red.), *Korpusová lingvistika Praha 2011: 1 – InterCorp* (ss. 45–55). Nakladatelství Lidové noviny, Praha.

Johansson, S. (2007). *Seeing through multilingual corpora: On the use of corpora in contrastive studies*. John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/scl.26

Kaczmarska, E. (2012a). Czeski czasownik *zdát se* w przekładzie na język polski (na podstawie badań z wykorzystaniem czesko-polskiego korpusu równoległego InterCorp). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *47*, 247–261. https://doi.org/10.11649/sfps.2012.012

Kaczmarska, E. (2012b). Searching for equivalents on the basis of Czech-Polish parallel corpus: The case of the verb *zdát se*. W P. Karag′ozov, K. Bakhneva, V. Geshev, I. Khristova, & M. Mladenova (Red.), *Vreme i istoriia v slavianskite ezitsi, literaturi i kulturi: Ezikoznanie* (ss. 238–245). Universitetsko Izdatelstvo Sv. Kliment Okhridski.

Kaczmarska, E. (2016). O dwóch jednostkach leksykalnych będących wykładnikami negatywnych stanów emocjonalnych i ich polskich ekwiwalentach: Analiza na materiale z korpusu równoległego InterCorp. W E. Gruszczyńska & A. Leńko-Szymańska (Red.), *Polskojęzyczne korpusy równoległe / Polish-language parallel corpora* (ss. 227–248). Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego.

Kaczmarska, E. (2019). *Metody ustalania ekwiwalentów czasowników wyrażających stany emocjonalne w przekładzie czesko-polskim na materiale z korpusu równoległego InterCorp*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Kaczmarska, E., & Rosen, A. (2013). Między znaczeniem leksykalnym a walencją: Próba opracowania metody ekstrakcji ekwiwalentów na podstawie korpusu równoległego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *48*, 103–121. https://doi.org/10.11649/sfps.2013.007

Kaczmarska, E., & Rosen, A. (2014a). Czego nie można wyrazić w języku polskim, czyli o leksykalnych w nim brakach. *Polonica*, *34*, 53–66.

Kaczmarska, E., & Rosen, A. (2014b). Praktyczny przewodnik po korpusie równoległym In- terCorp. W M. Hebal-Jezierska (Red.), *Praktyczny przewodnik po korpusach języków słowiańskich* (ss. 207–231). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Kędzia, P., Piasecki, M., & Orlińska, M. (2016). *WoSeDon: CLARIN-PL digital repository*. Wrocław University of Technology. https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/290

Lewandowska-Tomaszczyk, B. (1984). *Conceptual analysis, linguistic meaning, and verbal interaction*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Lewandowska-Tomaszczyk, B. (2010a). Nowe spojrzenie na przekład: Podobieństwo, granice ekwiwalencji i rekonceptualizacja, *Lingwistyka Stosowana*, *3*, 9–31.

Lewandowska-Tomaszczyk, B. (2010b). Re-conceptualization and the emergence of discourse meaning as a theory of translation. W B. Lewandowska-Tomaszczyk & M. Thelen (Red.), *Meaning in translation* (ss. 105–147). Peter Lang.

Lewandowska-Tomaszczyk, B. (2013). *Komunikacja i konstruowanie znaczeń w przekładzie: Referat wygłoszony na konferencji „Zbliżenia: Językoznawstwo"* [Niepublikowany referat]. Konin.

Lewandowska-Tomaszczyk, B. (Red.). (2005). *Podstawy językoznawstwa korpusowego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Łaziński, M. (2014). Praktyczny przewodnik po korpusach równoległych: Wiadomości wstępne: Korpus ParaSol i Korpus polsko-rosyjski Uniwersytetu Warszawskiego. W M. Hebal-Jezierska (Red.), *Praktyczny przewodnik po korpusach języków słowiańskich* (ss. 199–206). Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Łaziński, M., Kuratczyk, M., Orekhov, B., & Słobodjan, E. (2012). The Polish-Russian Parallel Corpus and its application in the linguistic analysis. *Prace Filologiczne*, *63*, 209–218.

Maziarz, M., Piasecki, M., & Rudnicka, E. (2014). Słowosieć – polski wordnet: Proces tworzenia tezaurusa. *Polonica*, *34*, 79–97.

Miller, G. A. (1995). WordNet: A lexical database for English. *Communications of the ACM*, *38*(11), 39–41. https://doi.org/10.1145/219717.219748

Och, F. J., & Ney, H. (2003). A systematic comparison of various statistical alignment models. *Computational Linguistics*, *29*(1), 19–51. https://doi.org/10.1162/089120103321337421

Piasecki, M., Kędzia, P., & Orlińska, M. (2016). plWordNet in word sense disambiguation task. W V. B. Mititelu, C. Forăscu, C. Fellbaum, & P. Vossen (Red.), *Proceedings of the 8th Global Wordnet Conference* (ss. 280–289). The Global WordNet Association.

Rosen, A. (2016). InterCorp: A look behind the façade of a parallel corpus. W E. Gruszczyńska & A. Leńko-Szymańska (Red.), *Polskojęzyczne korpusy równoległe: Polish-*

language parallel corpora (ss. 21–40). Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego.

Rosen, A., & Vavřín, M. (2014). *Korpus InterCorp: Čeština, verze 7 z 19.12.2014*. Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. http://www.korpus.cz

Rosen, A., & Vavřín, M. (2015). *Treq*. Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. http://treq.korpus.cz

Rosen, A., Vavřín, M., & Zasina, A. J. (2019). *Korpus InterCorp, verze 12 z 12.12.2019*. Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. http://www.korpus.cz

Siatkowski, J., & Basaj, M. (2002). *Słownik czesko-polski*. Wiedza Powszechna.

Škrabal, M., & Vavřín, M. (2017). Databáze překladových ekvivalentů Treq. *Časopis pro moderní filologii*, *99*(2), 245–260.

Tabakowska, E. (1991). Przekład i obrazowanie. *Arka*, *34*, 52–61.

Tabakowska, E. (1995). *Gramatyka i obrazowanie: Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*. Polska Akademia Nauk.

von Waldenfels, R. (2012). ParaSol: Introduction to a Slavic parallel corpus. *Prace Filologiczne*, *63*, 293–301.

InterCorp i Treq jako narzędzia ułatwiające wyszukiwanie ekwiwalentów

Abstrakt

Artykuł poświęcony jest narzędziom ujednoznaczniającym, które mogą być pomocne w rozwiązywaniu problemu rozumienia i tłumaczenia wieloznacznych słów, w szczególności czasowników oznaczających stany emocjonalne i psychiczne. Artykuł przedstawia InterCorp, wielojęzyczny, równoległy korpus, który obecnie obejmuje 41 języków; zawiera też porady techniczne dotyczące dostępu do tekstu i wyszukiwania. Przedstawia również ideę i genezę aplikacji Treq oraz mechanizm jej działania. Wykorzystując InterCorp i Treq, autorka przeprowadza analizę mającą na celu znalezienie polskiego odpowiednika czeskiego czasownika *mrzet*.

Słowa kluczowe: korpus równoległy; InterCorp; Treq; ekwiwalent, przekład, język czeski, język polski

InterCorp and Treq as Tools Facilitating the Search for Equivalents

Abstract

This article is devoted to disambiguation tools which may be helpful in solving the problem of understanding and translating ambiguous words, particularly verbs denoting emotional and mental states. The study offers an introduction to InterCorp, a multilingual parallel corpus currently covering 41 languages, and provides technical advice on text access and search. It also outlines the idea and genesis of the application called Treq as well as the mechanism of its operation. Using InterCorp and Treq, the author conducts an analysis aiming to find the Polish equivalent for the Czech verb *mrzet*.

Keywords: parallel corpus; InterCorp; Treq; equivalent; translation; Czech language; Polish language

Євгенія А. Карпіловська
Інститут української мови НАН України, Київ
E-mail: karpilovska@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1921-9021

СЛОВ'ЯНСЬКА МОРФЕМІКА У ЗІСТАВНОМУ ВИВЧЕННІ

Для зіставного вивчення сучасних слов'янських мов у другій половині XX – на початку XXI ст. зроблено чимало. Об'єктом таких досліджень двох і більше слов'янських мов ставали: фонетика і фонологія, морфологія, словотворення, лексика і фразеологія, синтаксис, семантика, мовні категорії та угруповання мовних одиниць (Драгићевић, 2012; Burkhardt & Nagórko, 2007; Grzegorczykowa & Waszakowa, 2000–2003; Kiklewicz & Korytkowska, 2010; Sokołowski, 2000). Поважний внесок у створення адекватного уявлення про типове (спільне) і прикметне (відмінне) в системах сучасних слов'янських мов зробили й українські мовознавці (Жуйкова, 2007; Лукінова, 2000; Мельничук, 1966; Ткаченко, 1979; Черниш, 2003). Стрижень усіх зіставних досліджень незмінно становило слово як відправна точка в дослідженні всіх інших простих і комплексних мовних одиниць. Саме слово як основна одиниця номінації, предикації й оцінки в слов'янських мовах дає змогу встановити склад морфемних систем слов'янських мов та окреслити закономірності їхньої реалізації у конкретних словах, визначити роль морфеміки у слов'янськомовній концептуалізації, категоризації та аспектуалізації світу.

Зіставне, або порівняльне мовознавство закладає підґрунтя для визначення як типології, так і характерології слов'янських мов. Саме така його засаднича роль у вивченні мов спонукала відомого польського вченого С. Гайду до запровадження масштабного міжнародного наукового проєкту «Зіставлення систем та функціонування сучасних слов'янських мов» під егідою Міжнародного комітету славістів. Донині світ побачили зіставні описи словотвірної номінації – колективна монографія «Словотворення. Номінація» (Ohnheiser, 2003) за редакцією І. Онхайзер та звукового ладу й фонологічних систем слов'янських мов – монографія І. Савицької «Фонетика. Фонологія» (Sawicka, 2007).

1. Значення морфеміки для зіставного вивчення слов'янських мов

Фронтального зіставлення морфемних систем слов'янських мов до сьогодні ще не здійснено. І для цього є об'єктивні причини. Реалізація такого задуму потребує наявності фундаментальних, багатоаспектних описів морфемних систем окремих слов'янських мов, випрацювання еталонів зіставлення, що ґрунтуються на спільних принципах морфемного аналізу слова та опису морфеміки.

Такі описи мають унаочнити склад морфемної системи певної мови на всіх її рівнях. Ієрархічну структуру морфемної системи мови утворюють одиниці різної складності. На нижчому рівні цієї ієрархії перебувають прості морфемні одиниці, або окремі морфеми різних класів залежно від їхнього місця і функції у слові: корені, префікси, суфікси, постфікси, інтерфікси, флексії, сполучувальні морфеми в складних словах-композитах. Склад простих морфемних одиниць, спектр їхніх формальних, семантичних і функціональних варіантів залежить від підходів до морфемного аналізу слова і великою мірою визначений традиціями вивчення морфеміки окремих слов'янських мов.

Вищі рівні формують сполуки морфем одного і різних класів: 1) префіксальні та суфіксальні пари й 2) ланцюжки, 3) афіксальні ґратки, або оточення коренів простих (з одним коренем) і 4) складних (з двома і більше коренями) слів, 5) морфемні структури слів як організовані сукупності всіх морфем в їхньому складі, 6) морфемні сітки, або сукупності морфемних структур слів окремої частини мови й 7) лексикону мови загалом.

Отже, перш ніж розпочати зіставне вивчення морфеміки слов'янських мов слід підготувати на спільних засадах опис морфемних систем окремої мови: від простих до складних морфемних одиниць. І. Онхайзер цілком слушно визначила «зіставність предмета, теоретичну й методологічну єдність» та «єдність термінології» як невід'ємні передумови коректності й вірогідності таких досліджень (Ohnheiser, 2003, с. 15). Спільними мають бути як принципи морфемного аналізу слова, підготовки матеріалу для зіставлення, так і трактування виділених морфем, визначення їхнього статусу в слові. Спільними або, принаймні, сумірними, повинні бути й теоретичні та методологічні засади опису варіювання форми (аломорфія) та семантики (омографія) морфем у слові в сполученні з іншими морфемами, тобто засади морфонології та морфотактики як необхідних складників морфеміки, зокрема зіставної. Зіставність морфонологічних описів мов

забезпечують спільні підстави зведення формальних варіантів морфем (морфів, або аломорфів у конкретних словах мови) до інваріанта – морфеми як конструкта, одиниці системи мови, зведення морфів у ряди й підстави визначення домінанти таких рядів. Передумовою ототожнення аломорфів є розведення морфів-омографів. Для морфів, що не мають власного значення (асемантем), важливе з'ясування їхньої функції у слові. Зведення всебічних описів форми, семантики та функцій одиниць морфемної системи мови – морфемні словники, або морфемарії – подають модель стану такої системи на певний період функціонування національної мови.

У другій половині XX ст. завдяки становленню морфеміки (морфемології та морфемографії), а в її межах – морфонології та морфотактики як самостійних лінгвістичних дисциплін з власним об'єктом, предметом і методами дослідження мови було закладено теоретичне й методологічне підґрунтя для встановлення складу морфемних систем сучасних слов'янських мов та їхнього лексикографічного моделювання. Для білоруської, російської, словацької, української та чеської мов укладено морфемні словники різних типів. Вони подали описи морфем і морфемосполук за широким спектром формальних, семантичних і функціональних ознак (Бардовіч & Шакун, 1975; Кузнецова & Ефремова, 1986; Полюга, 1983; Яценко, 1980–1981; Slavičková, 1975; Sokolová, 2005; Sokolová та ін., 1999). Окрему увагу дослідники приділили морфемам, здатним виконувати дериваційну функцію, слугувати засобом морфологічного словотворення як одного з провідних способів номінації у слов'янських мовах (Ефремова, 1996; Карпіловська, 2002; Клименко, 1998; Лопатин & Улуханов, 2016; Šimandl, 2017). Накопичений матеріал закладає основу для зіставного вивчення слов'янської морфеміки, з'ясування стану й підходів до її опрацювання в окремих слов'янських мовознавчих традиціях, виявляє точки перетину в здійснених описах й уможливлює випрацювання еталонів для зіставлення, можливого вже сьогодні.

2. Стан опису морфеміки української мови у порівнянні з іншими слов'янськими мовами

Українська лексикографія на початок 1980-х років мала два морфемні словники: «Морфемний аналіз» І. Т. Яценка (Яценко, 1980–1981) та «Морфемний словник» Л. М. Полюги (Полюга, 1983). Перша праця становить індекс близько 117 тис. слів, поділених на морфеми. Морфемний аналіз ґрунтовано

на семантичних зв'язках слів зі спільним коренем чи спільним афіксальним оточенням кореня у сучасній українській мові. Проте у випадках словотворення за аналогією морфемний аналіз у цьому словнику замінено аналізом словотвірним. Наприклад, у складі іменника *ступенювання*, для якого не засвідчено твірного дієслова **ступенювати*, виділено суфіксальну сполуку **-юванн-** на відміну від іменника *мебл-юва-нн-я*, утвореного від дієслова *мебл-юва-ти*.

Складною є й проблема подання морфем, які у слові накладаються одна на одну. Перед дослідником у таких випадках постає питання, яку з контактних морфем подати в повній формі, а яку – в усіченій на той компонент, який уже є в повній морфемі. І. Т. Яценко розв'язав цю проблему на користь морфеми попереднього такту творення слова. Отже, морфеми в складі післякореневої частини іменника *читач*, утвореного від дієслова *чит-а-ти*, в обговорюваному словнику подано в такий спосіб: *чит-а-ч* (чит-[**а** + **а**]ч). Виділений усічений суфікс **-ч-** становить формальний варіант – аломорф суфікса **-ач**, що в повному вигляді наявний в іменниках, похідних від дієслів інших класів, які в основі мають інший тематичний суфікс, пор. *гляд-ач* (від дієслова *гляд-і-ти*). Словник «Морфемний аналіз» І. Т. Яценка подав не тільки корпус кореневих, афіксальних (докореневих і післякореневих), флексійних морфем, реалізованих у поважному масиві сучасних українських слів, а й обґрунтовану методику їхнього синхронного морфемного аналізу.

1983 р. світ побачив «Морфемний словник» Л. М. Полюги, призначений для вивчення української мови в школі. Цей словник подав близько 36 тис. найуживаніших українських слів. Крім переліку слів, поділених на морфеми, ця праця вмістила спеціальний розділ «Морфеми української мови» з індексами коренів, суфіксів та префіксів, виділених у словах реєстру. Індекси містять такі відомості про морфеми: 1) формальні варіанти – аломорфи, 2) спектр функціонування в словах різних частин мови, 3) значення, 4) синоніми, 5) активність. Як окремі одиниці реєстру подано морфеми-омографи. Наприклад, у статті до префікса грецького походження **а-** зазначено, що перед приголосним у словах виступає його аломорф **ан**-, він наявний в основах іменників, прикметників і дієслів, має заперечне значення, у якому синонімізується з питомими українськими префіксами **не**-, **без**-, поширений у словах сучасної української мови. Як приклади подано іменники *а-мораль-н-ість*, *ан-аеробі-оз*, прикметник *а-мораль-н-ий* та дієслово *а-нот-ува-ти*. Корені наведено списком у транскрибованому записі з виділенням їхніх домінант (подані жирним шрифтом) та залежних аломорфів. Кожен формальний варіант кореня супроводжено прикладом: **вікн-** *вікн-о*, вікон- *віконн-ий*,

вікон'н'- *під-віконн-я*. «Морфемний словник» Л. М. Полюги заклав надійне підґрунтя для створення морфемного «портрета» українського слова в єдності форми, семантики та функціонування окремих морфем з урахуванням їхніх перетворень унаслідок сполучення в слові з іншими морфемами.

Залучення до лінгвістичних досліджень комп'ютерних технологій опрацювання мовної інформації відкрило перед морфемологією та морфемографією нові перспективи. З 1988 р. колектив дослідників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України в Києві (нині цей колектив працює в Інституті української мови НАН України там же) під керівництвом Н. Ф. Клименко розбудовує комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови (МСФ), який узагальнив і розвинув напрацювання українського мовознавства у вивченні морфеміки. На сьогодні МСФ становить розгалужену систему баз даних про прості й складні одиниці морфемної системи сучасної української мови. Її стрижнем є понад 177 тис. слів, поділених на морфеми. У слові виділено 5 класів морфем: корені (R), суфікси (S), префікси (P), флексії (F) та міжкореневі прокладки із суто структурною функцією (I) у складних словах. Для кожного класу морфем встановлено спеціальні мітки, що дають змогу під час комп'ютерного опрацювання слова визначати певну морфему у будь-якому її внутрішньослівному оточенні. Для здійснення автоматичного морфемного аналізу й синтезу структури слів та укладання різних морфемних словників створено систему «Український глосарій».

Унаслідок аналізу спектрів варіювання форми й семантики морфем усіх класів створено спеціальні індекси аломорфів та омографів. Найбільші спектри морфів-омографів мають корені та суфікси. Це цілком закономірно для флективної мови, якою є українська. Корені – стрижень лексичної, а суфікси – словотвірної та граматичної семантики українського слова. Для встановлення певного значення було дотримано принципу вживання морфеми певної форми з певним значенням принаймні в двох різних словах мови. Обсяг омографії засвідчує семантичний потенціал певної форми морфеми в українському лексиконі. Для коренів він становить 14 різних значень, пор. корінь **пол-** у словах *пол-е*, *екстра-пол-яц-ij-а*, *пол-юс*, *пол-иц-я*, *пол-а*, *косм-о-пол-іт*, *ватер-пол-іст*, *пол-юва-ти* та ін. У суфіксів цей інтервал сягає 31 різного значення, пор. суфікс **-к-** у словах *україн-к-а*, *квіт-к-а*, *сір-к-а*, *сонь-к-о*, *стій-к-ий*, *мандр-ів-к-а*, *ви-крут-к-а* та ін. зі значеннями, відповідно, «особа жіночої статі», «рослина», «речовина», «особа чоловічої статі», «опредметнена дія», «знаряддя дії».

Для аломорфів у МСФ визначено морфи-домінанти, які й становлять одиниці морфемної системи мови. До появи аломорфів у питомих словах

призводить взаємопристосування морфем у структурі слова, а також затемнення семантичних зв'язків похідного слова з твірним і внаслідок цього перерозклад і спрощення в морфемній структурі слова. Це ілюструє ряд кореневих морфів з домінантою – коренем **верт**-: **верт**- (*верт-і-ти*) – вер- (*в-вер-ну-ти*), вірч- (*за-вірч-ува-ти*), верч- (*верч-ен-ий*), верть- (*кол-о-верть*), оберт- (*оберт-а-ти*), обер- (*обер-ну-ти*). Кореневі аломорфи в запозичених словах засвідчують різні наслідки адаптування в українській мові слів, що походять від спільного етимона, напр.: **аква**- і акве- (*акве-дук*), акварель- (*акварель*), акварел- (*акварел-іст*), акваріум- (*акваріум*), аквар- (*аквар-истик-а*), акваторij- (*акваторij-а*), аквафорт- (*аквафорт*), корені яких мають спільний латинський етимон *aqua* «вода».

3. Проблеми та перспективи зіставного вивчення морфеміки слов'янських мов

Аналіз стану вивчення морфеміки сучасних слов'янських мов унаявнює різний ступінь її опрацювання для окремих слов'янських мов і різні підходи до теоретичного осмислення одержаних результатів. Морфемні словники створено для всіх східнослов'янських мов, для російської та української – кілька різнотипних. Для української мови сформовано спеціальний комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд із системою аналізу й синтезу простих і складних морфемних одиниць. Морфемні словники різних типів укладено для чеської і словацької мов. Для польської мови є низка словотвірних словників, але немає морфемних. Така ж ситуація і в південнослов'янських мовах (болгарській, сербській, словенській). Наявні описи морфеміки слов'янських мов уможливлюють випрацювання еталону для зіставлення як єдиного комплексу ознак морфем, способів їхнього моделювання й інтерпретації. Необхідність єдиної концепції морфеміки виникає в межах навіть однієї мовознавчої традиції. Кілька прикладів з описаних вище морфемних словників української мови і МСФ на доказ цього твердження.

Принциповим питанням формування реєстру словника морфем є вибір підходу до морфемного аналізу слова – синхронного чи діахронного (етимологічного). Зрозуміло, що вибір того чи того типу морфемного аналізу зумовлює як форму виділених морфем, так і їхню кількість у слові. Такі розбіжності в трактуванні морфемного складу найяскравіше виявляють слова зі спільного слов'янського лексичного фонду, генетично пов'язані з праслов'янськими

прототипами, та спільні лексичні запозичення. Наприклад, слово *пещ-ер-а* в «Словнику морфем російської мови» А. І. Кузнецової і Т. Ф. Єфремової подано із суфіксом -**ер**- на підставі його генетичного зв'язку з дієсловом *печь*, втраченим сьогодні і в російській, і в українській мовах. Це доводить значення російського *пещера* й українського *печера* – «утворена діянням підземних вод або вулканічних процесів порожнина в земній корі чи в гірському масиві, що має вихід назовні». У МСФ на підставі синхронного морфемного аналізу корінь слова *печера* поданий як **печер**- внаслідок спрощення основи цього слова в історичному розвитку української мови.

Такі ж розбіжності виявляють і запозичення. Свого часу як рецензент «Кореневого словника словацької мови» колективу авторів за редакцією М. Соколової я звертала увагу на можливість альтернативних рішень у морфемному аналізі запозичень, спільних для словацької та української мов, на необхідність урахування питомого мовного ґрунту для виділення кореневих морфем (Карпіловська, 2006). Мовний ґрунт розумію як систему формальних і змістових зв'язків аналізованого слова зі спільнокореневими та спільноструктурними словами в межах мови-реципієнта (Карпіловська, 1999, с. 142). Так, автори словацького словника у латинізмі *lapid-ár-n-y* виділили корінь **lapid**-, хоча в складі кореневого гнізда слів з таким формальним компонентом немає жодного слова, у якому він не поєднувався б з компонентом -**ár**. Саме наявність сполучення з іншим формальним складником дала б підстави для виділення кореня **lapid**-. Поданий у цьому словнику словацький мовний ґрунт визначає форму кореня в цьому запозиченні лише як **lapidár**-. Корінь **lapid**- можна виокремити на ґрунті латинської мови за зв'язком з його твірним словом *lapis (lapidis)* «камінь». У МСФ український відповідник цього словацького прикметника подаємо як *лапідар-н-ий*, оскільки і в ній немає інших запозичень, що походять від латинського етимона *lapis (lapidis)* і виявляють іншу форму цього кореня.

Проблема форми кореня як стрижневої морфеми слов'янського слова щільно пов'язана з проблемою так званих пустих морфів, або компонентів слова, що не мають словотвірного чи граматичного значення і виконують суто конструктивну функцію. Я вже показала вище можливі підходи до розв'язання цієї проблеми в словнику І. Т. Яценка «Морфемний аналіз» на прикладі іменника *ступенювання*. Дотримуючи принципу морфемного аналізу виокремлювати в слові мінімальні значущі складники, в утвореннях за аналогією доведеться виділяти компоненти, формально подібні до тих, які мають значення, але в такому слові виконують роль «компенсаторів» відсутніх тактів деривації, «добудовувачів» морфемної структури слова.

При цьому, слід буде обґрунтувати й особливий тип значення таких морфів. Наприклад, в уже згаданому вище словнику «Морфемний аналіз» І. Т. Яценка морфемну структуру слова *індиківництво* подано як *індик-івництв-о*. Однак такий поділ засвідчує результати словотвірного аналізу цього слова. Його побудовано за аналогією зі словами, дериваційна історія яких виявляє повний ланцюжок їхнього творення, з усіма тактами деривації, пор. *сад-ів-ниц-тв-о* ← *садівн-ик* ← *садів-н-ий* ← *сад-ов-ий* ← *сад*. Отже, морфемну структуру слова *інику-ів-н-иц-тв-о* «добудовано» конструктивними морфами-інтерфіксами **-ів-**, **-н-** і **-иц-**, які зв'язують корінь з морфом **-тв-**, що має значення «опредметнена дія, процес». Зіставлення морфем може виходити з ознак як їхньої форми, так і спільної категорійної семантики. Семантичний критерій уможливить виділення в складі слів унікальних морфем (уніфіксів) як питомих на зразок українського **-г-** (*нудь-г-а*), так і іншомовних на кшталт **-із-** (*вокал-із*).

Огляд відомостей про слов'янську морфеміку, накопичених на сьогодні в слов'янській морфемології і морфемографії, переконує в можливості її зіставного вивчення на рівні поки що окремих морфем, простих одиниць морфемної системи мови. Для зіставлення морфемосполук різного типу, або складних морфемних одиниць необхідне узагальнення результатів вивчення морфемної структури слова в різних слов'янських мовознавчих традиціях. Певна, що успішному розв'язанню цього завдання посприяє залучення до морфемного аналізу та синтезу слів комп'ютерних технологій. У перспективності цього шляху мене переконав понад 30-річний досвід розбудови комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови, зокрема постійне вдосконалення системи «Український глосарій» для опрацювання його фактичної бази та побудови різнотипних морфемних словників.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бардовіч, А., & Шакун, Л. (1975). *Марфемны слоўнік беларускай мовы*. Вышейшая школа.

Драгићевић, Р. (Ред.). (2012). *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*. Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Ефремова, Т. (1996). *Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка*. Русский язык.

Жуйкова, М. (2007). *Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов*. Вежа.

Карпіловська, Є. (1999). *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація*. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України.

Карпіловська, Є. (2002). *Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями*. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Карпіловська, Є. (2006). Корпуси кореневих морфем у словацькій та українській мовах: Можливості альтернативних рішень. В M. Sokolová, M. Ivanová, & M. Ološtiak (Ред.), *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania): Venované pamiatke Jána Horeckého* (сс. 249–262). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Клименко, Н., Карпіловська, Є., Карпіловський, В., & Недозим, Т. (1998). *Словник афіксальних морфем української мови*. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України.

Кузнецова, А., & Ефремова, Т. (1986). *Словарь морфем русского языка*. Русский язык.

Лопатин, В., & Улуханов, И. (2016). *Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка*. Азбуковник.

Лукінова, Т. (2000). *Числівники в слов'янських мовах*. Наукова думка.

Мельничук, О. (1966). *Розвиток структури слов'янського речення*. Наукова думка.

Полюга, Л. (1983). *Морфемний словник*. Вища школа.

Ткаченко, О. (1979). *Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков*. Наукова думка.

Черниш, Т. (2003). *Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні*. Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Яценко, І. (1980–1981). *Морфемний аналіз: Словник-довідник*. Вища школа.

Burkhardt, H., & Nagórko, A. (Ред.). (2007). *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung*. Georg Olms Verlag.

Grzegorczykowa, R., & Waszakowa, K. (Ред.). *Studia z semantyki porównawczej: Nazwy barw: Nazwy wymiarów: Predykaty mentalne* (2000–2003). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Kiklewicz, A., & Korytkowska, M. (Ред.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski, polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Ohnheiser, I. (Ред). (2003). *Słowotwórstwo/Nominacja: Komparacja współczesnych języków słowiańskich* (Т. 1). University of Innsbruck; Uniwersytet Opolski.

Sawicka, I. (Ред). (2007). *Fonetyka: Fonologia: Komparacja współczesnych języków słowiańskich* (Т. 2). Uniwersytet Opolski; Instytut Języka Polskiego; Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Šimandl, J. (Ред.). (2017). *Slovník afixů užívaných v češtině*. Karolinum.

Slavičková, E. (1975). *Retrográdní morfematický slovník češtiny*. Academia.

Sokolová, M. (Ред.). (2005). *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Sokolová, M., Moško, G., Šimon, F., & Benko, V. (1999). *Morfematický slovník slovenčiny*. Nauka.

Sokołowski, J. (2000). *Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Bardovich, A., & SHakun, L. (1975). *Marfemny sloŭnik belaruskaĭ movy*. Vysheĭshaia shkola.

Burkhardt, H., & Nagórko, A. (Eds.). (2007). *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung*. Georg Olms Verlag.

CHernysh, T. (2003). *Slov'ians'ka leksyka v istoryko-etymolohichnomu vysvitlenni*. Kyïvs'kyĭ natsional'nyĭ universytet im. T. SHevchenka.

Dragiđeviđ, R. (Ed.). (2012). *Tvorba rechi i njeni resursi u slovenskim jezitsima*. Filoloshki fakultet Universiteta u Beogradu.

Grzegorczykowa, R., & Waszakowa, K. (Eds.). *Studia z semantyki porównawczej: Nazwy barw: Nazwy wymiarów: Predykaty mentalne* (2000–2003). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

IAtsenko, I. (1980–1981). *Morfemnyĭ analiz: Slovnyk-dovidnyk*. Vyshcha shkola.

IEfremova, T. (1996). *Tolkovyĭ slovar' slovoobrazovatel'nykh edinits russkogo iazyka*. Russkiĭ iazyk.

Karpilovs'ka, IE. (1999). *Sufiksal'na pidsystema suchasnoï ukraïns'koï literaturnoï movy: budova ta realizatsiia*. Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni Natsional'noï akademiï nauk Ukraïny.

Karpilovs'ka, IE. (2002). *Korenevyĭ hnizdovyĭ slovnyk ukraïns'koï movy: Hnizda sliv z vershynamy – omohrafichnymy koreniamy*. Ukraïns'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana.

Karpilovs'ka, IE. (2006). Korpusy korenevykh morfem u slovats'kiĭ ta ukraïns'kiĭ movakh: Mozhlyvosti al'ternatyvnykh rishen'. In M. Sokolová, M. Ivanová, & M. Ološtiak (Eds.), *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania): Venované pamiatke Jána Horeckého* (pp. 249–262). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Kiklewicz, A., & Korytkowska, M. (Eds.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski, polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Klymenko, N., Karpilovs'ka, IE., Karpilovs'kyĭ, V., & Nedozym, T. (1998). *Slovnyk afiksal'nykh morfem ukraïns'koï movy*. Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni Natsional'noï akademiï nauk Ukraïny.

Kuznetsova, A., & Efremova, T. (1986). *Slovar' morfem russkogo iazyka*. Russkiĭ iazyk.

Lopatin, V., & Ulukhanov, I. (2016). *Slovar′ slovoobrazovatel′nykh affiksov sovremennogo russkogo iazyka*. Azbukovnik.

Lukinova, T. (2000). *Chyslivnyky v slov'ians′kykh movakh*. Naukova dumka.

Mel′nychuk, O. (1966). *Rozvytok struktury slov'ians′koho rechennia*. Naukova dumka.

Ohnheiser, I. (Ed.). (2003). *Słowotwórstwo/Nominacja: Komparacja współczesnych języków słowiańskich* (Vol. 1). University of Innsbruck; Uniwersytet Opolski.

Poliuga, L. (1983). *Morfemnyĭ slovnyk*. Vyshcha shkola.

Sawicka, I. (Ed.). (2007). *Fonetyka: Fonologia: Komparacja współczesnych języków słowiańskich* (Vol. 2). Uniwersytet Opolski; Instytut Języka Polskiego; Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Šimandl, J. (Ed.). (2017). *Slovník afixů užívaných v češtině*. Karolinum.

Slavičková, E. (1975). *Retrográdní morfematický slovník češtiny*. Academia.

Sokolová, M. (Ed.). (2005). *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

Sokolová, M., Moško, G., Šimon, F., & Benko, V. (1999). *Morfematický slovník slovenčiny*. Nauka.

Sokołowski, J. (2000). *Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Tkachenko, O. (1979). *Sopostavitel′no-istoricheskaia frazeologiia slavianskikh i finno-ugorskikh iazykov*. Naukova dumka.

ZHuĭkova, M. (2007). *Dynamichni protsesy u frazeolohichniĭ systemi skhidnoslov'ians′kykh mov*. Vezha.

Слов'янська морфеміка у зіставному вивченні

Резюме

Зіставне вивчення морфеміки слов'янських мов необхідне для з'ясування типології та характерології будови слов'янського слова, ресурсів слов'янської номінації, передусім морфологічного словотворення, тенденцій адаптування запозичень, семантичного потенціалу морфем (семантичного словотворення). Морфеміка в зіставному дослідженні є сукупністю засобів побудови морфемної структури слова певної мови і слов'янського слова загалом. Такі засоби складають морфемну систему певної мови. На нижчому її рівні перебувають окремі морфеми різних класів (корені, афікси, флексії, інтерфікси). Вищі рівні морфемної системи вибудовують складні одиниці – морфемосполуки різного типу (пари, ланцюжки афіксів, афіксальні ґратки, або оточення коренів, морфемні структури слів, морфемні сітки слів певної частини мови). З огляду на неоднаковий ступінь повноти опису морфеміки в сучасних

слов'янських мовах доцільно за відправну точку для вироблення еталонів порівняння брати описи окремих морфем і зіставляти спектри їхніх формальних, семантичних і функціональних ознак, подані в наявних морфемних словниках слов'янських мов. Зіставлення цих словників засвідчує незбіги як в ознаках опису форми, семантики та функції морфем у слові, так і в способі їхнього подання, зумовлені різним типом морфемного аналізу слова й традицією інтерпретації його результатів в окремих слов'янських мовах. Усунення таких незбігів можливе на шляху порівняння морфем за спільними ознаками форми та семантики для генетично пов'язаних одиниць і за ознаками семантики – для одиниць різної форми та походження. Зіставне вивчення окремих морфем закладе підґрунтя для порівняння складних морфемних одиниць і морфемних систем сучасних слов'янських мов загалом. Результати зіставного дослідження морфеміки слов'янських мов дозволять поглибити знання про типове й відмінне у використанні морфемних ресурсів слов'янських мов для творення слова як основної одиниці їхньої номінації.

Ключові слова: слов'янські мови; порівняльне вивчення слов'янських мов; морфеміка; морфемна одиниця; морфемна система; морфемний словник

Slavic Morphemics in Comparative Studies

Abstract

The comparative study of Slavic morphemics is essential for expanding knowledge on such issues as the typology of the structure of Slavic words and its nature, the resources of Slavic nomination (first of all, morphological word-formation), the modes of adaptation of borrowings, and the semantic potential of morphemic resources of Slavic languages (semantic word-formation). This approach focuses on morphemics as a set of means of forming the morphemic structure of a word in a Slavic language and forming Slavic words in general. Such means constitute the morphemic system of a language. At the lower level there are separate morphemes of different classes (roots, affixes, flexions, interfixes). Higher levels of the system consist of complex units – morphemic combinations of different types (affixal pairs and chains, affixal lattices or affix-root combinations, morphemic word structures, morphemic networks of parts of speech). Considering that work on the description of morphemes in modern Slavic languages is at various stages of progress, in order to provide the basis for the development of standards of comparison it is reasonable to examine available descriptions of individual morphemes and compare the range of their formal, semantic and functional features presented in existing morphemic dictionaries of Slavic languages. A comparison of these dictionaries reveals inconsistencies both in terms of description of morphemes, their form, semantics and function in the word, and in terms of how they are presented. This stems from different types of morphemic analysis applied

and from the traditions of interpreting the results in particular Slavic languages. It is possible to eliminate such inconsistencies by comparing morphemes with a common form and semantics for genetically related units, and comparing only semantics for units with a different form and origin. The comparative study of individual morphemes will provide a basis for comparing complex morphemic units and morphemic systems of modern Slavic languages in general. The results will make it possible to gain more in-depth knowledge on the typical and distinctive use of morphemic resources of these languages to create a word as the basic unit of their nomination.

Keywords: Slavic languages; comparative studies of Slavic languages; morphemics; morphemic unit; morphemic system; morphemic dictionary

Aleksander Kiklewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
E-mail: aleksander.kiklewicz@uwm.edu.pl
ORCID: 0000-0002-6140-6368

O PEWNYM TYPIE UŻYCIA SPÓJNIKÓW ROZŁĄCZNYCH W JĘZYKU POLSKIM (W PORÓWNANIU Z JĘZYKIEM ROSYJSKIM)

Wstęp

Znany rosyjski językoznawca A. T. Kriwonosow (Кривоносов, 1990, s. 38 i n.) pisze, że niezależnie od języka przedstawiciele różnych wspólnot kulturowych i narodowych postrzegają rzeczywistość w podobny sposób, posługując się uniwersalnymi kategoriami logiki, w każdym razie pewnym zespołem takich kategorii bazowych. Choć twierdzenie to stoi w opozycji do popularnego dziś relatywizmu językowego oraz kulturalizmu, należy przyznać, że logiczne podstawy języka mają charakter uniwersalny przynajmniej w zakresie pewnych zjawisk składniowych w grupie języków, należących do tej samej rodziny lub tego samego obszaru (tzw. ligi językowej). Dotyczy to między innymi składni konstrukcji współrzędnych: opozycje, zachodzące między poszczególnymi spójnikami jako wykładnikami funkcji zespolenia, bazują na wartościach logicznych, obowiązujących w logice zdań.

Z drugiej strony, Kriwonosow (Кривоносов, 1990, s. 38) zaznacza, że treść wyrażeń językowych nie sprowadza się do realizacji jednej funkcji logicznej – mają one charakter synkretyczny, wielowymiarowy (ros. *многомерный*). Poza tym, pod wpływem lingwistyki funkcjonalnej, zwrócono uwagę na to, że struktura znaczenia wyrażeń językowych niekoniecznie kopiuje strukturę pojęć logicznych. Tłumaczeniem tego jest fakt, że reprezentacje językowe powstają i są interpretowane w kontekście ludzkiej działalności, zwykle komunikacyjnej, a więc zakres zakodowanej w znaku informacji jest uwarunkowany, ogólnie rzecz biorąc, tym, co trzeba lub co można przekazać w typowej sytuacji komunikacyjnej (zgodnie z typizowaną konwencją dyskursu).

Ponieważ każda wspólnota językowa funkcjonuje w specyficznych warunkach społecznych i materialnych, system reprezentacji językowych i przyporządkowany

im system znaczeń w pewnym stopniu ma charakter szczególny (choć oczywiście są elementy wspólne dla wielu kultur). Dotyczy to także języków pokrewnych, o wspólnym pochodzeniu, np. polskiego i rosyjskiego. Choć zasady budowania konstrukcji współrzędnych w tych językach są podobne, to jednak istnieją pewne różnice, np. jeśli chodzi o łączliwość, semantykę i pragmatykę spójników (zob. Fontański, 1980). W prezentowanym artykule pod tym względem zostaną przeanalizowane polskie i rosyjskie konstrukcje rozłączne.

1. Spójniki współrzędne a logika zdań

Semantyka spójników w językach naturalnych, zwłaszcza rozpatrywanych w ujęciu systemowym, tzn. jako zbiór jednostek językowych, między którymi zachodzą opozycje semantyczne, pozwalające na wyodrębnienie tzw. cech dystynktywnych, tradycyjnie jest tłumaczona poprzez odniesienie do funktorów prawdziwościowych w logice formalnej. Są to, zgodnie z definicją Z. Ziembińskiego,

> funktory zdaniotwórcze o argumentach zdaniowych [czyli w ciągach typu *p & q*, a także takich, które są rezultatem ich kompresji strukturalnej – A. K.], których znaczenie określane jest przez to, iż przy danej wartości logicznej argumentów zdaniowych takiego funktora [wartości logiczne to prawda lub fałsz – A. K.] jednoznacznie określona jest wartość logiczna całego zdania zbudowanego z tego funktora i z tych argumentów (Ziembiński, 1987, s. 66).

Tak więc spójniki łączne odpowiadają funktorowi koniunkcji – jej matryca wartości logicznych wygląda następująco:

x	y	x & y
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

Koniunkcja jako jedno ze znaczeń funkcji zespolenia polega na tym, że warunkiem prawdziwości zdania złożonego jest prawdziwość obu zdań składowych. Inne znaczenia funkcji zespolenia przysługują spójnikom rozłącznym (*lub*, *albo*, *czy*, *bądź* itp.): alternatywa rozłączna (x ⊥ y) – z zespołem wartości logicznych 0110; alternatywa nierozłączna (x ∨ y) – 1110; dysjunkcja (x / y) – 0111). Jak widać już z tego zestawienia, związek rozłączny nie ma jednoznacznej interpretacji formal-

no-logicznej. Ziembiński pisze, że spójniki rozłączne nie są arbitralnie przyporządkowane funktorom logicznym – dla wysłowienia każdego z funktorów używa się „takich zwrotów, jak *lub, albo, bądź… bądź,* nie czyniąc między nimi czasem różnicy, i to nie tylko w wypowiedziach potocznych, ale nawet i w formułowaniu przepisów prawnych" (Ziembiński, 1987, s. 75; zob. też: Wajszczuk, 1997, s. 271).

Istnieje też inny problem zastosowania logiki zdań do interpretacji spójników w językach naturalnych, na który jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę W. Z. Sannikow (Санников, 1989, s. 103). Badacz ten zaznacza, że opis spójników oraz zjawiska współrzędności w ogóle w oparciu o logikę formalną nie odpowiada intuicji językowej użytkowników języka. Choć w rozprawach lingwistycznych wiele dyskutuje się o tym, czy związek rozłączny zakłada prawdziwość zdania złożonego przy prawdziwości obydwu zdań składowych, czy nie, to z punktu widzenia użytkowania języka, jak pisze Sannikow, kwestia ta jest bez znaczenia. Rosyjski językoznawca proponuje rozwiązanie, zgodnie z którym w zdaniach ze związkiem rozłącznym realizuje się semantyka możliwości (zob. Fontański, 1980, s. 66 i in.; Левицкий, 1981, s. 91): każdy ze składników jest możliwy (jako to, co jest opisywane: sytuacja, obiekt lub cecha). Zaproponowana przez Sannikowa definicja spójnika rozłącznego wygląda następująco (Санников, 1989, s. 104):

X или Y = ‘в качестве описываемого:
возможен X,
возможен Y’

Zasadność takiej definicji (jej zgodność z intuicją językową), jak pisze autor, tłumaczy się tym, że w zdaniu ze związkiem rozłącznym może występować wykładnik możliwości, np.

(1) Он приедет, *может*, в пятницу, *а может*, в субботу.
// Он приедет в пятницу *или* в субботу.

Jak widzimy, rozłączność w tej interpretacji jest równoważna z koniunkcją możliwości:

x lub y = możliwe x i możliwe y

Można mieć jednak pewne zastrzeżenia do zaproponowanej przez Sannikowa koncepcji. Po pierwsze, „możliwość" ma charakter dwuznaczny: jakkolwiek w definicji występuje możliwość jako potencjalność (tzn. możliwość aletyczną), to w komentarzach Sannikowa (w związku z rozpatrywanymi ilustracjami zdaniowymi, jak w przypadku przytoczonego zdania) chodzi o możliwość jako problematyczność (tzn. możliwość deontyczną). Po drugie, mimo że rosyjski autor ciągle odwołuje się do kryterium

intuicji językowej, nie wygląda na to, że oparta na kategorii możliwości definicja spójnika rozłącznego spełnia to kryterium. Przede wszystkim nie jest oczywiste, że „możliwość" stanowi element realnie przetwarzanej w świadomości człowieka informacji semantycznej. Nie jest tak, że zdania ze związkiem rozłącznym w sposób łatwy i oczywisty dają się przekształcić w zdania z wykładnikiem modalności, por.

(2) Никогда не ругайте *сына или дочь* за исправления.
? Никогда не ругайте, *может быть, сына, а может быть, дочь* за исправления.

Tego rodzaju komplikacje zaistnieje m.in. wówczas, gdy w zdaniu występuje spójnik rozłączny i niezależny od niego wykładnik modalności, jak np. w zdaniu:

(3) Возможно, он стеснялся нас или думал, что радость может оказаться преждевременной (Фазиль Искандер).
? Возможно, он, может быть, стеснялся, а может быть, думал …

Bardziej zasadna i w większym stopniu nawiązująca do intuicji językowej wydaje się interpretacja spójników oparta na kwantyfikacji. W latach 70. i 80. XX wieku badacze dużo zajmowali się relacją tych dwóch kategorii semantycznych: kwantyfikacji i zespolenia. Wówczas stwierdzono, że wyrażenia z kwantyfikatorami oraz wyrażenia ze spójnikami propozycjonalnymi są wzajemnie przekształcalne (Bachmann 1985, s. 127; Grzegorczyk, 1975, s. 109; Klaus, 1973, s. 257; Kotarbiński, 1957, s. 150; Tokarz, 1986, s. 134; Асанидзе, 1981, s. 37; Белнап & Стил, 1981, s. 252; Бессонов, 1985, s. 55; Горский, 1985, s. 19; Павилёнис, 1975, s. 90): kwantyfikatorowi ogólnemu odpowiada koniunkcja, a kwantyfikatorowi szczegółowemu – alternacja.

$\forall$ x Q (x) = Q (a) & Q (b) & Q (c) …
$\exists$ x Q (x) = Q (a) $\vee$ Q (b) $\vee$ Q (c) $\vee$ (Q (a) & Q (b)) $\vee$ (Q (a) & Q (c)) …

P. Hinst (Hinst, 1974, s. 133) pisze, że nie tylko kwantyfikacja może być tłumaczona przez junkcję, lecz także odwrotnie: związek łączny jest równoważny z kwantyfikacją ogólną, a związek rozłączny – z kwantyfikacją szczegółową. Wskazują na to przykłady zdaniowe, w których jednocześnie występują wykładniki obydwu kategorii:

(4) Kiedy słońce zbyt mocno świeciło, wszyscy – panowie i rolnicy – szli do cienia.

(5) Czy któryś specyfik (szczepionka lub antybiotyk) może źle oddziaływać na organizm?

Nawiązanie do kwantyfikacji jest w tym przypadku o tyle istotne, że rzutuje na interpretację spójników w kategoriach wartości logicznych. Otóż w zdaniach z zaim-

kami uogólniającymi oraz nieokreślonymi typu *wszyscy*, *cały*, *każdy*, *niektórzy*, *czasem* zawarta jest informacja o zakresie pewnego, rozważanego zbioru czy też zespołu obiektów, czynności, stanów lub właściwości, który jest objęty orzeczeniem. W przypadku kwantyfikatorów ogólnych ten zakres jest pełny, a w przypadku kwantyfikatorów szczegółowych – niepełny, tzn. orzeczenie dotyczy tylko części elementów zbioru. Mając to na uwadze, przytoczone niżej zdania można wytłumaczyć w następujący sposób:

(6) *W poniedziałek i we wtorek* niewykluczone są trąby powietrzne.
= Trąby powietrzne są niewykluczone *w każdy z tych dni: w poniedziałek i we wtorek*.

(7) *W poniedziałek lub we wtorek* niewykluczone są trąby powietrzne.
= Trąby powietrzne są niewykluczone *w jeden z tych dni: w poniedziałek lub we wtorek*.

Informacja zawarta w zdaniu ze spójnikiem łącznym dotyczy wszystkich wymienionych (zespolonych) jednostek, a informacja zawarta w zdaniu ze spójnikiem rozłącznym – tylko niektórych (w szczególności jednego) z nich. Znaczenie kwantyfikatorów ma charakter afirmatywny, w tym sensie, że określa warunki prawdziwości czy też stosowalności zdania i nie dotyczy warunków, które określałyby jego nieprawdziwość czy niestosowalność. Tak więc gdybyśmy nawiązali do matryc wartości logicznych, właściwych zdaniom ze spójnikami łącznymi, rozłącznymi oraz wykluczającymi, należałoby skreślić te ich sektory, w których wartość logiczna zdania złożonego jest ujemna:

x	y	x i y	x lub y	x ani y
1	1	1	0	0
1	0	0	1	0
0	1	0	1	0
0	0	0	0	1

Logiczna interpretacja spójników (poprzez wskazanie na warunki stosowalności zdania złożonego):

x i y > 11
x lub y > 10, 01
x ani y > 00

koresponduje z interpretacją kwantyfikacyjną: spójnik łączny wymaga udziału w sytuacji wszystkich elementów zbioru (11), spójnik rozłączny – części elementów (10, 01), a spójnik wykluczający – żadnego elementu (00). Takie wyjaśnienie wydaje się bardziej naturalne i bardziej oddaje intuicję językową. Istotne jest także to, że powyższa forma reprezentacji spójników pozwala na ukazanie procesów negacji:

nie (x i y > 11) = x lub y > 10, 01

nie (x lub y > 10, 01) = x ani y > 00

2. Spójniki a partykuły

Spójniki w językach naturalnych wskazują na stosowalność zdania w określonych, wyselekcjonowanych warunkach. Istnieją, rzecz jasna, też warunki alternatywne. W przypadku zdań ze związkiem rozłącznym informacja o stosowalności zdania w warunkach 11 oraz 00 jest zawieszona, w każdym razie nie ma ona nic wspólnego ze spójnikiem. Tak więc wypowiadając zdanie

(8) Kupię jabłka lub pomarańczę.

nadawca przekazuje zamanifestowaną informację o zakupie przynajmniej jednego rodzaju owoców. Owszem, można twierdzić, że nadawca nie zakłada, że nie zamierza kupić nic z wymienionych owoców, ale informacja ta nie wynika bezpośrednio ze znaczenia spójnika, lecz z faktu wypowiedzenia zdania afirmatywnego z czasownikiem osobowym *kupię*. Innymi słowy, ma ona charakter presupozycyjny i kontekstowo uwarunkowany.

Co do warunku 11, ta kwestia jest bardziej złożona. Nadawca nie mówi wprost, że na pewno nie zamierza kupić jabłka i (jednocześnie) pomarańcze, więc nie można takiej sytuacji wykluczać. Nadawca jednak nie mówi też wprost, że może stać się tak, że kupi jabłka i pomarańcze. Informacja o warunku 11 jest zatem zawieszona i zależy od czynników, które w stosunku do znaczenia spójnika mają charakter zewnętrzny, o czym wcześniej pisał A. W. Gładki (Гладкий, 1979, s. 199). Na przykład w zdaniu

(9) Jan jest w Warszawie lub w Krakowie.

interpretacja koniunkcyjna nie jest możliwa, podobnie jak założenie, że ktoś jest w Warszawie i jednocześnie w Krakowie. Wobec tego warunek prawdziwości 11 jest tu zablokowany.

Jak widać już z powyższych spostrzeżeń, informacja będąca poza zakresem semantycznej tożsamości spójnika, może zostać wyrażona za pomocą innych środków. Za wykładniki informacji o alternatywnych warunkach stosowalności zdania należy uznać: 1) semantykę argumentów zespolenia; 2) reduplikację spójników, np. *albo… albo* jako sposób wyrażania informacji o niestosowalności zdania złożonego w warunku 11; 3) partykuły jako formy realizacji funkcji implikacyjnej

(więcej o tym zob. Kiklewicz, 2004, s. 225 i n.). Z uwagi na zebrany materiał skupię się na ostatnim typie wykładników.

Partykuły to wyspecjalizowane operatory językowe, których istota polega na tym, że wskazują na alternatywne stany rzeczy – w stosunku do informacji asercyjnej, tzn. bezpośrednio zamanifestowanej w formie i strukturze zdania. Tak więc partykuła *tylko* w zdaniu

(10) Tylko Magda wygląda na zdziwioną.

oznacza koniunkcję dwóch twierdzeń – asercyjnego i asumpcyjnego:

(11) Magda wygląda na zdziwioną & Nikt inny (poza Magdą) nie wygląda na zdziwionego.

Wybrane partykuły można zestawić, używając symboliki logiki predykatów. Asumpcyjna część wypowiedzenia została ujęta w nawiasy kwadratowe (◊ to symbol możliwości, a □ to symbol konieczności):

TYLKO x P (x) = P (x) [& ¬ P (¬ x)]
PRZYNAJMNIEJ x P (x) = P (x) [& ◊ P (¬ x)]
NAWET x P (x) = P (x) [& ¬ □ P (¬ x)]
TAKŻE x P (x) = P (x) [& P (¬ x)]

W publikacjach (Киклевич, 1998, s. 135 i n.; Киклевич & Клыгина, 2011, s. 224 i n.) pokazano, w jaki sposób partykuły uzupełniają znaczenie kwantyfikatorów. Jak wiadomo (p. podrozdział 1), kwantyfikator szczegółowy (egzystencjalny) oznacza częściowy udziału pewnego znanego zbioru w opisywanej sytuacji. Kwestia stosowalności orzeczenia do całego zbioru elementów pozostaje przy tym nierozstrzygnięta. Na przykład w rosyjskich zdaniach:

(12) *Некоторые коллеги* удивились поступку Ивана.

(13) *Кто-то из коллег* удивился поступку Ивана, а *кто-то* нет.

realizuje się znaczenie egzystencjalne: informuje się (jedynie) o tym, że są koledzy, których zachowanie Jana zaskoczyło, i są tacy, których nie zaskoczyło. Zdanie nie wyklucza sytuacji, w której wszyscy koledzy Jana byli zaskoczeniu z powodu jego czynu, jednak nie zostało to powiedziane wprost. Ażeby uzupełnić ten element znaczenia zdaniowego, używa się partykuł, jak np. w przytoczonych niżej ilustracjach:

(14) *Только некоторые* (*но не все*) коллеги удивились поступку Ивана.

(15) *По крайней мере некоторые* (*а может быть, и все*) коллеги удивились поступку Ивана.

Obecność partykuł *только* (*tylko*) i *по крайней мере* (*przynajmniej*) istotnie zmienia charakter przekazywanej informacji. Partykuła *только* ma charakter restrykcyjny: wskazuje na ograniczony udział zbioru elementów w sytuacji poprzez zablokowanie warunku alternatywnego: niektórzy // wszyscy. Innymi słowy, *tylko niektórzy* znaczy to samo, co *tylko niektórzy, lecz nie wszyscy*.

Partykuła *по крайней мере* wskazuje na inną asumpcję: za jej pomocą zaznacza się, że alternatywny warunek stosowalności zdania jest możliwy. Tym samym wyrażenie *przynajmniej niektórzy* jest równoznaczne z wyrażeniem *niektórzy, a być może wszyscy*.

Występuje podobna konfiguracja partykuł i spójników. J. Wajszczuk (Wajszczuk, 1997, s. 60) pisze, że partykuła odnosi się do całej konstrukcji (do części bez spójników) lub do jednego z koniunktów, ale nie może dotykać samego spójnika. Rozważmy jako przykład następujące zdanie:

(16) Która z szachowych bierek porusza się *tylko po jasnych lub tylko po ciemnych polach*?

Nie można jednoznacznie twierdzić, że zdanie to bez (dwukrotnego) użycia partykuły *tylko*, czyli w formie:

(17) Która z szachowych bierek porusza się po jasnych lub po ciemnych polach?

zakłada swoją możliwą stosowalność także do (alternatywnej) sytuacji, w której szachowa bierka porusza się po jasnych i ciemnych polach. Wobec tego stosowanie partykuły w zdaniu (16) jest być może zbyteczne, ale z uwagi na to, że została ona jednak użyta, należy przyznać, że autor wypowiedzenia (biorąc pod uwagę mentalne nastawienia adresata) uznał, że informacja asumpcyjna powinna zostać zasygnalizowana w sposób niedwuznaczny.

3. Partykuły inkluzywne w strukturze zdań ze związkiem rozłącznym

Przedmiotem mojego zainteresowania będzie konfiguracja spójników rozłącznych z partykułami inkluzywnymi: pol. *także*, *też*, *również*, *i*, ros. *также*, *тоже*, *и*. Istota tych partykuł (z semantycznego punktu widzenia) polega na tym, że informacja (o jednych obiektach, zdarzeniach i stanach rzeczy), przekazywana w asercyjnej części wypowiedzenia, jest interpretowana jako tożsama z informacją (o innych obiektach, zdarzeniach i stanach rzeczy), zawartą w asumpcyjnej części wypowiedzenia (więcej o tym zob. Jaremkiewicz-Kwiatkowska, 2017; Попкова, 2018,

s. 249 i n.). Jak pisze M. Żabowska, są to partykuły, „za pomocą których jest powiedziane, że nadawca rozszerza pewien zbiór obiektów bądź stanów rzeczy poprzez włączenie do niego wyróżnionego zbioru, o którym jest mowa w zdaniu" (Żabowska, 2014, s. 112). Na przykład w zdaniu

(18) Inwestorom na giełdzie towarzyszy wprawdzie znacznie wyższe ryzyko, ale potencjalny zysk *też* może być wyższy.

partykuła *też* wskazuje na koniunkcję elementów: *ryzyko i/plus zysk*, z tym że koniunkcja ta realizuje się poza związkiem współrzędnym.

Z semantycznego punktu widzenia spójniki rozłączne (alternatywne) i partykuły inkluzywne (addytywne) należą do diametralnie odmiennych, przeciwstawnych kategorii, ale to akurat przyczynia się do możliwości ich skonfigurowania w obrębie jednej konstrukcji według zasady: spójnik w części asercyjnej wypowiedzenia wskazuje na stosowalność opisywanej informacji do jednego z wymienionych członów (kwestia objęcia wypowiedzeniem całego zbioru nie jest przy tym rozstrzygnięta), a partykuła w części asumpcyjnej wypowiedzenia wskazuje na możliwą stosowalność do wszystkich członów. Podobnie jak jest możliwa konfiguracja *lub tylko* (zob. przykład z poprzedniego punktu), jest możliwa konfiguracja *czy też*, np.

(19) Usłyszałem, że zatrzymano mnie *do wyjaśnienia czy też do przesłuchania* (Jerzy Broszkiewicz).

Funkcja partykuły ma tu – z jednej strony – charakter addytywny: służy ona zaznaczeniu faktu, że przesłuchanie jest kolejną, poza wyjaśnieniem, sytuacją, o której powiada narrator. Z drugiej strony, partykuła *też* niesie informację o stosowalności wypowiedzenia w odniesieniu do warunku 11 – za jej pomocą sugeruje się możliwość faktu *wyjaśnienia* i zarazem *przesłuchania*. Przy pewnym, minimalistycznym podejściu do interpretacji semantycznej tego wypowiedzenia można byłoby przedstawić to tak: nadawca daje do zrozumienia, że w tym przypadku nie ma podstaw dla alternatywy rozłącznej. Podobna konfiguracja spójnika i partykuły występuje w następujących zdaniach (zapożyczonych z Narodowego Korpusu Języka Polskiego):

(20) Partia otwierała przed nim wszystkie drogi Socjalistycznego Rozwoju, niezależnie od tego, *czy był kształcony za granicą, czy też przez samo życie*.

(21) Każdy *nowy czy też świeżo odmalowany* budynek w mieście zawsze zamieniał się w tablicę hajdparkową, padał łupem sprejowej propagandy.

(22) Rachunek kosztów każdemu nabywcy nakazuje zastępowanie drogiego węgla krajowego *innym, tańszym importowanym czy też innymi nośnikami energii*.

Na przykład, w pierwszym zdaniu nie wyklucza się możliwości współwystępowania obu członów: *był kształcony za granicą i przez samo życie*, w drugim zdaniu – członów nowy i świeżo odmalowany, w trzecim zdaniu – członów *tańszym, importowanym* (*węglem*) *i innymi nośnikami energii*. Warunki stosowalności tych zdań to: 11, 10 i 01.

Takie użycie grupy syntagmatycznej „spójnik + partykuła" można określić jako synkretyczne – polega ono na współdziałaniu dwóch operatorów, które skutkuje dookreśleniem znaczenia funkcji junkcyjnej. O wiele częściej, jak wynika z obserwacji, występuje użycie diakrytyczne partykuły, które polega na dodatkowej specyfikacji jednego z koniunktów: poprzedzana przez partykułę inkluzywną część zdania jest traktowana jako dodana, będąca uzupełnieniem części pierwszej. Konfiguracja spójnika i partykuły skutkuje w tym przypadku takim oto układem składników semantycznych:

$$P\ (x\ \text{czy też}\ y) = P\ (x)\ \&\ \Diamond\ P\ (\neg\ x = y)\ \&\ P\ (x \vee y)$$

Poprzez użycie partykuły w konstrukcjach tego typu dodatkowo wyraża się informację o hierarchii koniunktów: człon poprzedzany przez partykułę jest ujmowany jako element niższego rzędu, np. mniej spodziewany w opisywanej sytuacji. Nawiązując do składni funkcjonalnej S. Kuno (Kuno, 1987, s. 207 i n.), można skonstatować, że nadawca manifestuje większą empatię w stosunku do pierwszego niż do drugiego:

$$E\ x > \text{też}\ y$$

We współczesnym języku polskim konstrukcje *czy też*, *czy także*, *albo też*, *albo także*, *lub też*, *lub także*, *albo i*, *lub i*, w których drugi człon związku współrzędnego ma charakter dodany, przyłączony, występują regularnie – oto kilka wybranych przykładów:

(23) Goudsmit był pochodzenia żydowskiego i zdołał uciec do Ameryki *czy też* wojna go tam zastała (Stanisław Lem).

(24) Czy opowiada się Pan po stronie intuicji w sztuce, *czy też* po stronie świadomości? (Internet).

(25) Czy odnalezieniec z trzydziestoletnim stażem będzie dobrym *czy też* złym mężem? (Krzysztof Teodor Toeplitz).

(26) A ja drzemię, drzemię, drzemię, buszując w tym, było *albo i* nie było, co będzie *albo i* nie będzie (Tadeusz Konwicki).

(27) Żyd wyjmował zza pasa dobrze ogrzaną flachę okowity *albo i* pejsachówki i nalewał w cynowy kubek (Bogdan Czeszko).

(28) Pałąk powinien być związany ze wzmocnieniem podwozia w pobliżu progu *albo też* w inny sposób (Internet).

(29) Komentujący albo podzielają jej zdanie *albo też* twierdzą, że rząd prawdy nie ukrywa (Internet).

(30) Może dojść do zjednoczenia ich, pogodzenia *lub też* do walki (Katarzyna Ostrowska).

(31) I co ciekawsze, nie zrobiliśmy tego, o co byś podejrzewał *lub także* nakłaniał innych graczy (Internet).

(32) Skąd pewność że w świadomości mamy do czynienia z odwzorowaniem *albo także* z odwzorowaniem, a nie samą tylko projekcją? (Internet).

(33) Czy były to tylko lata oczekiwania, *czy także* lata przygotowań? (Franciszek Ryszka).

Korzystając z Narodowego Korpusu Języka Polskiego, można ustalić częstość, z jaką każda z sekwencji typu [spójnik + partykuła] występuje w tekstach. Dane ilościowe są przedstawione w poniższej tabeli:

spójnik + partykuła	liczba użyć
czy też	118 094
lub też	14 147
albo i	9 290
albo też	9 249
bądź też	7 284
czy także	1 507
lub także	98
albo także	47
bądź także	27

Ponieważ, jak było zaznaczone w podrozdziale 1, zdania ze związkiem wykluczającym (*ani x… ani y*) stanowią negację zdań ze związkiem rozłącznym, partykuła inkluzywna jest dość swobodnie dodawana także do spójnika wykluczającego. W Narodowym Korpusie Języka Polskiego występuje 11 261 fragmentów tekstowych z grupą syntagmatyczną *ani też*, por. niektóre ilustracje:

(34) Nie miał przecież zbyt dobrego zdania *o stylu ani też o treściach* (Władysław Terlecki).

(35) Bo nie muszę nawet *unikać jej oczu ani też badać* ich w niepokoju (Sławomir Mrożek).

(36) Nikt *nie potwierdził ani też nie zaprzeczył* (Andrzej Sapkowski).

Zupełnie inaczej konfiguracja spójników i partykuł wygląda w języku rosyjskim. Według obserwacji N. Popkowej (Попкова, 2018, s. 258) partykuła *также* występuje w konstrukcjach ze spójnikiem łącznym lub przeciwstawnym: *а также*, *а также и*, *также и*, *но также*, *но и также* i in. Popkowa nie wymienia przypadków połączenia partykuły inkluzywnej ze spójnikiem rozłącznym bądź wykluczającym.

Dane o częstości tego rodzaju kombinatoryki można ustalić na podstawie Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego. Analiza materiału przyniosła następujące rezultaty:

spójnik + partykuła	liczba użyć
или и	82*
или также	58
либо и	39*
либо также	5

* Większość konstrukcji tego typu jest odnotowana w tekstach artystycznych z XVIII i XIX wieku, co wskazuje na ich charakter archaiczny.

Jak widać, partykuła inkluzywna w języku rosyjskim w połączeniu ze spójnikiem rozłącznym występuje bardzo rzadko, a część odnotowanych w Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego konstrukcji ma charakter przestarzały. Co prawda, w powyższej tabeli nie zamieszczono jeszcze jednego typu konfiguracji spójnika i partykuły inkluzywnej, a mianowicie *или тоже* (w Korpusie występuje 141 użyć). Wyrażenia te jednak mają inne znaczenie, co można pokazać na następującym przykładzie:

(37) Вернувшись из Египта, Голубев звонил и звонил Асе, телефон молчал и молчал. Телефон в детской больнице, где работала Ася, был занят *или тоже* молчал (Сергей Залыгин).

Partykuła *тоже* nie wskazuje tu na to, że drugi człon współrzędny (*молчал*) ma charakter dodany, komplementarny w stosunku do członu pierwszego (*был занят*). Zachodzi inna relacja – między informacją w zdaniu z partykułą *тоже* a informacją w zdaniu poprzedzającym:

(38) = Телефон в квартире Аси молчал.
Телефон в детской больнице тоже молчал.

Jak widać, związek rozłączny w ogóle znajduje się tu poza „zakresem działania" partykuły, jeśli posłużyć się terminem, zaproponowanym przez I. M. Bogusławskiego (Богуславский, 1996).

W polskim tłumaczeniu tego zdania należałoby zachować konstrukcję *lub też*, por.

(39) Po powrocie z Egiptu, Gołubiew zadzwonił i zadzwonił do Asi, telefon przez cały czas milczał. Telefon w szpitalu dziecięcym, w którym pracowała Asia, był zajęty *lub też* milczał.

Osobliwość tego zdania, w porównaniu ze zdaniami z partykułą *też/także* w znaczeniu addytywnym, polega na tym, że wyraża się tu inne znaczenie: 'podobnie jak', co w mowie ustnej znajduje formalny wyraz w tym, że partykuła jest intonacyjnie wyodrębniana – akcentowana intensywniej.

Partykuła inkluzywna może towarzyszyć spójnikowi przeczącemu – zjawisko to występuje w języku polskim i rosyjskim, ale także zachodzą pewne różnice. W obydwu językach aktywnie używana jest konstrukcja z negacją partykuły ekskluzywnej:

pol. nie tylko… lecz także

ros. не только… но и / но также / но и также

Jednak w języku polskim obecność negacji partykuły ekskluzywnej nie jest konieczna, na co wskazują następujące przykłady:

(40) Skręca się ten stary z nudów, *ale i* z nerwów (Bogdan Czeszko).

(41) Grześ nie umiał pisać, *ale i* nie umiał liczyć (Bogdan Czeszko).

(42) Kleopatra oczywiście w mgnieniu oka znajdowała się na palmie i stamtąd patrzyła na swojego przyjaciela spojrzeniem pełnym wyrozumiałości, *ale i* pogardy (Jarosław Iwaszkiewicz).

(43) Sporo w tym wszystkim mistyki, lecz i cennych myśli (Andrzej Kuśniewicz).

(44) – Zupełnie jasno – odpowiedziała ze smutkiem rezygnacji, *ale i* z nie wyzbytą lekkiej wesołości przekorą (Teodor Parnicki).

(45) Książki Stasiuka, *ale i* dobrze znanej w Niemczech Olgi Tokarczuk Niemcy czytają ze względu na bardzo osobiste spojrzenie na rzeczywistość („Polityka", 2005/21).

Dla języka rosyjskiego takie konstrukcje nie są charakterystyczne. Co prawda, można odnotować użycie grupy syntagmatycznej *но и* niezależnie od negacji partykuły ekskluzywnej, ale w zdaniu złożonym, gdy partykuła inkluzywna (*и*) wskazuje na tożsamość aktanta z aktantem ze zdania poprzedzającego, np.

(46) У меня есть заместители, но и их надо контролировать.
[их = заместителей]

Zakończenie

Z przeglądu użyć partykuły inkluzywnej w połączeniu ze spójnikiem rozłącznym wynika wniosek, że w konstrukcjach tego typu realizują się trzy znaczenia partykuły: po pierwsze, wskazuje ona na stosowalność zdania (semantycznie) złożonego w odniesieniu do warunku 11 (czyli sytuacji, w której występują obydwa koniunkty); po drugie, realizuje ona znaczenie addytywne, wskazując na dodany, komplementarny charakter drugiego członu; po trzecie, realizuje ona znaczenie identyfikujące ‘podobnie jak’ w stosunku do aktanta spoza konstrukcji współrzędnej, zwykle ze zdania poprzedzającego.

W języku rosyjskim konstrukcje tego rodzaju (a także połączenia partykuły ze spójnikami wykluczającymi oraz przeczącymi) występują bardzo rzadko, a część z nich ma charakter przestarzały.

Fakt, że mamy do czynienia z dwiema różnymi opcjami, co do konfiguracji znaczenia rozłączności i znaczenia inkluzywności, rzutuje na różnicę dwóch językowych obrazów świata. Jest wątpliwe, że za tym faktem kryją się jakieś różnice w zakresie mentalnej reprezentacji rzeczywistości – przez Polaków i Rosjan. Raczej mamy do czynienia z tym, co określa się jako zwyczaj językowy. Można też twierdzić, że wysoka częstość grupy *czy też* i względnie wysoka częstość grupy *lub też* tłumaczy się reprodukcyjnym i naśladowniczym typem działalności mownej – są one odtwarzane na wzór już istniejących, zasłyszanych wyrażeń.

BIBLIOGRAFIA

Bachmann, H. (1985). *Der Weg der mathematischen Grundlagenforschung*. Peter Lang.

Fontański, H. (1980). *Stosunki współrzędności w zdaniu pojedynczym w języku polskim i rosyjskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Grzegorczyk, A. (1975). *Zarys logiki matematycznej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Hinst, P. (1974). *Logische Propädeutik*. Fink.

Jaremkiewicz-Kwiatkowska, A. (2017). Das Stellungsverhältnis von Fokuspartikeln *auch/też*, *także*, *również* und ihrem Bezugsausdruck im Deutschen und im Polnischen. *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, *41*(*2*), 32–47.

Kiklewicz, A. (2004), *Podstawy składni funkcjonalnej*. Wydawnictwo UWM.

Klaus, G. (1973). *Moderne Logik*. Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Kotarbiński, T. (1957). *Wykłady z dziejów logiki*. Ossolineum.

Kuno, S. (1987). *Functional syntax: Anaphora, discourse and empathy*. University of Chicago.

Tokarz, M. (1986). Semantyka bez pojęcia denotacji. *Studia Semiotyczne*, *14–15*, 133–146.

Wajszczuk, J. (1997). *System znaczeń w obszarze spójników polskich: Wprowadzenie do opisu*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.

Żabowska, M. (2014). Partykułologia i partykułografia: Stan obecny i perspektywy. W A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Red.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem Professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quito dedicata* (ss. 103–119). BEL Studio.

Ziembiński, Z. (1987). *Logika praktyczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Асанидзе, Г. З. (1981). О диалогическом обосновании логики. W З. Микеладзе (Red.), *Логико-семантические исследования* (ss. 37–54). Мецниереба.

Белнап, Л., & Стил, Т. (1981). *Логика вопросов и ответов*. Прогресс.

Бессонов, А. В. (1985). *Предметная область в логической семантике*. Наука.

Богуславский, И. М. (1996). *Сфера действия лексических единиц*. Языки русской культуры.

Гладкий, А. В. (1979). О значении слова *или*. *Семиотика и информатика*, *13*, 196–214.

Горский, Д. П. (1985). *Обобщение и познание*. Мысль.

Киклевич, А. (1998). *Язык и логика: Лингвистические проблемы квантификации*. Otto Sagner.

Киклевич, А., & Клыгина, М. (2011). Функциональный аспект изучения частиц. W Е. Потехина (Red.), *Язык и текст в системном и социокультурном аспекте* (ss. 221–253). Centrum Badań Europy Wschodniej.

Кривоносов, А. Т. (1990). К интеграции языкознания и логики. *Вопросы языкознания*, *1990*(2), 26–41.

Левицкий, Ю. А. (1981). Семантики русских сочинительных союзов. W В. П. Григорьев (Red.), *Проблемы структурной лингвистики* (ss. 83–91). Наука.

Павилёнис, Р. (1975). *Язык и логика*. Вильнюсский государственный университет.

Попкова, Н. (2018). Также. W О. Ю. Инькова (Red.), *Семантика коннекторов: Контрастивное исследование* (ss. 240–268). Торус Пресс. https://doi.org/10.30826/SEMANTICS18-06

Санников, В. З. (1989). *Русские сочинительные конструкции: Семантика, прагматика, синтаксис*. Наука.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Asanidze, G. Z. (1981). O dialogicheskom obosnovanii logiki. In Z. Mikeladze (Ed.), *Logiko-semanticheskie issledovaniia* (pp. 37–54). Metsniereba.

Bachmann, H. (1985). *Der Weg der mathematischen Grundlagenforschung*. Peter Lang.

Belnap, L., & Stil, T. (1981). *Logika voprosov i otvetov*. Progress.

Bessonov, A. V. (1985). *Predmetnaia oblast′ v logicheskoĭ semantike*. Nauka.

Boguslavskiĭ, I. M. (1996). *Sfera deĭstviia leksicheskikh edinits*. IAzyki russkoĭ kultury.

Fontański, H. (1980). *Stosunki współrzędności w zdaniu pojedynczym w języku polskim i rosyjskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Gladkiĭ, A. V. (1979). O znachenii slova *ili*. *Semiotika i informatika*, *13*, 196–214.

Gorskiĭ, D. P. (1985). *Obobshchenie i poznanie*. Mysl′.

Grzegorczyk, A. (1975). *Zarys logiki matematycznej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Hinst, P. (1974). *Logische Propädeutik*. Fink.

Jaremkiewicz-Kwiatkowska, A. (2017). Das Stellungsverhältnis von Fokuspartikeln *auch*/*też*, *także*, *również* und ihrem Bezugsausdruck im Deutschen und im Polnischen. *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, *41*(*2*), 32–47. https://doi.org/10.17951/lsmll.2017.41.2.32

Kiklevich, A. (1998). *IAzyk i logika: Lingvisticheskie problemy kvantifikatsii*. Otto Sagner.

Kiklevich, A., & Klygina, M. (2011). Funktsional′nyĭ aspekt izucheniia chastits. In E. Potekhina (Ed.), *IAzyk i tekst v sistemnom i sotsiokul′turnom aspekte* (pp. 221–253). Centrum Badań Europy Wschodniej.

Kiklewicz, A. (2004), *Podstawy składni funkcjonalnej*. Wydawnictwo UWM.

Klaus, G. (1973). *Moderne Logik*. Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Kotarbiński, T. (1957). *Wykłady z dziejów logiki*. Ossolineum.

Krivonosov, A. T. (1990). K integratsii iazykoznaniia i logiki. *Voprosy iazykoznaniia*, *1990*(2), 26–41.

Kuno, S. (1987). *Functional syntax: Anaphora, discourse and empathy*. University of Chicago.

Levitskiĭ, IU. A. (1981). Semantiki russkikh sochinitel′nykh soiuzov. In V. P. Grigor′ev (Ed.), *Problemy strukturnoĭ lingvistiki* (pp. 83–91). Nauka.

Pavilënis, R. (1975). *IAzyk i logika*. Vil′niusskiĭ gosudarstvennyĭ universitet.

Popkova, N. (2018). Takzhe. In O. IU. In′kova (Ed.), *Semantika konnektorov: Kontrastivnoe issledvanie* (pp. 240–268). Torus Press. https://doi.org/10.30826/SEMANTICS18-06

Sannikov, V. Z. (1989). *Russkie sochinitel′nye konstruktsii: Semantika, pragmatika, sintaksis*. Nauka.

Tokarz, M. (1986). Semantyka bez pojęcia denotacji. *Studia Semiotyczne*, *14–15*, 133–146.

Wajszczuk, J. (1997). *System znaczeń w obszarze spójników polskich: Wprowadzenie do opisu*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.

Żabowska, M. (2014). Partykułologia i partykułografia: Stan obecny i perspektywy. In A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Eds.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem Professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quito dedicata* (pp. 103–119). BEL Studio.

Ziembiński, Z. (1987). *Logika praktyczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

O pewnym typie użycia spójników rozłącznych w języku polskim (w porównaniu z językiem rosyjskim)

Abstrakt

Przedmiotem artykułu jest interpretacja semantyczna zdań ze związkiem współrzędnym, zawierających połączenie spójnika rozłącznego i partykuły inkluzywnej, czyli grup syntagmatycznych *czy też*, *czy także*, *lub też*, *lub także*, *albo i* itp. we współczesnym języku polskim i rosyjskim. Autor wnioskuje, że partykuła w takich konstrukcjach wskazuje na stosowalność zdania (semantycznie) złożonego w odniesieniu do sytuacji, w której występują obydwa koniunkty, lub realizuje znaczenie addytywne, wskazując na dodany, komplementarny charakter drugiego członu, lub realizuje znaczenie identyfikujące 'podobnie jak' w stosunku do aktanta spoza konstrukcji współrzędnej, zwykle ze zdania poprzedzającego. Zbadano także różnice obu języków ze względu na funkcjonowanie konstrukcji tego rodzaju.

Słowa kluczowe: spójniki współrzędne; spójniki rozłączne; semantyka logiczna; logika zdań; partykuły; polskie i rosyjskie konfrontacje językowe w zakresie składni

On a Certain Type of Use of Disjunctive Conjunctions in Polish (Compared to Russian)

Abstract

This article is devoted to semantic interpretation of sentences with coordination which contain a combination of a disjunctive conjunction and an inclusive particle, i.e. syntagmatic groups *czy też*, *czy także*, *lub też*, *lub także*, *albo i*, *или также*, *либо и*, etc. in contemporary Polish and Russian. As concluded, the particle in such constructions indicates the applicability of the (semantically) composite sentence in relation to the situation in which both terms occur, or implements the additive meaning, indicating the added, complementary character of the second term, or realises the identifying meaning 'similarly' compared to the actant outside the coordinate structure, usually from the preceding sentence. The study also examines differences between the functioning of such constructions in Polish and Russian.

Keywords: coordinate conjuctions; disjunctive conjunctions; logical semantics; logic of sentences; particles; contrastive syntax of Polish and Russian

Paweł Kowalski
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
E-mail: pawel.kowalski@ispan.waw.pl
ORCID: 0000-0001-6459-2621

POLSKIE I SŁOWEŃSKIE DERYWATY RZECZOWNIKOWE O ZNACZENIU HIERARCHICZNOŚCI (WYBRANE PROBLEMY OPISU)

1. Wstęp

Jakiś czas temu Bożena Ostromęcka-Frączak pisała, że polscy słoweniści:

> mają jeszcze wiele do zrobienia, brakuje bowiem wielu opracowań dotyczących języka słoweńskiego, brakuje wydanej w języku polskim gramatyki opisowej i historycznej języka słoweńskiego, historii języka, a także innych opracowań dotykających istotnych zagadnień słowenistycznych (Ostromęcka-Frączak, 2007, s. 5).

Trafną analizę współczesnej sytuacji badań słoweńszczyzny w językoznawstwie polskim można rozszerzyć o polsko-słoweńskie konfrontatywne badania słowotwórcze. Dorobek ten nie jest duży, na tle słowiańskim jawi się skromnie, a wiele tematów pozostaje niezbadanych[1]. Stan taki zachęca do podjęcia słowotwórczych badań konfrontatywnych tych języków. Porównanie polszczyzny i słoweńszczyzny wydaje się ponadto interesujące również dlatego, że w literaturze językoznawczej nie ma powszechnej zgody, co do ich bliskości, podobieństwa (por. Mańczak, 1992; Walczak, 1998).

Podejmując jakiś problem z zakresu językoznawstwa (w tym słowotwórstwa) konfrontatywnego, uświadamiamy sobie istniejące różnice nie tylko w samym materiale językowym, ale zwłaszcza w opisie tego materiału (w ujęciach metodologicznych, w stosowanej terminologii). Kategoryzowanie i klasyfikowanie określonych treści jest zazwyczaj kwestią umowną, konwencją naukową, przyjętą na potrzeby badań,

[1] Porównanie polskiego i słoweńskiego materiału różnych płaszczyzn językowych (również na szerszym tle słowiańskim) można znaleźć m.in. w pracach: Bednarska, 2010; Będkowska-Kopczyk, 2011; Kowalski, 2018; Kryzia, 2005; Ostromęcka-Frączak, 2002; Sokołowski, 2000; Stefan, 2016; Tokarz, 1999; Wtorkowska, 2016; Zatorska, 2013.

która różnicuje opisy językoznawcze. Jednym z przykładów są polskie i słoweńskie opisy derywatów rzeczownikowych, które w szerokiej perspektywie można przypisać semantycznej kategorii hierarchiczności. W niniejszym tekście chciałbym szkicowo zarysować wstępne i wybrane problemy opisu słowotwórczego tej kategorii w polsko-słoweńskiej perspektywie badawczej. Obydwa języki dysponują różnymi środkami wyrażania hierarchiczności na różnych poziomach językowych. W tym miejscu interesuje mnie ogólna charakterystyka kategorii oraz wstępne sformalizowanie słowotwórcze jej znaczeń. Ze względu na skromne ramy artykułu ograniczam się do porównania wybranych wykładników prepozycyjnych (prefiksów, prefiksoidów, członów złożeń)[2] przy wyrażaniu znaczeń opozycji nadrzędność–podrzędność, która stanowi jedną z opozycji omawianej kategorii. Na tym etapie porównywany materiał językowy pełni przede wszystkim funkcję egzemplifikacyjną, objaśniającą poruszaną problematykę, nie ma na celu szczegółowej konfrontacji.

2. O znaczeniach hierarchiczności w wybranych polskich i słoweńskich słownikach

Przegląd polskich i słoweńskich słowników z pojęciami ujętymi w formie haseł słownikowych *hierarchia*, *hierarchizacja*, *hierarchiczność* i in. pozwala wskazać wspólne dla obydwu języków, powtarzające się treści (zob. m.in. *Słownik słoweńskiego języka literackiego* (dalej SSKJ), *Słownik języka polskiego* PWN (dalej SJP PWN)). SSKJ podaje przy haśle *hierarhija* następującą definicję: „razvrstitev po položaju, funkcijah, pomembnosti", wraz z przykładami użycia: „hierarhija v politiki, vojski / hierarhija jezikov; hierarhija vrednot / razporediti po hierarhiji". W *Encyklopedii języka słoweńskiego* brakuje haseł z terminami *hierarchia*, *hierarchizacja* lub *hierarchiczność*. Pojawiają się natomiast dwa warianty przymiotnikowe, określające

[2] Odmienna klasyfikacja materiału językowego w słowotwórstwie jest kwestią złożoną, zwłaszcza w przypadku porównywania dwóch lub więcej języków. Przy opisie konieczne jest uwzględnienie dotychczasowych tradycji, teorii i metod opisu (por. np. w kontekście dzielenia derywatów na transpozycyjne, mutacyjne i modyfikacyjne Nagórko, 2004). Przypisanie derywatów słoweńskich typu *eksminister* do klasy derywatów prostych (formacji prefiksalnych), zaś np. w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* (dalej GWJP) do derywatów złożonych przy opisie konfrontatywnym wymaga rozstrzygnięć metodologicznych, nie jest jednak skomplikowane. Ma istotne znaczenie przy wyodrębnianiu subkategorii słowotwórczych, czyli zbiorów derywatów, do których wyróżnienia służy kryterium obciążenia funkcjonalnego formantu (w tym wypadku istotna jest więc technika derywacyjna, mechanizm derywacyjny) (por. Baltova & Siatkowski, 1993). Trudniejsze do rozwiązania pozostają różnice w zaliczaniu ich do odpowiednich kategorii słowotwórczych i semantycznych.

nadrzędny człon rzeczownikowy. *Hierarhična razporejenost* rozumiana jest jako „zaporedje tvarinskih prvin besedila po pomembnosti, npr. od najbolj k najmanj pomembnemu, od osrednjega k obrobnemu, od težkega k lažjemu (in seveda narobe)", a także *hierarhizacijska določitev* z definicją „inačenje (modifikacija) pomenske podstave povedi (enostavčne ali povedi stavčja) glede na to, ali njeni udeleženci (in povedje) zavzemajo skladenjsko bolj ali manj ugledna in razvidna mesta" (Toporišič, 2000, s. 56).

W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (dalej SJPD) hierarchia ma dwa znaczenia: 1. „ustopniowany układ jakichś elementów, w szczególności stanowisk politycznych, urzędniczych, wojskowych, kościelnych, społecznych itp. na zasadzie podporządkowania i wzajemnej zależności niższych stanowisk, funkcji od wyższych", oraz 2. z klasyfikatorem przestarzały: dziś tylko o przedstawicielach władzy kościelnej „grupa ludzi rządzących sprawujących władzę" (SJPD, b.d.). W SJP PWN znaleźć można cztery hasła odnoszące się do pojęcia *hierarchia* (*hierarchia* i *derywaty hierarchiczność*, *hierarchiczny* i *hierarchizować*). Hasło podstawowe *hierarchia* jest powieleniem definicji z SJPD. Pozostałe hasła treściowo odsyłają do leksemu głównego *hierarchia*. Hierarchiczny to oparty na zasadzie hierarchii, hierarchiczność od hierarchiczny, zaś derywat czasownikowy hierarchizować tłumaczony jest jako „podporządkowywać zasadzie hierarchii" (SJP PWN, b.d.). W internetowym słowniku polszczyzny PWN przy haśle *hierarchia* podobnie jak w przypadku SJPD podane są dwa znaczenia 1. „układ elementów jakiejś struktury uporządkowany od najwyższych do najniższych według określonego kryterium" i 2. „Grupa ludzi sprawujących władzę" (SJP PWN, b.d.).

Powyżej przedstawione w formie skrótowej polskie i słoweńskie źródła leksykograficzne pokazują wspólną nić treściową pojęcia hierarchii, którą jest uporządkowanie elementów od najwyższych do najniższych według pewnych, ustalonych kryteriów, rozmieszczenie struktury elementów i ich klasyfikacja ze względu na jakieś przyjęte kryteria. Przewija się stopniowalny (gradualny) charakter hierarchiczności.

3. Problemy opisu hierarchiczności w polskiej i słoweńskiej literaturze językoznawczej

W opisach słoweńskich derywatów rzeczownikowych ze znaczeniem hierarchiczności wyróżnia się kilka, mocno zróżnicowanych semantycznie klas, którym przypisane jest ogólne znaczenie hierachiczności (słoweń. *hierarhizacija*). Są to: wyższość–niższość (*višje–nižje*), którą można odnieść tematycznie i zakresowo do

kilku klas semantycznych wyróżnianych w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* (dalej GWJP): nadrzędność–podrzędność, znaczenie wielkości przekraczającej normę lub małości poniżej normy i dodatkowość zjawiska; przeciwieństwo (*nasprotnost*), w GWJP klasy: przeciwieństwo cechy i przeciwstawienie; hierarchizacja w czasie (*hierarhizacija v času*), w GWJP jedynie wcześniejszość i powtórność zjawiska; hierarchizacja w przestrzeni (*hierarhizacija v prostoru*), derywaty słoweńskie tej klasy, typu mednapis 'vmesni napis', medpomnilnik 'vmesni pomnilnik', odpowiadają w GWJP derywatom od wyrażeń przyimkowych, typu przedmieście, przypiecek i in. (GWJP, 1984; Kern, 2017; Vidovič Muha, 1988, 2011; Voršič, 2013). Inwentarz środków słowotwórczych każdej z klasy stanowi ograniczony zbiór jednostek. Klasą najliczniejszą pod tym względem jest klasa pierwsza (*višje–nižje*), licząca około 10 formantów słowotwórczych[3]. Te same klasy, poza klasą pierwszą (nadrzędność–podrzędność), przypisywane są również derywatom przymiotnikowym, przy czym w przypadku znaczeń przymiotników wydzielana jest dodatkowa klasa intensyfikacji, wzmacniania cechy, własności charakteryzowanego członu (*krepitev lastnosti*).

W polskich pracach słowotwórczych jednostki typu arcybiskup, nadkonduktor, superintendent, podcentrala, podzespół zaliczane są do grupy wyrażającej znaczenie nadrzędność–podrzędność; hiperkrytycyzm, hiperinflacja, nadczynność, nadkomplet, podciśnienie, podziarno do znaczeń wielkości przekraczającej normę lub małość poniżej normy; nieprzyjaciel, nieład, antypowieść, antypapież do grupy ze znaczeniem przeciwieństwa cechy. Znaczenie hierarchiczne w takich derywatach nie jest eksponowane, nie wchodzi do zasobu metajęzyka, który stosują autorzy GWJP. W pracach słoweńskich znaczenia hierarchiczności obejmują szersze spektrum derywatów.

Hierarchiczność jako jedną z subkategorii wymienia Viara Maldjieva w 9 tomie *Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej* (dalej GKBP). Badaczka podaje przykłady rzeczownikowe i przymiotnikowe, m.in. nadinspektor, superwizja, podcentrala, podgrupa, ponadpaństwowy, czyli takie, którym w GWJP przypisana jest klasa nadrzędność–podrzędność. W ramach kategorii relacji, fundowanej na predykatach relacyjnych, badaczka wymienia kilka subkategorii: przestrzenną (R-spat) nadbudowa, nawierzchnia, podokiennik; czasową (R-temp) międzywojnie, przedbieg, prehistoria, pramatka, postkomunizm. Derywaty typu pseudouczony, quasi-definicja przypisuje relacji 'pozorne podobieństwo'; antypowieść, antysztuka –

---

[3] Ines Voršič wymienia dla tej klasy następujące formanty: *epi-*, *hiper-*, *meta-*, *nad-*, *pod-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *re-*, *retro-*. Przynajmniej dla dwóch ostatnich formantów *re-* i *retro-* o ogólnych znaczeniach *re-* 'ponowny' i *retro-* 'przeszły / w przeszłość / wstecz' wydaje się bardziej odpowiednia słoweńska klasa hierarchia w czasie, por. retromoda 'przeszła moda', repopulacja 'ponowne zaludnienie'.

relacji 'niezgodności'; kontrrewolucja, przeciwnatarcie – relacji 'przeciwstawienie' (Maldjieva, 2009).

Nieco bardziej szczegółowe spojrzenie na poszczególne subkategorie w polskim słowotwórstwie oraz podział znaczeń wyrażających hierarchiczność w literaturze słowenistycznej pokazuje duże skomplikowanie semantyczne takich derywatów. Pozwala jednocześnie stwierdzić, że wyodrębnione w GKBP subkategorie odpowiadają niemal wszystkim klasom derywatów słoweńskich, którym przypisywane jest znaczenie hierarchiczności. Na potrzeby porównania (badań konfrontatywnych) obydwu języków (a ściślej systemów słowotwórczych) w przypadku wyrażania znaczeń hierarchiczności wydaje się zasadne przyjąć za punkt wyjściowy szeroką perspektywę kategorii relacji, która umożliwia opis uwzględniający różnorodne derywaty i środki słowotwórcze.

Dotychczasowe rozważania pozwalają już na kilka spostrzeżeń uogólniających. Wydaje się, że jądro słowotwórczej kategorii hierarchiczność może stanowić opozycja określana jako wyższość–niższość związana ze znaczeniami nadrzędności–podrzędności. Chodzi tutaj o takie derywaty, jak arcymistrz, nadinspektor, nadkonduktor, superagent, a więc mające cechę [+ Human], oraz derywaty superfilm, supermecz, czyli o cesze [– Human]. W pewnym stopniu potwierdzają to słownikowe definicje leksemów z tego zbioru, por. nadinspektor 'w niektórych państwach: stopień oficerski w policji wyższy od inspektora'; arcymistrz 'ktoś, kto jest niedościgniony w jakiejś dziedzinie' i 'najwyższy tytuł przyznawany w szachach sportowych; też: 'szachista mający ten tytuł'; superintendent 'duchowny protestancki będący zwierzchnikiem duchowieństwa określonego terytorium' i 'intendent naczelny – przełożony działu gospodarczego jakiejś instytucji'. Do tego zbioru wydaje się konieczne włączenie także takich derywatów, które wyrażają większość/mniejszość, por. pol. podzespół 'zespół mniejszy podporządkowany większemu', podziarno 'ziarno o wymiarach mniejszych niż norma'. Znaczenie hierarchiczności współwystępuje w nich ze znaczeniem intensywności. Peryferie kategorii stanowią natomiast relacje, w których hierarchiczność łączona jest z takimi znaczeniami (relacjami), jak czas (np. eksmož 'bivši mož', eksminister 'bivši minister', podiplomant 'kasnejši diplomant'), przestrzeń (np. mednapis 'vmesni napis', medobrok 'vmesni obrok', przeciwstawność/przeciwieństwo (np. antiheroj 'nasprotni heroj', antiestetika 'nasprotna estetika'), podobieństwo, pseudopodobieństwo i in. W klasach, które można sytuować poza centrum omawianej kategorii, na peryferiach, hierarchiczność nie jest postrzegana prototypowo, jako 'coś wyższego/niższego'. Rozumiana jest jako uporządkowanie elementów według różnych parametrów.

Powszechnie znany jest fakt, że kategorie, niekiedy być może pozornie, wykazują bliskie, w wielu przypadkach niemal tożsame, przynajmniej w pewnym zakresie, środki

formalne (identyczność sprowadza się do formy, różnice uwidaczniają się w znaczeniu). Elementy, które obsługują słowotwórczą kategorię hierarchiczności, to m.in. pol. mega, nad, pod, super, ultra, słoweń. nad, pod, vele[4]. Niektóre problemy przy interpretacji derywatów zaliczanych do klasy jednostek wyrażających znaczenie hierarchiczne wynikają więc z bliskości takich jednostek z derywatami, które mogą być włączane także do innych kategorii słowotwórczych. Takie ogólne znaczenia, jak np. większość/mniejszość korespondują ze słowotwórczymi kategoriami deminutywności, augmentatywności, intensywności (stopnia). Wszystkie one opierają się na akcie porównania[5].

Pobieżne porównanie zbiorów formantów kategorii hierarchiczności i intensywności w literaturze językoznawczej pozwala stwierdzić, że nie ma słowotwórczych wykładników prepozycyjnych (prefiksów, prefiksoidów, członów złożeń) wyrażających znaczenia hierarchiczności, które nie byłyby formalnie tożsame z wykładnikami kategorii intensywności, przy czym kategoria intensywności jest kategorią szerszą. Zjawisko to traktowane jako homonimia formantów wraz z bliskością znaczeń wyrażanych przez obie kategorie nasuwa możliwość opisu środków słowotwórczych w kontekście dżokeryzacji słowotwórczej w takim rozumieniu, w jakim przedstawia dżokeryzację w płaszczyźnie leksykalnej Barbara Kryżan Stanojević (por. np. Kryżan Stanojević, 2008, 2010). Zagadnienie to w tym miejscu jedynie sygnalizuję, wykracza ono bowiem poza ograniczone ramy niniejszej pracy.

4. Derywaty o znaczeniu hierarchiczności w użyciu

Rozpatrując wykładniki słowotwórcze kategorii hierarchiczności, trzeba dodać, że odrębnym problemem są zjawiska sytuowane w płaszczyźnie pragmatyki[6], które nie wchodzą do wewnątrzjęzykowego opisu kategorii. Interpretacja derywatów wymaga uwzględnienia aktu komunikacji, kontekstu, w którym jednostki

---

[4] Abstrahuję w tym miejscu od rozstrzygania o statusie tych elementów. Przypisywanie ich w tym wypadku do klasy prefiksów, prefiksoidów czy elementów złożeń nie jest relewantne. Warto też dodać, że część tych elementów funkcjonuje jako wyrazy, a niekiedy nawet jako jednostki o specyficznej funkcji słów–dżokerów (por. Kryżan-Stanojević, 2008, 2010)

[5] O różnym rozumieniu np. kategorii deminutywności w słowotwórstwie słowiańskim zob. Stramljič Breznik, 2015.

[6] Różnica między semantyką a pragmatyką może być schematycznie przedstawiona jako różnica między narzędziami działań językowych i działaniami na tych narzędziach (por. Bogusławski, 2008; Kaproń-Charzyńska, 2014). Tutaj warto nadmienić, że w słowotwórstwie ujmowanym kognitywnie (kognitywno-dyskursywna perspektywa słowotwórcza) zostaje zniesiona opozycja semantyka–pragmatyka (por. np. Waszakowa, 2017).

są używane. Ujęcie to oparte na kontekstualizmie pokazuje, że przy wyrażanych znaczeniach hierarchiczności można wysunąć hipotezę o podstawowym (mocnym) i pochodnym (wtórnym, słabym) znaczeniu hierarchiczności derywatów w użyciu. Przyjrzyjmy się kilku przykładom w szerszym kontekście językowym[7]:

> Futbol jak w soczewce skupia wszystkie problemy hiperkapitalizmu i jest dowodem, że przypływ jednak nie podnosi wszystkich łódek. Superkluby robią interesy z superagentami, niemal cała władza poszła w ich ręce, to oni dyktowali warunki, to im w największym stopniu zależy na ciągłym ruchu w interesie.
>
> Ministerstwo Finansów ogłosiło rekrutację na podatkowych agentów: praca w języku angielskim, wyjazdy zagraniczne, negocjacje z podatnikami. Zagadnienie omijania płacenia podatków i cen transferowych mają mieć w małym palcu. W opisie stanowiska sam dyrektor generalny ministerstwa zastrzega, że warunki pracy będą trudne, bo to stanowisko zagrożone korupcją […] Jak mogłaby wyglądać praca polskich superagentów podatkowych? Warto przytoczyć historię Jamesa Bonda świata finansów, jak nazywany jest Rene Bruelhhart 44-letni prawnik ze Szwajcarii. Zaczynał jako gliniarz i szef nowej służby – wywiadu podatkowego w Szwajcarii.

O mocnym znaczeniu hierarchicznym w derywacie możemy mówić wtedy, gdy jest ono wysuwane na pierwszy plan, np. superagent to agent, który w hierarchii (relacji) wszystkich agentów stoi wyżej, podejmuje się spraw (w tym wypadku „robi interesy" z superklubami, ściga trudne sprawy podatkowe), którymi nie zajmują się zwykli agenci. Nie jest tutaj wyrażane znaczenie atrybutywne, lecz szeregujące, ustopniowanie elementów[8]. Superklub to taki klub, który w hierarchii klubów (uporządkowanie na osi pionowej) stoi wyżej niż zwykły klub/zwykłe kluby. Podobnie też por. arcymistrz, ekstraklasa (w odróżnieniu od pierwszej klasy rozgrywkowej, drugiej klasy rozgrywkowej itp.). Znaczenie hierarchiczne słabe występuje natomiast wtedy, gdy hierarchiczność nie jest wyrażana jako znaczenie prymarne, lecz jest znaczeniem wtórnym:

> Zarówno ONZ, jak i FAO ignorują fakt, że dzisiejszy system prowadzi do nadprodukcji żywności, która nikomu nie jest dostarczana.
>
> Nadprodukcja to zjawisko, z którym mamy do czynienia, kiedy przedsiębiorstwo produkuje zbyt dużo lub robi to wcześniej, niż wynikałoby z zapotrzebowania klientów lub potrzeb następnego procesu.

---

[7] Wszystkie przytoczone fragmenty tekstów pochodzą z kwerendy internetowej przy użyciu wyszukiwarki Google.

[8] Kategoria intensywności różni się od kategorii hierarchiczności opartej na predykatach relacyjnych tym, że konstytuowana jest na bazie predykatu dodanego, który nie konstytuuje morfemicznej struktury semantycznej derywatu i nie jest implikowany przez jej nadrzędny składnik, którym jest pojęcie wyrażone tematem, lecz jest do niego przyłączany na zasadzie atrybucji (Maldjieva, 2009).

Prymarnym znaczeniem jest w tym wypadku znaczenie intensywności ‘wzmożonej produkcji’ (produkcja + intensywność), podobnie jak w przykładzie pierwszym hiperkapitalizm to ‘wzmożony kapitalizm’ (kapitalizm + intensywność). To kontekst pozwala przypisać mocne i słabe znaczenie, stoją one poza znaczeniami wewnętrznymi, wynikającymi z samej struktury derywatów.

W obrębie wyróżnianej klasy możliwe jest również ukazanie relacji o charakterze gradacyjnym, przedstawienie niektórych relacji między derywatami w zależności od formantu słowotwórczego, por. endemia, epidemia, pandemia. Tego typu relacje gradacyjne są często spotykane w słownictwie specjalistycznym. Wydaje się, że w przypadku polszczyzny i słoweńszczyzny takie relacje wyrażane są powszechniej leksykalnie, a więc sytuowane poza tradycyjnie ujmowanym słowotwórstwem.

5. Hierarchiczność jako kategoria słowotwórcza

Prezentowane do tej pory rozważania pozwalają zaproponować wstępną charakterystykę ogólnej, złożonej wewnętrznie kategorii słowotwórczej hierarchiczności. Kategoria ta jest oparta na kryteriach porządkujących, stopniowalnych, skalarnych. Językowe elementy, które wchodzą w jej zakres, przekazują przede wszystkim treści ze względu na określone uporządkowanie w obrębie pewnej struktury. Elementy te pozostają między sobą w różnych relacjach, zależnych od rozpatrywanych klas. Derywaty wchodzące do zasobu tej kategorii opierają się na akcie porównania.

Bardzo ogólna parafraza słowotwórcza derywatów wyrażających relację hierarchiczną nadrzędność–podrzędność opiera się na podstawowych elementach znaczeniowych członów opozycji, co obrazują m.in. znaczenia słownikowe takich leksemów, jak: pol. nadrzędny ‘stojący wyżej w jakiejś hierarchii’, podrzędny ‘zajmujący w stosunku do innych mniej ważne miejsce’, por. też ‘stojący niżej w jakiejś hierarchii’, słoweń. nadrediti ‘narediti, da ima kdo v odnosu višji, vodilen položaj’, nadrejen; podrediti ‘narediti, da ima kdo nižji, odvisen položaj’, ‘narediti, da je kaj v odnosu do česa drugega’, podrejen. Parafraza słowotwórcza znaczeń tej klasy w ujęciu przybiera postać ‘ktoś/coś, co jest wyżej/niżej, wyższe/niższe, nadrzędne/podrzędne + wyrażenie o treści predykatywnej lub argumentowej wyrażonej w temacie’, por. np. pol. nadinspektor, subkategoria, podgrupa; słoweń. nadjogi, podgeslo, podnarečje. Zbiór aktywnych prepozycyjnych środków słowotwórczych w klasie centralnej (wyższość–niższość) kategorii hierarchiczności w języku polskim przedstawia się następująco: *arcy-*, *epi-*, *extra-*, *hiper-*, *mega-*, *nad-*, *pan-*, *pod-*, *prze-*, *sub-*, *super-*, *ultra-*. Zbiór słoweński jest podobny: *epi-*, *ekstra-*, *hiper-*, *mega-*, *nad-*, *pan-*, *pod-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*, *vele-*.

Przytoczone zbiory wymagają kilku słów komentarza. Nie są one zamknięte. Pominięcie w części słoweńskiej takich elementów, jak *re-*, *retro-*, *meta-* wynika z ich znaczenia, nie jest bowiem możliwe przypisanie im treści wyrażających wyższość–niższość. Podobnie w części polskiej nieuwzględniony został człon *trans-*, który znalazł się w części słoweńskiej. W polszczyźnie człon ten do struktury złożeń wnosi znaczenie 'przez, poprzez, poza, za, z drugiej strony'. W języku słoweńskim obok wymienionych znaczeń człon ten może także wnosić znaczenie 'nad'.

6. Zakończenie

Ogólny i skrótowy zarys problematyki opisu kategorii hierarchiczności w polsko-słoweńskiej perspektywie pozwala wysunąć kilka wniosków. Uwzględnienie jako punkt wyjściowy treści pozwala objąć zasięgiem szerokie spektrum zjawisk językowych, a także wyodrębnić dodatkowe wykładniki słowotwórcze, które wyrażają treści tej kategorii w obydwu językach. Zbiory tych wykładników, mimo dużego podobieństwa, nie są identyczne, różnice mają charakter jakościowy i ilościowy. Znaczenia klasyfikowane jako hierarchiczne (zwłaszcza w słoweńskiej literaturze językoznawczej) są bliskie znaczeniom innych kategorii opartych na relacjach porównania[9].

BIBLIOGRAFIA

Baltova, J., & Siatkowski, J. (1993). Koncepcja opisu słowotwórstwa w konfrontatywnej gramatyce bułgarsko-polskiej. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 5–6. Konfrontacja językowa: Słowotwórstwo: Wybrane kategorie semantyczne* (ss. 11–27). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Bednarska, K. (2010). Rośliny w słoweńskiej, czeskiej i polskiej frazeologii. *Acta Universitatis Lodziensis: Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców*, 17, 205–212.

Będkowska-Kopczyk, A. (2011). Emotions as causes of human behavior in Polish and Slovene. W M. Grygiel & L. A. Janda (Red.), *Slavic linguistics in a cognitive framework* (ss. 251–270). Peter Lang.

[9] W pracy korzystano z infrastruktury badawczej CLARIN-PL http://clarin-pl.eu.

Bogusławski, A. (2008). *Semantyka, pragmatyka. Leksykografa głos demarkacyjny*. Wydawnictwo „Takt".

Doroszewski, W. (Red.). (b.d.). *Słownik języka polskiego* [SJPD]. https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista

Grochowski, M., Karolak, S., & Topolińska, Z. (1984). *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Składnia* [GWJP]. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kaproń-Charzyńska, I. (2014). *Pragmatyczne aspekty słowotwórstwa: Funkcja ekspresywna i poetycka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Kern, B. (2017). *Stopenjsko besedotvorje: Na primeru glagolov čutnega zaznavanja*. Založba ZRC. https://doi.org/10.3986/9789610504191

Kowalski, P. (2018). Uniwerbizacja w polskiej i słoweńskiej terminologii językoznawczej. W A. Šehović (Red.), *Univerbacija/Univerbizacija u slavenskim jezicima* (ss. 235–247). Slavistički komitet.

Kryzia, W. (2005). *Polskie i słoweńskie predykaty modalne o znaczeniu 'chcieć', 'móc', 'musieć, 'powinien' na poszerzonym tle słowiańskim*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Śląskiego.

Kryżan-Stanojević, B. (2008). Formal and semantic characterization of joker words. *Studia Kognitywne*, *2008*(8), 189–210.

Kryżan-Stanojević, B. (2010). Synonim – pojęcie zapomniane: O dżokeryzacji współczesnego języka. *Slavia Meridionalis*, *10*, 169–183. https://doi.org/10.11649/sm.2010.013

Maldjieva, V. (2009). *Gramatyka Konfrontatywna bułgarsko-polska* [GKBP]*: T. 9. Słowotwórstwo*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Mańczak, W. (1992). *De la prehistorire des peuples indo-europeens*. Uniwersytet Jagielloński.

Nagórko, A. (2004). Ujęcie funkcji formantów słowotwórczych w pracach językoznawczych XX wieku. W A. Лукашанец (Red.), *Праблемы тэорыі і гісторыі славянскага словаўтварэння* (ss. 32–38). ВТАА „Права і эканоміка".

Ostromęcka-Frączak, B. (2002). Kontynuanty prasłowiańskich prefiksów czasownikowych *vy- i *iz- w językach słowiańskich. W H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, J. Rusek, & J. Siatkowski (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych* (ss. 167–173). Komitet Słowianoznawstwa.

Ostromęcka-Frączak, B. (2007). *Słoweńska leksykografia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Slovar slovenskega knjinega jezika [SSKJ]. (b.d.). Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html

Słownik języka polskiego PWN [SJP PWN]. (b.d.). https://sjp.pwn.pl/

Sokołowski, J. (2000). *Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Stefan, A. (2016). *Struktury posesywne i partytywne w języku polskim i słoweńskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Stramljič Breznik, I. (Red.). (2015). *Manjšalnice v slovanskih jezikih oblika in vloga*. Filozofska fakulteta.

Tokarz, E. (1999). *Pułapki leksykalne: Słownik aproksymatów polsko-słoweńskich*. Wydawnictwo „Śląsk".

Toporišič, J. (2000). *Enciklopedija slovenskega jezika*. Obzorja.

Vidovič Muha, A. (1988). *Skladenjsko besedotvorje*. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; Partizanska knjiga.

Vidovič Muha, A. (2011). *Skladenjsko besedotvorje*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Voršič, I. (2013). *Sistemska in nesistemska leksikalna tvorba v novejšem besedju slovenskega jezika* [Niepublikowana rozprawa doktorska]. Filozofska fakulteta.

Walczak, B. (1998). Stosunki pokrewieństwa języków słowiańskich w ujęciu Witolda Mańczaka. W M. Grabska (Red.), *Współzależność języków słowiańskich: Aspekt lingwistyczny i glottodydaktyczny* (ss. 98–109). Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Waszakowa, K. (2017). *Kognitywno-komunikacyjne aspekty słowotwórstwa: Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim*. Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Wtorkowska, M. (2016). Typologia wypowiedzeń w ujęciu polskim i słoweńskim. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *2016*(62), 203–213.

Zatorska, A. (2013). *Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. https://doi.org/10.18778/7525-883-7

Polskie i słoweńskie derywaty rzeczownikowe o znaczeniu hierarchiczności (wybrane problemy opisu)

Abstrakt

Celem artykułu jest charakterystyka kategorii słowotwórczej *hierarchiczność* oraz porównanie polskich i słoweńskich derywatów rzeczownikowych wyrażających wspólne znaczenia tej kategorii. Punktem wyjściowym jest więc kategoria słowotwórcza stanowiąca realizację ogólnej kategorii semantycznej *hierarchiczność*. Chodzi przede wszystkim o pokazanie wybranych problemów gramatykalizacji wybranego pola semantycznego w języku polskim i języku słoweńskim.

Słowa kluczowe: język polski; język słoweński; słowotwórstwo; kategoria semantyczna; hierarchiczność; derywaty

Polish and Slovene Noun Derivatives with the Meaning ‘hierarchy’ (Selected Issues of Description)

Abstract

The aim of this article is to characterise the word-formation category of “hierarchy” and to compare Polish and Slovene noun derivatives expressing the common meanings of this category. The starting point is therefore the word-formation category which constitutes the implementation of the general semantic category “hierarchy”. The study focuses on selected issues of grammatisation of this semantic field in Polish and Slovene.

Keywords: Polish language; Slovene language; word-formation; semantic category; hierarchy; derivatives

Paweł Kowalski

Вяра Малджиева
Университет Миколая Коперника, Торун
E-mail: maldzieva@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4727-5098

СИНТАКТИЧНИ СТРУКТУРИ, КОНСТИТУИРАНИ ОТ МЕЖДУМЕТИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

0. В *Граматиката на съвременния български език* междуметието се характеризира въз основа на хетерогенни (семантични и синтактични) критерии, които очертават голям и в известен смисъл аморфен клас. Срв.: „Междуметието е неизменяема (лишена от всякакви морфологични категории) дума, с която се изразява непосредствено чувство (емоция) или емоционално-волева подбуда. В изречението се употребява като странична дума или пък като самостойно изречение в речта, а в някои случаи и като сказуемо с експресивно значение" (ГСБКЕ, 1983, с. 467). Последната част от дефиницията доста общо подсказва обаче способността на част от междуметията да конституират синтактична структура.

Съставянето на списъка от междуметия, които имат свойството да конституират синтактична структура, изисква преди всичко границите на класа междуметия да бъде строго определен, а на следващо място – да бъде определен подкласа (подкласовете) междуметия – конститутивни съставящи на синтактични структури.

0.1. Настоящото изследване изхожда от следните положения в това отношение[1]:

0.1.1. Граматичната (формалната) класификация на неизменяемите лексеми може да се изгражда само въз основа на синтактични критерии (признаци), по пътя на същото степенно дихотомично деление както при общата граматична класификация на лексемите.

---

[1] Това са основните положения, приети в изследването Maldjieva, 1995. Езиковият материал от български език, който се използва и тук, е резултат от пълна ексцерпция на РСБКЕ, 1955–1959. Той е допълнен с материал от РБЕ, БНК и интернет.

0.1.2. В резултат на така проведена класификация на неизменяемите лексеми[2] единиците, квалифицирани като междуметия в граматиките и речниците, имат два общи признака: а) могат да се употребяват самостоятелно[3]; б) могат да конституират независими от друг глаголен контекст изказвания[4].

0.1.3. Прилагането на следващите делитбени критерии позволява в рамките на тази група лексеми да бъдат абстрахирани следните класове: 1) звукоподражателни междуметия; 2) предикативни междуметия; 3) адвокативни изрази; 4) непредикативни междуметия[5]. Съществената за това изследване (не)възможност вторично да изпълняват функция на конститутивен член на синтактична структура – в най-честия случай на изречен-

---

[2] Анализът на неизменяемите лексикални единици в български, руски и полски език, проведен в Малджиева (Maldjieva, 1995), доведе до извеждане на следните седемнадесет синтактични признака, релевантни за класификацията:
а. [+/- могат да се употребяват самостоятелно]; б. [+/- могат да конституират независимо от друг глаголен контекст изказване]; в. [+/- имат свързваща функция]; г. [+/- могат вторично да изпълняват функция на сказуемо]; д. [+/- заемат позиция на член на един от свързваните изрази]; е. [+/- влизат в подчинителна синтактична връзка с глагол]; ж. [+/- допускат подлог в им.п.]; з. [+/- коокурират с вокатив]; и. [+/- имат падежно управление]; й. [+/- свързват еднородни части на изречението]; к. [+/- управляват се от глагола]; л. [+/- управляват се от прилагателно име]; м. [+/- съотнасят се с останалите пълнозначни части на речта]; н. [+/- управляват се от наречия от други класове]; о. [+/- могат да се употребяват в изявителни изречения]; п. [+/- имплицират определена глаголна форма]; р. [+/-управляват се само от форми за сравнителна степен]. По-нататъшните анализи на езиковия материал наложиха модифицирането на някои от делитбените признаци, което е отразено в този текст.

В резултат на 6-степенно дихотомично деление по тези признаци бяха диференцирани осемнадесет класа неизменяеми лексикални единици, за които условно са приети следните названия, запазващи в максимална степен употребяваните в досегашните описания:

1) звукоподражателни междуметия; 2) предикативни междуметия; 3) адвокативни изрази; 4) непредикативни междуметия; 5) адинтерогативни изрази; 6) предлози; 7) релатори; 8) съчинителни съюзи; 9) подчинителни съюзи; 10) адвербални наречия; 11) частици; 12) неиндикативни частици; 13) оператори на наклонение и време; 14) адвербални оператори; 15) адкомпаративни наречия; 16) адпозитивнн наречия; 17) ададективни наречия; 18) адсубстантивнн наречия.

[3] Да образуват т.нар. структурно неразчленими изречения – срв. ГСБКЕ, 1983, с. 468.

[4] При изследването на синтактичните свойства не са вземани предвид – като нетипични – честите при междуметията контексти, в които тези лексеми са употребени като цитати, от типа: *Кучето казва „бау", котето – „мяу". Не казвай „хоп", преди да си скочил.*

[5] Още тук трябва да се отбележи, че прилагането на тези делитбени белези същевременно изисква като междуметия от различен тип да бъдат квалифицирани лексеми, които в речниците имат друга квалификация, срв. напр. *аха*, *а*, *де*, *ná*, – частици; *блазе*, *куцук-куцук*, *стига* – наречия и под.

ски израз (на сказуемо) – поставя в опозиция класовете на звукоподражателните и предикативните междуметия от една страна и адвокативните изрази и непредикативните междуметия от друга[6].

0.1.4. На следващата степен на деление звукоподражателните и предикативните междуметия, характеризиращи се със способността да конституират изреченски израз, се противопоставят по (не)възможността да присъединяват конгруентна фраза[7].

0.1.5. И така, лексемите, които са предмет на анализ на това място, имат следните характеристики:

1. Звукоподражателни междуметия (ономатопеи): клас неизменяеми лексикални единици, които:
   а) могат да се употребяват самостоятелно;
   б) могат да конституират независими от друг глаголен контекст изказвания;
   в) могат вторично да конституират синтактична структура, при това:
   г) допускат конгруентна именна фраза (когато конституират изреченски израз).
2. Предикативни междуметия: клас неизменяеми лексикални единици, които:
   а) могат да се употребяват самостоятелно;
   б) могат да конституират независими от друг глаголен контекст изказвания;
   в) могат вторично да конституират синтактична структура, но:
   г) не допускат конгруентна именна фраза (когато конституират изреченски израз).

---

[6] Към класа на адвокативните изрази се отнасят например следните лексикални единици, които коокурират с вокативна фраза: *а*; *абе*; *ало*; *бе*; *бис*; *браво*; *бре*; *брей*; *добро утро*; *добър ден*; *добър вечер*; *довиждане*; *ей*; *ехей*; *здрасти*; *леле*; *ма*; *мари*; *сбогом*; *хало*; *хей*; *чао*. Непредикативни междуметия са например *ай*; *алилуя*; *ама*; *ами*; *амин*; *ах*; *аха*; *ба*; *бей*; *бре*; *брей*; *боже*; *варе*; *гениално*; *гиди*; *господи*; *е*; *еврика*; *ей*; *ех*; *ехе*; *и-и*; *най-накрая*; *най-после*; *о*; *ой*; *оле*; *олеле*; *осанна*; *ох*; *охо*; *по дяволите*; *пусто*; *пфю*; *пхюй*; *тфу*; *тюх*; *уви*; *ура*; *ух*; *уф*; *хе*; *хип*; *хо*; *ху*; *ц-ц-ц*; *ъх*; *я*. (Виж също бел. 8 по-долу).

[7] Употребата на термините *конгруентна* и *неконгруентна именна фраза* тук и по-нататък е в голяма степен условна, тъй като междуметията не изразяват граматичните категории лице и число. Употребата на тези термини е оправдана с оглед на наличието или отсъствието на ограничения в конгруентността с форма за всяко лице и число на глагола – дистрибутивен еквивалент на междуметието в дадения контекст (виж по-долу 1.2.).

0.2. Към звукоподражателните междуметия се отнасят например следните лексикални единици:
бау; *бее*; *беж*; *бим-бам*; *боц*; *бръм*; *бум*; *бух*; *връц*; *га-га*; *гъл-гъл*; *гуци-гуци*; *дан*; *джаф*; *дзън-дзън*; *друс*; *врън*; *дрън-дрън*; *дум-дум*; *кви-кви*; *кис-кис*; *кръц*; *куд-кудяк*; *кукуригу*; *ку-ку*; *куцук-куцук*; *кълкъл*; *мрън*; *мууу*; *мяу*; *пърр*; *пиу*; *пляс*; *прас*; *пук*; *пух*; *пух-пух*; *пуф*; *та-та*; *трак*; *трас*; *тра-та*; *тик-так*; *топ-топ*; *ха-ха*; *хе-хе*; *хи-хи*; *хо-хо*; *хоп*; *хруп*; *хряс*; *хърт*; *фрас*; *цамбур*; *цап*; *цап-царап*; *цвък*; *цоп*; *цок-цок*; *чат*; *чик-чирик*; *чук*; *шушу*; *щрак*.

0.3. Примерният списък на предикативните междуметия изглежда така:
а; *а-а*; *аха*; *бегом*; *блазе*; *варда*; *вън*; *горко*; *де*; *дий*; *долу*; *достатъчно*; *край*; *кръгом*; *кът-кът*; *къш*; *марш*; *мирно*; *млък*; *ná*; *надясно*; *назад*; *наздраве*; *навън*; *наляво*; *нани*; *напред*; *пис-пис*; *пст*; *псът*; *пшт*; *пъшт*; *сакън*; *стига*; *стоп*; *ха*; *хай*; *честито*; *чуш*; *ъс*[8].

0.4. Беглите наблюдения върху значението на структурите, конституирани от междуметия, показва, че те реализират с различна степен на експлицитация предикатно-аргументни структури, в които междуметието представлява предикатен израз.

Предикатите, които се реализират в изреченските изрази с междуметия, са както от първи ред – с предметни аргументи, така и от втори ред – с пропозиционални аргументи[9].

0.4.1. По-голямата част от междуметията са изразители на предикати с един, два или три предметни аргумента, които очертават следните съдържателни групи:
'Действие', срв. напр. *боц*, *бум*, *бух*, *пух*, *трас*, *цап* и др. (виж по-долу 2.1.).

Дистрибутивни еквиваленти, наред със съответните еднокоренни гла-

---

[8] Един бегъл поглед върху предикативните междуметия показва, че някои от лексикалните единици, причислени към този клас са граматично полифункционални или граматично омонимни, т.е. употребени в различни типове контексти показват признаците на различни класове лексеми. Така бълг. *бегом*, *горко*, *долу*, *кръгом*, *мирно*, *назад*, *навън*, *напред*, *надясно*, *наляво* са адвербални наречия; *край*, *марш* и *стоп* са съществителни имена, *край* е също предлог; *а* е съюз, *стига* е глаголна форма и т.н. Приемаме за очевидно, че в този текст се разискват свойствата единствено на омонимите – междуметия.

[9] Беглият семантичният анализ на междуметията е направен в рамките на изреченската семантика, разработена от Ст. Кароляк (срв. Karolak, 1984, 2002). В духа на този семантичен модел се разбират използваните термини: *предикат*, *аргумент*, *изречение*, *предикатен израз*, *аргументен израз*, *изреченски израз* и др.

голи от типа *боцна*, *плясна*, *прасна* и под., са глаголи от типа *ударя*, *бия*, *стрелям*, *гръмна*, *счупя* и др.

'Движение', срв. напр. *беж*, *бръм 2*, *бегом*, *варда*, *вън*, *дий*, *долу 1*, *марш*, *навън*, *надясно*, *наляво*, *напред*, *цамбур*, *цоп* и др. (виж по-долу 2.1.). Дистрибутивни еквиваленти, наред със съответните еднокоренни глаголи от типа *бръмна 2*, *връцна се*, *цопна*, *цамбурна* и под., са глаголи от типа *обърна* се, *побягна*, *махна се*, *падна*, *скоча*, *тръгна*, *вървя*, *отида*, *замина*, *изляза*, *вляза* и др.

'Звук', срв. напр. *бау*, *бръм 1*, *кукуригу*, *куку* и под. (виж по-долу 2.1.). Дистрибутивни еквиваленти са предимно съответните еднокоренни глаголи от типа *тракна*, *тропна*, *щракна*, *кукам*, *кукуригам*, *дзънкам* и под., но и глаголи от типа *звънна*, *писна* и др.

Звукоподражателните изрази от типа *прас*, *пук*, *трак*, *трас*, *тряс*, които наподобяват звук, реализират омонимни междуметия, конституиращи различни структури с различни дистрибутивни еквиваленти, съответно със значение 'звук' и 'действие, съпътствано от съответния звук' (напр. *ударя*, *счупя*, *гръмна*, *стрелям*).

0.4.2. Предикатите с пропозиционален аргумент, реализирани предимно от предикативни междуметия, са с разнообразно съдържание. Сред тях се очертават следните групи:

'Говорене, съобщаване', срв. напр. *дрън-дрън*, *мрън-мрън*, *шушу-мушу*. Дистрибутивни еквиваленти са глаголите *говоря*, *приказвам*, *оплаквам се* и под.

'Подбуда, подкана', срв. напр. *а 2*, *де*, *ха 2*, *хай 2*, *хайде*.

'Емоция', срв. напр. *блазе, горко; наздраве, честито*. Дистрибутивни еквиваленти са изрази, съдържащи глаголи от типа: *радвам се, съчувствам, окайвам, честитя*.

'Досещане', срв. *аха 1*. Дистрибутивни еквиваленти са глаголите *досещам се*, *разбирам*.

'Прекратяване на действие', срв. напр. *край*, *стига*, *достатъчно*. Дистрибутивни еквиваленти са глаголите *преставам*, *прекратявам*, *спирам*.

'Непосредствена следходност или предходност', срв. напр. *аха-аха*, *а-а̀*, *а̀*. Дистрибутивни еквиваленти на тази група междуметия са наречия от типа *насмалко*, *без малко*, *тъкмо*, а конституираните от тях структури са неизреченски (виж по-долу 2.2.).

Пропозиционалният аргумент при предикатите, чиито изразители са тези междуметия, примарно се изразява с подчинено изречение, но някои от тях допускат само именна фраза с различна степен на номинализация, при която аргументът е представен от своя предикативен израз – отглаголно

съществително, или само от аргументен израз. Тези възможности са отбелязани при съответните междуметия.

0.5. Като доказателство за това, че дадено междуметие изпълнява функцията на конститутивен член на синтактична структура, се приема неговата дистрибутивна еквивалентност с лексема (най-често глагол или съществително име), за която тази функция е примарна. Иначе казано, в дадената синтактична структура такава лексема може да замести междуметието или да го дублира.

Във вторичната си функция на дистрибутивни еквиваленти на глаголни форми звукоподражателните и предикативните междуметия разбира се не притежават (за разлика от предикативите, които се изменят по време и наклонение) морфологичните категории на глагола, но езиковият материал показва, че тези междуметия могат да се употребяват в контексти, характерни за различни по отношение на граматическата категория време глаголни форми.

В тази връзка заслужава да се отбележи, че дублирането е често явление. Според мен то може да се обясни именно с необходимостта в даден контекст да се експонират стойностите на актуализиращите категории темпоралност и модалност, които имат морфологични изразители, каквито междуметието не притежава. (Виж по-долу изречения (23), (28) – (30)).

Доказателство за описваната тук синтактична функция на изследваната група междуметия несъмнено е и съществуването на голяма група еднокоренни глаголи или съществителни, които са в парадигматично отношение със съответното междуметие в дадения контекст[10].

1. Описанието на междуметията като главен член на синтактична структура взема предвид само онези подчинени членове, които могат да бъдат отнесени към т.нар. минимална структура (минимално изречение). Това са фрази, които реализират само имплицираните съставящи на семантичната структура на понятието, изразено с междуметие. Установяването на техния брой и характер предполага предварителен семантичен анализ, който за целите на това изследване беше направен само най-общо (виж по-горе 0.4.).

[10] Срв. напр. *боцна, бръмна, бумна, бухна, връцна се, врякам, джафкам, дзънкам, друсна (се), дрънна, думна, квикна, кискам се, кръцна, кудкудякам, кукуригам, кукам, куцам/куцукам, мрънкам, муча, мяукам, плясна, прасна, пукна, пухна, пуфна, тракна, тиктакам, трясна, фрасна, хопна, храсна, хрусна, цапна, цамбурна, цокна, цопна, чирикам, чатна, шушукам, щракам* и др. За тази дистрибутивна еквивалентност посоката на словообразувателната деривация е нерелевантна и затова не се отбелязва.

1.1. Най-общата синтактична характеристика на звукоподражателните местоимения показва, че синтактичното им „поведение” е твърде близко до това на изявителните глаголни форми – така напр. те могат да присъединяват безпредложни или предложни неконгруентни фрази, да управляват предлози. Срв. напр.:

(1) *Ще взема един камък и бух! в прозореца.*

(1) *Закъснее ли някой четвърт час той – пляс! пляс! с бича.*

(2) *Мине се не мине, той лап с пръсти пържена рибка.*

(3) *Тя ще се ядоса и фрас детето по главата*[11].

В българския език се наблюдава известно ограничение във възможността неконгруентната именна фраза да се изразява със съществително име – местоимение, срв. напр.:

(1а) **Ще взема един камък и бух го по главата.*

(1б) **Ще взема един камък и бух му един.*

(2а) **Закъснее ли някой той пляс го с бича.*

(3а) **Тя се пресегна и лап го с пръсти.*

(4а) **Тя се ядоса и фрас го по главата*[12].

1.2. Обратно на звукоподражателните местоимения, последният признак на предикативните междуметия – „не допускат конгруентна именна фраза” – означава, че те на практика не конституират изявителни изречения, независимо от това дали са употребени съвсем самостоятелно или вторично изпълняват функцията на конститутивен елемент в синтактичната структура[13]. Синтактичната характеристика на предикативното междуметие, употребено във функцията на конститутивен член на изреченския израз

---

[11] Тук и по-нататък примерите в голямата си част са взети от споменатите речници и от езиковия корпус. Това не се отбелязва специално.

[12] Подобно ограничение не се наблюдава напр. в полския език, срв. *Chwycił pogrzebacz i lu go przez plecy.* (Grochowski, 1986, с. 41).

[13] В това отношение те проявяват синтактично свойство, общо с непредикативните междуметия, които конституират само неизявителни изречения. Двата класа обаче се противопоставят по признака, който е основен за синтактичната характеристика и за подялбата изобщо на традиционния клас междуметия – тяхната способност/неспособност вторично да изпълняват функцията конститутивен член на синтактичната структура. Подобни делитбени признаци,

(сказуемо), е подобна на тази на синтетичната глаголна форма за повелително наклонение. Също като нея то частично проявява способност да управлява приглаголни членове и същевременно не допуска конгруентна фраза или съществително име-лично местоимение в 1 и 3 л. Срв. напр.:

(4) *Наздраве ви, драги гости!*

(5) *Блазе ви за хубавите деца!*

(6) *Напред към планината!*

(7) *Къш оттука!*

Както се вижда от примерите, предикативните междуметия, макар и лишени от граматичната категория число, могат да присъединяват вокативна фраза както в единствено, така и в множествено число.

1.3. Общо и за двете групи е това, че всички подчинени членове на синтактичната структура, конституирана от междуметието, са факултативни – могат да се изпускат, без това да нарушава граматичната правилност на израза.

2. Анализът на езиковия материал доведе до абстрахирането на следните синтактични структури, конституирани от междуметия[14]:

2.1. Изреченски структури (функция на сказуемо):

2.1.1. С конгруентна именна фраза (звукоподражателни междуметия)

2.1.1.1. С неконгруентна безпредложна фраза

2.1.1.1.1. С неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_k — $NP\text{-}_k$ + p⌒NP

част от които са приети тук, се прилагат в класификацията на М. Гроховски (Grochowski, 1986). Подобно на приетото тук деление виж у Р. Ласковски (Laskowski, 1984, с. 31).

[14] В описанието са използват следните символи: NP_k – конгруентна именна фраза (подлог), $NP\text{-}_k$ – неконгруентна безпредложна именна фраза, p⌒NP – неконгруентна предложна именна фраза, S – изреченска фраза. Със символ на⌒NP се означава т. нар. адресатна именна фраза, която може да се реализира и чрез кратката („дателна”) форма на съществителното-лично местоимение. Със символ „—” е означено конституиращото междуметие.
С цифри 1, 2 е означена омонимията, в случаите когато една графична дума се появява в различни структури като дистрибутивен еквивалент на различни лексеми.

Такава структура конституират напр. *боц*, *бум 1*, *бух 1*, *дум 2*, *пляс*, *прас1*, *пук1*, *пух1*, *трас 1*, *тряс 1*, *цап 1*, *чат*. Срв.:

(8) *Обаче както си бях ядосан и като грабнах две борови иглички, дето бяха паднали вътре и – боц – оня по задника.*

(9) *Додето черкезинът плашил другите двама говедари с пушката си, Дойно завъртял кривака и – бух проклетия разбойник в лакътя на дясната ръка.*

(10) *До късно през нощта стоях до вратата … и щом съседът започна да удря по нея с юмруци, аз я отворих и го хванах за яката. А той – прас със бутилката по зъбите.*

(11) *Не ви излъчихме, защото в сравнение с господин Корнажев вие бяхте просто жалък… Трас слушалката!*

(12) *А сега се понесе по коридора, размахвайки бастуна си ту на ляво, „трас!“ в стената, ту на дясно, „фрас!“, така че скоро всички на етажа щяха да бъдат будни.*

(13) *Дай си ръцете! И докато се усетя – цап, цап, два пъти през пръстите с отвертката. Не ме заболя, нито извиках.*

2.1.1.1.2. Без неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_k — NP_{-k}

Такава структура конституират *лап*, *кръц(-кръц)*, срв.:

(14) *– Знаеш, какво бих направил? – С един остър нож кръц-кръц гърлото.* (срв. също по-горе (3)).

2.1.1.2. Без неконгруентна безпредложна фраза

2.1.1.2.1. С неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_k — p⌒NP

Такава структура конституират *беж*, *бръм 2*, *бум 2*, *бух 2*, *буф*, *горе 1*, *дан 1*, *друс 1*, *долу 1*, *дум 1*, *куцук-куцук*, *мрън-мрън*, *пух 2*, *цамбур*, *цап 2*, *цоп*, *шушу-мушу*. Срв. напр.:

(15) *И тогава той беж в гората.*

(16) *Подхлъзва се рибата и цоп в огъня.*

(17) *А баща ми позатропа с тояжката и куцук-куцук вкъщи.*

(18) *Стегна къщето, купи си ЯВА-500; свиркаше си фолклор; с мотора – брът до село, там нещо градинарско. В махлата го търсеха за дребни услуги, отзивчив.*

(19) *Ей, омръзна ми от тоя, значи! По цял ден – мрън-мрън, мрън-мрън!* Също: *Ама и тая, Радка, е голямо мрънкало! За това – мрън-мрън, за онова – мрън-мрън…!* Срв. също: *Мрън, мрън за цените.*[15]

(20) *Никой не си пада по шушу-мушу, особено за шистовия газ.* Също: *Дребни подкупчета тук-там, шушу-мушу с оръфляците от гишетата и направил си пълно извлечение.*

(21) *Като се подхлъзнах, че – цамбур! – във водата.*

(22) *Въпреки това той успял да занесе нагорещеното до червено яйце при останалите птици. След това веднага – цамбур! – скочил във водата, за да разхлади обгорилите си ръчички.*

2.1.1.2.2. Без неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_k —

Такава структура конституират напр. междуметията *бръм 1*, *връц*, *дан 2*, *друс 2*, *дрън*, *кис-кис*, *куку*, *къл-къл*, *пиу*, *прас 2*, *пук 2*, *трак*, *трас 2*, *тряс 2*, *чат 2*[16]; *горе 2*, *долу 2*. Срв. напр.:

(23) *Той говори, а ние с управителя – кис-кис.*

(24) *Ляга и нали е тежък човек, креватът – прас!*

(25) *А пчелата бръм – и отлетя.*

(26) *И масата реве яростно: – Долу тираните! Долу разбойниците! Долу кръвопийците!*

(27) *Измъкна той манерката из дълбокия си кожен джоб, поспря там край малката, вдлъбната в земята черквица на улица Калоян и кълкъл, утоли жаждата си.* Също: *Той го и не поглежда, ами навирил плоската и къл-къл, … пий си виното*[17].

---

[15] От семантична гледна точка номиналната фраза при това междуметие е реализация на част от структурата на пропозиционалния аргумент (виж по-горе 0.4.2.).

[16] За семантичната мотивация на синтактичната омонимия при междуметията, наподобяващи звука, произведен от дадено действие (виж по-горе 0.4.1.).

[17] При този тип звукоподражателни местоимения синтактичните позиции, отворени от аргументите в семантичната структура, са блокирани. Тяхното съдържание най-често се

(28) *Оставих тихичко пръта, взех едно камъче и – чат! Улучих змийчето право в шията.* Също: *Господин Катранчо мълчал, байо Зайо го заядал още много пъти, без да добие отговор, докато най-после излязъл из търпение, понадигнал се, извил ръка назад, замахнал силом и – чат! – сложил му една хубава плесница по страната.*

(Виж също примери (1) – (4) по-горе.)

2.1.1.3. С изреченска фраза (S)

NP_k — S

Такава структура конституира *аха 1*. Срв. напр.:

(29) *Я! Какво чисто влакно! Но защо е узрял само този стрък? Аха, нещо го е яло, все едно че го е окършило.* Също: *Какво имах друго да ти кажа? Аха, сетих се: ще ми купиш едно щъкалце с елбасанско дървено масълце.*

2.1.2. Без конгруентна именна фраза – с вокативна фраза (предикативни междуметия)

2.1.2.1. С неконгруентна безпредложна фраза

2.1.2.1.1. С неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_{voc} — $NP\text{-}_k$ + на⌒NP

Такава структура конституират *нá*, *честито*, срв. напр.

(30) *Богдан извади от Джалиловата кесия жълтица и я подаде на овчарчето. – Юначе, нà ти тая жълтица, купи си меден кавал и свири … из тоя широк богат кър!!* Също: *Нà ти ключа, чедо, та ми отвори горния долап и ми подай черното шише да си сръбна една капчица*[18].

(31) *Добре си дошъл у дома, честито спасение.* Също: *Честито ти близко познанство със света, стражник Дорфл*[19].

2.1.2.2. Без неконгруентна безпредложна фраза

изразява от приглаголните членове на дублиращите дистрибутивно еквивалентни глаголи.

[18] В изречения от типа *Нá ти да пиеш вода! Нà пък вий да си хапнете малко хляб и сирене. Господин капитан, намериха хляб в окопите. И аз взех, нà отчупи си и ти.* подчиненото изречение не е имплицирано от предиката, чиито изразител е междуметието.

[19] Безпредложната неконгруентна фраза е изразител на предиката от пропозиционалния аргумент.

2.1.2.2.1. С неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_{voc} — p⌢NP

Тази структура конституират напр. междуметията *бегом*, *вън*, *горе 1*, *долу 1*, *кыш*, *марш*; *ха 2*, *хай 2*[20]; *край*. Срв. напр.:

(32) *Някой да не е наясно кой командва тук? – никой не отговори и той повиши глас. – Бегом на баржата! – Чухте лейтенанта!* Също: *Той мигом се извърна и извика: – Зад нас са! Бегом към мен!*[21]

(33) *Твърде добре се види защо е излязъл той да преследва това момиче… Долу от коня! Мой господине! Долу скоро!*

(34) *Запечатани остават, разбира се, и лозунгите, с които таксиметровите шофьори изразиха съпричастността си към родителите на покойния Пепи: "Хрантутниците – вън от парламента!"* Също: *Вън оттук, проклет предател! – и тя хвърли към него хурката, която стоеше подпряна на стола ѝ.*

(35) *Измивайте се и марш по леглата!*

(36) *А ако се оженим – край на всички клюки!* Също: *А това, че виното свърши, каза ли се? Снежа: – Край на пиенето! Край!*[22]

(37) *Копита чаткат и о камъните светват, па ха из портите.*

(38) *А утре, като му кажеш: марш, напред, запали къщи и хай в Балкана!*

(Виж също (5) – (8).)

NP_{voc} — на⌢NP + p⌢NP

Такава структура конституира междуметието *наздраве*, срв.:

(39) *Види я например, че вдигнала голямата стомна в кухнята и пие вода. „Наздраве ти, Елено!“ – ѝ каже той малко шеговито.* Също: *Лейди Марголота се усмихна сияйно на Ваймс. – Е, наздраве за приятното ви пребиваване при нас.*[23]

---

[20] С предложна фраза, когато изразяват движение и са дистрибутивни еквиваленти напр. на *тръгвай*, *отивай*.

[21] В изречения от типа *Хадора, бегом да кажеш на Ветроловките да се явят при мен в Залата с картите веднага!* подчиненото изречение не е имплицирано от междуметието.

[22] Предложната неконгруентна фраза е изразител на предиката от пропозиционалния аргумент.

[23] Предложната неконгруентна фраза е изразител на предиката от пропозиционалния аргумент.

2.1.2.2.2. Без неконгруентна предложна фраза/фрази

NP_{voc} —

Тази структура конституират напр. междуметията *варда*, *дий*, *достатъчно*, *кръгом*, *кът(-кът)*, *мирно*, *мльк*, *навън*, *напред*, *назад*, *наляво*, *надясно*, *пис-пис*, *псът*, *пшът*, *нани*, *сакън*, *стоп*, *чуш*, *ъс*. Срв. напр.:

(40) *– Майка те нарече трол. Трол, татко е трол. – Достатъчно, сине – възпря го Дръмонд. – Знаеш, че не трябва да повтаряш всяка нейна дума. Освен ако аз не ти наредя.* Също: *– Достатъчно. Излезте! – заповяда подпоручикът на усърдните претърсвачи и се обърна към стопанката.*

(41) *Казах драконът да не се пипа. Легендите не се убиват. Кръгом и се омитайте.* Също: *Хъ-хъ – ухили се Калеб и подвикна: – Ей, войниче, я кръгом и марш вкъщи!*

(42) *Какините пиленца, / кът, кът, кът! / Ще ви нося, какини, / просо всеки път.*

(43) *Чумакът изгуби търпение, ядоса се и тъй силно го дръпна, че насмалко щеше да го събори от стола му. – Мирно! – извика Гроздан. – Чумак, какво си полудял!* Също: *Като подигна половиницата, ей сега ще потече маджунът! – извикало докаченото хъшче. – Мирно, мирно, че ще да чупя зъби – казал важно оня хъшлак, който говорел наймалко, като погледнал изкриво и двамата противници.*

(44) *Опитваше се да говори с детето си, но не получаваше отговор. – Нани, сине, да пораснеш голям, татко ти ще ти се радва.*

(45) *Мльк, не думай това, дъще, / мльк, че е срамотно.* Също: *На записите се чува как жена от персонала крещи: „Мльк, щото ще те изхвърля", а друга заплашва, че ако детето си изцапа лигавника.* Също: *Мльк, само една дума, и ще ти пусна пуля в лоб! Никъде няма да ходиш! Стой тук! Иззвъня …*[24]

(46) *Сега ми дойде воля да убия тоя гяурин… и ще го убия. Наскачаха другите турци, … – Сакън, Османе, недей прави такова зло… това*

[24] Подчинените изречения от този тип са най-чест контекст на междуметието *мльк*, но не са имплицирани от него. Целият изреченски израз е реализация на структурата p_{imp}, *защото / че (иначе)* q_{fut}, синонимна на структурата *ако не-p, q*, където от семантична гледна точка за имплицирано трябва да се приеме съдържанието, изразено от междуметието.

гяурче е добро. Също: *Той повъртя чашата от уиски в ръка и я остави на масата с отегчение. – Сакън, бай Боне – каза Симо, – че се изложихме*[25]*. Тук гроздова нема да ти дадат.*

2.1.2.3. С изреченска фраза (S)

NP_{voc} — S

Такава структура конституират напр. междуметията *а 2, де, ха 2, хай 2, хайде, стига*. Срв.:

(47) *Я мълчи там! Аз и по-големи мога да кажа. – А, кажи ги, че да те видя, колко тежиш!* Също: *Лисицата кога видяла, че замръзнала добре опашката на вълкът, рекла: а, сега, кумче, тегли!*

(48) *Ха сега да преповторим всичко, каквото научихте до днес.*

(49) *Точно тъй, хай да го хванем и да го хвърлим от кулата! Тълпата се юрна напред.* Също: *Хай донеси сега от тригодишното, та ни почерпи за добър път.*

(50) *Удряйте. Сам съм. Що чакате? Де, убийте ме, аз съм Ивайло.*

(51) *Знаеш ли, мислих си… – Стига си мислил.* Също: *Ей, момчета, насам – тук сме! Стига сте хабили муниции!* Срв. също: *Ами, признаха Ви за виновен. Стига толкова въпроси. – Дъх на Гуглата, Хедж лазеше из черепа му като зъл дух. Стига суеверия!*[26]

2.1.2.4. С неконгруентна предложна и изреченска фраза

NP_{voc} — на⁀NP + S

Такава структура конституират междуметията *блазе, горко*. Срв.:

(52) *Блазе ти, че имаш такъв син.* Също: *Блазе на глухия, че два пъти чува.* Срв. също: *Блазе ви, Иване! – завиждам ви! Я в какви места живеете, каква красота, какъв въздух.*

(53) *Горко ми, че се хванах по ума на една нищо и никаква птица!* Също: *Дуелът между двамата избухна. Горко на всеки глупак, който се*

---

[25] Подчинените изречения от този тип са най-чест контекст на междуметието *сакън*, но не са имплицирани от него.

[26] Безредложната неконгруентна фраза е изразител на част от пропозиционалния аргумент. Срв. *Стига си задавал въпроси*.

изпречеше на пътя им. Срв. също: *<u>Горко</u> ни, мислеше си младият човек, без Левски накъде.*

2.2. Неизреченски структури

2.2.1. С безпредложна фраза

— NP_{-k}

Такава структура конституира *дрън-дрън*. Срв.:

(54) *Райдовски не уточнява дали е информирал по онова време Виденов, че цялата идея е <u>дрън-дрън</u> глупости.*

2.2.2. С изреченска фраза (S)

— S

Такава структура конституират аха-аха, а-а̀, а̀, срв. напр.:

(55) *Още от вратата жена ми разправя цялата случка и устните й треперят – <u>аха-аха</u> да заплаче.* Също: *Идат! Идат! – повтаряла майката щастлива и притискала сърцето си с разтрепераните си ръце. А то като полудяло, <u>аха</u> ще се откъсне от гръдта й, ще се втурне да разцелува дъщерята по устата, по очите, по косите.*

(56) *Та … гони я* [лисицата] *– настига я, гони я – настига я, и <u>а̀</u> да я пипне вече – изплъзне му се и – пак гоненица отново!*

() *От очите му <u>а-а̀</u> сълзи да потекат*. Също: *Задъхан, с треперещ глас, Тошко му разправи всичко. Говореше и чувстваше, че всеки миг, <u>а-а̀</u> ще падне на пода от изтощение.*

3. Представеният тук най-общ преглед на синтактичните структури, конституирани от междуметия, показва посоките на следващо по-подробно изследване, което би могло да обхване формалната характеристика на подчинените членове в тези структури, напр. допустимите предлози в неизреченските членове и глаголните форми в изреченските. От по-нататъшно подробно изследване се нуждае също семантичната характеристика на конституиращите междуметия и на конституираните фрази.

БИБЛИОГРАФИЯ

Български национален корпус [БНК]. (б. д.). http://search.dcl.bas.bg/

Речник на българския език [РБЕ]. (б. д.). https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/

Речник на съвременния български книжовен език (Т. 1–3) [РСБКЕ]. (1955–1959). Издателство на Българската академия на науките.

Тилков, Д., Стоянов, С., & Попов, К. (Ред.). (1983). *Граматика на съвременния български книжовен език: Т. 2. Морфология* [ГСБКЕ]. Издателство на Българската академия на науките.

Grochowski, M. (1986). *Polskie partykuły: Składnia, semantyka, leksykografia*. Ossolineum.

Karolak, S. (1984). Składnia wyrażeń predykatywnych. В *Gramatyka współczesnego języka polskiego: T. 1. Składnia* (сс. 11–211). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Karolak, S. (2002). *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Laskowski, R. (1984). Zagadnienia ogólne morfologii. В *Gramatyka współczesnego języka polskiego: T. 2. Morfologia* (сс. 9–57). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Maldjieva, V. (1995). *Non-inflected parts of speech in the Slavonic languages: Syntactic characteristics*. Energeia.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Bŭlgarski natsionalen korpus [BNK]. (n. d.). http://search.dcl.bas.bg/

Grochowski, M. (1986). *Polskie partykuły: Składnia, semantyka, leksykografia*. Ossolineum.

Karolak, S. (1984). Składnia wyrażeń predykatywnych. In *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Vol. 1. Składnia* (pp. 11–211). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Karolak, S. (2002). *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Laskowski, R. (1984). Zagadnienia ogólne morfologii. В *Gramatyka współczesnego języka polskiego: T. 2. Morfologia* (pp. 9–57). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Maldjieva, V. (1995). *Non-inflected parts of speech in the Slavonic languages: Syntactic characteristics*. Energeia.

Rechnik na bŭlgarskiя езik [RBE]. (б. д.). https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/

Rechnik na sŭvremenniia bŭlgarski knizhoven ezik (Vol. 1–3). [RSBKE]. (1955–1959). Izdatelstvo na Bŭlgarskata akademiia na naukite.

Tilkov, D., Stoianov, S., & Popov, K. (Eds.). (1983). *Gramatika na sŭvremenniia bŭlgarski knizhoven ezik: Vol. 2. Morfologiia* [GSBKE]. Izdatelstvo na Bŭlgarskata akademiia na naukite.

Синтактични структури, конституирани от междуметия в българския език

Резюме

Статията е посветена на синтактичните структури на българските фрази, конституирани от междуметия. Предмет на анализ са изреченски и неизреченски структури, образувани с лексемии, принадлежащи на два подкласа междуметия: звукоподражателни и предикативни. Представени са и наблюдения върху семантичната мотивация на изследваните синтактични структури.

Ключови думи: синтактични структури; български език; междуметия

Syntactic Structures Constituted by Interjections in the Bulgarian Language

Abstract

This article is devoted to syntactic structures of Bulgarian phrases constituted by interjections. The analysis presented in the study concludes with a list of sentence and non-sentence structures with their assigned lexemes which belong to two subclasses of interjections: onomatopoeic and predicative. It also includes preliminary observations on the semantic motivation of the syntactic structures in focus.

Keywords: syntactic structures; Bulgarian language; interjections

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska
Uniwersytet Łódzki, Łódź
E-mail: juliamaz100@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5579-3472

BUŁGARSKIE CZASOWNIKI DWUASPEKTOWE W KLASACH *VERBA COGITANDI* I *VERBA SENTIENDI*

W 2019 roku ukazała się przygotowana pod redakcją Małgorzaty Korytkowskiej trzytomowa monografia *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi)* (Kiklewicz i in., 2019). To obszerne opracowanie, liczące łącznie ok. 3500 stron, jest wynikiem kilkuletnich prac nad tematem badawczym „Właściwości składniowe czasowników jako baza ich zintegrowanego opisu leksykograficznego (w perspektywie konfrontacji polsko-bułgarsko-rosyjskiej)" (grant NCN nr 2013/11/B/HS2/03116). Przedmiotem badania były zależności pomiędzy cechami semantycznymi czasowników mentalnych i emotywnych (*verba sentiendi* i *verba cogitandi*) a realizowanymi przez nie wzorcami składniowymi. Jednym z głównych założeń opracowania była perspektywa leksykograficzna, która znalazła swoje odzwierciedlenie w drugim i trzecim tomie monografii, na które składają się słowniki syntaktyczne, będące wykazem form realizacji składniowej w oparciu o model Stanisława Karolaka. Uwzględnione w opracowaniu czasowniki jako wyrazy hasłowe tworzą trzy odrębne bazy: bułgarską, polską i rosyjską. Zaprezentowana w monografii perspektywa leksykograficzna pokazuje kolejną możliwość zastosowania modelu składni semantycznej S. Karolaka.

Na bułgarską bazę składa się 257 czasowników mentalnych i 259 emotywnych. Biorąc pod uwagę często podkreślaną w literaturze przedmiotu skłonność języków południowosłowiańskich do tworzenia tzw. czasowników dwuaspektowych (por. Zatorska, 2013; Грицкат, 1958), ciekawym wydaje się być prześledzenie tego typu jednostek w analizowanym zbiorze i przyjrzenie się zarówno ich strukturze aspektualnej, jak i strukturom propozycjonalnym oraz wzorcom eksplikacyjnym. Za dwuaspektowe uważam czasowniki, które funkcjonują w różnych planach temporalnych, w pozycjach zarezerwowanych zarówno dla czasowników niedokonanych, jak i dokonanych, np. *анализирам*, *идентифицирам*, *категоризирам*,

нервирам. Czasowniki te nie mają morfologicznych wykładników decydujących o ich aspekcie gramatycznym.

Często podkreślana w literaturze skłonność języka bułgarskiego do dwuaspektowości (por. Иванчев, 1971; Маслов, 1963) niewątpliwie ma związek z rozbudowanym systemem temporalnym w tym języku, a najbardziej z faktem, że zarówno czas przeszły dokonany (*aoryst*), jak i czas przeszły niedokonany (*imperfectum*) są w tym języku tworzone i od czasowników gramatycznie dokonanych, i od niedokonanych. Prowadzi to do złożonych konfiguracji stanów i zdarzeń oraz zwiększa zakres np. używania czasowników gramatycznie niedokonanych w sytuacjach całościowych, limitatywnych.

Analiza zgromadzonego materiału językowego skłania do refleksji, czy charakter predykatów, które na poziomie powierzchniowym mogą być użyte zarówno w miejscu czasownika dokonanego, jak i niedokonanego, wpływa na ich strukturę semantyczną oraz realizowane przez nie wzorce eksplikacyjne?

Na początku należy wyjaśnić pojęcie dwuaspektowości w językach słowiańskich. W językoznawstwie możemy wyodrębnić dwa modele opisu tego zjawiska. Pierwszym jest tradycyjne ujęcie dwuaspektowości w ramach aspektu jako kategorii gramatycznej (Маровска, 2016). Jak pisze w swoim obszernym artykule o czasownikach dwuaspektowych w języku bułgarskim R. Stanczewa (por. Станчева, 2004) duża część czasowników bez wyraźnych markerów morfologicznych jednego lub drugiego aspektu gramatycznego, tradycyjnie jest uznawana za dwuaspektową. Autorka podkreśla, że na tle bardzo wyraźnej w językach słowiańskich morfologicznej opozycji między aspektem dokonanym i niedokonanym, istnienie czasowników dwuaspektowych, nieposiadających aspektualnych markerów morfologicznych, jest zjawiskiem nietypowym. Tradycyjnie do czasowników biaspektualnych jest zaliczana większość jednostek zakończonych na *-ира-м* / *-(из)ира-м* oraz część czasowników z *-(у)ва-м* / *-(о)ва-м* (por. Маслов, 1963, s. 71; Станков, 1980, s. 8), czyli czasowniki, których dokonaność lub niedokonaność jest całkowicie uzależniona od kontekstu.

W literaturze przedmiotu można się spotkać ze stwierdzeniem, że zasięg słowiańskiej dwuaspektowości jest szerszy i w zasadzie każdy pierwotny czasownik niedokonany w pewnych kontekstach może być użyty perfektywnie, co, jak podkreśla Stanczewa (por. Станчева, 2004), wynika z tezy Jakobsona o braku aspektualnego nacechowania czasowników niedokonanych.

Niejednoznaczność przy zaliczaniu czasowników do klasy tak zwanych jednostek dwuaspektowych widać także w praktyce leksykograficznej. Niejednokrotnie można spotkać się z sytuacją, gdzie ten sam czasownik w różnych słownikach jest ujmowany raz jako niedokonany, a innym razem jako dwuaspektowy, np. czasow-

nik *интригувам* w *Wielkim słowniku języka bułgarskiego BAN* jest opisany jako dwuaspektowy, a w *Słowniku języka bułgarskiego* pod redakcją Andrejczina ten sam czasownik występuje jako jednoaspektowy.

Poza podejściem do aspektu jako kategorii gramatycznej lub leksykalno-gramatycznej coraz częściej językoznawcy traktują aspekt jako kategorię semantyczną. Jak słusznie podkreśla Stanczewa, ujęcie problematyki czasowników nieposiadających jednoznacznych morfologicznych markerów aspektualnych w ramach formalnych kategorii (gramatycznych, morfologicznych), nie daje możliwości obiektywnego opisu tych jednostek. Stanczewa w swoim opracowaniu zaznacza, że początku opisu słowiańskiego aspektu jako kategorii semantycznej możemy dopatrywać się już w pracach Peszkowskiego i Kuryłowicza (por. Kuryłowicz, 1972; Пешковский, 1956), jednak najbardziej wyczerpujący opis aspektu jako kategorii semantycznej przedstawił S. Karolak (Karolak, 1996, 2008; Каролак, 1996, 1997). Wychodzi on z założenia, że aspekt w językach słowiańskich jest wyrażany przede wszystkim nie poprzez gramemy, tylko poprzez semantemy, co z punktu widzenia semantyki aspektualnej nie ma znaczenia, gdyż na płaszczyźnie pojęciowej nie ma podziału na kategorie leksykalne i kategorie gramatyczne. Karolak wprowadza rozróżnienie pierwotnych i wtórnych aspektów, według niego każde proste pojęcie i jego wskaźnik formalny – prosty semantem czasownikowy – zalicza się do jednego z dwóch aspektów: duratywnego (czyli prostego niedokonanego) lub momentalnego (prostego dokonanego). Z tego wynika, że:

> prosty semantem czasownikowy (wraz ze swoimi implikacjami), znaczeniem, którego jest proste pojęcie specyficzne, posiada w swojej strukturze semantycznej jedno z dwóch znaczeń aspektualnych, czyli jeden z dwóch aspektów, i zalicza się do jednej z dwóch kategorii form przedstawionych prostych pojęć: 1) do kategorii duratywnych semantemów lub 2) do kategorii momentalnych semantemów (Каролак, 1997, s. 97).

Ponieważ na poziomie podstawowych kategorii istnieją tylko dwie aspektualne kategorie pojęć, to podstawowe pojęcia duratywne mogą łączyć się z momentalnymi, a podstawowe pojęcia momentalne – z duratywnymi. W rezultacie wykorzystania tej reguły powstają złożone aspektualnie jednostki, czyli aspekty wtórne: NDK pierwszego stopnia, składający się z duratywnego i momentalnego aspektów z dominantą duratywną, i DK pierwszego stopnia z dominantą momentalną. Tak na przykład druga klasa semantemów, złożona z momentalnego i duratywnego aspektu z momentalną dominantą, tworzy inchoatywną konfigurację, „która orzeka o sytuacji, w której wydarzenie poprzedza stan lub nieograniczony, rzadziej ograniczony, proces" (Каролак, 1997, s. 103). Karolak dokonuje również reklasyfikacji czasowników, biorąc za podstawę kryterium stopnia złożoności i sytuując czasowniki aspektualnie proste na szczycie hierarchii, np.

czasowniki jednoaspektowe
ciągłe nieciągłe

czasowniki zawierające dwa aspekty
z dominantą ciągłą z dominantą nieciągłą
multyplitatywne inchoatywne/rezultatywne
habitualne limitatywne

czasowniki zawierające trzy aspekty
z dominantą ciągłą z dominantą nieciągłą
teliczne dystrybutywne

Opierając się na tych samych założeniach Karolak, rezygnuje z formalnego podziału na gramatyczną kategorię aspektu i leksykalną kategorię rodzajów czynności, ponieważ podział ten bazuje na kryteriach formalnych, a nie semantycznych.

Wydaje się, że wyłącznie podejście semantyczne może sprostać wymaganiom analizy czasowników nieposiadających wyraźnych morfologicznych markerów aspektualnych. Dodatkowym argumentem przemawiającym za takim rozwiązaniem jest fakt, że w monografii *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi* i *verba sentiendi)* opis jest oparty na modelu składni semantycznej S. Karolaka. Wobec czego wykorzystanie modelu aspektu semantycznego stanowi kontynuację przeprowadzonych badań.

Z objętych analizą 537 bułgarskich czasowników 36 (6,7%) można uznać za dwuaspektowe w tradycyjnym rozumieniu tego terminu, czyli czasowniki, które jednocześnie mogą występować zarówno w kontekstach zarezerwowanych dla czasowników niedokonanych, jak i dokonanych. Ciekawy jest fakt, że zdecydowanie częściej czasowniki te występują w zbiorze *verba cogitandi*, niż *verba sentiendi*, mimo że drugi zbiór jest liczniejszy, por. tabela 1.

Tabela 1

	Ogólna liczba	**Czasowniki dwuaspektowe**	**% czasowników dwuaspektowych w zbiorze**
verba cogitandi	257	27	10,5%
verba sentiendi	280	9	3,0%

Z przedstawionej tabeli wyraźnie widać, że dysproporcja w liczbie czasowników dwuaspektowych w obydwu grupach jest bardzo duża i wynosi 10,5% do 3%.

Kolejna różnica dotyczy formalnej budowy wyekscerpowanych czasowników. Wszystkie, występujące w zbiorach, czasowniki dwuaspektowe są odimiennymi derywatami sufiksalnymi, zakończonymi na: *-ира-м* / *-(из)ира-м* oraz *-ва-м* / *-(у)ва-м* / *-(о)ва-м*, por. tabela 2.

Tabela 2

	-ира-м / -изира-м		***-ва-м / -ува-м / -ова-м***		
verba cogitandi	22 (81%)		5 (19%)		
	-ира-м	*-(из)ира-м*	*-ва-м*	*-(у)ва-м*	*-(о)ва-м*
	18	4	2	3	0
verba sentiendi	3 (33%)		6 (67%)		
	-ира-м	*-(из)ира-м*	*-ва-м*	*-(у)ва-м*	*-(о)ва-м*
	3	0	0	2	4

Jak widać, wśród dwuaspektowych czasowników *verba cogitandi* zdecydowanie przeważają jednostki utworzone za pomocą *-ира-м* / *-изира-м*, które stanowią 81% od wszystkich dwuaspektowych czasowników tej klasy. W zbiorze *verba sentiendi* z kolei dominują derywaty z *-ва-м* / *-(у)ва-м* / *-(о)ва-м*. Jeżeli założyć, że w klasie predykatów mentalnych głównym narzędziem do tworzenia czasowników dwuaspektowych jest *-ира-м*, a wśród predykatów emotywnych – *-ва-м*, to można pokusić się o stwierdzenie, że właśnie to jest przyczyną dysproporcji w liczbie czasowników dwuaspektowych w analizowanych zbiorach, ponieważ przy tworzeniu czasowników dwuaspektowych sufiks *-ира-* jest zdecydowanie bardzie produktywny od *-ва-* (Маслов, 1963).

Po analizie formalnej warto przyjrzeć się strukturze semantycznej analizowanych jednostek predykatywnych.

Na poziomie struktur propozycjonalnych w klasie *verba cogitandi* odnotowano w materiale bułgarskim cztery struktury: P (x, q), P (x, q, r), P (p, x, q), P (x, y, q). Przy czym strukturę P (x, q) realizuje zdecydowana większość predykatów tego zbioru, mniej liczną grupę stanowią jednostki trójargumentowe o strukturze P (x, q, r), pozostałe dwie klasy są reprezentowane przez pojedyncze przykłady, por.

Tabela 3

***verba cogitandi* (całość bułgarskiego zbioru)**			
P (x, q)	P (x, q, r)	P (p, x, q)	P (x, y, q)
212 (83,5%)	34 (13,2%)	7 (2,7%)	4 (1,6%)
***verba cogitandi* (czasowniki dwuaspektowe)**			
P (x, q)	P (x, q, r)	P (p, x, q)	P (x, y, q)
17 (63%)	10 (37%)	0	0

Na tle przytoczonych wyżej danych liczbowych bardzo ciekawie prezentuje się dystrybucja dwuaspektowych czasowników *verba cogitandi* w obrębie wymienionych

struktur propozycjonalnych, por. tabela 3. Z tabeli widać, że prawie 40% dwuaspektowych czasowników to predykaty trójargumentowe o strukturze P (x, q, r). Jest to bardzo duża różnica w porównaniu z całością bułgarskiego zbioru czasowników mentalnych, gdzie klasę P (x, q, r) reprezentuje zaledwie 13% czasowników.

Tak, jak i w przypadku budowy formalnej, tak i w przypadku struktur propozycjonalnych, zachodzi duża różnica między dwuaspektowymi czasownikami mentalnymi i emotywnymi. Jeżeli w klasie czasowników emotywnych jednostki dwuaspektowe wyróżniały się tym, że w bardzo dużym stopniu były to predykaty trójargumentowe, to wśród nielicznych dwuaspektowych przedstawicieli *verba sendiendi* takiej prawidłowości nie zaobserwowano. Wszystkie wyekscerpowane predykaty realizują strukturę propozycjonalną P (x, q), która jest właściwa przytłaczającej większości bułgarskich czasowników emotywnych, por.

Tabela 4

***verba sentiendi* (całość bułgarskiego zbioru)**				
P (x, q)	P (x, y, q)	P (p, x, q)	P (p, x, y)	P (x, y, z)
259 (92,5%)	8 (2,9%)	2 (0,7%)	8 (2,9%)	3 (1,1%)
***verba sentiendi* (czasowniki dwuaspektowe)**				
P (x, q)	P (x, y, q)	P (p, x, q)	P (p, x, y)	P (x, y, z)
9 (100%)	0	0	0	0

Na poziomie struktury syntaktycznej czasowniki dwuaspektowe nie wyróżniają się z całych zbiorów *verba cogitandi* i *verba sentiendi*, w większości przypadków argument propozycjonalny q (w czasownikach dwuaspektowych) lub argumenty propozycjonalne q, r mogą być wyrażone zarówno frazą czasownikową, jak i mieć postać nominalizacji. Często możliwe jest również „wyniesienie” argumentu przedmiotowego ze struktury propozycji zależnej do struktury propozycji jądrowej, por.

V Nx, Vq…
Критикът анализира (това,) как меценатите даряват безвъзмездни средства за конкретни цели.

V Nx, NVq…
Пауло Ферейра анализира ситуацията в Челси.
Президентът анализира положението в страната.

V Nx, Naq Øq
Командирът анализира противниците ни.
Социолозите анализират публикациите в социалната мрежа.

W monografii zwrócono szczególną uwagę na możliwość zerowania argumentów propozycjonalnych w strukturach syntaktycznych analizowanych predykatów. Wszystkie tego typu przypadki zostały podzielone na dwie klasy: użycie aktualne i użycie nieaktualne. Użycie aktualne cechuje się umiejscowieniem na osi czasu, przy czym zero oznacza nieokreśloność argumentu i nie może być anaforycznym. Użycie nieaktualne nie jest umiejscowione na osi. Klasa ta łączy w sobie zarówno przypadki użycia ogólnego, jak i habitualnego. W wyekscerpowanym materiale zwraca uwagę fakt, że do zerowania czasowników dwuaspektowych zazwyczaj dochodzi przy użyciu nieaktualnym. Przy takim użyciu często w zdaniach pojawiają się wyrażenia frekwentywne typu bg. *винаги*, *често*, *рядко* lub określenia jakościowe typu bg. *добре*, *зле*. Nie możemy tu jednak mówić o konfiguracji habitualnej, gdyż kontekst nie partycypuje w tworzeniu konfiguracji habitualnej i takiej funkcji nie pełnią wymienione wyżej wyrażenia, które „oznaczają jedynie długość interwałów, które dzielą jedne zdarzenia od innych w otwartej serii zdarzeń, jakie denotuje habitualność" (Karolak, 2008, s. 178). Są one więc nieobligatoryjne. Stanczewa podkreśla, że mamy tu do czynienia z opisaną przez S. Karolaka konfiguracją *potencjalnie habitualną*, która wyraża jedynie możliwość wykonania czynności (X jest takie, że może stać się P). Podkreśla ona, że teraźniejszy plan temporalny nie odnosi się do samej czynności, tylko do możliwości realizacji danej czynności (por. Станчева, 2004, s. 113). Przykłady zerowania argumentu q przy nieaktualnym użyciu czasownika:

nieakt. *Учителят ни винаги анализира, [критикува и сравнява].*
nieakt. *Стефан добре анализира.*
nieakt. *Той винаги аргументира.*
nieakt. *Тя винаги генерализира.*
nieakt. *Той [нищо не проверява, не изследва,] само дедуцира.*
nieakt. *Този полицай много добре идентифицира.*
nieakt. *Той винаги [смята], калкулира, [прави анализи].*
nieakt. *Тя [никога не говори с общи думи], винаги конкретизира.*
nieakt. *Тя винаги само планира, [но нищо не реализира].*

Przy aktualnym użyciu czasownika (umiejscowionym na osi czasu) zazwyczaj jest wymagane użycie w zdaniu frazy nieokreślonej, np.

akt. *Иван седи и анализира (нещо).*

Z punktu widzenia teorii aspektu semantycznego wszystkie wyekscerpowane czasowniki posiadają semantemy wyrażające ciągłość, czyli będące nośnikami aspektu duratywnego. Są one również odimiennymi derywatami, w których sufiksy *-ира-* / *-изира-* i *-ува-* / *-ова-* pełnią wyłącznie funkcję werbalizującą, natomiast

aspektualną funkcję poza semantemami, pełnią gramemy tematyczne (w tym przypadku *-a-*) (por. Станчева, 2004).

Ze względu na temporalno-aspektualny charakter opozycji *aoryst* : *imperfectum* w języku bułgarskim przy analizie struktury aspektualnej należy wyodrębnić trzy podstawy: czasu teraźniejszego, *aorystu* i *imperfektu*, które w przypadku czasowników 3 koniugacji są formalnie tożsame. Jednak na poziomie semantyki aspektualnej różni je już wspomniany gramem tematyczny *-a-*, będący nośnikiem różnych aspektów w zależności od planu temporalnego.

W użyciu imperfektywnym gramem tematyczny *-a-* dubluje prosty aspekt duratywny (niedokonany), który już jest wyrażony semantemem rdzennym, więc w użyciu imperfektywnym są to czasowniki aspektualnie proste, zawierające wyłącznie ciągłość. Mamy więc tu do czynienia z czasownikami złożonymi morfologicznie, ale prostymi aspektualnie. Por. *Тъкмо изследвах една огромна следа до купчината дърва, когато господин Маклу и вуйчо Едуар ме забелязаха*.

Przy użyciach aorystowych tożsame formalnie czasowniki reprezentują złożoną konfigurację aspektualną, składającą się z komponentu duratywnego (zawartego w semantemie) i momentalnego, wyrażonego homonimiczną samogłoską tematyczną (gramem *-a-*), natomiast *-х/-ш* oznacza jedynie lokalizację temporalną (czas przeszły). Czasowniki te, zgodnie z teorią Karolaka wyrażają limitatywną konfigurację aspektualną, dlatego dopuszczają użycie określeń typu *напълно*, *изцяло*, por. *Изследвахме напълно всички доклади за загуба на данни*.

Formy *praesens* formalnie różnią się tylko morfemem *stricte* temporalnym *-х/-ш*, zaś stopień ich złożoności aspektualnej jest identyczny jak u form imperfektywnych (semantem, wyrażający ciągłość + gramem tematyczny dublujący tę ciągłość), por. *Седим на земята и изследваме света*.

Należy tu jednak wyraźnie oddzielić przykłady użycia nieaktualnego czasu teraźniejszego (nieumiejscowionego na osi czasu). W takich przypadkach mamy na poziomie semantycznym do czynienia ze wspomnianą *potencjalnie habitualną* konfiguracją, która jest semantycznym derywatem konfiguracji limitatywnej, wyrażonej przez podstawę *aorystu*. Oznacza to, że zawiera ona zarówno komponent duratywny, jak i momentalny. W takich przykładach struktura jest dodatkowo rozbudowana o kolejny komponent duratywny, wyrażający możliwość (por. Станчева, 2004, s. 114). Na przykład zdanie *X винаги категоризира* oznacza, że X ma możliwość do kategoryzowania, a nie, że w momencie mówienia X kategoryzuje.

Dużą część wyekscerpowanych czasowników można zaliczyć do wyodrębnionej przez S. Karolaka konfiguracji telicznej, która stanowi konfigurację trzech pojęć aspektualnych. Są to predykaty odpowiadające parafrazie (por. Станчева, 2004, s. 129):

Dzieje się P, z którego możemy wywnioskować, że zaistnieje Q, którego wynikiem będzie R.

Na przykład:

X анализира y (в момента): Става нещо (по причината на X), от което може да се заключи, че y ще бъде анализиран.
X нервира y (в момента): Става нещо (по причината на X), от което може да се заключи, че y ще бъде нервиран.

W powyższych przykładach mamy do czynienia z trzema pojęciami aspektualnymi: duratywnym połączonym z momentalną dominantą (inchoatywność) i do tego w strukturze pojawia się jeszcze dodatkowy aspekt duratywny, wyrażający wspomniane wnioskowanie.

Do klasy czasowników telicznych możemy zaliczyć wszystkie wyekscerpowane dwuaspektowe czasowniki trójargumetowe, np. *дедуцирам*, *аргументирам*, *мотивирам*. W tych przypadkach złożona struktura aspektualna (trójaspektowa) idzie w parze ze złożoną strukturą propozycjonalną (trójargumentową). Do klasy czasowników telicznych można też zaliczyć niektóre czasowniki dwuargumentowe, np. *планувам*, *проектирам*, *нервирам*, *очаровам*.

Podstawy teraźniejsze aktualne i imperfektywne predykatów telicznych w pełni zachowują swój charakter trójaspektowej konfiguracji (por. wyżej). W tych przypadkach gramem -*a*- wyraża dominujący w całej konfiguracji aspekt duratywny. Natomiast podstawy aorystowe są aspektualnie mniej rozbudowane, ponieważ gramem aorystowy nie dodaje komponentu momentalnego do konfiguracji z duratywną dominantą, tylko eliminuje komponent duratywny, wobec czego parafraza użyć aorystowych może być następująca (por. Станчева, 2004, s. 131):

X анализира y (току-що): Стана така (по причината на x), че y е анализиран.

W powyższym przykładzie nie mamy już właściwej użyciom teraźniejszemu i imperfektywnemu telicznej konfiguracji trójaspektowej (duratywny, momentalny, duratywny). Mamy tu do czynienia z konfiguracją limitatywną (duratywny + momentalna dominanta).

W przypadkach nieaktualnego użycia w czasie teraźniejszym mamy w czasownikach telicznych do czynienia z opisaną wyżej konfiguracją *potencjalnie habitualną*.

Podsumowując całość rozważań, możemy stwierdzić, że czasowniki uważane tradycyjnie za dwuaspektowe częściej występują w zbiorze *verba sentiendi* niż *verba cogitandi*. Wszystkie wyekscerpowane jednostki są odimiennymi derywatami

sufiksalnymi, utworzonymi za pomocą: *-ира-м* / *-(из)ира-м* oraz *-ва-м* / *-(у)ва-м* / *-(о)ва-м*, przy czym wśród czasowników *verba cogitandi* zdecydowanie przeważają derywaty z *-ира-м* / *-изира-м*, a w *verba sentiendi* – z *-ва-м* / *-(у)ва-м* / *-(о)ва-м*. Można więc pokusić się o stwierdzenie, że duża liczebność analizowanych czasowników w klasie predykatów mentalnych wynika z większej produktywności charakterystycznego dla nich sufiksu *-ира-* w obrębie tworzenia czasowników dwuaspektowych.

Na poziomie struktur propozycjonalnych bardzo ciekawie prezentuje się dystrybucja czasowników trójargumentowych w klasie *verba cogitandi*, ponieważ prawie 40% dwuaspektowych czasowników mentalnych to predykaty trójargumentowe o strukturze P (x, q, r), co stanowi bardzo dużą różnicę w stosunku do proporcji czasowników dwuargumentowych i trójargumentowych w całym zbiorze *verba cogitandi*.

W czasownikach dwuaspektowych, użytych w różnych planach temporalnych, derywacja semantyczna nie pokrywa się z formalną derywacją morfologiczną. Derywaty te mimo morfologicznej tożsamości, należą do różnych klas aspektualnych i funkcjonując w różnych planach temporalnych, reprezentują różne co do charakteru i stopnia złożoności struktury aspektualne. Trudno tu się nie zgodzić ze Stanczewą, że stanowi to bezpośrednią przyczynę określania takich czasowników w tradycyjnych gramatykach jednostkami dwuaspektowymi.

Z punktu widzenia semantyki aspektualnej nie można mówić o transformacji czasownika dwuaspektowego w dokonany bądź niedokonany w zależności od kontekstu, ponieważ niezmienną cechą tych wszystkich użyć jest ciągłość (aspekt duratywny), zawarta w semantemie czasownikowym. Jednak zawarty w semantemie aspekt duratywny wchodzi w relacje złożone, których markerami są gramemy czasu teraźniejszego, gramemy aorystowe i gramemy imperfektywne. W wyniku tych połączeń powstają złożone konfiguracje aspektualne o różnej hierarchii komponentów aspektualnych (por. Станчева, 2004, s. 123). Możemy więc stwierdzić, że dochodzi tu do homonimii czasowników o różnej strukturze aspektualnej w zależności od użycia imperfektywnego/teraźniejszego aktualnego (samogłoska tematyczna dubluje aspekt duratywny), aorystowego (samogłoska tematyczna jest nosicielem aspektu momentalnego i przyczynia się do powstania konfiguracji limitatywnej) i teraźniejszego nieaktualnego (konfiguracja *potencjalnie habitualna*) (por. Станчева, 2004, s. 112). Dodatkowo należy wyodrębnić czasowniki teliczne, które charakteryzują się konfiguracją trójaspektową z duratywną dominantą. Konfiguracja ta w pełni przejawia się w użyciach teraźniejszych aktualnych i imperfektywnych, lecz redukuje się do dwuaspektowej konfiguracji limitatywnej w użyciach aorystowych.

BIBLIOGRAFIA

Karolak, S. (1996). O semantyce aspektu. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *1996*(52), 9–56.

Karolak, S. (2008). *Semantyczna kategoria aspektu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk; Fundacja Slawistyczna.

Kuryłowicz, J. (1972). Miejsce aspektu w systemie koniugacyjnym. W J. Zaleski (Red.), *Symbolae Polonicae in honorem Stanislai Jodłowski* (ss. 93–98). Wydawnictwo Ossolineum.

Zatorska, A. (2013). *Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. https://doi.org/10.18778/7525-883-7

Грицкат, И. (1958). О неким видским особеностима српскохрватского глагола. *Јужнословенски филолог*, *1958*(22), 65–130.

Иванчев, С. (1971). *Проблеми на аспектуалността в славянските езици*. Българска академия на науките.

Каролак, С. (1996). Понятийная и видовая структура глагола. W С. Каролак (Red.), *Семантика и структура славянского вида* (T. 1, ss. 93–112). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Каролак, С. (1997). Вид глагольной семантемы и видовая деривация. W С. Каролак (Red.), *Семантика и структура славянского вида* (T. 2, ss. 97–100). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Маровска, В. (2016). Лексикално-граматичната категория вид на глагола. *Филология*, *2016*(54). 155–192.

Маслов, Ю. (1963). *Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке*. Академия наук СССР.

Пешковский, А. (1956). *Русский синтаксис в научном освещении*. Учпедгиз.

Станков, В. (1980). *Глаголният вид в българския книжовен език*. Наука и изкуство.

Станчева, Р. (2004). За двувидовите глаголи в българския език. *Slavia Meridionalis*, *4*, 97–137.

BIBLIOGRAPHY (TRANLITERATION)

Grickat, I. (1958). O nekim vidskim osobenostima srpskohrvatskogo glagola. *Južnoslovenski filolog*, *1958*(22), 65–130.

Ivanchev, S. (1971). *Problemi na aspektualnostta v slavianskite ezitsi*. Bŭlgarska akademiia na naukite.

Karolak, S. (1996). O semantyce aspektu. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *1996*(52), 9–56.

Karolak, S. (1996). Poniatiĭnaia i vidovaia struktura. In S. Karolak (Ed.), *Semantika i struktura slavianskogo vida* (Vol. 1, pp. 93–112). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Karolak, S. (1997). Vid glagol′noĭ semantemy i vidovaia derivatsiia. In S. Karolak (Ed.), *Semantika i struktura slavianskogo vida* (Vol. 2, pp. 97–100). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Karolak, S. (2008). *Semantyczna kategoria aspektu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk; Fundacja Slawistyczna.

Kuryłowicz, J. (1972). Miejsce aspektu w systemie koniugacyjnym. In J. Zaleski (Ed.), *Symbolae Polonicae in honorem Stanislai Jodłowski* (pp. 93–98). Wydawnictwo Ossolineum.

Marovska, V. (2016). Leksikalno-gramatychnata kategoriia vid na glagola. *Filologiia*, *2016*(54). 155–192.

Maslov, IU. (1963). *Morfologiia glagol′nogo vida v sovremennom bolgarskom literaturnom iazyke*. Akademiia nauk SSSR.

Peshkovskiĭ, A. (1956). *Russkiĭ sintaksis v nauchnom osveshchenii*. Uchpedgiz.

Stancheva, R. (2004). Za dvuvidovite glagoly v bŭlgarskiia ezik. *Slavia Meridionalis*, *4*, 97–137.

Stankov, V. (1980). *Glagolniiat vid v bŭlgarskiia knizhoven ezik*. Nauka i izkustvo.

Zatorska, A. (2013). *Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. https://doi.org/10.18778/7525-883-7

Bułgarskie czasowniki dwuaspektowe w klasach *verba cogitandi* i *verba sentiendi*

Abstrakt

W tekście przedstawiono analizę tzw. czasowników dwuaspektowych z klas *verba cogitandi* i *verba sentiendi* w języku bułgarskim. Do analizy wykorzystano teorię aspektu semantycznego, autorstwa Stanisława Karolaka. Z przeprowadzonych badań wynika, że czasowniki tradycyjnie uważane za dwuaspektowe zdecydowanie częściej występują w zbiorze czasowników mentalnych niż emotywnych. Zauważono również, że tendencję do dwuaspektowości mają głównie czasowniki trójargumentowe. Podejście semantyczne do aspektu słowiańskiego dało podstawę do stwierdzenia, że zamiast klasycznej dla języ-

ków słowiańskich aspektualności wyrażonej sufiksalnie lub prefiksalnie, w bułgarskich czasownikach dwuaspektowych jest ona wyrażona gramemem tematycznym, wartość którego jest uzależniona od planu temporalnego.

Słowa kluczowe: aspekt; czasownik dwuaspektowy; język bułgarski; aspekt semantyczny

Bulgarian Biaspectual Verbs of the *verba cogitandi* and *verba sentiendi* Classes

Abstract

This article presents an analysis of the so-called biaspectual verbs of the *verba cogitandi* and *verba sentiendi* classes in the Bulgarian language. The study draws on Stanisław Karolak's theory of semantic aspect. The analysis indicates that verbs traditionally considered biaspectual are by far more frequent in the category of mental verbs. A tendency towards biaspectuality is observed mainly in three-argument verbs. In terms of semantic approach to Slavic aspect, it can be concluded that the aspect of Bulgarian biaspectual verbs is expressed by a thematic morpheme rather than a suffix or prefix, as is typically the case in Slavic languages, and that its value is dependent on the temporal plane.

Keywords: aspect; biaspectual verb; Bulgarian language; semantic aspect

Руселина Ницолова
Софийски Университет «Св. Климент Охридски», София
E-mail: nitsolova@abv.bg

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ МОДАЛЬНОСТЬЮ, ЭВИДЕНЦИАЛЬНОСТЬЮ И ИЛЛОКУЦИОННОЙ СИЛОЙ

Настоящий период развития языкознания, особенно в области функциональной, когнитивной грамматики и типологии, характеризуется подчеркнутым интересом к теоретическому изъяснению основных грамматических, семантических и прагматических понятий и отношений между ними. По этому вопросу накопилась уже немалая литература, обзор которой здесь невозможно сделать. В библиографии представлены разные теоретические взгляды по многим проблемам на материале одного, нескольких или множества языков (в типологических трудах). Из-за различий между языками, связанных со способом (грамматическим и/или лексическим) выражения определенного семантического или прагматического содержания, иногда очень трудно сопоставить разные теоретические позиции их авторов. Поэтому в функциональной и когнитивной грамматике лингвисты ищут выход из положения, определяя как tertium comparationis единственно понятийные категории более общего характера (см. напр. понятие *epistemicity*) (см. Boye, 2012), которое включает в себя две субкатегории: эвиденциальность и эпистемическая модальность.

В этой статье мы рассмотрим отношения в плане выражения и плане содержания между модальностью, эвиденциальностью и иллокуционной силой в болгарском языке, который интересен тем, что в нем существует оригинальная модализованная грамматическая система эвиденциальности, которая своеобразным образом сочетается с выражением иллокуционной силы высказывания.

Начнем с широко обсуждаемого в настоящее время отношения между модальностью и эвиденциальностью в лингвистике. Модальность является одним из самых расплывчатых понятий в современном языкознании, потому что очень трудно объединить все возможные виды явлений, которые считают

модальными, в одном понятии, ср. напр. по этому вопросу превосходный обзор Ф. Пальмера (Palmer, 1986), а также мнение других исследователей (Auwera & Plungian, 1998). В. Плунгян позднее предложил два ‘центра консолидации’ внутри зоны модальности: *отношение говорящего к ситуации* (или ‘оценка’) и *статус ситуации по отношению к реальному миру* (или ‘ирреальность’) (Плунгян, 2011, с. 317). Это мнение близко к нашему суждению, что модальность является отношением субъекта к содержанию высказывания, при помощи которого он соотносит содержание высказывания и действительность, т.е. налицо трехстороннее отношение: субъект – содержание высказывания – действительность (Ницолова, 1984, сс. 147–170; Ницолова, 2008, с. 317).

Обычно различают два основных вида модальности: эпистемическую и деонтическую. Эпистемическая модальность выражает знание или мнение субъекта об отношении к действительности наличной в высказывании пропозиции, как и связанных с ней пресуппозиций (если такие налицо) (Ницолова, 2008, с. 317). Эпистемическая модальность обозначает, что представленная в пропозиции ситуация принадлежит к реальному миру (realis) или к некоторому возможному миру (irrealis). Возможные миры – это проекции реальности, т.е. возможные отношения между объектами, возможные совокупности знаний и т.д. Они находятся в отношении альтернативности, относительной возможности превратиться в реальный мир. Основные варианты ирреальности: *возможность*, которая может быть связана и с *вероятностью* ее реализации, *невозможность* (*контрфактивность*) и *необходимость*.

Эпистемическая модальность обозначает отношение высказывания к действительности как объект отражения, а деонтическая – «необходимость или возможность действий, которые совершают морально ответственные деятели» (ср. Lyons, 1977, с. 823). Различие между двумя видами модальности состоит в том, что при эпистемической модальности субъект хочет, чтобы его слова соответствовали действительности, а при деонтической модальности наоборот – он хочет, чтобы действительность соответствовала словам (Asher, 1994, сс. 2518–2519).

В болгарском языке модальность выражается грамматическими и лексическими средствами: наклонениями глагола, некоторыми формами залога, напр.: *Тук не се пуши!* ‘Здесь не курят – нельзя курить’, модальными конструкциями – *да-*, *нека- формами* и др., модальными наречиями, модальными частицами, модальными глаголами и др. Подлинные модальные глаголы – это глаголы, в значение которых налицо лишь модальные семантические признаки, напр. *мога* ‘мочь’, *може* ‘можно’, *трябва* ‘надо’ и др., но существует и множество глаголов, в значении которых налицо и модальные признаки

или лишь в одном из значений имеют модальный характер, напр. *позволявам* ‘разрешить, дать возможность’, *пускам* ‘дать возможность’, *целя* ‘стремиться, хотеть’ и др. Польская болгаристка М. Корытковска в своей монографии (см. Korytkowska, 1977) впервые подробно проанализировала семантику 163 болгарских модальных и модально маркированных глаголов и сделала важный вклад в описании лексических модальных средств.

Эвиденциальность представляет собой выражаемое языковыми средствами (грамматическими и лексическими) когнитивное состояние субъекта, связанное с получением информации из определенного источника, а также ее когнитивную классификацию, которая может быть различной для одного и того же сообщения в разное время – Ницолова, 2007, с. 108 (обзор других определений эвиденциальности см. напр. в Aikhenvald, 2004; Boye, 2012 и др.). В болгарском языке основное значение имеют грамматические средства, а лексические – лишь дополняющее или периферийное. М. Макарцев исследует отношения между грамматическими и лексическими средствами при выражении эвиденциальности и эпистемической модальности (*засвидетельствованности* и *доверия* в его терминологии) (см. Макарцев, 2008).

Как правильно заметил Г. Лазард, при выражении эвиденциальности говорящий как бы раздваивается в двух лицах – одно лицо, которое приобрело информацию, а другое, которое ее выражает (Lazard, 2001, с. 362). Эвиденциальная система болгарского языка состоит из 4 граммем: *индикатив*, *конклюзив*, *ренарратив* и *дубитатив*. В нашей модели описания эвиденциальности (Ницолова, 2007) мы используем пресуппозиции, которые передают разные ее варианты. В декларативных предложениях эвиденциальные пресуппозиции следующие:

Индикатив – пресуппозиции: а) *Я знаю как свидетель, что p* (р – пропозиция), напр. *Емил* ***беше*** *у нас вчера* – ‘Емил был у нас вчера’; б) *Я знаю на основе совокупного опыта общества, что p*, напр. *Солта* ***е*** *натриев хлорид* – ‘Соль – хлорид натрия’. Когда источник информации – общее знание, не обозначается способ получения информации. Ассерция в обоих случаях: *я утверждаю, что p.*

Конклюзив – общая пресуппозиция: *я знаю опосредованно, что p*, которая реализируется двумя вариантами: а) *Я считаю на основе инференции, что p*, напр. *Асен не ми се е обаждал днес – той е заминал.* – ‘Асен не звонил мне сегодня – он уехал’; б) *Я знаю не как свидетель (от общего знания), что p*, напр. *Като дете майка ми* ***е свирела*** *на цигулка* ‘В детстве моя мама играла на скрипке’. Интересно, что конклюзивом грамматически одинаково выражается

слабое, несвидетельское знание и мнение на основе инференции говорящего. Ассерция в обоих случаях: *я утверждаю, что р.*

Ренарратив – пресуппозиция: *Я знаю, что Х (определенное или неопределенное лицо, напр. в сказках, легендах, слухах, молве, сплетнях) сказал (написал), что р*, напр.: *Асен* ***заминал*** *и вече* ***се обадил*** *на жена си от Токио* – ‘(*Х сказал, что*) Асен уехал и уже позвонил жене из Токио’. Ассерция: *Я утверждаю, что Х утверждает, что р.* Таким образом говорящий подчеркивает, что Х, а не он сам несет ответственность за истинность высказывания.

Дубитатив – пресуппозиция: *Я знаю, что Х сказал (написал), что р, но я сомневаюсь, что р, т.е. я думаю, что более вероятно не р.* Напр. (Всички ми се смееха.) ***Не съм бил можел*** *да свържа Черкювското поле със селото* (А. Каралийчев) – ‘(Все насмехались надо мной.) Якобы я не могу связать Черкювское поле с деревней’. Ассерция: *я утверждаю, что Х утверждает, что р.* Вероятность того, что утверждение Х неистинно, по мнению говорящего, варьирует от единицы (самый частый случай) до более низких границ, но всегда выше чем 50%. Дубитатив используется при «передразнивании» для выражения недоверия, несогласия, возмущения, иронии по отношении к сказанному слушателем (Демина, 1959, с. 354), но употребляется и при пересказывании речи третьего лица. Ассерция: *я утверждаю, что Х утверждает, что р.*

В вопросительных высказываниях говорящий выражает в пресуппозициях индикатива и конклюзива предполагаемое им отношение слушателя как свидетеля или несвидетеля ситуации, представляющей содержания пропозиции р. Ср.: *Иван* ***замина*** *ли вчера?* (индикатив – говорящий знает, что слушатель мог быть свидетелем р). Пресуппозиция: *Я спрашиваю тебя в качестве свидетеля об истинном ответе р на мой вопрос Q. Иван* ***заминал*** *ли* ***е*** *вчера?* (конклюзив – говорящий знает, что слушатель не мог быть свидетелем р). Пресуппозиция: *Я спрашиваю тебя в качестве несвидетеля об истинном ответе р на мой вопрос Q.* И оба примера (с индикативом и конклюзивом) переводятся одинаково по-русски, где указанное различие не грамматикализировано, ср. ‘Иван уехал вчера?’ Если в вопросительных предложениях употребляется ренарратив, это наблюдается лишь в контексте, в котором комментируется пересказанная речь третьего лица – напр., когда дети слушают сказку, которая передается ренарративом, они используют в своем вопросе ренарратив, напр.: *И какво* ***станало*** *после с Червената шапчица?* ‘И что случилось потом с Красной шапочкой?’ Пресуппозиция ренарратива в этом случае: *Я спрашиваю тебя на основе пересказанной речи третьего лица об истинном ответе р на мой вопрос Q.* Вопросительные

предложения с дубитативом в узусе не встречаются из-за своей семантической сложности.

Ренарратив может использоваться в декларативных высказываниях и для пересказывания *да-*, *нека-*, *нека да–форм* с повелительным, пермиссивным или оптативным значением. Тогда пресуппозиция ренарратива имеет вид: *я знаю, что X приказал/ позволил/ пожелал p*, а ассерция: *я утверждаю, что X приказал/ позволил/ пожелал p.* Напр.: *Учителката ми препоръча* ***да съм четял*** *повече* – *'Учительница рекомендовала мне читать больше'*.

В болгарском языке существует и т.наз. адмиратив, который по форме совпадает с ренарративом, но не выражает когнитивное состояние говорящего, связанное с источником информации, который может быть различным – перцепция, умозаключение или чужая речь (Демина, 1959, с. 327), но перцепция является самым частым случаем. Адмиратив выражает удивление говорящего от внезапно установленного перед самым моментом речи факта, представленного в p, и это знание неожиданно, контрастирует с предшествующим состоянием его незнания, когда говорящий думал, что более вероятно не p (см. Guentchéva, 1990, с. 51; Plungian, 2001, с. 355, который даже говорит о специальном виде суждения «a judgement concerning speaker's expectation»).

Напр., в погожий день говорящий вдруг смотрит в окно и видит, что неожиданно идет дождь. Тогда он говорит: *Ах, то валяло!* (пример из Weigand, 1925, с. 150 – первый автор, описавший адмиратив) 'Ах, оказывается, идет дождь'. О разных мнениях о статусе адмиратива см. Герджиков, 1984 и особенно монографию Алексова, 2003, которая представляет самое подробное описание адмиратива и предлагает другое объяснение его происхождения; тоже и Ницолова (Ницолова, 2008, сс. 166–168).

Мы считаем, что адмиративные формы, которые произошли от перфекта констатации без вспом. глагола в 3 л., постепенно совпали с ренарративными формами (см. Куцаров, 1994, с. 429). Поэтому чисто синхронно надо рассматривать адмиратив не как самостоятельное наклонение или как самостоятельную граммему, а как контрастную транспозицию ренарратива, так как он употребляется в ситуациях, которые противоречат ренарративному значению. Ренарратив указывает на предшествующее когнитивное состояние говорящего, когда он приобрел информацию из речи третьего лица, а адмиратив наоборот – указывает на отсутствие информации в информационном фонде говорящего и передает его собственную совершенно новую и неожиданную информацию. Кроме того, высказывания с адмиративом эмоционально маркированы специфичной интонацией, что типично для контрастных транспозиций – не случайно Св. Иванчев называет его *экскла-*

мативом (Иванчев, 1976, с. 359). Мнение, что адмиратив – это транспозиция ренарратива, не является новым в болгаристике (см. напр. Андрейчин, 1944, с. 311; Валтер, 1982, сс. 50–51; Куцаров, 1994, с. 429), но оно было аргументировано по-другому или вообще не было аргументировано.

Предложенное короткое описание болгарской эвиденциальности показывает ее связь с модальностью, а также и с адмиративностью. Это не случайно, так как эти три категории представляют информацию об информации. Эвиденциальность и модальность в болгарском языке перекрываются (не случайно Плунгян говорит о модализованной эвиденциальной системе в балканских языках, см. Плунгян, 2011). Это перекрывание наблюдается особенно подчеркнуто при дубитативе, которым выражается сомнение в истинности передаваемой речи третьего лица, и при конклюзиве, которым обозначается мнение, основанное на собственной инференции, или слабое, несвидетельское знание, основанное на знания общества. Индикатив тоже маркирован модально – он передает знание говорящего, основанное или на собственной перцепции, или на общем знании, что имплицирует уверенность говорящего в истинности передаваемой информации. Наше мнение (Ницолова, 2007, сс. 112–113) близко к мнению С. Дилэнси:

> The unmarked knowledge status is a proposition which is known by the speaker by direct experience is assumed to be certainly true, and is fully consistent with the rest of the speaker knowledge of the world. Evidentiality, mirativity, and modality represent devices for marking a proposition as failing to meet one of these criteria (DeLancey, 2001, c. 380).

Что касается эпистемической модальности, то она выражает не только реальность, но и ирреальность, как и эвиденциальность обозначает и другие источники информации, чем директное восприятие говорящего – общий опыт, инференция, речь третьего лица. Дубитатив выражает даже сомнение говорящего в истинность пропозиции, передаваемой из речи третьего лица. Что касается адмиратива, который представляет транспозицию ренарратива, он передает информацию, которая неожиданна, не консистентна с предварительным знанием говорящего.

Эвиденциальность комбинируется и с иллокуционной силой высказывания. Иллокуционная сила высказывания представляет отношение, в котором субъект хочет вступить при помощи высказывания с действительностью, рассматриваемой как объект изменения, а не как объект отражения, как в случае с эпистемической модальностью (Ницолова, 1984–1985). Если в декларативных высказываниях эвиденциальные пресуппозиции выражают когнитивные состояния *говорящего*, связанные с источником передаваемой информации, в вопросительных высказываниях говорящий представляет в эвиденциальных пресуппозициях предполагаемые им когнитивные состо-

яния *слушателя*, связанные со способом получения информации, о которой идет речь в вопросе. Эта предполагаемая информация слушателя может быть получена им в качестве свидетеля или несвидетеля ситуации, или может быть известной ему из общего знания. Лишь при ренарративе источником информации слушателя является пересказанная речь третьего лица.

Очень интересно и то, что ренарратив превращает повелительные, оптативные, пермиссивные высказывания в декларативные, т.е. эвиденциальность может изменить их иллокуционную силу, так как говорящий лишь сообщает, что автор речи произнес соответствующее повелительное, оптативное или пермиссивное высказывание в другом речевом акте.

Наш анализ лишь скицировал основные положения, связанные с отношениями между эпистемической модальностью, эвиденциальностью и иллокуционной силой высказывания в болгарском языке. Это огромная и очень сложная проблематика, которая нуждается в подробном исследовании в будущем.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексова, К. (2003). *Адмиративът в съвременния български език*. СЕМА РШ.

Андрейчин, Л. (1944). *Основна българска граматика*. Хемус.

Валтер, Х. (1982). За отношението между адмиративно и ренаративно значение при т. нар. «преизказни форми» в българския книжовен език. В K. Gutšmit, S. Todorov, Ivančev, & H. Valter (Ред.), *Езиковедската българистика в ГДР* (сс. 47–53). Наука и изкуство.

Герджиков, Г. (1984). *Преизказването на глаголното действие в българския език*. Наука и изкуство.

Демина, Е. (1959). Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. В С. Б. Бернштейн (Ред.), *Вопросы грамматики болгарского литературного языка* (сс. 313–378). Издательство Академии наук СССР.

Иванчев, С. (1976). Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. В П. Пашов & Р. Ницолова (Ред.), *Помагало по българска морфология: Глагол* (сс. 348–360). Наука и изкуство.

Куцаров, И. (1994). *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. Университетско издателство «Св. Климент Охридски».

Макарцев, М. (2008). К вопросу о связи лексических и грамматических показателей эвиденциальности в болгарском языке. В B. Wiemer & V. A. Plungjan (Ред.), *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in Slavischen Sprachen (Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 72*) (сс. 239–284). Sagner.

Ницолова, Р. (1984). *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. Народна просвета.

Ницолова, Р. (1984–1985). За илокуционната сила на изказванията. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1984–1985* (27–28), 553–557.

Ницолова, Р. (2007). Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. В В. С. Храковский (Ред.), *Эвиденциальность в языках Европы и Азии: Сборник статей памяти Наталии Андреевны Козинцевой* (сс. 107–196). Наука.

Ницолова, Р. (2008). *Българска граматика: Морфология*. Университетско издателство «Св. Климент Охридски».

Плунгян, В. А. (2011). *Введение в грамматическую семантику: Грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Российский государственный гуманитарный университет.

Aikhenvald, A. Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford University Press.

Asher, R. E. (Ред.). (1994). *Encyclopedia of language and linguistics* (ELL). Pergamon Press.

Auwera, J., & Plungian, V. A. (1998). Modality's semantic map. *Linguistic Typology*, *2*(1), 79–124. https://doi.org/10.1515/lity.1998.2.1.79

Boye, K. (2012). *Epistemic meaning: A Crosslinguistic and functional-cognitive study*. De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110219036

DeLancey, S. (2001). The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics*, *33*(3), 369–382. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(01)80001-1

Guentchéva, Z. (1990). Valeur inférentielle et valeur «admirative» en bulgare. *Съпоставително езикознание*, *1990*(4–5), 47–52.

Korytkowska, M. (1977). *Bułgarskie czasowniki modalne* (T. 2). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Lazard, J. (2001). On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics*, *33*(3), 359–367. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00008-4

Lyons, J. (1977). *Semantics* (T. 2). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139165693

Palmer, F. R. (1986). *Mood and modality*. Cambridge University Press.

Plungian, V. A. (2001). The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, *2001*(33), 349–357. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00006-0

Weigand, G. (1925). Der Admirativ im Bulgarischen. *Balkan Archiv*, *1925*(1), 150–152. https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.1925.tb02333.x

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Aikhenvald, A. Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford University Press.

Aleksova, K. (2003). *Admirativŭt v sŭvremenniia bŭlgarski ezik*. SEMA RSH.

Andreĭchin, L. (1944). *Osnovna bŭlgarska gramatika*. Khemus.

Asher, R. E. (Ed.). (1994). *Encyclopedia of language and linguistics* (ELL). Pergamon Press.

Auwera, J., & Plungian V. A. (1998). Modality's semantic map. *Linguistic typology*, *2*(1), 79–124. https://doi.org/10.1515/lity.1998.2.1.79

Boye, K. (2012). *Epistemic meaning: A Crosslinguistic and functional-cognitive study*. De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110219036

DeLancey, S. (2001). The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics*, *33*(3), 369–382. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(01)80001-1

Demina, E. (1959). Pereskazyvatelʹnye formy v sovremennom bolgarskom literaturnom iazyke. In S. B. Bernshteĭn (Ed.), *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo iazyka* (pp. 313–378). Izdatelʹstvo Akademii nauk SSSR.

Gerdzhikov, G. (1984). *Preizkazvaneto na glagolnoto deĭstvie v bŭlgarskiia ezik*. Nauka i izkustvo.

Guentchéva, Z. (1990). Valeur inférentielle et valeur "admirative" en bulgare. *Sŭpostavitelno ezikoznanie*, *1990*(4–5), 47–52.

Ivanchev, S. (1976). Problemi na razvitieto i funktsioniraneto na modalnite kategorii v bŭlgarskiia ezik. In P. Pashov & R. Nitsolova (Eds.), *Pomagalo po bŭlgarska morfologiia: Glagol* (pp. 348–360). Nauka i izkustvo.

Korytkowska, M. (1977). *Bułgarskie czasowniki modalne* (T. 2). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kutsarov, I. (1994). *Edno ekzotichno naklonenie na bŭlgarskiia glagol*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".

Lazard, J. (2001). On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics*, *33*(3), 359–367. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00008-4

Lyons, J. (1977). *Semantics* (T. 2). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139165693

Makartsev, M. (2008). K voprosu o sviazi leksicheskikh i grammaticheskikh pokazateleĭ ėvidentsialʹnosti v bolgarskom iazyke. In B. Wiemer & V. A. Plungjan (Eds.), *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in Slavischen Sprachen* (*Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 72*) (pp. 239–284). Sagner.

Nitsolova, R. (1984). *Pragmatichen aspekt na izrechenieto v bŭlgarskiia knizhoven ezik*. Narodna prosveta.

Nitsolova, R. (1984–1985). Za ilokutsionnata sila na izkazvaniiata. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 1984–1985(27–28), 553–557.

Nitsolova, R. (2007). Modalizovannaia ėvidentsialʹnaia sistema bolgarskogo iazyka. In V. S. Khrakovskiĭ (Ed.), *Ėvidentsialʹnostʹ v iazykakh Evropy i Azii: Sbornik stateĭ pamiati Natalii Andreevny Kozintsevoĭ* (pp. 107–196). Nauka.

Nitsolova, R. (2008). *Bŭlgarska gramatika: Morfologiia*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".

Palmer, F. R. (1986). *Mood and modality*. Cambridge University Press.

Plungian, V. A. (2001). The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics*, *2001*(33), 349–357. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00006-0

Plungian, V. A. (2011). *Vvedenie v grammaticheskuiu semantiku: Grammaticheskie znacheniia i grammaticheskie sistemy iazykov mira*. Rossiĭskiĭ gossudarstvennyĭ gumanitarnyĭ universitet.

Valter, Kh. (1982). Za otnoshenieto mezhdu admirativno i renarativno znachenie pri t. nar. "preizkazni formi" v bŭlgarskiia knizhoven ezik. V K. Gutšmit, S. Todorov, Ivančev, & H. Valter (Eds.), *Ezikovedskata bŭlgaristika v GDR* (pp. 47–53). Nauka i izkustvo.

Weigand, G. (1925). Der Admirativ im Bulgarischen. *Balkan Archiv*, *1925*(1), 150–152. https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.1925.tb02333.x

Отношения между модальностью, эвиденциальностью и иллокуционной силой

Резюме

В статье рассматриваются отношения между модальностью, эвиденциальностью и адмиративностью в болгарском языке. Подобно Дилэнси (DeLancey, 2001), мы считаем, что модальность, эвиденциальность и адмиративность выражают разные виды информации об информации. Евиденциальность взаимодействует разным образом с иллокуционной силой декларативных, вопросительных, императивных, пермиссивных, оптативных высказываний.

Ключевые слова: модальность; эвиденциальность; адмиративность; иллокуционная сила; взаимоотношения между ними; болгарский язык

Relations Between Modality, Evidentiality and Illocutionary Force

Abstract

This article deals with the relationship between modality, evidentiality, admirativity and illocutionary force in Bulgarian. Like DeLancey (DeLancey, 2001), we believe that modality, evidentiality and admirativity encode various types of information about information. The study examines the effect of evidentiality in sentences with different illocutionary force: declaratives, interrogatives, imperatives, optatives and permissives.

Keywords: modality; evidentiality; admirativity; illocutionary force; relationship between modality, evidentiality, illocutionary force and admirativity; Bulgarian language

Danuta Roszko
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
E-mail: d.roszko@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-5566-0522

Roman Roszko
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
E-mail: roman.roszko@ispan.waw.pl
ORCID: 0000-0002-2291-6939

KORPUSY WIELOJĘZYCZNE WKŁADEM INSTYTUTU SLAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK W ROZWÓJ INFRASTRUKTURY CLARIN-PL. PRZYKŁADY ANALIZY KORPUSOWEJ NAD WOŁACZEM

1. Wstęp

W Instytucie Slawistyki Polskiej Akademii Nauk[1] (dalej IS PAN) w latach 70.–80. minionego wieku uwaga części językoznawców skierowana została ku badaniom kontrastywnym. Międzynarodowy zespół badawczy, który ze strony polskiej reprezentowali naukowcy IS PAN Kazimierz Feleszko, Małgorzata Korytkowska, Violetta Koseska-Toszewa, Jolanta Mindak, Danuta Rytel-Kuc[2], Irena Sawicka i in., opracował podwaliny nietradycyjnego projektu badań kontrastywnych na potrzeby planowanych wówczas gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej i gramatyki konfrontatywnej serbsko-chorwacko-polskiej (por. *Wstęp*, 1984). Jak twierdzi V. Koseska-Toszewa, był to pionierski projekt konstrukcji semantycznej gramatyki kontrastywnej opartej na logice i semantyce (Косеска-Тошева & Гаргов, 1990). Sami twórcy tę metodę nazwali „teoretycznymi badaniami konfrontatywnymi z semantycznym językiem pośrednikiem”,

[1] Podówczas noszący nazwę Instytutu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk.
[2] Obecnie Danuta Rytel-Schwarz (Universität Leipzig).

zaś kluczowe dzieła nosiły tytuły: *Gramatyki konfrontatywnej bułgarsko--polskiej* (Karolak, 2008; Korytkowska & Roszko, 1997; Korytkowska, 1992, 2004; Koseska-Toszewa, 2006; Koseska-Toszewa i in., 1995; Maldjieva, 2009; Maldžieva, 2003; Гугуланова i in., 1993; Косеска-Тошева & *Гаргов*, 1990; Крумова-Цветкова & Рошко, 1994; Петрова-Вашилевич & Чоролеева, 1994; Савицка & Бояджиев, 1988 i in.) i *Polsko-bułgarskiej gramatyki konfrontatywnej* (Koseska-Toszewa i in., 2009). Prowadzenie wyżej wymienionych badań wiązało się ze żmudną ręczną ekscerpcją i analizą, bowiem wówczas nie były dostępne żadne polsko-bułgarskie zasoby korpusowe ani narzędzia językowe. Badacze zdawali sobie sprawę, że cyfrowe dwujęzyczne zasoby są niezbędne w badaniach kontrastywnych. Ta świadomość doprowadziła do pierwszych eksperymentalnych prób zaprzęgnięcia mocy komputerowych do badań kontrastywnych. Piszący te słowa w latach 90. XX wieku przystąpili do budowy namiastki polsko-litewskiego korpusu tekstów współczesnych. Jednak dopiero po roku 2000 prace nad korpusami w IS PAN nabrały właściwego tempa.

2. Początki budowy wielojęzycznych korpusów w IS PAN

Pierwszym dwujęzycznym korpusem był *Eksperymentalny polsko-litewski korpus tekstów dwudziestowiecznych*. Twórcami tego korpusu byli Roman Roszko i Danuta Roszko. Budowa tego korpusu pochłaniała dużo czasu. Konieczne było skanowanie utworów polskich i litewskich, rozpoznanie znaków, korekta rozpoznania oraz zamiana kodowania znaków. Do rozpoznawania znaków stosowano węgierski program Recognita[3], który słabo radził sobie z polskim tekstem i w ogóle nie sprawdzał się z rozpoznaniem tekstu litewskiego. Dlatego wiele godzin poświęcano trenowaniu, tak by tekst polski i tekst litewski mógł być rozpoznany w zadawalającym stopniu. Recognita nie współpracowała z żadnym słownikiem, dlatego rozpoznawanie tekstu całkowicie bazowało na identyfikacji kształtów poszczególnych znaków, liter, ligatur. Jakość druku w Polsce i na Litwie w drugiej połowie XX wieku pozostawiała wiele do życzenia, stąd zdefiniowane wzorce liter mogły być nieskuteczne w dalszych partiach nawet już tej samej książki. Wystarczyła zmiana w ilości nałożonej farby drukarskiej, by program

[3] Recognita – program do optycznego rozpoznawania znaków. W literaturze przedmiotu często stosuje się literowiec OCR (ang. *optical character recognition*) na określenie technik i samego oprogramowania służącego do rozpoznawania tekstu w plikach bitmapowych i jego zapisu do pliku tekstowego. Sam proces rozpoznawania bywa nazywany „ocerowaniem".

tracił wytrenowaną skuteczność „ocerowania". Dużo nakładu pracy wymagała korekta tekstu. Wówczas były dostępne proste narzędzia do sprawdzania polskiej pisowni. Nie było jednak żadnych narzędzi dla języka litewskiego, nie było ani jednego fontu „litewskiego". Ze względu na różnorodność standardów kodowania polskich liter[4] oraz brak jakiegokolwiek standardu kodowania znaków litewskich piszący te słowa postanowili zastosować zapis TeX-owy[5], por. tabela 1. W wierszu pierwszym zamieszczony zostaje zapis z przyjętym standardem TeX-owym, w drugim wierszu – dla porównania – typowy zapis tego tekstu.

Tabela 1. Przykład polsko-litewskiego segmentu w zapisie TeX-owym

	Język polski	**Język litewski**
1.	`Kapelan w kapie sta{\l} u stopni o{\l}tarza i modli{\l} si\k{e} szybko, p{\'o}{\l}g{\l}osem, jakby z obowi\k{a}zku, senny i roztargniony.`	`Kamandorius su kopa ant sav\k{e}s stov\.ejo prie altoriaus ir labai greitai meld\.esi, pus\.en-bals\k{u}, taip kaip i\v{s} prievartos, susn\={u}d\k{e}s ir susimai\v{s}\k{e}s.`
2.	Kapelan w kapie stał u stopni ołtarza i modlił się szybko, półgłosem, jakby z obowiązku, senny i roztargniony.	Kamandorius su kopa ant savęs stovėjo prie altoriaus ir labai greitai meldėsi, pusėn-balsų, taip kaip iš prievartos, susnūdęs ir susimaišęs.

Tak przygotowane zasoby polskie i litewskie były ręcznie zrównoleglane do poziomu zdania w arkuszu kalkulacyjnym Lotus 1-2-3. Tenże program był używany również do gromadzenia i przeszukiwania zasobów. W późniejszym okresie, gdy kodowanie polskich i litewskich znaków zostało unormowane w systemie Windows, zasoby korpusowe zostały dostosowane do standardu wielojęzycznej przeglądarki ParaConc (ParaConc, b.d.) i do niej załadowane. Objętość opisywanego polsko-litewskiego korpusu przekroczyła wielkość 300 000 słowoform. W oparciu o te zasoby piszący te słowa prowadzili własne badania kontrastywne, których efektem były między innymi monografie R. Roszko (R. Roszko, 2004) i D. Roszko (D. Roszko, 2006).

---

[4] W latach 90. XX wieku nie było wiodącego wzorca kodowania polskich znaków. Stosowano różne standardy, np. ISO 8859-2, IBM (CP852), Mazovia, CSK, Cyfromat, DHN, Logic, IINTE-ISIS, Microvex, IEA-Świerk, Ventura, ELWRO-Junior, Mac, AmigaPL, Atari-Calamus, ATM i inne.

[5] TeX, LaTeX – jest to zestaw różnych makr, znaczników, które składają się na niesamodzielne środowisko programistyczne, służące automatyzacji procesu składu tekstu, por. LaTeX, b.d.

3. Eksperymentalny bułgarsko-polsko-litewski korpus

Eksperymentalny bułgarsko-polsko-litewski korpus powstawał w latach 2006–2010 w dwóch odmianach równoległej i porównawczej. Konstrukcją tego korpusu zajmował się zespół w składzie Ludmiła Dimitrova[6], Violetta Koseska-Toszewa, Danuta Roszko i Roman Roszko[7]. Objętość części korpusu równoległego przekroczyła 3 500 000 słowoform, części porównawczej – 200 000 słowoform. Założenie *Eksperymentalnego bułgarsko-polsko-litewskiego korpusu równoległego* było proste. Wszystkie zamieszczone w korpusie teksty winny powstać po II wojnie światowej w jednym z trzech języków reprezentowanych w korpusie i być przetłumaczone na dwa pozostałe. Ograniczono się do utworów beletrystycznych. Wraz z postępującymi pracami okazało się, że tylko teksty oryginalne polskie i ich tłumaczenia spełniały ten wymóg. Nie stwierdzono bowiem równoległych przekładów z języka litewskiego na polski i bułgarski ani z języka bułgarskiego na polski i litewski. Niestety liczba równoległych tłumaczeń z polskiego na litewski i bułgarski okazała się niewielka, dlatego założenie budowy tego korpusu uległo modyfikacji. Dopuszczono utwory powstałe w języku innym, głównie rosyjskim i angielskim.

Część zasobów tego korpusu była skanowana i „ocerowana" w programie ABBY FineReader. Twórcom tego korpusu zależało na włączeniu konkretnych dzieł, dlatego zdecydowano się na skanowanie i optyczne rozpoznawanie znaków. W przypadku przekładów literatury światowej (rosyjskiej i anglosaskiej) nie zachodziła taka konieczność. Utwory miały dobrą cyfrową reprezentację. Zespół opracował zasady segmentacji tekstów w oparciu o kryterium semantyczne. Wszystkie zasoby były uzgadniane na poziomie paragrafów i zdań[8]. Część zasobów została wzbogacona o anotację morfosyntaktyczną. Dla opisu morfosyntaktycznego języka polskiego zastosowano tager TaKIPI (TaKIPI, b.d. – zgodny z tagsetem Korpusu Instytutu Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk), dla języka bułgarskiego – MulTex-East[9] oraz dla języka litewskiego – MorfoLema

---

[6] Profesor Instytutu Matematyki i Informatyki Bułgarskiej Akademii Nauk. Pomysłodawca i kierownik projektu. Profesor L. Dimitrovą wspomagały jej doktorantki Stefka Kovacheva i Ralitsa Dutsova. Profesor Kiril Simov był konsultantem projektu.

[7] Violetta Koseska-Toszewa, Danuta Roszko i Roman Roszko – reprezentowali IS PAN.

[8] Przykład segmentacji *Bułgarsko-polsko-litewskiego korpusu* oraz fragment opracowanego na jego podstawie *Polsko-bułgarsko-litewskiego słownika* można zobaczyć w D. Roszko i in., 2018.

[9] Były to pierwsze próby opisu morfosyntaktycznego zasobów bułgarskich w tym standardzie. Wybrane zasoby były ręcznie anotowane. Więcej na temat standardu MULTEXT-East dla języka bułgarskiego w Dimitrova i in., 2005, por. też narzędzie do anotacji (Ljubešić i in., 2020). Obecnie nie jest to jedyny anotator zasobów bułgarskich. W Instytucie Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii

(MorfoLema, b.d.). Docelowo zamierzano ujednolicić anotację wszystkich zasobów do standardu MULTEXT-East (wstępne opracowanie znaczników w tym standardzie dla języków polskiego i litewskiego: R. Roszko, 2009; D. Roszko & Roszko, 2009). Od tego pomysłu jednak odstąpiono. W zamian ustalono listę wzajemnych formalnych odpowiedniości między dostępnymi tagami polskimi, bułgarskimi i litewskimi.

Ze względu na ograniczenia zastosowanego do segmentacji narzędzia TextAlign (TextAlign, b.d.) twórcy tego korpusu symultanicznie w dwóch otwartych oknach TextAling zrównoleglali zasoby polsko-bułgarskie i polsko-litewskie, uzgadniając wspólną dla trzech języków segmentację. Wyeksportowane pliki wynikowe w formacie TMX[10] (polsko-litewski i polsko-bułgarski) łączono w jeden plik, opisujący zrównoleglenie dla trzech języków.

Ten korpus nie był przewidziany jako twór samodzielny. Miał stanowić punkt wyjścia do budowy pierwszego wielojęzycznego słownika bułgarsko-polsko-litewskiego w wersji on-line. Roboczo na potrzeby przeszukiwania tego korpusu strona polska stosowała ze wspomnianego już wyżej narzędzia ParaConc (więcej informacji na temat tego korpusu, por. Dimitrova i in., 2009a, 2009b, 2010, 2014). Liczne przykłady zastosowania tego korpusu w pracach językoznawczych, por. Duszkin, 2010; Koseska-Toszewa & Mazurkiewicz, 2010; Koseska-Toszewa & Roszko, 2015, 2016; D. Roszko, 2015; Satoła-Staśkowiak, 2010; Satoła-Staśkowiak & Koseska-Toszewa 2014 i in.

4. Wielojęzyczne korpusy równoległe IS PAN – Clarin-PL

4.1. Europejska infrastruktura Clarin ERIC[11]

Dnia 29 września 2006 roku na pierwszej opublikowanej Mapie Drogowej Europejskiej Infrastruktury Badawczej ESFRI[12] znalazła się infrastruktura Clarin, której współzałożycielem było siedem państw, w tym Polska.

Nauk opracowano konkurencyjne do standardu MULTEXT-East narzędzie do tokenizacji, tagowania i lematyzacji zasobów bułgarskich (BgTagger, b.d), por. Koeva & Genov, 2011.

[10] TMX (< ang. *Translation Memory eXchange* / pol. *wymiana pamięci tłumaczeniowej*) – jeden ze standardów zapisu plików wymiany pamięci tłumaczeniowej (TM < ang. *Translation Memory* / pol. *pamięć tłumaczeniowa*).

[11] CLARIN (ang. *Common Language Resources and Technology Infrastructure* / pol. *Wspólne Zasoby Językowe i Infrastruktura Technologiczna*), ERIC (ang. *European Research Infrastructure Consortium* / pol. *Konsorcjum na Rzecz Europejskiej Infrastruktury Badawczej*).

[12] ESFRI (ang. *European Strategy Forum on Research Infrastructures* / pol. *Europejskie Strategiczne Forum na rzecz Infrastruktury Badawczej*).

Obecnie europejską infrastrukturę Clarin tworzy 20 państw i organizacji ponadpaństwowych. Ponadto cztery państwa (Republika Francuska, Republika Islandii, Republika Południowej Afryki i Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej) są obserwatorami. Natomiast Stany Zjednoczone Ameryki uznawane są za część trzecią infrastruktury.

Clarin jest infrastrukturą nowatorską, idealnie wpisującą się w nurt badań interdyscyplinarnych (z pogranicza informatyki technicznej i językoznawstwa), silnie promowanych nie tylko w Europie, lecz również na całym świecie. Infrastruktura Clarin wyrasta z potrzeb użytkowników oraz ogólnoświatowego trendu rozwoju technologii językowych i informatycznych (IT[13]) oraz sztucznej inteligencji (AI[14]). Obszarem AI jest przetwarzanie języka naturalnego, które nie jest możliwe bez ścisłej współpracy językoznawców i informatyków. Ben Gomes (jeden z dyrektorów Google'a) w artykule *Speech recognition is tech's next giant leap, says Google* (Gomes, 2018), zamieszczonym w „The Guardian", wręcz stwierdza, że lingwiści są przyszłością IT.

Strategicznym celem infrastruktury Clarin ERIC jest:

a) konsolidacja w jednym sieciowym systemie rozproszonych zasobów, narzędzi językowych oraz usług sieciowych dla wszystkich języków naturalnych stosowanych w Europie;
b) wytworzenie wspólnych standardów opisu zasobów i narzędzi oraz dostępu do nich;
c) udostępnianie już zebranych oraz powstających zasobów i narzędzi językowych naukowcom z obszarów humanistyki i nauk społecznych.

Na infrastrukturę Clarin ERIC składa się sieć centrów. Są to centra:

- typu A, gdzie powstają podstawy technologiczne i usługi do funkcjonowania sieci;
- typu B, czyli Centrum Technologii Językowych, gdzie użytkownikom dostarczane są narzędzia i zasoby związane z przetwarzaniem języka naturalnego (są to podstawowe elementy sieci);
- typu C, gdzie zawarte są opisy zasobów, czyli metadane w formacie CMDI[15];
- typu K, gdzie użytkownicy otrzymują wsparcie i dostęp do wiedzy oraz ekspertów.

---

[13] IT (ang. *information technology* / pol. *technologia informatyczna*).

[14] AI (ang. *artificial intelligence* / pol. *sztuczna inteligencja*).

[15] CMDI (ang. *Component Metadata Infrastructure* / pol. *infrastruktura metadanych komponentów*).

4.2. Polskie konsorcjum Clarin-PL

Polska część infrastruktury Clarin, umownie nazywana Clarin-PL, od jej powstania tworzy sieć sześciu instytucji naukowych: Politechnika Wrocławska (lider konsorcjum Clarin-PL), Instytut Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Polsko-Japońska Akademia Technik Komputerowych, Uniwersytet Łódzki oraz Uniwersytet Wrocławski.

Nadrzędny cel określający budowę polskiej infrastruktury badawczej Clarin-PL to wsparcie rozwoju nauk humanistycznych i społecznych w Polsce w tych obszarach badawczych, których podstawą jest analiza wszelkich (małych i wielkich) danych językowych (pisanych i mówionych). Konsorcjum Clarin-PL tworzy i udostępnia badaczom spójną infrastrukturę, zapewnia wsparcie merytoryczne, dzięki którym jest możliwe prowadzenie badań z wykorzystaniem nowoczesnych metod opartych na technologiach przetwarzania języka (jakościowe oraz ilościowe). Warto podkreślić, że tak prowadzone badania gwarantują badaczom osiąganie wyników mających dostrzegalny wpływ na kształt współczesnej i nowoczesnej nauki światowej.

Pierwsza faza budowy polskiej infrastruktury Clarin-PL przypadła na lata 2013–2018. W tym okresie konsorcjum Clarin-PL trzykrotnie uzyskało wsparcie Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Druga faza rozwoju polskiej infrastruktury Clarin-PL trwa od drugiej połowy 2018 roku. Polega ona na utrzymaniu infrastruktury, ograniczonej jej rozbudowie i przystosowaniu zasobów i narzędzi do zmieniających się standardów światowych. Faza utrzymania jest również finansowana przez Ministerstwo Edukacji i Nauki.

Na początku 2020 roku Konsorcjum Clarin-PL uzyskało dofinansowanie projektu złożonego w Programie Operacyjnym Inteligentny Rozwój 2014–2020, działanie 4.2. Wniosek Konsorcjum Clarin-PL został bardzo wysoko oceniony (druga nota). Kwalifikowany koszt projektu jest bliski 132 milionów złotych. Podstawowym celem tego projektu jest znaczne rozszerzenie skupionej infrastruktury badawczej Clarin-PL, która stanie się platformą badawczo-rozwojową do przetwarzania języka naturalnego i eksploracji wielkich danych językowych (tekstu i mowy) oraz danych multimodalnych.

Rola każdej jednostki naukowej wchodzącej w Konsorcjum Clarin-PL jest znacząca. Na przykład slawiści i bałtyści IS PAN nie tylko budują wielojęzyczne zasoby z językiem polskim jako węzłowym, lecz również współuczestniczą w wypracowaniu koncepcji niezbędnych do modelowania narzędzi językowych, testują te narzędzia oraz weryfikują zasoby.

Wszyscy konsorcjanci promują infrastrukturę Clarin-PL, współorganizują warsztaty (grupowe i indywidualne), na których obecni i potencjalni użytkownicy infrastruktury nie tylko zapoznają się ze stanem obecnym i perspektywami rozwoju

tejże infrastruktury, lecz przede wszystkim zdobywają wiedzę, jak skutecznie korzystać ze wszystkich zgromadzonych w infrastrukturze zasobów i narzędzi.

Brak zasobów i narzędzi dla konkretnego języka bardzo ogranicza możliwe zastosowania inżynierii języka naturalnego. Dlatego językoznawcy IS PAN konsekwentnie uczestniczą w tworzeniu wielojęzycznych zasobów. Powstające zasoby mogą być przez każdego użytkownika infrastruktury Clarin poddane wszechstronnej analizie z wykorzystaniem wszelkich systemów przetwarzających język, wliczając w to opracowane i opublikowane przez polskie konsorcjum Clarin-PL narzędzia.

4.3. Zasoby i narzędzia językowe Clarin-PL

Zasoby językowe to bazy danych opisujące w sposób sformalizowany język naturalny w różnych jego aspektach, np. mogą to być zarówno wielojęzyczne korpusy (ang. *corpora*) i pamięci tłumaczeniowe (TM), jak też słowniki, glosariusze, gramatyki, stochastyczne modele językowe i inne. Wybrane przykłady zasobów językowych, dostępnych na stronie Clarin-PL[16]:

Korpus ChronoPress – portal tekstów prasowych z lat 1940–1962, zawierający około 56 tysięcy starannie dobranych fragmentów tekstów prasowych, opracowanych językowo na poziomie morfosyntaktycznym i ustrukturyzowanych pod względem chronologii.

Korpusy języków słowiańskich i bałtyckich w wyszukiwarce **KonText** – wielojęzyczne korpusy ręcznie anotowane na poziomie zdania i warstwą anotacji fleksyjnej z elementami składniowymi.

Korpus Politechniki Wrocławskiej – polskojęzyczne zasoby o wielowarstwowej anotacji.

Paralela – dwujęzyczny polsko-angielski anotowany korpus równoległy.

Słownik kombinatoryczny Hask – korpus polskich i angielskich tekstów, opisujący związki frazeologiczne.

Słowosieć (plWordNet) – wielki relacyjny słownik semantyczny języka polskiego. Zawiera 191 000 słów, 285 000 znaczeń leksykalno-semantycznych i ponad 600 000 relacji dla języka polskiego. Posiada funkcję słownika polsko-angielskiego (255 000 haseł). Jest największym relacyjnym słownikiem semantycznym w świecie.

---

[16] http://clarin-pl.eu/ (Clarin-PL, b.d.).

SpokesPL – zbiór (wraz z wyszukiwarką) danych konwersacyjnych zbudowany na bazie 247 580 wypowiedzi liczących łącznie blisko 2,5 miliona słowoform.

Walenty – słownik walencyjny predykatów polskich.

Narzędzia językowe to różne programy on-line (webowe) do automatycznej analizy tekstu i mowy na różnych poziomach opisu: formalnym (morfologicznym, składniowym), semantycznym i pragmatycznym, także przeznaczone do określonych zadań w przetwarzaniu tekstów. Wybrane przykłady narzędzi językowych, dostępnych na stronie Clarin-PL:

Analiza mowy – zestaw narzędzi do analizy mowy polskiej.

Chunker – program do płytkiej analizy składniowej.

ENIAM – kategorialny parser składniowo-semantyczny.

Inforex – system do zarządzanie korpusami tekstowymi w sieci.

Inkluz – narzędzie do wykrywania obcojęzycznych wtrąceń w polskim tekście.

LEM – (Literacki Eksplorator Maszynowy) – narzędzie do przetwarzania tekstów literackich.

MeWeX – narzędzie do wydobywania z korpusów kolokacji wielowyrazowych oraz tworzenia słowników jednostek leksykalnych.

Morfeusz 2 – analizator i generator fleksyjny.

Morpho – bezkontekstowa analiza morfologiczna.

Mowa – narzędzia i usługi do przetwarzania mowy.

NER – narzędzia do rozpoznawania nazw własnych i wyrażeń temporalnych.

Parser zależnościowy – narzędzie analizy składniowej zdań w języku polskim.

POLFIE – zaimplementowana gramatyka LFG języka polskiego.

POLFIE-OT – jak wyżej parser LFG języka polskiego z modułem Optimality Theory zapewniającym automatyczne ujednoznacznienie.

ReSpa – narzędzie do znajdowania słów kluczowych w tekście.

Serel – narzędzie do wyznaczania relacji między nazwami własnymi.

Spatial – narzędzie do rozpoznawania relacji przestrzennych w polskich tekstach.

Summarize – narzędzie do streszczania tekstów.

Tagger WCRFT2 – tokenizacja i tagowanie morfosyntaktyczne.

TermoPL – narzędzie do wykrywania obcojęzycznych wtrąceń w tekście.

WebSty i **WebSim** – wielojęzyczne systemy do analizy stylometrycznej, statystycznej analizy semantycznej tekstów oraz analizy podobieństwa tekstów.

WiKNN – (= Wikipedia K-Nearest Neighbours) klasyfikator tematyczny tekstów polskich i angielskich.

WNLoom-Viewer – aplikacja desktopowa do przeglądania Słowosieci.

WoSeDon – narzędzie do ujednoznaczniania znaczeń leksykalnych w tekście poprzez odniesienie do Słowosieci.

WSD – narzędzie do ujednoznaczniania znaczeń leksykalnych.

4.4. Wielojęzyczne korpusy z centralnym językiem polskim Clarin-PL

W ramach prac na rzecz infrastruktury Clarin-PL zespół IS PAN opracowuje zasoby dla badaczy szeroko pojmowanych nauk humanistycznych i społecznych, także wykładowców uniwersyteckich i tłumaczy przysięgłych. Są to dwu- i trójjęzyczne korpusy języków słowiańskich i bałtyckich. Korpusy dwujęzyczne o objętości ponad 50 milionów słowoform łączy język polski. Do 2018 roku opracowano dwujęzyczne korpusy tekstów równoległych: polsko-litewski (16 543 470 słowoform), polsko-bułgarski (27 504 783), polsko-rosyjski (5 615 274) i polsko-ukraiński (1 156 579). Te korpusy są dostępne w Repozytorium Clarin-PL dSpace w formacie TMX wraz z metadanymi CMDI pod adresami: https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/536 (*Polish-Bulgarian Parallel Corpus*), https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/539 (*Polish-Lithuanian Parallel Corpus* „2"), https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/534 (*Polish-Russian Parallel Corpus*), https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/535 (*Polish-Ukrainian Parallel Corpus*) oraz na stronie Clarin-PL w wielojęzycznej przeglądarce KonText pod adresem https://kontext.clarin-pl.eu/run.cgi/first_form. Aby uzyskać dostęp do zasobów w przeglądarce KonText, wymagana jest rejestracja użytkownika na stronie Clarin-PL (https://ctj.clarin-pl.eu/auth/). Na rysunku 1 przedstawiono przykładowy wynik wyszukiwania równoległego w *Polish-Bulgarian Parallel Corpus*:

> polskiego *ja* [o anotacji `ppron12:sg:nom:m1:pri`[17]] i bułgarskiego *аз* [o anotacji `P аз PHYs1`[18]].

[17] Zasoby polskie wszystkich korpusów są otagowane Tagger-em WCRFT2 (Tagger WCRFT2, b.d.), narzędziem rozwijanym przez konsorcjum Clarin-PL.

[18] Zasoby bułgarskie *Polish-Bulgarian Parallel Corpus* początkowo były tagowane BgTagger-em (http://dcl.bas.bg/dclservices/index.php), opracowanym w Instytucie Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk. W grudniu 2020 roku zapadła decyzja o zmianie narzędzia BgTagger na BTB-Pipe (b.d.).

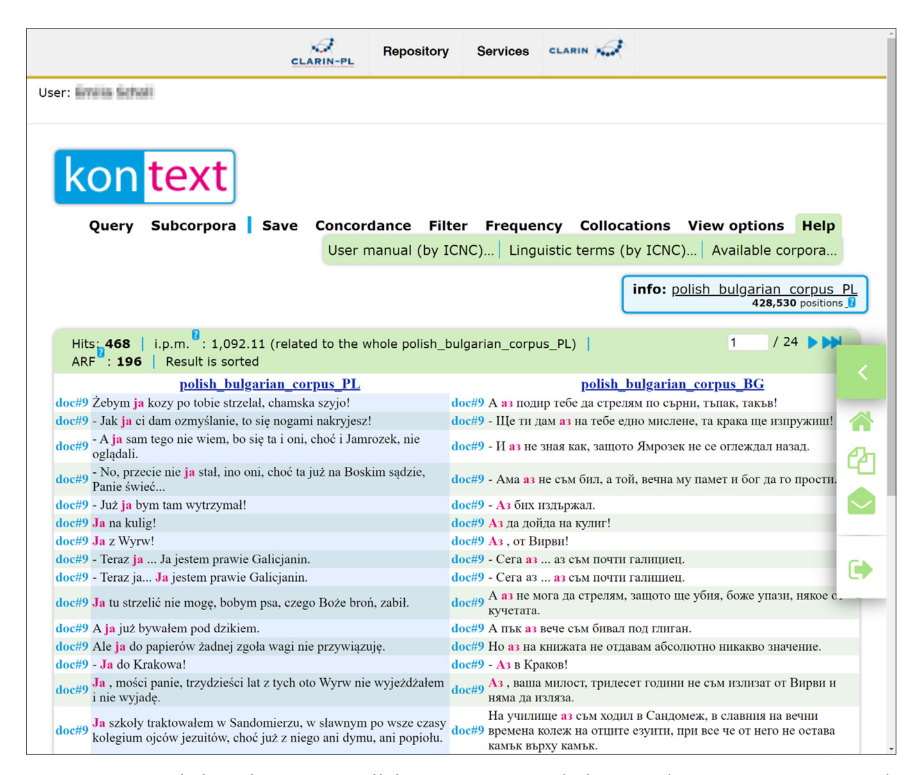

Rys. 1. *Polish-Bulgarian Parallel Corpus* w przeglądarce webowej KonText. Wynik (widoczny fragment strony 1 z 24) został uzyskany w odpowiedzi na zadane polecenie jednoczesnego wyszukania przykładów użycia zaimków polskiego *ja* i bułgarskiego *аз*, obu w mianowniku liczby pojedynczej

Interfejs programu webowego KonText jest skalowalny, automatycznie dopasowuje się do urządzenia (smartfon, tablet, laptop) oraz wielkości i rozdzielczości okna. Umieszczone w górnej części okna poziome Menu jest przejrzyste. Po wybraniu dowolnej z dziewięciu pozycji Menu poniżej pojawia się linia Podmenu, skojarzona z dokonanym wyborem, por. na rysunku 1 wyróżniony zielonym podświetleniem element „Help" wraz z trzema do wyboru opcjami w linii poniżej. Wybór podopcji powoduje wyświetlenie okna, na którym użytkownik może precyzować swoje preferencje (np. wyszukiwania, wyświetlania, sortowania, zapisu wyników w formacie CSV, XML lub TXT, zawężania zasobów do przeszukania, filtrowania i uszczegóławiania warunków już uzyskanej odpowiedzi itd.). Cechą narzędzia KonText jest możliwość analizy również zasobów tylko jednego języka.

Szerzej o przeglądarce KonText można przeczytać w materiałach pochodzących z warsztatów Clarin-PL, które odbyły się w Lublinie w roku 2019 (R. Roszko, 2019) oraz obejrzeć na ten temat tutorial na YouTube z warsztatów Clarin-PL z roku 2020 (R. Roszko, 2020).

Korpusy z centralnym językiem polskim Clarin-PL są rozwijane. Dodawane są nowe teksty. Rozbudowie podlega niewidoczne dla użytkownika acz istotne dla funkcjonalności korpusów znakowanie poszczególnych słowoform tychże zasobów. Jest tu mowa o tzw. lematyzacji[19] i tagowaniu[20].

Celem lematyzacji i tagowania jest umieszczenie oznaczeń, które stają się referencją do zdefiniowanych bloków danych. Wprowadzone do korpusu oznaczanie pozwala użytkownikowi precyzować pytania w przeglądarce KonText. Poniżej zostanie opisany konkretny przypadek. Użytkownik polsko-litewskiego korpusu zamierza badać litewskie deminutywa, będące nazwami pospolitymi i zawierające sufiks *-el-*. W najprostszych przeglądarkach (np. Linguee, b.d.) jest to zadanie niemożliwe do zrealizowania. Ów program wyszukuje tylko według słów i fraz. Od użytkownika wymagane jest podanie realnie istniejącej formy, np. *namelis* 'domek'. W odpowiedzi na zapytanie *namelis* 'domek' pojawią się wszelkie słowoformy leksemu *namelis* 'domek'. Akurat Linguee.com nie wymaga podania formy bazowej, by wszelkie formy odmienne konkretnego leksemu zostały wyświetlone. Zatem po wpisaniu w oknie wyszukiwania słowoformy *namelių* ('domków', gen. pl.) uzyskamy zbliżone wyniki do zapytania *namelis* ('domek', nom. sg.). Różnice dostrzeżemy w kolejności wyświetlanych przykładów, w przypadku zapytania *namelis* w pierwszej kolejności pojawią się zdania zawierające słowoformę *namelis*, w przypadku *namelių* zaś – te zawierające słowoformę *namelių*.

Przeglądarki, w których zaimplementowano stosowanie wyrażeń regularnych, udostępniają użytkownikowi więcej możliwości, por. korpusy InterCorp (https://kontext.korpus.cz/corpora/corplist?requestable=1). Na przykład, wpisanie w oknie wyszukiwania takiej sekwencji

i. ".*el(is|io|iui|į|iu|yje|yj|iai|ių|iams|ius|iais|iuose|iuos|ė|ės|ei|ę|e|ėj|ėje|ių|ėms|es|ėmis|ėse)",

[19] Lematyzacja polega na przypisaniu każdej słowoformie słowa bazowego (lematu). Na przykład, słowoforma *samochodów* zostaje opisana lematem [samochód].

[20] Tagowanie polega na oznaczeniu cech morfosyntaktycznych właściwych słowoformie. Na przykład, słowoforma *samochodów* zostaje opisana zestawem znaczników [subst:pl:gen:m3], co oznacza, że jest to [rzeczownik : w liczbie mnogiej : w dopełniaczu : rodzaju męskiego nieożywionego/przedmiotowego].

pozwala użytkownikowi uzyskać wykaz wszelkich form, które spełniają następujące warunki: [forma złożona z dowolnej sekwencji znaków (również zerowa) poprzedzająca „el”] + [tylko teoretycznie sufiks „el”] + [następująca po „el” jedna z wymienionych w nawiasie sekwencji znaków]. Wynik takiego zapytania może zawierać leksemy: *Briu**sel**is* ‘Bruksela’, *Izra**el**is* ‘Izrael’, ***kel**ias* ‘droga’, ***kel**is* ‘kilka’, *di**del**is* ‘duży’, *bu**tel**is* ‘butelka’, *lang**el**is* ‘okienko’, *vamzd**el**is* ‘rurka’ i in. Rozdzielone pionowymi kreskami alternatywne sekwencje znaków – to wszystkie możliwe postaci fleksji rzeczownikowej dla paradygmatu *-elis*, *-elė*.

Aby uzyskać identyczny wynik w przeglądarce KonText[21] Clarin-PL, wystarczy w oknie wyszukiwania wpisać:

ii. `".*el(is|ė)"`

(gdy domyślnie ustawione jest wyszukiwanie według leksemów) lub po prostu

iii. `[lexem=".*el(is|ė)"]`

Porównanie złożoności składni zapytania (i) z (ii) / (iii) wypada na korzyść zastosowanej w Clarin-PL przeglądarki KonText. To skrócenie zapytania stało się możliwe dzięki zastosowanej lematyzacji zasobów korpusowych.

Powróćmy do form podanych w charakterze przykładowych wyników zapytania. Można zauważyć, że takie formy, jak *Briu**sel**is* ‘Bruksela’, *Izra**el**is* ‘Izrael’, są, po pierwsze, nazwami własnymi, po drugie – nie zawierają sufiksu deminutywnego *-el-*. Podobnie w następujących przykładach ***kel**ias* ‘droga’, ***kel**is* ‘kilka’ i *bu**tel**is* ‘butelka’ wyróżnione *-el-* nie jest sufiksem, lecz częścią tematu/rdzenia. Ponadto ***kel**is* ‘kilka’, podobnie jak *di**del**is* ‘duży’ – nie są rzeczownikami. Praktycznie tylko dwa ostatnie leksemy *lang**el**is* ‘okienko’ i *vamzd**el**is* ‘rurka’ są leksemami, które spełniają oczekiwania użytkownika, tj. wyszukiwana forma jest deminutywnym rzeczownikiem pospolitym z sufiksem *-el-*. W wyszukiwarce KonText możemy doprecyzować zapytanie, by wyświetlone wyniki bardziej odpowiadały oczekiwaniom odbiorcy. By zawęzić wyświetlanie słowoform do rzeczowników, należy dodać tag o wartości rzeczownik. W nomenklaturze litewskiej stosowany jest skrót dkt (< *daiktavardis* ‘rzeczownik’) na oznaczenie rzeczowników, dlatego prawidłowa forma zapisu przybiera postać tag="dkt.*". Następnie należy ograniczyć wyniki do nazw pospolitych. Litewski tagger oznacza tylko nazwy własne, dlatego

---

[21] Zasoby czeskiego InterCorp (https://kontext.korpus.cz/corpora/corplist?requestable=1) również bazują na przeglądarce KonText (Machálek, 2020). Nie wszystkie jednak zasoby korpusowe InterCorp zostały przystosowane do wyszukiwania według lematów i tagów, np. zasoby litewskie nie zostały otagowane, ale polskie i bułgarskie – tak. InterCorp jest częścią *Narodowego Korpusu Języka Czeskiego* (Cvrček & Richterová, 2020).

użytkownik powinien skorzystać ze składni negacji, by w odpowiedzi uzyskać tylko nazwy pospolite. Właściwa postać takiego zapisu to tag!="tkr.*", gdzie skrót tkr (< *tikrinis* 'własny') jest oznaczeniem nazwy własnej. O negacji nazwy własnej świadczy „!" w formule tag!.

Łącząc wszystkie wymagane składniki spójnikiem & 'i', uzyskuje się następującą składnię zapytania:

iv. `[lexem=".*el(is|ė)" & tag="dkt.*" & tag!="tkr.*"]`

Włączenie do składni zapytań znaczników (tagów, por. iv) jest możliwe dzięki przeprowadzonej anotacji zasobów korpusów Clarin-PL. Tu jednak należy wyjaśnić, że zakres anotacji słowoform w tych korpusach póki co jest ograniczony do parametrów morfosyntaktycznych. Parametry, takie jak składniowe, semantyczne nie zostały uwzględnione.

4.5. Realizowane i planowane prace

Zespół IS PAN nieustannie pracuje nad rozbudową już powstałych korpusów. Jednocześnie usuwa dostrzeżone błędy w pisowni, zrównolegleniu i anotacji zasobów. Rozszerza funkcje przeglądarki KonText.

W 2019 roku Zespół IS PAN przystąpił do budowy nowych korpusów: litewsko-bułgarskiego, litewsko-rosyjskiego, litewsko-ukraińskiego, bułgarsko-rosyjskiego, bułgarsko-ukraińskiego oraz rosyjsko-ukraińskiego.

W drugiej połowie 2020 roku podjęte zostały prace nad nowymi quasi-referencyjnymi korpusami równoległymi: polsko-bułgarskim, polsko-litewskim, polsko-rosyjskim i polsko-słoweńskim. Zasoby do tych korpusów zostaną dobrane z dbałością o wewnętrzne zrównoważenie. Zrównoleglenie oraz anotacja zostaną wprowadzone ręcznie przez trójosobowe zespoły (dwóch specjalistów niezależnie od siebie anotuje zasoby, trzeci zaś – sprawdza zgodność obu anotacji; w przypadkach rozbieżności – wskazuje właściwy opis).

4.6. Zastosowania korpusów wielojęzycznych IS PAN – Clarin-PL

Potencjalne zastosowania wielojęzycznych korpusów zostały zwięźle przedstawione w podpunkcie 4.4. W tej części artykułu zostaną przytoczone niektóre ze znanych nam zastosowań wielojęzycznych korpusów Clarin-PL. Po opublikowaniu korpusów w Repozytorium Clarin-PL pierwszymi stałymi użytkownikami zostali tłumacze przysięgli i przyzakładowi z Polski i Litwy. Udostępnione przez konsorcjum Clarin-PL pamięci tłumaczeniowe (TM) z zasobami korpusowymi

zostały dostosowane do posiadanego przez tłumaczy oprogramowania CAT[22] i zainstalowane na jednostkach lokalnych. Kolejnymi stałymi zarejestrowanymi użytkownikami korpusów Clarin-PL są lektorzy i wykładowcy uniwersyteccy (z ośrodków naukowych w Krakowie, Poznaniu, Słupsku, Warszawie, Wrocławiu oraz kilku na Ukrainie i Litwie) a także nauczyciele szkół podstawowych i średnich (z Puńska – korpus polsko-litewski i Krakowa – korpus polsko-ukraiński). W oparciu o cytowania wiadomo, że korpusy Clarin-PL znajdują zastosowanie w badaniach kontrastywnych, korpusowych, leksykalnych i leksykograficznych, prowadzonych przez badaczy w Europie i Azji.

5. Ilustracja potencjalnego zastosowania korpusów wielojęzycznych IS PAN – Clarin-PL w analizie bułgarsko-polsko-litewskiej

> Не съм достатъчно стар, за да свидетелствам за времето, от което дори най-образованите ни сънародници – съзнателно или не – се заемат с умъртвяването на звателния падеж в българския език. Стаменов, И. (2018, czerwiec 27). Звателният падеж и новият раздел „Език свещен…". От Извора. https://www.otizvora.com/2018/06/9965/

W literaturze przedmiotu zagadnienie wołacza wywołuje ożywione dyskusje. Ostatnio szerzej na temat istoty wołacza pisał między innymi Jan Skarbek-Kazanecki (Skarbek-Kazanecki, 2016). Upraszczając sprawę, z jednej strony uważa się, że wołacz jest jednym z wielu przypadków (pierwotne założenie), z drugiej zaś – że nim nie jest. Jednym z badaczy, który opowiadał się za wykreśleniem wołacza z listy przypadków był wybitny indoeuropeista Jerzy Kuryłowicz (Kuryłowicz, 1949, 1968). Uwzględnienie zatem w kontekście wołacza analizy użycia jego form w takich językach, jak litewski, polski czy bułgarski, może być wartością dodaną w rozstrzyganiu teoretycznych sporów nad tą kategorią. W wielu pracach indoeuropeistycznych wołacz zaliczany jest do systemu deklinacyjnego języka praindoeuropejskiego. Ponadto powszechnie uważa się, że litewskie formy imienne są bardzo zachowawcze. Dlatego badacz może spodziewać się w tym języku dobrze zachowanego wołacza. Z kolei język polski, zwłaszcza w odniesieniu do litewskiego, sprawia wrażenie języka o bardziej wyeksponowanych cechach analitycznych. To potencjalnie mogło prowadzić do zaniku użycia wołacza. Na koniec, język buł-

[22] CAT (< ang. *computer-assisted translation* / pol. *tłumaczenie wspomagane komputerowo*).

garski uważa się za język analityczny[23], który teoretycznie wraz z uproszczeniem i późniejszą utratą deklinacji imiennej nie powinien zachować wołacza, a jednak go utrzymał, por. bułg. *господине*, *брате*, *Иване*, *Боже*, *сине*, *човече*, *отче*, *бабо*, *майко*, *лельо*, *учителю* i in. O zaniku systemu deklinacyjnego rzeczownika świadczą skostniałe formy dawnych przypadków: bułg. *майце* [< *майка*], *тем* [< *те*] *подобни*, *мене*, *днес*, *снощи*, *преди/след Христа*, *долу*, *утре* i in. (por. Бояджиев i in., 1983).

Do analizy wybrano przykłady[24] z *Eksperymentalnego bułgarsko-polsko-litewskiego korpusu*:

[1][25] lt – Pasiruošęs, *Kelvin**ai***? – pasigirdo ausinėse.
– Pasiruošęs, *Modard**ai***, – atsakiau.
PL[26] – Gotów, *Kelvin*? – rozległo się w słuchawkach.
– Gotów, *Moddard* – odpowiedziałem.
bg – Готов ли си, *Келвин*? – разнесе се в слушалките.
– Готов съм, *Модард* – отговорих.

[2] lt – *Snaut**ai**…* – sukuždėjau.
PL – *Snaut…* – szepnąłem.
bg – *Снаут…* – прошепнах аз.

[3] lt – Argi tai svarbu, *Kris**ai***?
PL – Czy to ważne, *Kris*?
bg – Има ли значение това, *Крис*?

[4] lt – *Har**e**…*?
PL – *Harey…*?
bg – *Харей*?…

We wszystkich przykładach [1–4] pochyleniem zaznaczono nazwy własne, które potencjalnie w analizowanych tu językach mogłyby wystąpić w wołaczu. Nietrudno nie zauważyć, że tylko formy litewskie są w wołaczu (por. voc. *Kelvin-**ai*** a nom. *Kelvin-as*). W podanych przykładach wykładnik morfologiczny wołacza

[23] Abstrahujemy od ścisłych warunków uznania języka za analityczny.

[24] Tytuł oryginału Stanisław Lem, *Solaris* (1961). Tłumaczenia: na język bułgarski – Станислав Лем, *Соларис* (1965, tłumaczka Andreana Radeva), na język litewski – Stanislavas Lemas, *Soliaris* (1978, tłumaczka Giedrė Juodvalkytė).

[25] Gdy zasoby korpusowe są stosowane tylko do ilustracji opisywanego zagadnienia, wówczas mówi się o badaniach, w których korpusy są jedynie źródłem przykładów. W anglojęzycznej literaturze określa się to terminem ang. *corpus-illustrated approach* / *corpus-informed approach*.

[26] Wielkie litery identyfikatora języka wskazują na język oryginału. Małe litery identyfikatora wskazują na tłumaczenie.

litewskiego został wytłuszczony. Polskie i bułgarskie imiona występują w postaci mianownikowej, jednak oddzielenie tych form przecinkami sugeruje, że możemy mieć do czynienia z wołaczem równym mianownikowi.

Należy podkreślić, że żadne imię/nazwisko ani w języku bułgarskim, ani w języku polskim w tym utworze nie zostało użyte w formie wołacza. Tylko w tłumaczeniu litewskim konsekwentnie stosowane są formy wołacza. Poniżej inne wyekscerpowane z tegoż utworu przykłady, w których przynajmniej w jednym języku można mówić o użyciu formy wołacza:

[5]

lt. *O dangau*	– pl. *wielkie nieba*	– bg. *Боже мой*
lt. *O viešpatie!*	– pl. *Wielki Boże!*	– bg. *Боже мой!*
lt. *Dievuliau!*	– pl. *dobry Boże!*	– bg. *Боже мой!*
lt. *žmogau*	– pl. *człowieku*	– bg. ø
lt. *Ką, mielasis*?	– pl. *Co, miły?*	– bg. *Какво, мили*[27]*?*
lt. *mieloji*	– pl. *kochanie*	– bg. *мила*
lt. *mielas berneli*	– pl. *kochany chłopcze*	– bg. *мило момче*
lt. *vaikuti*	– pl. *mój mały*	– bg. *мое малко момче*
lt. *vaikut*	– pl. *mój maleńki*	– bg. *мъничък мой*
lt. *nepalaužiamas nugalėtojau*	– pl. *niezłomny zdobywco*	– bg. *упорит завоевателю*

Niektóre litewskie formy wołacza są utworzone od deminutywów (np. litew. *Diev-**ul**-iau*, *vaik-**ut**-i*), inne – to formy imienne złożone (np. *mielas-**is***, *mielo-**ji***). Ogólna liczba użyć litewskiego wołacza w tym utworze trzykrotnie przewyższa łączną liczbę użyć form wołacza w językach polskim i bułgarskim razem wziętych.

Analiza kontrastywna innych, wcześniejszych dzieł polskich i ich tłumaczeń na język litewski, dostarcza nowych faktów. Formy wołacza zazwyczaj regularnie pojawiają się w obu językach[28]:

[6] lt – *Broli Bernardai*! – atsiliepė kaip užpykęs ir rodos paskutinį žodį ištarė…
pl – *Bracie Bernardzie*! – odezwał się, wybuchając, jak zmuszony żywym temperamentem…

[7] lt – Reikia – sako – *mano kūdiki*, melstis.
pl – Potrzeba – odezwał się – *dziecko moje*, modlić się.

[27] Współcześnie w języku bułgarskim rejestruje się formy przymiotnikowe w wołaczu, tak jak *мили*, por. bułg. *мили синко* i in. Są to dawne długie/pełne formy z fleksją *-и*.

[28] Józef Kraszewski, *Kunigas* (1882). Juozas Ignotas Kraševskis, *Kunigas* (1887, tłumacz Augustinas Zeicas).

[8] lt – Gerai, *tėveli*, į kelionę tai kelionę! – tarė ne labai gera vokiška kalba Šventas, kuris nuolatos šypsojosi, rodydamas aštrius dantis.
pl – Dobrze, *ojczulku*, w drogę to i w drogę! – z akcentem jakimś obcym, po niemiecku, łamaną mową, począł schrypły Szwentas, który śmiał się ciągle i długi rząd małych, ostrych zębów pokazywał.

[9] lt – Nes žiūrėk! žiūrėk, – kalbėjo Bernardas, – tu *gyvuli lietuviškas*, idant tau nepasidabotų tų laukinių būdas, kad manęs ir zokono neprigautum!
pl – Ale patrz! patrz – mówił Bernard – ty *bestio litewska*, aby ci, na wolność puszczonemu, nie zasmakowało dzikie życie i dawny sprośny obyczaj, abyś mnie nie zdradził i Zakonu!

Są też rejestrowane przykłady przedstawiające dodanie w tłumaczeniu na język litewski leksemu w wołaczu, któremu formalnie nie odpowiada żadna forma w polskiej wersji utworu:

[10] lt Ak, *broli*, žmonės pamena, kaip dainuodavo, puikiai rėdydavos, o kūdikį kaišydavo į kvietukas, supdavo lopšyje.
pl Pamiętają ludzie, gdy jeno pieśni nuciła, strojno chodziła, a chłopiątko w kwiatki ubierając, na ręku kołysała.

[11] lt O čia, *vyreli*, Svalgūną paleido!
pl A jeszcze poznawszy Swalgona…

[12] lt Ak, *dievaiti dieve mano*, Kur aš rasiu avį savo.
pl A! któż mi szukać pomoże owieczki mojej jedynej?

Spójrzmy na inne przykłady[29]:

[13] lt Kad jis pasakys tau: „*Jonai*, duok man už tą bylą šimtą rublių“, tai reiškia […]
pl Kiedy on tobie powie: „***Jasiuk***, daj mnie na ten interes sto rubli”, znaczy […]

[14] lt – Ai, *Joneli*, *Joneli*!
pl – Oj ***Jasiuk***, ***Jasiuk***!

[15] lt – Negaliu eiti namo, *Joneli*, negaliu namo! – tęsė moteriškė.
pl – Nie mogę ja do chaty iść, ***Jaśku***, nie mogę do chaty! – zawiodła kobieta.

[16] lt Oi, *Pranukai*, *Pranukai*! Savo palaidojimui laikiau aš tuos pinigus, ne pavargėlės palaidojimui, krikščioniškam ir gražiam kapui, kad uždengtų mano gėdą, kurią kentėjau per visą gyvenimą…
pl Oj *Pilipku*, *Pilipku*! na śmierć ja sobie te hrosze chowała, na śmierć dostatnią, chrześcijańską i mogiłę śliczną, coby mi nagrodziła wstyd, który żyjąca piłam…

[29] Eliza Orzeszkowa, *Niziny* (1885), Eliza Ožeškienė, *Šunadvokatis* (1901, tłumacze Vincas Kalnietis i Jonas Jablonskis).

[17] lt – Eik tu, *beproti*! – sušuko svečias – tu jau manai, kad tai ir pasibaigė, prapuolė.
pl – Oj ty, *durniu*! – z dziwną raźnością i energią zawołał sołdat – i ty sobie myślisz, że to już skończone, zapieczętowanie i przepadło?

[18] lt – Klausyk, *Mikalojau*, – rečiau, kaip pirma, pradėjo kalbėti – ar labai brangus tas jūsų advokatas?
pl – Słuchaj-no, ***Mikołaj***! – ciszej, niż wprzódy mówić zaczął – a wielmi dorohij hetyj hadwokat? (a czy bardzo drogi ten adwokat?).

[19] lt – Ponaiti! ***Steponėl***!… Aš nieko prieš tave neturiu…
pl – Paniczu! *Stefanku*! ja na ciebie nie hniewna (nie gniewam się)…

[20] lt – Eisiu jau, ***Motin*** ir *ponia brangi* – tarė – eisiu jau; aš paukštis keleivis…
pl – *Matko* a *pani*! – rzekł – pójdę już; jam ptak wędrowny…

W większości przykładów [13–20] stwierdza się równoległe użycie wołacza w obu językach. Tylko w przykładzie [18] polskiej formie podstawowej *Mikołaj* odpowiada litewska w wołaczu *Mikalojau*. Pewnej uwagi wymagają przykłady [13–15]. Polskiej formie *Jasiuk* w litewskim przekładzie odpowiada raz forma niedeminutywna *Jonai*, raz deminutywna – *Joneli*. Nie to jednak powinno przykuć uwagę czytelnika, lecz sama postać polskiej formy *Jasiuk*, która jest całkowicie zgodna z litewskim wołaczem, por. litew. nom. sg. *Jasiukas* i voc. sg. *Jasiuk*. Warto przy okazji zwrócić uwagę na tę postać litewskiego wołacza. Jest to czysty temat. Tu należy wyjaśnić, że w normalizowanej litewszczyźnie preferowana forma wołacza posiada fleksję, por. litew. nom. sg. *Jasiuk-as* i voc. sg. *Jasiuk-**ai*** i in. W rejestrze mówionym (co jest odzwierciedlone w beletrystyce i w nagraniach gwarowych) obserwuje się użycie samego tematu jako wołacza, por. już wyżej przytaczane formy litewskie *vaikuti* ‘dziecko (voc.)’ [5], *berneli* ‘chłopcze’ [5], *broli* ‘bracie’ [6, 10], *vyreli*[30] ‘~ chłopie’ [11], *Steponėl* ‘Stefanku’ [19], *motin* ‘matko’ [20] i in.

Przykłady [6–20] odzwierciedlają stan języków polskiego i litewskiego końca XIX wieku. Ponadto, należy zauważyć, twórcy tych utworów byli w mniejszym lub większym stopniu związani z areałem języka litewskiego oraz poruszali tematykę „litewską”. Aby wykluczyć wpływ języka litewskiego na pisarza, warto więc sięgnąć po inny przykład utworu tamtego okresu. Niech będzie to również dostępne w korpusie IS PAN – Clarin-PL dzieło Adama Asnyka *Kiejstut* (1843), poety i dramatopisarza, który, w odróżnieniu od wcześniej wymienionych pisarzy

[30] Wołacz utworzony od formy deminutywnej *vyr-el-is* < *vyr-as* ‘mężczyzna’. Wypada podkreślić, że utworzenie formy deminutywnej w języku litewskim jest zabiegiem prostym. Nie da się tego powiedzieć o języku polskim, czego przykładem może być trudność urobienia zdrobnienia od leksemu *mężczyzna*.

polskich, nie był związany z areałem litewskim, Okazuje się, że również Adam Asnyk konsekwentnie stosuje formy wołacza, por. pol. *wielki kniaziu* – litew. *didi*[31] *kunigaikšti*, pol. *panie* – litew. *viešpatie*, pol. *bracie* – litew. *broli*, pol. *psie nikczemny* – litew. *šunie*, pol. *ojcze złoty* – litew. *tėveli*, pol. *mój staruszku* – litew. *mano seni*, pol. *ojcze* – litew. *tėve Kęstuti*, pol. *Niemcze* – litew. *vokieti*, pol. *synu* – litew. *sūnau*, pol. *Witoldzie* – litew. *Vytautai*, pol. *starcze* – litew. *seni*, pol. *książę*[32] *Kiejstucie* – litew. *kunigaikšti Kęstuti*, pol. *dziecko*[33] – litew. *vaikeli* i in. Polskiego badacza mogą zainteresować litewskie formy przymiotnika w wołaczu (stary temat), por. pol. *okrutny* – litew. *beširdi* (adj. nom. sg. *beširdis*), pol. *bezczelny* – litew. *begėdi* (adj. nom. sg. *begėdis*) i in.

Zestawienie przykładów polskich i litewskich zaczerpniętych z dzieł datowanych na wiek XIX z tymi pochodzącymi z drugiej połowy XX wieku uświadamia użytkownikom polszczyzny fakt, że liczba użyć wołacza w języku polskim na przestrzeni niespełna jednego wieku zdecydowanie zmalała. Można też odnieść wrażenie, że użycie polskiego wołacza w rejestrze mówionym, w listach i pismach oficjalnych jest oznaką szacunku do odbiorcy. Tym samym pierwotna funkcja wołacza została przewartościowana.

Rusycystom znane jest zjawisko użycia tematu leksemu w funkcji wołacza, por. ros. *мам*, *пап*, *Ир*, *Лен*, *Марин*, *ребят* (pl.). W zestawieniu tych form z litewskimi, zauważa się ten sam mechanizm budowy wołacza. W języku rosyjskim te formy określa się terminem nowego wołacza (ros. *новозвательный падеж*) lub też współczesnego wołacza (ros. *современный звательный падеж*) (por. Кронгауз, 1999; Полонский, 2002; Супрун, 2001 i in.). W języku rosyjskim, w odróżnieniu od litewskiego, użycie samego tematu leksemu w funkcji wołacza jest jedynym wykładnikiem tej kategorii. Pierwotna forma wołacza w języku rosyjskim stała się nieproduktywna, zanikła. Fakt użycia tematu leksemu w rosyjskim i litewskim jako wołacza, równoległe funkcjonowanie dwóch form wołacza w litewskim (sam temat lub fleksja) oraz zachowanie form wołacza w bułgarskim mogą potwierdzać tezę Kuryłowicza o konieczności wykreślenia wołacza z wykazu przypadków w językach indoeuropejskich[34].

---

[31] Przymiotnik *didis* 'wielki' w formie wołacza.

[32] Forma wołacza *Kiejstucie* warunkuje użycie formy rodzaju nijakiego *książę* również w wołaczu.

[33] W tym przypadku (wyrażenie proste fundowane przez rzeczownik rodzaju nijakiego *dziecko*) możemy przyjąć, zważywszy na konsekwentne stosowanie formy wołacza przez A. Asnyka w tym utworze, że jest to również forma wołacza.

[34] Rozważania tu zasygnalizowane można podciągnąć pod badania zwane w anglojęzycznej literaturze terminami *corpus-based approach* i *corpus-supported approach*.

Trudno to sobie wyobrazić, a jednak utrata formy wołacza w języku rosyjskim wpłynęła na postrzeganie przez Bułgarów tejże w swoim języku. Takie są fakty. Do odzyskania niepodległości przez Bułgarię na początku XX wieku przyczyniła się carska Rosja. Następnie w latach 20. XX wieku do Bułgarii przybywali dobrze wykształceni emigranci rosyjscy, których obdarzono dużym szacunkiem. Fakt, nie jest to naukowy wywód, lecz jedynie powtórzenie wielokrotnie słyszanego w Bułgarii wyjaśnienia[35], jakoby w podzięce Rosji naród bułgarski widział w tym kraju, Rosjanach i ich języku wzorzec wszelkich wartości. Skoro w języku rosyjskim wołacz zanikł, to również nie jest on konieczny w bułgarskim, zwłaszcza gdy użycie innych przypadków w języku bułgarskim zanikło. Stosowanie form wołacza w bułgarskim rzekomo miało być oznaką człowieka niewykształconego, o niższej kulturze osobistej. O różnym rozwoju wołacza w rosyjskim i bułgarskim pisał między innymi L. Andrejchin (Андрейчин, 1978, s. 244).

Współautor tego artykułu przypomina sobie sytuację z posiedzenia Polsko-Bułgarskiego Zespołu do spraw Gramatyki Konfrontatywnej (przełom dekad 80./90. XX wieku), gdy bezpośredni zwrot prof. Violetty Koseskiej do bułgarskiego kolegi prof. Jordana Penčewa *Йордане* wywołał zagorzałą dyskusję na temat wołacza w języku bułgarskim. Postronnemu obserwatorowi spór, który wywiązał się między Bułgarami-bułgarystami, wydawał się wyłącznie emocjonalny a nie merytoryczny. Nie dyskutowano, czy wołacz należy uznać za jeden z przypadków, czy też za oddzielną kategorię, jak to uważali L. Andrejchin (Андрейчин, 1952) czy P. Pashov (Пашов, 1989). Nie mówiono, jakie są ograniczenia w tworzeniu form wołacza, kiedy dochodzi do neutralizacji formy podstawowej i wołacza, jaki jest wpływ form wołacza na *-o* (typu bułg. *Марийо*), które uważa się za deprecjonujące, na rugowanie wołacza z systemu i in. Czyżby o wciąż niezamkniętej kwestii wołacza w języku bułgarskim świadczyć miało błędne tagowanie form wołacza w BgTaggerze (*BgTagger*, b.d.)[36]? A może twórczy BgTaggera założyli, że wołacz jest na tyle marginalnym zjawiskiem w języka bułgarskim, że nie zachodzi potrzeba uczenia narzędzia rozpoznawania tych form? Tylko niektóre formy BgTagger interpretuje właściwie, np. *Господине* czy *Петре*, por.

[21]

господин	N	господин	NCMsom	(słowoforma zgodna z formą bazową)
господине	NH	Господин	NHMsvm	(zidentyfikowana forma wołacza)

[22]

Петър	NH	Петър	NHMsom	(słowoforma zgodna z formą bazową)
Петре	NH	Петър	NHMsvm	(zidentyfikowana forma wołacza)

[35] Takie sądy słyszeliśmy z ust bułgarskich historyków i językoznawców.

[36] *Тагерът „BgTagger" за български език* (BgTagger (b.d.).

Inne zaś zostają błędnie opisane lub nierozpoznane, por.

[23]

човек	N	човек	NCMsom (słowoforma zgodna z formą bazową)
човече	N	човече	NCNson (słowoforma zgodna z formą bazową)
ветре	N	ветре	N
брате	N	брате	N
другарю	N	другарю	N
приятелю	N	приятелю	N
бабо	N	бабо	N
майко	N	майко	N
жѐно	A	жѐно	A

W dialogach filmowych, zarówno polskich, jak i bułgarskich, użycie form wołacza jest sporadyczne, por.

[24] pl – Chcesz przeznaczenia, *dupku*?
bg – Искаш събда, *задник*?

[25] pl – *Christine*!
bg – *Кристин*.

[26] pl. – Przesuń się, *Gus*.
bg – Мърдай, *Гъз*.

[27] pl – Hej, *Murphy*.
bg – Хей, *Мърфи*.

[28] pl – *Jack*, jak leci?
bg – *Джак*, как е хавата?

[29] pl – To jest argument, *Hanson*.
bg – Т'ва е предателство, *Хенсън*.

Możliwe, że obcego pochodzenia nazwy utrudniają utworzenie formy wołacza w obu językach. Do analogicznego wniosku doszła między innymi I. Mankova (Манкова, 2016, s. 12), zestawiając użycie wołacza w bułgarskim i czeskim. Zauważmy, że w języku litewskim ten problem nie występuje, por. wyżej podane przykłady [1–4]. Można też wysnuć przypuszczenie, że autorami tłumaczeń list dialogowych mogą być osoby, które nie wykazują należytej dbałości o język.

We współczesnych utworach beletrystycznych formy wołacza pojawiają się z większą niż w dialogach filmowych regularnością, por.[37]

[37] Анжел Вагенщайн, *Далеч от Толедо* (*Аврам Къркача*) (2011). Angel Wagenstein, *Daleko od Toledo czyli rzecz o Abrahamie Pijanicy* (2011, tłumaczka Kamelia Mincheva-Gospodarek).

[30] bg Какъв манастир, *господи* – толкова човешки и по селски интимен […]
pl Jaki to monastyr? *Boże*, taki ludzki i wieśniaczo intymny […]

[31] bg *Боже господи*, той е на хиляда години, този стар циганин, а с унизено ласкателство ме нарича „*бащице*"!
pl *Mój Boże*, on ma tysiąc lat, ten stary Cygan, a z upokarzającym pochlebstwem nazywa mnie „*ojczulku*".

[32] bg – Бъди благословен, *Мануше*.
pl – Bądź błogosławion, *Manusza*.

[33] bg – *Боже господи*, Аракси… Аракси Вартанян!
pl – *Mój Boże*, Araksi… Araksi Wartanian!

6. Podsumowanie

Europejska infrastruktura Clarin-ERIC systematycznie rozwija się. Rozproszone zasoby (wcześniej powstałe i nowo powstające) zostają połączone w jedną spójną całość. Polskie konsorcjum Clarin-PL przede wszystkim rozwija zasoby i narzędzia dla języka polskiego. Zespół IS PAN opracowuje wielojęzyczne zasoby języków słowiańskich i bałtyckich. Do tej pory opublikowano następujące korpusy: *Polish--Bulgarian Parallel Corpus* (D. Roszko i in., 2018b), *Polish-Bulgarian-Russian Parallel Corpus* (Kisiel i in., 2016), *Polish-Lithuanian Parallel Corpus* (Roszko & Roszko, 2016b), *Polish-Lithuanian Parallel Corpus „2"* (Roszko & Roszko, 2018b), *Polish-Russian Parallel Corpus* (R. Roszko i in., 2018a), *Polish-Ukrainian Parallel Corpus* (Roszko R. i in., 2018b). W roku 2021 udostępnione zostaną korpusy: litewsko-bułgarski, litewsko-rosyjski, litewsko-ukraiński, bułgarsko-rosyjski, bułgarsko-ukraiński oraz rosyjsko-ukraiński. Na rok 2024 przewidziana jest publikacja quasi-referencyjnych korpusów równoległych ręcznie zrównoleglonych i oznakowanych: polsko-bułgarskiego, polsko-litewskiego, polsko-rosyjskiego i polsko-słoweńskiego.

Zastosowania uporządkowanych zasobów językowych, a takimi bez wątpienia są opisane wielojęzyczne korpusy równoległe, są szerokie. Odbiorcami i użytkownikami korpusów są nie tylko badacze szeroko rozumianych nauk humanistycznych i społecznych, lecz również wykładowcy, lektorzy, nauczyciele, osoby uczące się języków. Najnowsze zastosowania korpusów są związane z budową sztucznej inteligencji. Przeprowadzone wstępne analizy użyć wołacza w językach bułgarskim, polskim i litewskim mogą być przykładem na różne sposoby zastosowania korpusów w badaniach. Jednym z tych zastosowań jest ilustracja opisywanego zjawiska przykładami z korpusu (są to tzw. ang. *corpus-illustrated*

/ *corpus-informed approach*). Jest to podstawowy sposób zastosowania korpusów w pracy badawczej. Drugim, zyskującym na popularności, zastosowaniem korpusów są badania prowadzone na materiale korpusowym. Badacz *a priori* formułuje hipotezy, które następnie na materiale korpusowym potwierdza lub neguje (są to tzw. ang. *corpus-based / corpus-supported approach*). Trzecim z zastosowań jest prowadzenie na zasobach korpusowych badań od podstaw, których celem jest budowa teorii (są to tzw. ang. *corpus-driven approach*).

Analiza użyć wołacza w językach bułgarskim, litewskim, polskim (z odniesieniami do rosyjskiego) skłania do wniosków, że samego zjawiska wołacza nie należy ściśle łączyć z morfologiczną kategorią przypadka. Wczesny zanik form „starego" wołacza w rosyjskim nie doprowadził do zaniku systemu deklinacji w tymże języku, a „nowy" rosyjski wołacz jest pozbawiony fleksji. W języku bułgarskim możemy mówić o odwrotności zachodzących w języku rosyjskim procesów. System deklinacji rzeczownika zanikł, jednak wołacz pozostał. To, że od blisko stu lat pewne grupy usilnie dążą do wyrugowania wołacza z systemu bułgarszczyzny, tylko potwierdza fakt, że wołacz funkcjonuje niezależnie od systemu deklinacyjnego w danym języku. W przypadku języka litewskiego widzimy, że wołacz występuje tam w dwóch wersjach: bez fleksji i z fleksją. W wyniku prac nad normalizacją języka litewskiego formy fleksyjne uzyskały status form dominujących. Formy bez fleksji, które częściej były zaświadczane w utworach beletrystycznych początku XX wieku, dzisiaj mają status dopuszczalnej formy wołacza.

Badania kontrastywne prowadzone w oparciu o wielojęzyczne korpusy równoległe nie pozwalają skutecznie rozstrzygnąć problemu funkcjonowania wołacza. Jak wiadomo, wołacz jest charakterystyczny dla rejestru mówionego. Zasoby włączone do korpusów równoległych (np. do polsko-bułgarskiego i in.) nie zawierają takich danych, bowiem nie są one dostępne. W korpusach Clarin-PL namiastkę rejestru mówionego stanowią dialogi filmowe.

BIBLIOGRAFIA

BgTagger: Тагерът „BgTagger" за български език. (b.d.). Department of Computational Linguistic IBL-BAS http://dcl.bas.bg/dclservices/index.php

BTB-Pipe: BulTreeBank. (b.d.). http://bultreebank.org/en/clark/

Clarin-PL. (b.d.). *Polska infrastruktura Clarin*. http://clarin-pl.eu/

Cvrček, V., & Richterová, O. (Red.). (2020). *Příručka ČNK: Český národní korpus (January 1, 1970, 00:00 GMT)*. Pobrano 17 czerwca 2020, z http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=citation&rev=0

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2009a). Bulgarian-Polish-Lithuanian Corpus: Current development. W C. Vertan, S. Piperidis, E. Paskaleva, & M. Slavcheva (Red.), *International workshop: Multilingual resources, technologies and evaluation for Central and Eastern European languages, held in conjunction with the International Conference RANLP-2009: Proceedings* (ss. 1–8). Borovets.

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2009b). Bulgarian-Polish-Lithuanian Corpus: Problems of development and annotation. W T. Erjavec (Red.), *Research infrastructure for digital lexicography: Mondilex Fifth Open Workshop: Ljubljana, Slovenia, October 14–15, 2009, Proceedings of the 12th International Multiconference Information Society 2009* (ss. 72–86). Department of Knowledge Technologies; Jožef Stefan Institute.

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2010). Application of multilingual corpus in contrastive studies (On the example of the Bulgarian-Polish-Lithuanian Parallel Corpus). *Cognitive Studies | Études cognitives*, *2010*(10), 217–239. https://doi.org/10.11649/cs.2010.013

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2014). Trilingual aligned corpus: Current state and new applications. *Cognitive Studies | Études cognitives*, *2014*(14), 13–20. https://doi.org/10.11649/cs.2014.002

Dimitrova, L., Pavlov, R., Simov, K., & Sinapova, L. (2005). Bulgarian MULTEXT-East Corpus: Structure and content. *Cybernetics and Information Technologies*, *5*(1), 67–73.

Duszkin, M. (2010). *Wykładniki przybliżoności adnumeratywnej w języku polskim i rosyjskim*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Karolak, S. (2008). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 8. Semantyczna kategoria aspektu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Kisiel, A., Koseska-Toszewa, V., Kotsyba, N., Satoła-Staśkowiak, J., & Sosnowski, W. (2016). *Polish-Bulgarian-Russian Parallel Corpus: CLARIN-PL digital repository*. https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/308

Koeva, S., & Genov, A. (2011). Bulgarian Language Processing Chain. W *Proceedings of the Workshop on the Integration of Multilingual Resources and Tools in Web Applications*, 26 September 2011. Association for Computational Linguistics.

KonText. (b.d.). *KonText – Corpus Query Interface*. https://kontext.clarin-pl.eu/run.cgi/first_form

Korytkowska, M. (1992). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 5. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Korytkowska, M. (2004). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6, cz. 4. Modalność interrogatywna*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Korytkowska, M., & Roszko, R. (1997). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6, cz. 2. Modalność imperceptywna*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V. (2006). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 7. Semantyczna kategoria czasu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2009). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Koseska-Toszewa, V., Maldžieva, V., & Penčev, J. (1995). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6, cz. 1. Modalność: Teoretyczne problemy opisu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V. & Mazurkiewicz, A. (2010). *Time flow and tenses*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V., & Roszko, R. (2015). On semantic annotation in CLARIN-PL parallel corpora. *Cognitive Studies | Études cognitives*, *15*, 211–236. DOI: https://doi.org/10.116409/cs.2015.016

Koseska-Toszewa, V., & Roszko, R. (2016). Języki słowiańskie i litewski w korpusach równoległych CLARIN-PL. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *51*, 191–217. DOI: https://doi.org/10.11649/sfps.2016.011

Kuryłowicz, J. (1949). Le problème du classement des cas. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *1949*(9), 20–43.

Kuryłowicz, J. (1968). *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

LaTeX. (b.d.). *LaTeX: A document preparation system*. https://www.latex-project.org/

Linguee. (b.d.). *Tłumacz i wyszukiwarka zasobów dwujęzycznych*. https://www.linguee.com/?chooseDomain=1

Ljubešić, N., Osenova, P., & Simov, K. (2020). *The CLASSLA-StanfordNLP model for named entity recognition of standard Bulgarian 1.0*. http://doi.org/10.18653/v1/W19-3704

Machálek, T. (2020). KonText: Advanced and flexible corpus query interface. W *Proceedings of LREC 2020* (ss. 7005–7010).

Maldjieva, V. (2009). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 9. Słowotwórstwo*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Maldžieva, V. (2003). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6, cz. 3. Modalność: Hipotetyczność, irrealność, optatywność i imperatywność, warunkowość*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

MorfoLema. (b.d.). *Analizator morfologiczny języka litewskiego*. http://donelaitis.vdu.lt/MorfoLema/Apie.htm

MULTEXT-East. (b.d.). *Multilingual Text Tools and Corpora for Central and Eastern European Languages. MULTEXT-East Home Page*. http://nl.ijs.si/ME/

ParaConc. (b.d.). *Przeglądarka wielojęzycznych zasobów*. http://www.athel.com/para.html

Roszko, D. (2006). *Funkcjonalne odpowiedniki litewskiego perfectum w litewskiej gwarze puńskiej i w języku polskim*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Roszko, D. (2015). *Zagadnienia kwantyfikacyjne i modalne w litewskiej gwarze puńskiej: Na tle literackich języków polskiego i litewskiego*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Roszko, D., & Roszko, R. (2009). Morphosyntactic specifications for Polish and Lithuanian: Description of morphosyntactic markers for Polish and Lithuanian nouns within MULTEXT-East morphosyntactic specifications (Version 3.0 May 10th, 2004).

W V. Koseska-Toszewa, L. Dimitrova, & R. Roszko (Red.), *Representing semantics in digital lexicography. Innovative solutions for lexical entry content in Slavic lexicography. MONDILEX Fourth Open Workshop. Warszawa, Poland, 29 June – 1 July, 2009* (ss. 145–158). Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Roszko, D., & Roszko, R. (2016a). Polsko-litewskie korpusy równoległe: Elementy anotacji semantycznej z zakresu modalności możliwościowej i kwantyfikacji zakresowej. W E. Gruszczyńska & A. Leńko-Szymańska (Red.), *Polskojęzyczne korpusy równoległe / Polish language parallel corpora* (ss. 119–132). Instytut Lingwistyki Stosowanej. http://repozytorium.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/9717/07_Roszko_Roszko.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Roszko, D., & Roszko, R. (2016b). *Polish-Lithuanian Parallel Corpus: CLARIN-PL digital repository*. http://hdl.handle.net/11321/309

Roszko, D., & Roszko, R. (2018a). Polsko-litewskie korpusy IS PAN i CLARIN-PL. W N. Birgiel & D. Roszko (Red.), *Prace bałtystyczne: T. 7. Język – Literatura – Kultura* (ss. 185–205). Uniwersytet Warszawski.

Roszko, D., & Roszko, R. (2018b). *Polish-Lithuanian Parallel Corpus „2": CLARIN-PL digital repository*. http://hdl.handle.net/11321/539

Roszko, D., Roszko, R., & Sosnowski, W. (2018a). Polsko-bułgarskie korpusy IS PAN i CLARIN-PL. *Slavica Lodziensia*, *2*, 59–70.

Roszko, D., Roszko, R., Sosnowski, W., & Satoła-Staśkowiak, J. (2018b). *Polish-Bulgarian Parallel Corpus*: CLARIN-PL digital repository. http://hdl.handle.net/11321/536

Roszko, R. (2004). Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności w języku litewskim (w zestawieniu z językiem polskim). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Roszko, R. (2009). Morphosyntactic specifications for Polish. Theoretical foundations. Description of morphosyntactic markers for Polish nouns within MULTEXT-East morphosyntactic specifications (Version 3.0 May 10th, 2004). W L. Dimitrova & R. Garabik (Red.), *Metalanguage and encoding scheme design for digital lexicography. MONDILEX Third Open Workshop. Bratislava, Slovakia, 15–16 April, 2009. Proceedings* (ss. 140–149). Ľ. Štúr Institute of Linguistics.

Roszko, R. (2019). Korpusy wielojęzyczne + przeglądarka korpusowa Kontext. W *Warsztaty CLARIN-PL w praktyce badawczej (UMCS LUBLIN)*. https://nextcloud.clarin-pl.eu/index.php/s/bL6hAv4RyB811F5#pdfviewer

Roszko, R. (2020). *Korpusy wielojęzyczne: polsko-slawistyczno-bałtystyczne*. https://www.youtube.com/watch?v=LcDuZD57mto

Satoła-Staśkowiak, J. (2010). *Polsko-bułgarskie odpowiedniości przekładowe czasów przeszłych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Satoła-Staśkowiak, J. & Koseska-Toszewa, V. (2014). Współczesny słownik bułgarsko-polski – zeszyt I. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Wstęp. (1984). Projekt gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej i serbskochorwacko-polskiej: Wstęp. W K. Polański (Red.), *Studia polsko-południowosłowiańskie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Андрейчин, Л. (1952). Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език. *Български език*, *1952*(1–2), 20–35.

Андрейчин, Л. (1978). Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език. W П. Пашов (Red.), *Помагало по българска морфология: Имена* (ss. 238–254). Наука и изкуство.

Бояджиев, Т., Стоянов, С., & Попов, К. (Red.). (1983). *Граматика на съвременния български книжовен език: Т. 2. Морфология*. Издателство на Българска академия на науките.

Гугуланова, И., Шимански, М., & Баракова, П. (1993). *Българско-полска съпоставителна граматика: Т. 4. Семантичната категория комуникант*. Издателство на Българска академия на науките.

Косеска-Тошева, В., & Гаргов, Г. (1990). *Българско-полска съпоставителна граматика: Т. 2. Семантичната категория определеност/неопределеност*. Издателство на Българска академия на науките.

Кронгауз, М. А. (1999). Обращения как способ моделирования коммуникативного пространства. W *Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке* (ss. 130–131). Москва.

Крумова-Цветкова, Л., & Рошко, Р. (1994). *Българско-полска съпоставителна граматика: Т. 3, cz. 1. Семантичната категория количество.* Издателство на Българска академия на науките.

Манкова, И. (2016). Употреба на звателни форми като обръщение в чешкия и българския език. *Съпоставителни изследвания*, *41*(*3*), 5–21,

Пашов, П. (1989). *Практическа българска граматика*. Народна просвета.

Петрова-Вашилевич, А., & Чоролеева, М. (1994). *Българско-полска съпоставителна граматика: Т. 3, cz. 2. Семантичната категория степен*. Издателство на Българска академия на науките.

Полонский, А. В. (2002). Эготив, вокатив, номинатив: Субъект и падежная парадигма. *Русский язык за рубежом*, *2002*(3), 27–35. http://gramota.ru/biblio/magazines/ryzr/rzr2001-03/28_197

Супрун, В. И. (2001). Антропонимы в вокативном употреблении. Известия Уральского государственного университета, *20*, 92–96. http://www.philology.ru/linguistics2/suprun_v-01.htm

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Andreĭchin, L. (1952). Kŭm vŭprosa za analitichniia kharakter na sŭvremenniia bŭlgarski ezik. *Bŭlgarski ezik*, *1952*(1–2), 20–35.

Andreĭchin, L. (1978). Kŭm vŭprosa za analitichniia kharakter na sŭvremenniia bŭlgarski ezik. In P. Pashov (Ed.), *Pomagalo po bŭlgarska morfologiia: Imena* (pp. 238–254). Nauka i izkustvo.

BgTagger: Тагерът „BgTagger" за български език. (n.d.). Department of Computational Linguistic IBL-BAS http://dcl.bas.bg/dclservices/index.php

Boiadzhiev, T., Stoianov, C., & Popov, K. (Eds.). (1983). *Gramatika na sŭvremenniia bŭlgarski knizhoven ezik: Vol. 2. Morfologiia*. Izdatelstvo na Bŭlgarska akademiia na naukite.

BTB-Pipe: BulTreeBank. (b.d.). http://bultreebank.org/en/clark/

Clarin-PL. (n.d.). *Polska infrastruktura Clarin*. http://clarin-pl.eu/

Cvrček, V., & Richterová, O. (Ed.) (2020). *Příručka ČNK: Český národní korpus (January 1, 1970, 00:00 GMT)*. Retrieved June 17, 2020, from http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=citation&rev=0

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2009a). Bulgarian-Polish-Lithuanian Corpus: Current development. In C. Vertan, S. Piperidis, E. Paskaleva, & M. Slavcheva (Eds.), *International workshop: Multilingual resources, technologies and evaluation for Central and Eastern European languages, held in conjunction with the International Conference RANLP-2009: Proceedings* (pp. 1–8). Borovets.

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2009b). Bulgarian-Polish-Lithuanian Corpus: Problems of development and annotation. In T. Erjavec (Ed.), *Research infrastructure for digital lexicography: Mondilex Fifth Open Workshop: Ljubljana, Slovenia, October 14–15, 2009, Proceedings of the 12th International Multiconference Information Society 2009* (pp. 72–86). Department of Knowledge Technologies; Jožef Stefan Institute.

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2010). Application of multilingual corpus in contrastive studies (On the example of the Bulgarian-Polish-Lithuanian Parallel Corpus). *Cognitive Studies | Études cognitives*, *2010*(10), 217–239. https://doi.org/10.11649/cs.2010.013

Dimitrova, L., Koseska-Toszewa, V., Roszko, D., & Roszko, R. (2014). Trilingual aligned corpus: Current state and new applications. *Cognitive Studies | Études cognitives*, *2014*(14), 13–20. https://doi.org/

Dimitrova, L., Pavlov, R., Simov, K., & Sinapova, L. (2005). Bulgarian MULTEXT-East Corpus: Structure and content. *Cybernetics and Information Technologies*, *5*(1), 67–73.

Duszkin, M. (2010). *Wykładniki przybliżoności adnumeratywnej w języku polskim i rosyjskim*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Gugulanova, I., Shymanski, M., & Barakova, P. (1993). *Bŭlgarsko-polska sŭpostavitelna gramatika: Vol. 4. Semantichnata kategoriia komunikant*. Izdatelstvo na Bŭlgarska akademiia na naukite.

Karolak, S. (2008). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 8. Semantyczna kategoria aspektu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Kisiel, A., Koseska-Toszewa, V., Kotsyba, N., Satoła-Staśkowiak, J., & Sosnowski, W. (2016). *Polish-Bulgarian-Russian Parallel Corpus: CLARIN-PL digital repository*. https://clarin-pl.eu/dspace/handle/11321/308

Koeva, S., & Genov, A. (2011). Bulgarian Language Processing Chain. In *Proceedings of the Workshop on the Integration of Multilingual Resources and Tools in Web Applications*, 26 September 2011. Association for Computational Linguistics.

KonText. (n.d.). *KonText – Corpus Query Interface*. https://kontext.clarin-pl.eu/run.cgi/first_form

Korytkowska, M. (1992). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 5. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Korytkowska, M. (2004). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 6, pt. 4. Modalność interrogatywna*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Korytkowska, M., & Roszko, R. (1997). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 6, pt. 2. Modalność imperceptywna*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Tosheva, B., & Gargov, G. (1990). *Bŭlgarsko-polska sŭpostavitelna gramatika: Vol. 2. Semantichnata kategoriia opredelenost/neopredelenost*. Izdatelstvo na Bŭlgarska akademiia na naukite.

Koseska-Toszewa, V. (2006). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 7. Semantyczna kategoria czasu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2009). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Koseska-Toszewa, V., Maldžieva, V., & Penčev, J. (1995). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 6, pt. 1. Modalność: Teoretyczne problemy opisu*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V. & Mazurkiewicz, A. (2010). *Time flow and tenses*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V., & Roszko, R. (2015). On semantic annotation in CLARIN-PL parallel corpora. *Cognitive Studies | Études cognitives*, *15*, 211–236. DOI: https://doi.org/10.11649/cs.2015.016

Koseska-Toszewa, V., & Roszko, R. (2016). Języki słowiańskie i litewski w korpusach równoległych CLARIN-PL. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *51*, 191–217. DOI: https://doi.org/10.11649/sfps.2016.011

Krongauz, M. A. (1999). Obrashcheniia kak sposob modelirovaniia kommunikativnogo prostranstva. W *Logicheskiĭ analiz iazyka: Obraz cheloveka v kul'ture i iazyke* (pp. 130–131). Moskva.

Krumova-TSvetkova, L., & Roshko, R. (1994). *Bŭlgarsko-polska sŭpostavitelna gramatika: Vol. 3, pt. 1. Semantichnata kategoriia kolichestvo*. Izdatelstvo na Bŭlgarska akademiia na naukite.

Kuryłowicz, J. (1949). Le problème du classement des cas. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *1949*(9), 20–43.

Kuryłowicz, J. (1968). *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

LaTeX. (n.d.). *LaTeX: A document preparation system*. https://www.latex-project.org/

Linguee. (n.d.). *Tłumacz i wyszukiwarka zasobów dwujęzycznych*. https://www.linguee.com/?chooseDomain=1

Ljubešić, N., Osenova, P., & Simov, K. (2020). *The CLASSLA-StanfordNLP model for named entity recognition of standard Bulgarian 1.0*. https://doi.org/

Machálek, T. (2020). KonText: Advanced and flexible corpus query interface. In *Proceedings of LREC 2020*, (pp. 7005–7010).

Maldjieva, V. (2009). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 9. Słowotwórstwo*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Maldžieva, V. (2003). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: Vol. 6, pt. 3. Modalność: Hipotetyczność, irrealność, optatywność i imperatywność, warunkowość*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Mankova, I. (2016). Upotreba na zvatelni formi kato obrŭshtenie v cheshkiia i bŭlgarskiia ezik. *Sŭpostavitelni izsledvaniia*, *41*(*3*), 5–21,

MorfoLema. (n.d.). *Analizator morfologiczny języka litewskiego*. http://donelaitis.vdu.lt/MorfoLema/Apie.htm

MULTEXT-East. (n.d.). *Multilingual Text Tools and Corpora for Central and Eastern European Languages. MULTEXT-East Home Page*. http://nl.ijs.si/ME/

ParaConc. (n.d.). *Przeglądarka wielojęzycznych zasobów*. http://www.athel.com/para.html

Pashov, P. (1989). *Prakticheska bŭlgarska gramatika*. Narodna prosveta.

Petrova-Vashilevich, A., & Choroleeva, M. (1994). *Bŭlgarsko-polska sŭpostavitelna gramatika: Vol. 3, pt. 2. Semantichnata kategoriia stepen*. Izdatelstvo na Bŭlgarska akademiia na naukite.

Polonskiĭ, A. V. (2002). Ėgotiv, vokativ, nominativ: Sub″ekt i padezhnaia paradigma. *Russkiĭ iazyk za rubezhom*, *2002(*3), 27–35. http://gramota.ru/biblio/magazines/ryzr/rzr2001-03/28_197

Roszko, D. (2006). *Funkcjonalne odpowiedniki litewskiego perfectum w litewskiej gwarze puńskiej i w języku polskim*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Roszko, D. (2015). *Zagadnienia kwantyfikacyjne i modalne w litewskiej gwarze puńskiej: Na tle literackich języków polskiego i litewskiego*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Roszko, D., & Roszko, R. (2009). Morphosyntactic specifications for Polish and Lithuanian: Description of morphosyntactic markers for Polish and Lithuanian nouns within MULTEXT-East morphosyntactic specifications (Version 3.0 May 10th, 2004). In V. Koseska-Toszewa, L. Dimitrova, & R. Roszko (Eds.), *Representing semantics in digital lexicography. Innovative solutions for lexical entry content in Slavic lexicography. MONDILEX Fourth Open Workshop. Warszawa, Poland, 29 June – 1 July, 2009* (pp. 145–158). Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Roszko, D., & Roszko, R. (2016a). Polsko-litewskie korpusy równoległe: Elementy anotacji semantycznej z zakresu modalności możliwościowej i kwantyfikacji zakresowej. In E. Gruszczyńska & A. Leńko-Szymańska (Eds.), *Polskojęzyczne korpusy równoległe / Polish language parallel corpora* (pp. 119–132). Instytut Lingwistyki Stosowanej. http://repozytorium.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/9717/07_Roszko_Roszko.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Roszko, D., & Roszko, R. (2016b). *Polish-Lithuanian Parallel Corpus: CLARIN-PL digital repository*. http://hdl.handle.net/11321/309

Roszko, D., & Roszko, R. (2018a). Polsko-litewskie korpusy IS PAN i CLARIN-PL. In N. Birgiel & D. Roszko (Eds.), *Prace bałtystyczne: Vol. 7. Język – Literatura – Kultura* (pp. 185–205). Uniwersytet Warszawski.

Roszko, D., & Roszko, R. (2018b). *Polish-Lithuanian Parallel Corpus „2": CLARIN-PL digital repository*. http://hdl.handle.net/11321/539

Roszko, D., Roszko, R., & Sosnowski, W. (2018a). Polsko-bułgarskie korpusy IS PAN i CLARIN-PL. *Slavica Lodziensia*, *2*, 59–70.

Roszko, D., Roszko, R., Sosnowski, W., & Satoła-Staśkowiak, J. (2018b). *Polish-Bulgarian Parallel Corpus*: CLARIN-PL digital repository. http://hdl.handle.net/11321/536

Roszko, R. (2004). Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności w języku litewskim (w zestawieniu z językiem polskim). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Roszko, R. (2009). Morphosyntactic specifications for Polish. Theoretical foundations. Description of morphosyntactic markers for Polish nouns within MULTEXT-East morphosyntactic specifications (Version 3.0 May 10th, 2004). In L. Dimitrova & R. Garabik (Eds.), *Metalanguage and encoding scheme design for digital lexicography. MONDILEX Third Open Workshop. Bratislava, Slovakia, 15–16 April, 2009. Proceedings* (pp. 140–149). Ľ. Štúr Institute of Linguistics.

Roszko, R. (2019). Korpusy wielojęzyczne + przeglądarka korpusowa Kontext. In *Warsztaty CLARIN-PL w praktyce badawczej (UMCS LUBLIN)*. https://nextcloud.clarin-pl.eu/index.php/s/bL6hAv4RyB811F5#pdfviewer

Roszko, R. (2020). *Korpusy wielojęzyczne: polsko-slawistyczno-bałtystyczne*. https://www.youtube.com/watch?v=LcDuZD57mto

Satoła-Staśkowiak, J. (2010). *Polsko-bułgarskie odpowiedniości przekładowe czasów przeszłych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Satoła-Staśkowiak, J. & Koseska-Toszewa, V. (2014). *Współczesny słownik bułgarsko-polski – zeszyt I*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Suprun,V. I. (2001). Antroponimy v vokativnom upotreblenii. Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta, *20*, 92–96. http://www.philology.ru/linguistics2/suprun_v-01.htm

Wstęp. (1984). Projekt gramatyki konfrontatywnej bułgarsko-polskiej i serbsko-chorwacko-polskiej: Wstęp. In K. Polański (Ed.), *Studia polsko-południowosłowiańskie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korpusy wielojęzyczne wkładem Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk w rozwój infrastruktury Clarin-PL. Przykłady analizy korpusowej nad wołaczem

Abstrakt

W artykule opisano budowane przez zespół językoznawców Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (dalej IS PAN) korpusy wielojęzyczne z węzłowym językiem polskim. W pierwszej części artykułu (podpunkty 1–3) przedstawiono przyczyny, które doprowadziły do rozwoju lingwistyki korpusowej w IS PAN oraz opisano pierwsze powstałe w IS PAN korpusy. W drugiej części artykułu (podpunkt 4) przybliżono charakter infrastruktury Clarin oraz konstruowane w IS PAN na rzecz tej infrastruktury wielojęzyczne korpusy języków słowiańskich i bałtyckich. W części trzeciej artykułu (podpunkt 5) na przykładach ilustrujących użycie form wołacza w językach polskim, bułgarskim i litewskim zaprezentowano różne warianty zastosowania korpusów wielojęzycznych w badaniach kontrastywnych. Omawiane zagadnienia ilustrowano przykładami wyekscerpowanymi z tychże korpusów.

Słowa kluczowe: infrastruktura badawcza Clarin-PL; wielojęzyczne korpusy; badania kontrastywne; badania korpusowe; wołacz

The Contribution of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences to the Development of the Clarin-PL Infrastructure: Examples of Corpus Analysis of the Vocative Case

Abstract

This article describes multilingual corpora with Polish as the hub language which have been constructed by a team of linguists from the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. The first part (Sections 1–3) outlines the factors which led to the development of corpus linguistics studies at the Institute and presents its first corpora. Section 4 provides an overview of the Clarin infrastructure and the multilingual corpora of Slavic and Baltic languages which were designed under this framework by a team working at the Institute. Section 5 presents potential applications of multilingual corpora in contrastive studies, using examples of the vocative case in Polish, Bulgarian and Lithuanian. The issues in focus are illustrated with examples extracted from the corpora under discussion.

Keywords: Clarin-PL infrastructure; multilingual corpora; contrastive studies; corpus research; vocative case

Karolína Skwarska
Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Praha
e-mail: skwarska@slu.cas.cz
ORCID: 0000-0003-3281-9048

O *BADATELKÁCH* A *BADACZKACH*, *VĚDKYNÍCH* A *NAUKOWCZYNIACH*

Věnováno M. Korytkowské, skvělé vědkyni a badatelce

V češtině i v polštině existuje několik pojmenování ženy, která se zabývá vědou. V češtině se jedná např. o slova *badatelka* a *vědkyně*, v polštině pak např. o slova *badaczka*, *naukowiec* (*naukowczyni*), *uczona*. Jistě by bylo možné zaměřit se na tyto výrazy z hlediska sociolingvistiky, genderové lingvistiky apod., to však není cílem tohoto článku. Srovnání těchto polských a českých lexikálních jednotek je totiž zajímavé i v mnohých jiných aspektech: zejména v možnostech a způsobech vyjádření doplnění těchto lexikálních jednotek.

Pro podrobnější zkoumání všech sledovaných jednotek jsme využili elektronické korpusy textů – Český národní korpus (www.korpus.cz), především korpus syn8 a paralelní InterCorp, a dále Narodowy Korpus Języka Polskiego (www.nkjp.pl).

Badaczka – badatelka

Slova *badaczka* a *badatelka* jsou utvořena sufixací od mužských protějšků *badacz*, *badatel*, ty vznikly sufixací od sloves *badać*/*bádat*. Podle *Českého etymologického slovníku* (Rejzek, 2001, s. 65) slovo *bádat* do češtiny převzal J. Jungmann z polštiny. Původ se obvykle vykládá z *ob-adati, z praslovanského *adati, stč. jadati ‘bádat, zkoumat’, vývoj významu postupoval takto: vnímat čichem => vnímat, zjišťovat => zkoumat. Na rozdíl od tohoto výkladu *Wielki słownik języka polskiego* (dále WSJP) na základě polských etymologických slovníků uvádí původ v psl. *badati s významem ‘nakłuwać, wbijać’.

Zatímco polské sloveso *badać* má podle WSJP čtyři významy (1.a sprawdzać i oceniać stan zdrowia pacienta, 1.b poddawać się badaniom lekarskim; 2. starać się dokładnie

poznać jakieś zjawisko lub rzecz za pomocą odpowiednich metod; 3. sprawdzać, przyglądając się, słuchając, dotykając lub w inny sposób; 4. szczegółowo wypytywać o coś), v češtině podle *Akademického slovníku současné češtiny* (dále ASSČ) nacházíme jen významy dva: 1. vědeckými metodami, výzkumem získávat poznatky, zkoumat, studovat, 2. usilovně, důkladně přemýšlet o nějakém jevu, situaci ap., rozvažovat (synonymum hloubat). Tento výklad českého *bádat* v podstatě odpovídá i výkladu ve starších výkladových slovnících[1] kromě *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále jen SSJČ), kde jsou zachyceny i významy 3. $_{\text{nář.}}$ bádat, badat *pozorovat*, *domnívat se*, *myslit*, *tušit*, *chápat*: dobře to tatíček badal $_{\text{(Nov.)}}$; bádá, že je to tak; dítě poslouchá, začíná b. 4. $_{\text{mysl.}}$[2] *jistit*.

První význam českého slovesa *bádat* tedy přibližně odpovídá 2. významu slovesa *badać*. Od českého slovesa v tomto významu bylo vytvořeno podstatné jméno *badatel*, tj. ‘kdo bádá 1 (vědecky zkoumá), výzkumník, $_{\text{syn.}}$ vědec’ (ASSČ). Označení *badatel* (*badatelka*) lze jistě užít i pro člověka vyvíjejícího činnost v 2. významu slovesa *bádat*, takové vyjádření je však expresivní (např. o dítěti: *On je takový náš malý badatel.* = je rozšafný, hloubavý apod.). Ostatně, již v SSJČ a SSČ je druhý význam slovesa *bádat* (tj. ‘přemýšlet, hloubat’) označován jako knižní.

Badatelka je substantivum přechýlené od *badatel*.[3]

Badaczka je podle slovníkové definice WSJP ‘kobieta prowadząca badania naukowe’.

V paralelním česko-polském korpusu v rámci InterCorpu jsme vyšli z lemmatu *badatelka* a lemmatu *badaczka*. Ekvivalenty jsou shrnuty v tabulce 1.

Tabulka 1. Ekvivalenty slov *badatelka*, *badaczka* v paralelním korpusu InterCorp

výchozí slovo	**ekvivalent**
badatelka (9 př.)	badaczka (3 př.)
	naukowiec (2 př.)
	analityk (1 př.)
	psycholog (1 př.)

[1] Srov. *Příruční slovník jazyka českého* (dále jen PSJČ): **bádati** (*arch.* badati) ned. *hloubati*, *přemýšleti*, *zkoumati*, *studovati*, *hledati nové poznatky*. Psycholog bádá v oboru jevů duševních, o problémech n. nad problémy duševního života. Bádání o M. Janu Husovi se množí a prohlubuje. $_{\text{Jir.}}$ Historické bádání. Zkoumám, badám a vážím. $_{\text{Dyk.}}$ Badala polo žertovně, polo pověrčivě v kartách, aby z nich vyčtla, zda osud slibuje zdar. $_{\text{Zey.}}$; *Slovník spisovné češtiny* (dále SSČ): 1. *konat věd. výzkum*: b. o přírodě, ve fyzice; b. nad problémy *zkoumat*, *studovat je* 2. $_{\text{kniž.}}$ *přemýšlet*, *uvažovat 1*, *hloubat*: b. o životě [...]

[2] Zkratka mysl. označuje myslivecky.

[3] Ve slovníkové definici slova *badatel* nacházíme i lexém *výzkumník*. Jak uvidíme dále, ženský protějšek *výzkumnice* se běžně užívá, nepovažujeme ho však za synonymum slova *badatelka*, neboť je spojen spíše s výzkumy v oblasti exaktních věd, v terénu, a dále se mu v tomto článku nebudeme podrobněji věnovat.

výchozí slovo	ekvivalent
badaczka (18 př.)	badatelka (3 př.)
	průzkumnice (2 př.)
	výzkumnice (1 př.)
	analytička (1 př.)
	vyšetřovatelka (1 př.)
	sociložka (1 př.)
	průzkumnice (1 př.)

V některých případech není ekvivalent vyjádřen vůbec – vyplývá z kontextu, jindy je vyjádřen jiným způsobem, např. slovesnou konstrukcí – bádá nad, zabývá se výzkumem. Počet příkladů levého a pravého sloupce si proto neodpovídá. Počet kontextů je příliš malý na to, aby sloužil obsáhlejším závěrům, ale lze zde pozorovat některé tendence, např. užití gramatického rodu v češtině (odpovídá rodu přirozenému) ve srovnání s polštinou (nezřídka je preferován rod mužský), srov. dále ve výkladu o lexému *naukowiec*.

Zaměříme se nyní na syntakticko-sémantické vlastnosti obou lexémů. Substantivum *badaczka* vyžaduje potenciální doplnění[4] v genitivu, které vyjadřuje konkrétní objekt výzkumu (příklad 1) či obecnější obor výzkumu (příklad 2).

(1) *Oryginalną, ciekawą klasyfikację stosuje Maria Kłapowa* ***badaczka śniegu*** *w Tatrach. Wyróżnia ona aż 27 gatunków śniegu, dzieląc je na 3 grupy.* (Jania, J.: Zrozumieć lodowce, Warszawa 1996 – NKJP)

(2) *Ruth Benedict, amerykańska* ***badaczka kultury****, pisała o „relatywizmie kulturowym“*. (Gawrońska, M., Bieńkowska, D.: Ubranka z otworami na pupie. Ozon 2005, Nr. 18 – NKJP)

Doplnění (je-li vyjádřeno) má nejčastěji tvar genitivu. Oblast činnosti, zaměření lze vyjádřit i adjektivem, srov. příklad 3:

(3) *Bernadetta Siara,* ***badaczka społeczna****, radziłaby ojcu chłopca z metra składać regularne podania do szkół w pobliżu miejsca zamieszkania.* (Winicka, E., Eurosieroty, Polityka 17-11-2007 – NKJP)

Takové příklady jsou však v našem polském materiálu vzácné, na rozdíl od adjektivního vyjádření v materiálu českém, o němž pojednáme níže.

[4] Nebudeme se na tomto místě blíže věnovat problematice valenčnosti tohoto doplnění.

V *Polsko-českém slovníku* (Oliva, Kulošová, Dvořáková aj., 1994) je u hesla *badacz* uvedena jako hovorová i vazba *od czego* s příkladem *od stylu* a ekvivalentem 'badatel v oboru stylu'. V NKJP jsme však nenašli žádný příklad s předložkovou skupinou *badaczka od* + G, počet příkladů se skupinou *badacz od* + G je velmi nízký.

Český lexém *badatelka* může také vyžadovat doplnění v genitivu. Kromě toho je objekt výzkumu či obor možno vyjádřit jmennými skupinami s primárními či sekundárními předložkami:[5]

- o + L (*o islámu*, *sochaři*)
- v + L (*ve výživě*)
- v oboru + G (*religionistiky*, *masové komunikace*)
- v oblasti + G (*latinské kultury*)
- na poli + G (*snů*)
- se specializací + předl. skupina (*ve vztahové problematice*)
- v otázkách + G (*středověku*)

Všechny tyto vazby[6] samozřejmě nejsou stejně frekventované ani stylisticky souměřitelné, značně stylisticky neobratný je příklad 4:

(4) *O půl roku později vyšla rovněž ve Vídni nejrozsáhlejší kniha o Messerschmidtovi, napsaná jednou z nejuznávanějších* ***badatelek o tomto sochaři****, profesorkou Pötzl-Malikovou z Rakouska, která …* (Ohnisko, M., Ptal se, Tvar/2018, 5 – ČNK)

U hesla *bádat* v ASSČ jsou uvedeny tyto tvary pravovalenčního doplnění: *v čem*; *o čem*; *nad čím*; *na čem*; podle valenčního slovníku PDT-Vallex (Urešová, 2011) může být patiens vyjádřen předložkovými skupinami *o čem*, *nad čím*, dále vedlejšími větami se spojkami *že*, *zda*, *jestli* a vedlejšími větami obsahovými.[7] U doplnění substantiva *badatelka* jsou v našem materiálu tyto tvary zachovány (*na čem* je realizováno ve spojení *na poli čeho*[8]) kromě doplnění *nad čím*. Doplnění realizované tvarem *nad čím* však najdeme (ačkoli spíše ojediněle) u substantiva *badatel* (srov. příklad 5), takže není důvod, proč by nebylo možné ho touto předložkovou skupinou realizovat i ve spojení se substantivem *badatelka*.

---

[5] Výrazy *v oboru*, *v oblasti* atd. dále po vzoru koncepce funkčního generativního popisu nazýváme sekundárními předložkami, srov. *Anotace na tektogramatické rovině PDT*, 2018, 1174–1179.

[6] *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (Svozilová aj., 2005) uvádí u hesla *badatel (badatelka)* následující gramatické formy doplnění: v něčem (o něj. oboru); o něčem.

[7] V SSJČ byla uvedena ještě možnost *po čem*, už tam je ovšem označena jako zastaralá.

[8] ASSČ demonstruje *bádat na čem* příkladem *bádal na mnoha projektech*. Sémanticky se však jedná o jiný typ doplnění.

(5) *Autor známý* ***badatelům nad regionální historií*** *Jihlavy a Jihlavska přikročil k syntetičtějšímu zpracování dějin města a regionu v letech 1939 – 1945 …* (Jihlavské listy, 03-02-2012 – ČNK)

Nezřídka je obor či objekt výzkumu vyjádřen adjektivem, konkrétně v našem materiálu: *literární*, *hudební*, *polární*, *národopisná*, *rodová*, *genderová*, *módní*, *podvodní*, *jazyková*, *hydrobestiologická*.[9] Produktivní je také užití adjektiv s příponou *-ovsk-* utvořených od příjmení osoby, jejíž život, dílo apod. daná badatelka zkoumá:[10] *janáčkovská*, *váchalovská*, *jánošíkovská*, *dickensovská*, *masarykovská*, *pragerovská*, viz příklad 6. Tento způsob vyjádření objektu výzkumu je oproti polštině jedinečný.

(6) *Autorka projektu, zkušená* ***janáčkovská badatelka*** *a editorka Jarmila Procházková, upozorňuje na to, že v řadě případů pracovala s novými prameny.* (Mladá fronta DNES, 02-02-2007 – ČNK)

Naukowiec – naukowczyni – vědkyně

Dalším označením pro ženu věnující se vědě jsou výrazy utvořené od českého *věda* => (vědec) => *vědkyně* a polského *nauka* => *naukowiec* => (*naukowczyni*). Slova se liší etymologií: slovo *věda* je odvozeno od slovesa *vědět* – původně perfekta slovesa vidět (Rejzek, 2001), slovo *nauka* je odvozeno od praslovanského slovesa *nauczyć* (WSJP). Význam českého *věda* (‘poznávací lidská činnost vytvářející na základě pozorování, experimentování a studia soustavu verifikovatelných, (exaktně) formulovaných znalostí o povaze a zákonitostech jednotlivých oblastí skutečnosti; tato soustava znalostí; její jednotlivý obor’, SSČ) odpovídá dvěma z pěti významů definovaných ve WSJP (‘1. ogół badań nad różnymi zjawiskami oraz obiektami, prowadzonych według określonych metod i połączonych z formułowaniem sądów oraz teorii, a także wiedza wynikająca z tych badań, 2. określona dziedzina wiedzy uznawana za dyscyplinę badawczą’). *Vědec* je pak ten ‘kdo vědecky pracuje‘ a *naukowiec* ‘osoba zajmująca się zawodowo prowadzeniem badań naukowych’. I v češtině se vyskytuje slovo *nauka*, jeho význam dle SSČ odpovídá 2. významu polského lexému *nauka*, tj. disciplína. Substantivum *naukowiec* podle výkladu WSJP možná vzniklo jako kalk z německého Wissenschaftler. Na přelomu 50.

[9] Jde o okazionalismus, v korpusu textů navíc nesprávně psaný s *i* místo *y*.

[10] Takové adjektivum vyjadřuje zcela obecný relační význam „jsoucí ve vztahu k někomu“ (Šticha aj., 2018, s. 814).

a 60. let minulého století poukázal Z. Klemensiewicz v odpovědi uživateli polštiny podrážděnému šířením se slova *naukowiec* na pravidelnost tvoření tohoto „novotvaru" – pomocí sufixu *-owiec* užívaného zcela pravidelně (bankowiec, tramwajowiec atd.). (Urbańczyk, 1966, s. 152).

Podle materiálu paralelního korpusu InterCorp je sestavena tabulka ekvivalentů lexémů *vědkyně* a *naukowiec*. Slovo *naukowczyni* se nevyskytlo v paralelním kontextu ani jednou, vyhledali jsme proto všechny kontexty slova *naukowiec* a v programu Treq jsme vybrali české ženské protějšky tohoto označení.

Tabulka 2. Ekvivalenty slov *vědkyně*, *naukowczyni*, *naukowiec* v paralelním korpusu InterCorp

výchozí slovo	**ekvivalent**
vědkyně (35 př.)	naukowiec (18 př.)
	kobieta naukowiec, kobieta-naukowiec (5 př.)
	pani naukowiec (2 př.)
	kobieta nauki (1 př.)
	naukowiec płci żeńskiej (1 př.)
	badacz (1 př.)
	uczona (3 př.)
naukowczyni (0 př.)	---
naukowiec (2967 př.)	vědkyně (22 př.)
	vědecká pracovnice (17 př.)
	výzkumná pracovnice (15 př.)
	výzkumnice (15 př.)
	akademička (2 př.)
	badatelka (2 př.)

Materiál NKJP potvrzuje, že výraz *naukowczyni* je velmi vzácný. V celém objemu tohoto korpusu se vyskytuje jen třikrát (příklady 7–9):

(7) *Z wielu powodów jest książką bardzo interesującą. Żywo i ciekawie napisana, nie jest pracą książkowego mola, światowej* ***„naukowczyni"****, żywiącej się dorobkiem rusycystów wszystkich krajów i nie wnoszącej osobistego tonu*. (Zaworska, H., Ironia losu Mistrza, Gazeta Wyborcza 03-06-1997)

(8) *Większość scen filmu to rozmowy pomiędzy trojgiem głównych aktorów – Liv Ullmann (w filmie jako Sonia Hoffman, norweska* ***naukowczyni****), …* (wikipedia.pl)

(9) *Jedynymi bodaj formami żeńskimi rzeczowników zakończonych na „-owiec" są: w miarę neutralna stylistycznie „cyrkówka", wyraźnie potoczne i pogardliwe „hitlerówa", „gestapówa" oraz nowa, proponowana przez feministki, jeszcze niezakorzeniona w języku, **„naukowczyni"**. Ale doprawdy, trudno sobie wyobrazić „bankowczynię" czy „jaskiniowczynię".* (Kłosińska, K., Przechodzieńka nie przejdzie, Polityka 22-08-2009)

Kontext (9) dokonce obsahuje hodnocení užití lexikální jednotky *naukowczyni*. Toto hodnocení se v podstatě shoduje s odpověďmi M. Łazińského v jazykové poradně PWN:

Otázka: … *Czy dopuszczalne jest zastosowanie formy naukowczyni wobec kobiety naukowca? Taką formę zastosowała Gazeta Wyborcza w swym dodatku Wysokie Obcasy.*

Část odpovědi: … *Nie mam nic przeciw psycholożce ani naukowczyni, choć sam nie stosuję ostatniej formy, bo wiem, że niektórych ona jeszcze razi.* (16-01-2007, https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/ginekolozka-naukowczyni-i-in;7882.html, cit. 14-05-2020)

V odpovědi na dotaz o správnosti tvaru *jeźdźczyni* M. Łaziński mimo jiné uvádí:

Z wpisaniem do słowników z powrotem jeźdźczyni i – pierwszy raz – naukowczyni poczekamy jednak, aż staną się częstsze w tekstach. (27-06-2006. https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/jezdzczyni;7385.html, cit. 14-05-2020).[11]

K přechýlení slova *naukowiec* se týž lingvista vyjadřuje i v knize *O panach i paniach* (Łaziński, 2006, s. 256): „Sufiks *-ec*, szczególnie z rozszerzeniem *-owiec*, rzeczywiście blokuje dziś derywację żeńską. Problem nazw kobiet sportowców został doraźnie rozwiązany przez wyraz *sportsmenka*, a problem kobiet naukowców być może rozwiąże formacja *naukowczyni* (na razie charakterystyczna dla kręgu *gender studies*)."

Přirozený rod vědkyně je vyjádřen jinými jazykovými prostředky – lexikálně či syntakticky. Lexikální prostředky ukazuje tabulka 2 i *Wielki słownik poprawnej polszczyzny* (Markowski, 2004) – autoři uvádějí možnost užití maskulina *naukowiec* se slovem *pani* a příjmením ženy. Podle tohoto slovníku by měl rod shodného přívlastku (i predikátu) být ve shodě s gramatickým rodem substantiva (tzn. mužský). Spona se pak shoduje s přirozeným rodem – je tedy rodu ženského. Jak ukazuje

[11] Heslo *naukowczyni* skutečně nenajdeme v ISJP, WSJP ani na portálu neologismů *Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Polskiego.*

náš materiál, tato základní normativní pravidla však jsou z různých důvodů porušována, je zřejmé, že mluvčí má záměr přirozený rod v daném kontextu vyjádřit, a jazykové prostředky k tomu nedostačují. Srov. příklady 10–12:

(10) ***Ta węgierska*** *naukowiec* ***stworzyła*** *centrum rozwoju naukowo potwierdzonych metod nauczania dla bardzo małych dzieci.* (Daerden, F., Europarlament – InterCorp, verze 12)

(11) *… że używanie samochodów nie zostało zakazane, kiedy* ***irlandzka*** *naukowiec, pani Mary Ward,* ***wypadła*** *z samochodu i została przejechana przez samochód parowy swojego kuzyna w dniu 31 sierpnia 1869 r.* (Ojuland, K., Europarlament – Intercorp, verze 12)

(12) *Jest* ***jedną*** *z naukowców*! (Nine Miles Down, Subtitles – InterCorp, verze 12)

Jelikož materiál ke zpracování možného tvaru doplnění slova *naukowczyni* chybí, zaměřili jsme se na vyjádření takového doplnění u slova *naukowiec*. Analýza materiálu ukazuje, že obor, popř. objekt zájmu vědce se vyjadřuje nikoli doplněním substantiva *naukowiec*, nýbrž součástí složeniny,[12] srov. příklad 13:

(13) *… mówi dr Zbigniew Rau z komendy wojewódzkiej w Poznaniu, zarazem* ***naukowiec kryminolog*** *specjalizujący się w problematyce przestępczości zorganizowanej.* (Pytlakowski, P., Świat według świadka, Polityka, 21-08-2004 – NKJP)

Mezi kontexty z korpusů se také vyskytuje několik příkladů, v nichž je zaměření vědce (zde i ve významu znalce, odborníka) vyjádřeno předložkovou vazbou *od* + G, např.:

(14) ***Naukowiec od defektoskopii*** *nie użyje sformułowania „bardziej naukowe metody" – równie dobrze można byłoby nazywać „nienaukowymi" metody pomiarów fizyków XIX wiecznych, którzy …* (Moczulski, A., Re: Columbia i opukiwanie, Usenet – pl.sci.kosmos, 04-04-2003 – NKJP)

Často jsou tyto kontexty příznakové, roli zde může hrát např. ironie:

(15) *Więc nasi* ***naukowcy od Wzrostu Bydła Rogatego*** *wykombinowali środek przyrostu, niby chodziło tu o przyrost wagi mięsa na poszczególnym egzemplarzu krowy lub cielaka, ale w rezultacie wyszedł z tego wzrost przyrostu naturalnego krów.* (Skrzyposzek, Ch., Wolna Trybuna, Warszawa 1985 – NKJP)

---

[12] Tento způsob realizace doplnění je v našem materiálu doložen i u substantiva *badacz*, např. *badacze-psycholodzy*, *badacze-polarnicy*.

(16) *Prof. Żyżyński to wybitny* ***naukowiec od leninowskiej gospodarki rynkowej****, ostatnio zachwalał na antenie RM niskie podatki w Polsce i reklamował ich podniesienie jako receptę na kryzys*. (Forum Stanisława Michałkiewicza, www.forum.michalkiewicz.pl, 15-01-2010 – NKJP)

Oproti polské situaci je české femininum *vědkyně* běžně užívané a frekventované. Korpus syn8 Českého národního korpusu obsahuje celkem 4 953 příkladů tohoto lexému. Obor výzkumu je vyjádřen předložkovou jmennou skupinou nebo adjektivem v prepozici. Stejně jako u substantiva *badatelka* jsou funkční sekundární předložky a dále jedna předložka primární (*přes*):

- v oblasti + G (*farmakologie*)
- v oboru + G (*chemie*)
- na poli + G (*fyziky a chemie*)
- se zaměřením na + A (*částicovou fyziku*)
- se specializací na + A (*výzkum mozku*)
- z oblasti + G (*lékařské etiky*)
- z oboru + G (*přírodních věd*)
- přes + A

Užití předložkové skupiny *přes* + akuzativ hodnotíme jako hovorové. V našem materiálu z korpusu syn8 se vyskytují dva příklady:

(17) *Jak se ocitla v Praze americká rocková kritička a* ***vědkyně přes*** *pop-music?* (Lidové noviny, 24-07-2010 – ČNK)

(18) *To až později, na druhém stupni základní školy, to byla psycholožka nebo* ***vědkyně přes*** *léčiva," vzpomíná Eva*. (Deníky Moravia, 16-11-2012 – ČNK)

Předložka *přes* vyjadřuje vztah, který je jinak nutné opisovat pomocí předložek sekundárních. Nositelem nejobecnějšího významu vztahu je bezpředložkový genitiv, ten se však v našem materiálu se substantivem *vědkyně* vyskytuje pouze jednou:

(19) *Taková konstatování nás však přivedla k široce rozšířené představě, že dějiny (alespoň ty do 20. století) sice znají velké básnířky, ještě větší spisovatelky a známé* ***vědkyně rozmanitých nauk****, ale žádné filozofky nebo matematičky*. (Mladá fronta DNES, 14-02-2004)

Dosti frekventované je označení oboru výzkumu pomocí adjektiva (celkem 1 982 příkladů). Z adjektiv označujících obor či zaměření výzkumu jsou v našich kontextech nejčastější: *literární*, *hudební*, *filmová* apod. Méně častá jsou přídavná jména *počítačová*, *jaderná*, *jazyková* apod. Vyskytují se i přídavná jména obsahově zahrnující komplex věd (*přírodní*, *humanitní*). Motivace je u části slovních spojení

zřejmá: existuje-li *literární* (*hudební*, *filmová*) *věda*, existuje i *literární* (*hudební*, *filmový*) *vědec*. Obdobně se chovají i označení komplexů věd – *přírodní* (*humanitní*) *vědy* – *přírodní* (*humanitní*) *vědec*. Zároveň v materiálu nenajdeme určení adjektivem se sufixem -*ovsk*- (např. janáčkovská vědkyně), které je značně produktivní u substantiva *badatel(ka)*.

Obecně lze říci, že tento způsob tvoření víceslovných pojmenování s adjektivem je u označení žen zabývajících se vědou v češtině výrazně produktivnější než v polštině.

Uczona

Poslední polská lexikální jednotka o významu ‘žena zabývající se vědou’, o níž pojednáme, je *uczona*.[13] O významovém rozdílu mezi lexémy *naukowiec* a *uczony* píše Z. Klemensiewicz následující: „Każdy uczony jest naukowcem, ale tylko stosunkowo bardzo nieliczni naukowcy wznoszą się na poziom uczonego, tzn. pracownika nauki, który zdobyczami twórczego wysiłku przyczynia się do postępu swojej dyscypliny.“ (Urbańczyk, 1966, s. 152)[14]. Takový rozdíl potvrzuje i následující příklad z NKJP:

(20) *A pani senator to naukowiec czy uczona? Ja, Panie Marszałku, uważam się* ***najwyżej*** *za naukowca.* (Senat RP – NKJP) [zvýraznění KS]

Toto substantivizované adjektivum se v materiálu také vyskytuje s předložkovou vazbou *od* + G, jedná se však spíše o význam ‘žena zkušená v …’ Jinak toto podstatné jméno nebývá doplněno vyjádřením oboru.

Uveďme ještě jeden kontext, který potvrzuje vnímání významu bezpředložkového genitivu u jména *uczona*.

(21) *W tym miejscu wypada uciec się do truizmu, który – jak widać – nie przeniknął do świadomości wszystkich tłumaczy. Otóż przy przekładach równie ważny jak znajomość języka oryginału jest stopień opanowania samej polszczyzny. Inaczej stale będziemy czytać, iż ta czy inna badaczka,*

---

[13] WSJP uvádí jako synonymum k *uczony* II (podstatné jméno) také slovo *szkolarz*. Už ve slovníku Doroszewského (1958–1969) je však toto slovo označováno jako řídké a archaické. WSJP, ISJP ani *Słownik języka polskiego PWN* takový lexém nezpracovávají, neobsahuje jej ani NKJP.

[14] Dotaz a odpověď byly původně publikovány v časopisu *Język Polski*, *XXXIX*, 1959, ss. 319–320.

żyjąca aktualnie, jest „znakomitą uczoną XVI wieku“ (z przekładu Historii dzieciństwa…, pióra Philippe‘a Ariesa). Zapewne tłumacz zasugerował się tym, iż słowo „uczona“ bywa używane jako synonim pojęcia „badaczka“, ale „znakomitym uczonym XVI wieku“ był na przykład Andrzej Frycz Modrzewski, a nie ktoś, kto o nim dzisiaj pisze. Notabene, w ramach polonizowania terminologii w XIX stuleciu proponowano, aby badacza, którego erudycja pozostaje daleko w tyle za inteligencją, nazywać nie uczonym, ale uczeńcem. (Tazbir, J., *Długi romans z muzą Klio*, Warszawa 2007 – NKJP)

Závěr

Pokusili jsme se ukázat některé syntaktické a sémantické vlastnosti lexémů, které v češtině a polštině označují ženu zabývající se vědou. Z hlediska mezijazykové ekvivalence je této řadě asi nejvíce vzdáleno slovo *uczona*. Rozdíly mezi českými a polskými výrazy vidíme v jejich syntaktickém chování – možnosti a formy vyjádření sémantického doplnění oboru, objektu zkoumání. Jak je zřejmé z následující tabulky, české lexémy *badatelka* a *vědkyně* disponují několika prostředky pro takové vyjádření. Z polských výrazů je českým lexémům v tomto aspektu nejblíže lexém *badaczka*, u něhož lze obor zkoumání vyjádřit několika způsoby.[15]

Tabulka 3. Možnosti povrchového vyjádření oboru, objektu zkoumání u jednotlivých polských a českých lexémů

	genitiv bezpředl.	**primární předložky (kromě hovorových)**	**primární předložky hovorové**	**sekundární předložky**	**adjektivum**
badatelka	x	x	přes + A	x	x
vědkyně	x		přes + A	x	x
badaczka	x		(od + G)<?>		x
naukowiec			od + G		
uczona			od + G		

V obou jazycích je funkční hovorová předložková konstrukce, která vyjadřuje obor zkoumání: v polštině se jedná o konstrukci *od* + G, v češtině *přes* + A.

[15] Stranou v celém článku necháváme vyjádření oboru pomocí sekundární predikace.

Konstrukce *od* + G vyjadřuje doplnění substantiva *naukowiec*, ale i *badacz* (viz výše).[16] České *přes* v tomto významu zachycuje již SSJČ jako 11. význam: ‘zast. a slang. *vyjadřuje vztah odborníka n. toho, čí je to povinnost, k něj. činnosti*: měl inspekci přes trhy $_{\text{(Herrm.)}}$; odborník přes umělé hmoty’. V současnosti ovšem nemůžeme souhlasit s charakteristikou „zastaralé“.

Česko-polské srovnání je zajímavé i z hlediska syntagmatického. Zatímco čeština poměrně produktivně tvoří víceslovná pojmenování *adjektivum vyjadřující zaměření + substantivum obecně označující vědce (polární badatelé)*, polština je produktivnější v tvoření složenin dvou substantiv: *substantivum obecně označující vědce + substantivum označující specialistu v oboru (badacze-polarnicy)*. Ukazují se tak typologické odlišnosti mezi oběma jazyky.

BIBLIOGRAFIE

Akademický slovník současné češtiny [ASSČ]. (b.d.). Dostupné 15. května 2020, z http://slovnikcestiny.cz

Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: Anotátorská příručka. (2018). Dostupné 15. května 2020, z http://ufal.mff.cuni.cz/~hajic/2018/docs/PDT20-t-man-cz.pdf

Bańko, M. (2000). *Inny słownik języka polskiego* [ISJP]. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Doroszewski, W. (1958–1969). *Słownik języka polskiego*. Wiedza Powszechna; Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Filipec, J., & Daneš, F. (Red.). (1978). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* [SSČ]. Academia.

Havránek, B., Bělič, J., & Helcl, M. (Red.). (1960–1971). *Slovník spisovného jazyka českého* [SSJČ]. Akademie věd České republiky.

Łaziński, M. (2006). *O panach i paniach*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Markowski, A. (Ed.). (2004). *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Polskiego. (b.d.). Dostupné 15. května 2020, z http://www.nowewyrazy.uw.edu.pl/

Oliva, K., Kulošová, M., & Dvořáková, J. (1994). *Polsko-český slovník*. Academia.

[16] Charakteristická je také pro hovorové vyjádření oboru činnosti / zaměření u substantiv *nauczyciel*, *pani* (‘učitelka’), *profesor* apod.

Příruční slovník jazyka českého [PSJČ]. (1935–1957). Státní nakladatelství; Školní nakladatelství; SPN.

Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Leda.

Słownik języka polskiego PWN. (b.d.). Dostupné 15. mája 2020, z https://www.pwn.pl

Svozilová, N., Prouzová, H., & Jirsová, A. (Red.). (2005). *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Academia.

Štícha, F., Kolářová, I., & Vondráček, M. (Red.). (2018). *Velká akademická gramatika spisovné češtiny: I. Morfologie: Druhy slov: Tvoření slov. Část 2*. Academia.

Urbańczyk, S. (1966). *Polszczyzna piękna i poprawna*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Urešová, Z. (2011). *Valenční slovník Pražského závislostního korpusu PDT–Vallex*. Ústav formální a aplikované lingvistiky. Dostupné 15. května 2020, z https://ufal.mff.cuni.cz/pdt-vallex-valency-lexicon-linked-czech-corpora

Wielki słownik języka polskiego [WSJP]. (b.d.). Dostupné 15. května 2020, z https://www.wsjp.pl

O *badatelkách* a *badaczkach*, *vědkyních* a *naukowczyniach*

Resumé

Článek je věnován lexikálním jednotkám označujícím ženu, která se zabývá vědou. Pozornost je zaměřena na rozdíly mezi češtinou a polštinou, a to zejména na syntaktické a sémantické úrovni (možnosti vyjádření oboru činnosti a tvaru takového vyjádření), dále v oblasti slovotvorné (nízká míra užití polského fem. *naukowczyni* oproti *naukowiec*, víceslovná vyjádření apod.). Analýza je založena na příkladech z elektronických korpusů textů (Český národní korpus, vč. InterCorpu, Narodowy Korpus Języka Polskiego) ve srovnání s hesly ve slovnících různého typu.

Słowa kluczowe: srovnávací syntax; substantivum; čeština; polština

On Distinctions Between Lexical Units Denoting a Female Scientist in Czech and Polish: *badatelka* and *badaczka*, *vědkyně* and *naukowczyni*

Abstract

This article focuses on lexical units denoting a female scientist in Polish and Czech. It draws attention to differences between the two languages, especially at the syntactic and semantic levels (the possibility of expressing the field of specialisation of a female scientist and the form of such an expression), as well as the level of word formation (low frequency of the use of fem. *naukowczyni* as opposed to masc. *naukowiec* in Polish, multi-word expressions, etc.). The study is based on the analysis of concordances in text corpora (the Czech National Corpus, including InterCorp, and the National Corpus of Polish) in comparison with the data available in various dictionaries.

Keywords: comparative syntax; noun; Czech language; Polish language

Eva Tibenská
Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava
Univerzita v Ľubľane
e-mail: tibenska57@gmail.com
ORCID: 000-0003-0102-0399

BEZSUBJEKTOVÉ A BEZPODMETOVO SUBJEKTOVÉ VETY (KOMPARATÍVNA ŠTÚDIA SLOVENSKO-POĽSKO-CHORVÁTSKA)

Pri našej analýze sme sa čiastočne inšpirovali prácou M. Korytkowskej, venovanej konfrontačnej analýze bezpodmetových viet v bulharskom a poľskom jazyku (Korytkowska, 1990) a tiež jej konfrontačnou bulharsko-poľskou gramatikou (Korytkowska, 1992). Zároveň sme vychádzali z našej staršej štúdie venovanej analýze bezpodmetových viet a viet s nepodmetovým vyjadrením subjektu v slovenčine (Tibenská, 1993) a z porovnávacej analýzy českých a chorvátskych jednočlenných slovesných viet (Sesar, 1994). Kým však M. Korytkowska berie obidva jazyky ako rovnocenné, my v našej komparatívnej analýze za východiskový jazyk berieme slovenčinu a vetné štruktúry (ďalej VŠ) v nej konfrontujeme s VŠ v ďalších dvoch slovanských jazykoch. Metodologický rozdiel v našich prístupoch je aj v tom, že porovnávané VŠ podrobujeme komplexnej formálno-sémantickej analýze, kým v prístupe M. Korytkowskej sa vychádza zo sémantickej analýzy a prechádza sa k jej formálnemu stvárneniu. Vyplýva to aj s odlišností medzi česko-slovenskou sémantickou syntaxou a poľskou syntaxou, opretou skôr o logickú analýzu jazykových situácií.

Na úvod niekoľko teoretických úvah a terminologických spresnení. V tradičnej slovenskej syntaxi, vychádzajúcej z členenia vety na vetné členy, sa nazýva východiskový člen stvárnenia gramatickej VŠ termínom **podmet**, v neskorších prácach kvôli zdôrazneniu i gramatický podmet (Oravec & Bajzíková, 1982). Definuje sa ako jeden z hlavných členov dvojčlennej vety, je stvárnený zväčša substantívom alebo jeho ekvivalentom (zámenom) v tvare nominatívu, menej často aj partitívneho alebo záporového genitívu či iného predložkového pádu: *Pribudli im* ***deti****. Pribudlo im* ***detí****. / V dome nebolo* ***detí****. Každý rok im pribudlo* ***po dieťati****.* Sloveso sa v úlohe podmetu môže vyskytnúť iba v tvare infinitívu ako

pomenovacom slovesnom tvare na úrovni nominatívu pri substantívach: ***Fajčiť*** *je zakázané*. Východiskovosť podmetu ako vetného člena spočíva v tom, že práve z pozície tohto vetného člena je vetou stvárňovaný istý výsek reality (nejde teda o východisko v zmysle aktuálneho vetného členenia, pri ktorom sa veta člení na východisko = tému a jadro = rému).

Dôležité z hľadiska gramatickej VŠ ako celku je však to, že takto stvárnený vetný člen „predpisuje" kongruenčné kategórie osoby, čísla a v prípade tvaru minulého času aj kategóriu menného rodu slovesu, ktoré sa v tradičnej slovenskej vetnočlenskej gramatike na úrovni vety označuje termínom prísudok (*Otec **prišiel**. Mama **prišla**. Dieťa **prišlo**.*). Podmet a prísudok tvoria základné vetné členy dvojčlennej vety, usúvzťažnené navzájom v prisudzovacom vetnom sklade, resp. syntagme. K nim sa potom pri tranzitívnych slovesách pričleňuje vetný člen predmet (*Otec nesie **tašku**.*). Sloveso, prídavné meno či príslovka môže byť vo vete bližšie určené ďalším vetným členom – príslovkovým určením. Substantívum v úlohe akéhokoľvek vetného člena býva bližšie určené prívlastkom, s ktorým takisto tvorí určovaciu syntagmu.

Jadrom jednočlennej vety je v tejto teórii vetný základ alebo fundament vety (v inej terminológii označovaný ako nerozčlenený predikát), ktorý sa člení na slovesný (sem sa zaraďuje aj slovesno-menný či sponovo-menný) a neslovesný. Novšie publikácie už rozlišujú na základe modernejších transformačných teórií jednočlenné vety základné, bezagentné a jednočlenné vety odvodené, deagentné (Oravec & Bajzíková, 1982).

Predstavený tradičný, vetnočlenský obraz o vetnej stavbe je podnes predmetom skladby (syntaxe) na slovenských základných a stredných školách. A podľa štúdie P. Vukoviča (Vukovič, 2002) a učebnice syntaxe chorvátskeho jazyka pre gymnáziá od I. Pranjkovića (Pranjković, 1995) podobne tradične vetnočlensky sa vysvetľuje vetná stavba podnes aj na chorvátskych školách.

Musíme však konštatovať, že dokonca ani na mnohých slovenských univerzitách sa študenti filologického smeru nedozvedia o vetnej syntaxi o nič viac. Problematika intencie slovesného deja (u nás rozpracovaná najmä E. Paulinym (Pauliny, 1943), vo svetovej lingvistike častejšie označovaná termínom valencia) sa totiž preberá ako lexikálno-gramatická kategória pri slovese ako slovnom druhu v rámci morfológie. Tam sa študenti učia, že intencia je kategoriálna séma v lexikálnom význame slovesa, podľa ktorej má sloveso už vo svojom lexikálnom význame zafixované, či si vyžaduje doplnenie substanciou zľava (teda podmetom), sprava (teda predmetom), podmetom aj predmetom súčasne, prípadne si z hľadiska úplnosti svojho významu nevyžaduje nijaké doplnenie. Že ide o kategóriu nielen lexikálnu, ale aj gramatickú, svedčí to, že si sloveso vyžaduje nielen doplnenie istou substanciou,

resp. substanciami, ale doplneným substanciám určuje aj ich gramatickú (presnejšie morfologickú) formu. Zo všetkých morfologických kategórií pri substantívach je vo flektívnych jazykoch syntakticky relevantná kategória pádu. A preto predpisuje sloveso v istom svojom význame substantívam, ktoré ho dopĺňajú, aj ich pádovú formu, v prípade predložkových pádov aj predložku.

Dominantnosť vetnočlenského prístupu k syntaxi je viditeľná aj v tom, že termíny podmet – subjekt, prísudok – predikát, predmet – objekt sa podnes považujú za ekvivalenty na osi domáci termín – medzinárodný termín. Dôkazom je naša najpoužívanejšia učebnica pre vysoké školy *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax* (Oravec & Bajzíková, 1982). Ak sa však na vetu pozeráme z hľadiska novších transformačných a hlavne valenčných teórií, vhodné je domáce termíny podmet, prísudok, predmet a vetný základ ponechať na označenie členov formálnej, gramatickej VŠ a medzinárodné termíny subjekt, rozčlenený a nerozčlenený predikát, objekt používať na označenie zložiek/participantov sémantickej VŠ. Podrobnejšie sme sa problematikou terminologického rozlíšenia subjektu a podmetu zaoberali v štúdii *Podmet a subjekt* (Tibenská, 1995). Stručne zrekapitulujeme, že za subjekt (ďalej Sb) považujeme ten člen sémantickej VŠ, ktorý je spätý s predikátom ako aktívny (agensový) alebo neaktívny (nositeľský) činiteľ deja, resp. stavu. V prípade, že si sloveso v úlohe predikátu vyžaduje na doplnenie svojho významu aj pravovalenčný člen – objekt (ďalej Ob), potom je cez predikát Sb spätý aj s Ob ako tou zložkou, ktorú svojou aktívnou činnosťou zasahuje (*patiens*), vytvára (*rezultát*), s ktorou dej vykonáva alebo s ktorou je vzájomne v rovnakom stave (*sociatív*), ktorá je obsahom jej činnosti (*inherent*) alebo s ktorou je, zväčša neaktívne, v nejakom vzťahu (*relant*) (Tibenská, 1998, 2012). Subjekt je zároveň strešným pojmom a termínom vo vzťahu k svojim špecifikáciám. Na základe nášho komplexného (formálno-sémantického) prístupu vyčleňujeme osem subjektových špecifikácií (Tibenská, 2012). Z toho sú **štyri aktívne (agensové) špecifikácie** (Sb uskutočňuje proces alebo akciu s uplatnením vôle alebo vedomia, ak ide o živú substanciu, alebo s uplatnením mechanickej či vnútornej sily, ak ide o neživú substanciu; Tibenská, 1991, 1996, 2012):

- ***procesor***: *Žiak beží. Žaba kváka.* (Sb vykonáva aktívne dej, ktorý sa neprenáša na inú substanciu);
- ***aktor***: *Mama pečie koláč. Bager naberá zem.* (Sb vykonáva aktívne dej, ktorý prechádza na inú, objektovú substanciu);
- ***kauzátor***: *Syn nahneval otca (svojím správaním). Chlapec rozbil (kameňom) okno.* (Sb sprostredkovane, zvyčajne prostredníctvom nástroja či nejakého prostriedku vykonáva dej, ktorý spôsobuje proces, stav alebo zmenu stavu objektu);

- ***realizátor***: *Synovo* <u>*správanie*</u> *nahnevalo otca.* <u>*Kameň*</u> *rozbil okno.* (Sb sebou, svojou podstatou realizuje dej, ktorý spôsobuje proces, stav alebo zmenu stavu objektu);

a štyri **neaktívne**, **nositeľské špecifikácie** (Sb uskutočňuje proces alebo akciu bez uplatnenia vôle či vedomia, prechádza zmenou stavu, je v istom stave vrátane stavu existencie a výskytu):

- ***nositeľ*** (skratka N) ***deja***: <u>*Otec*</u> *čká.* <u>*Drevo*</u> *pláva dolu vodou.* (Sb bez uplatnenia vôle koná proces alebo dej);
- ***N stavu***, resp. ***vlastnosti***: <u>*Otec*</u> *zostarol.* <u>*Otec*</u> *je starý.* <u>*Otcovi*</u> *sa čká.* (Sb mimovoľne prechádza zmenou psychického alebo fyzického stavu alebo má istú stálu vlastnosť);
- ***N vnemu***: <u>*Tiger*</u> *zbadal/zacítil antilopu.* (Sb mimovoľne vníma inú, objektovú substanciu);
- ***N existencie***: *V studni je* <u>*voda*</u>*./ V studni je dosť* <u>*vody*</u>*.* <u>*Škola*</u> *je na kopci.* (Sb existuje, resp. neexistuje, nachádza sa, resp. nenachádza sa niekde).

Podmet je vo vzťahu k Sb z hľadiska frekvencie výskytu jeho primárnou, nie však jedinou formou. Priamy vzťah medzi Sb a podmetom je len v prípade základových, nederivovaných viet s aktívnym (agensovým) Sb. V prípade viet s neaktívnym, nositeľským Sb taktiež prevládajú vety s podmetovo stvárneným Sb, nezriedka sa však vyskytujú vety, v ktorých je Sb stvárnený preň netypickou, z hľadiska frekvencie sekundárnou formou. Ide o formu bezpredložkového datívu, akuzatívu, ktorá je primárna pre Ob, no stretneme sa aj s formou inštrumentálu, typickou pre cirkumstant (doplnenie slovesa z hľadiska významu miesta, času, spôsobu alebo príčiny).

Vety, v ktorých sa nenachádza Sb (a teda logicky neexistuje ani forma, v ktorej by bol stvárnený), nazývame bezsubjektovými vetami. Zväčša ide o vety zároveň bezpodmetové, no neplatí to v prípade derivovaných viet. Tie majú z vetnej štruktúry odsunutý Sb a v podmetovej pozícii sa nachádza Ob (*Tento dom postavil v 19. storočí architekt XY. → Tento dom bol postavený v 19. storočí.*). V inej terminológii sa nazývajú neodvodené bezsubjektové a zároveň bezpodmetové vety aj vetami so zablokovanou pozíciou Sb (Vukovič, 2002). V našej terminológii pôjde o bezsubjektové vety. Vety, v ktorých sa Sb nachádza v inom ako podmetovom stvárnení, nazývame bezpodmetovými subjektovými vetami. V našom príspevku nám nepôjde o úplný výpočet vetných typov, ktoré do týchto dvoch skupín možno zaradiť. Primárny je pre nás momentálne konfrontačný aspekt, z ktorého chceme skúmať bezpodmetové a bezpodmetové subjektové vety v troch jazykoch

patriacich do slovanskej vetvy indoeurópskych jazykov. Východiskovým jazykom analýzy bude slovenčina (ďalej s.), porovnávanými jazykmi budú poľština (ďalej p.; patrí do rovnakej skupiny západoslovanských jazykov) a chorvátčina (ďalej ch.; patrí do odlišnej, južnoslovanskej skupiny jazykov). V takomto poradí budeme uvádzať príklady z týchto jazykov, pričom ako prvú boldom uvedieme základnú, frekvenčne primárnu VŠ v slovenčine.

Poznámka: zátvorkou naznačíme potenciálny výskyt doplnení či obmenených VŠ, znamienkom rovná sa (=) označíme ekvivalenty, lomkou naznačíme variantnosť, znamienko plus (+) označí obligatórnosť pripojenia výrazu a hviezdička (*) alebo symbol Ø poslúžia na označenie nulového výskytu VŠ v danom jazyku.

Pri porovnávacej analýze možno postupovať dvoma spôsobmi:

A) všímať si jednotlivé formálne a sémanticky typovo zhodné VŠ a navzájom ich porovnávať v jednotlivých jazykoch, napr.

Prší.	***Sneží.***	**Fúka (vietor).**	**Leje.**	***Mrholí. = Popŕcha.***
Pada (± deszcz).	Pada śnieg.	Wieje (wiatr).	Leje.	Mży.
Pada kiša.	*Pada snjeg.*	*Puše (vjetar).*	*Pljušti.*	*Rominja.= Sipi.*

Vonku je vietor.	***Vonku je lejak.***	***Vonku je metelica/chumelica.***
Na zewnątrz jest wiatr.	Na zewnątrz jest ulewa.	Na zewnątrz jest zamieć/śnieżyca.
Vani je vjetar.	*Vani je pljusak.*	*Vani je mećava.*

S takýmto postupom sa možno stretnúť pri klasifikácii VŠ v jednom jazyku (Grepl & Karlík, 1986; Katičić, 2002; Oravec & Bajzíková, 1982 a iní) i pri porovnávaní VŠ vo viacerých jazykoch (Sesar, 1994; Vukovič, 2002).

B) všímať si primárne vetné stvárnenie typovo zhodných výsekov skutočnosti a vzájomne v jazykoch konfrontovať jeho možné formálne (a zároveň zvyčajne aj významové) obmeny – transformácie, modifikácie i rozšírenia, napr.

	Prší. _*Padá dážď._	***Silno, husto prší.*** / *Padá + hustý dážď.*	*= Leje (ako z krhly).*
	Pada. Pada deszcz.	Mocno pada. / Pada gęsty deszcz.	= Leje (jak z cebra).
	*Kiši. Pada kiša.	Gusto/Jako kiši. / *Pada gusta kiša. /	= Pljušti (kao iz kabla).
opozitne:		***Slabo prší.*** / ***Prší drobný dážď.***	*= Mrholí. / Popŕcha.*
		Słabo pada. / Pada drobny deszcz.	= Mży.
		Sitno kiši. / Pada kišica.	*= Rominja. / Sipi.*

Vonku/Dnes prší.	*Vonku je lejak.*
Na zewnątrz/Dziś pada.	Na zewnątrz jest ulewa.
Vani/Danas kiši.	Vani je pljusak.

Vonku/Dnes nám prší. *Dnes nám (ale) leje! Vonku máme dnes lejak. / Dnes máme ale lejak!*

Ø (Ale leje!)	Ø (Ale leje!)	Dziś mamy ulewę.	/ Ø (Ale ulewa!)
Danas nam pada kiša.	Ø	Ø	/ Ø

s porovnaním typovo formálne aj významovo zhodných VŠ:

*Sneží. *Sneží sneh. Padá + hustý/drobný sneh. Vonku sneží. Vonku padá sneh. Vonku nám sneží. Fúka. Fúka silný vietor.*

V našej analýze budeme postupovať komplikovanejším B spôsobom, aby sme mohli objektívnejšie vystihnúť zhody a odlišnosti v bezpodmetových VŠ troch porovnávaných slovanských jazykov. Vychádzame z predpokladu, že typovo zhodné situácie si vyžadujú v každom jednom jazyku typovo zhodné stvárnenie. A keďže porovnávané jazyky sú typologicky aj genealogicky príbuzné, predpokladáme, že budú mať aj typovo zhodné alebo aspoň podobné stvárnenie týchto typovo zhodných situácií. Odhalené odlišnosti a zhody nám poslúžia nielen na formálno-sémantickú charakteristiku skúmaných VŠ, ale možno ich didakticky využiť aj pri výučbe cudzích jazykov.

I. Prvou analyzovanou skupinou sú východiskovo (primárne) bezpodmetové a zároveň bezsubjektové vety nerozčlenene stvárňujúce rôzne atmosférické deje a stavy a ich možné formálne a významové obmeny. Delia sa na viaceré podskupiny podľa zovšeobecneného lexikálneho významu slovesa v úlohe nerozčleneného predikátu.

a) atmosférické deje vystihujúce počasie

Prvú porovnávanú skupinu viet charakterizovanú vetou *Prší.* sme uviedli už vyššie. Na začiatku jednotlivých podskupín reprezentujúcich formálno-významové obmeny tejto základnej VŠ stoja opäť vety, ktoré sú pre danú podskupinu základné, frekvenčne najvyťaženejšie. V danej skupine ide o nasledujúce základné VŠ: ***Prší.*** = základná, pre celú skupinu frekvenčne primárna VŠ.,

Silno/Husto prší. = VŠ rozšírená o intenzitné adverbium – opozitne: *Slabo prší.*,

Vonku/Dnes prší. = VŠ rozšírená o lokálny alebo časový cirkumstant, ***Vonku/ Dnes nám prší/leje.*** = VŠ rozšírené o participant benefaktor/beneficient, stvárnený datívom osobného zámena *my*, menej často aj zamlčaným kolektívnym podmetom *my*, morfematicky realizovaným na slovese *mať* (*Vonku máme dnes lejak.*), ktorý sémanticky vystihuje, že sa celá stvárňovaná situácia akoby privlastňuje všetkým nám, že sa uskutočňuje v náš prospech či neprospech.

Analyzované vety porovnáme s vetami, ktoré stvárňujú typovo zhodné situácie. Tým si overíme náš predpoklad, že typovo zhodné denotatívne situácie stvárňujeme typovo zhodnými VŠ.

Sneží., zriedkavejšie *Padá sneh.*
Ø Pada śnieg.
Ø *Pada snijeg.*, zriedkavejšie *Sniježi.*

Husto sneží.	*Padá hustý sneh. =*	*Chumelí.*
Gęsto pada.	Pada gęsty śnieg. =	Ø
Gusto sniježi.	*Pada gusti snijeg. =*	Ø

Vonku/Dnes sneží. *Vonku/Dnes padá sneh.* – intenzita: *Vonku je metelica/fujavica/chumelica.*

Ø	Dziś pada (śnieg)	Na zewnątrz jest zamieć/śnieżyca.
Ø	Danas pada snijeg.	Vani je mećava.

Vonku/Dnes nám sneží. *Vonku nám chumelí. Vonku máme metelicu/fujavicu chumelicu.*
Na zewnątrz mamy zamieć/śnieżyca.
Ø /*Danas nam pada snijeg.* Ø Ø

Fúka (vietor).	*Fučí.*
Wieje (wiatr).	Dmucha.
Puše (vjetar).	Ø

Silno fúka.	*Fúka silný vietor/vetrisko.*	*Je vetristo.*	*= Duje/Fičí (silný vietor).*
Mocno wieje.	Wieje silny wiatr/wietrzysko.	Jest wietrznie.	= Dmucha (silny) wiatr.
Jako puše.	Puše jak vjetar.	Vjetrovito je.	= Fijuče vjetar.

opozitne:

Slabo fúka.	*Fúka slabý vietor/vetrík/vánok. = Pofukuje.*
Słabo wieje.	Wieje słaby wiatr/wiaterek/wietrzyk.
Slabo puše.	*Puše vjetrič.* hovor. (štokavsky + čakavsky) *Pušika.*
(kajkavsky)	*Popuhuje vjetar.*

Vonku/Dnes fúka.	*Vonku/Dnes je vietor.*	*Vonku je víchor.*
Na zewnątrz/Dziś wieje.	Na zewnątrz/Dziś jest wiatr.	Na zewnątrz jest wichura.
Vani/Danas puše +vjetar.	*Vani/Danas je vjetar.*	*Vani je vihor.*

Dnes nám vonku fúka.	*Vonku/Dnes máme vetristo.*	*Vonku máme víchor.*
Ø	**Dziś mamy wiatr.**	**Ø**
Ø	Ø	Ø

Porovnaním VŠ v skupine a) sme v ich stvárnení zistili tieto zhody a rozdiely:

1. Multiverbálne vyjadrenie situácie vo vetách *Pada kiša. Pada snijeg.* v ch. (sloveso tu stráca svoj plný lexikálny význam) zodpovedá univerbálnemu stvárneniu v s. vo vetách so slovesným vetným základom *Prší. Sneží.* V p. je základovou VŠ *Pada.*, jednoznačnosť situácie si totiž nevyžaduje tautologické doplnenie. No vyskytuje sa aj veta s tautologickým stvárnením situácie *Pada deszcz*. Zhoda je vo vetách s východiskovou VŠ *Fúka.*, kde všetky tri jazyky popri nerozčlenenom slovesnom

stvárnení situácie pripúšťajú aj jej tautologické stvárnenie vetami typu *Fúka vietor*. Ak do lexikálneho významu slovesa pribudne séma intenzity, substantívum *vietor* v podmetovom stvárnení v s. zvyčajne odpadá: *Fučí (silný vietor)*; v ch. a p., naopak, obligatórne pribudne: *Fijuče vjetar. Dmucha (silny) wiatr.*

2. Pri intenzitnom spresnení dejov adverbiom či adjektívom s. a p. popri nerozčlenenom slovesnom stvárnení situácie *Silno/Slabo prší. Husto sneží. Silno fúka.* pripúšťa aj stvárnenie analytické *Padá hustý dážď/sneh. Fúka silný vietor.*, v ch. zasa popri tautologickom stvárnení pribudne možnosť univerbálneho stvárnenia (pri daždi dokonca táto možnosť prevládne): *Jako/Sitno kiši. Gusto sniježi. Jako puše.* Ak do vety pribudne cirkumstant tempus alebo locus, ch. v zhode so s. siaha aj po univerbálnom slovesnom stvárnení situácie: *Vani/Danas kiši.* Takáto možnosť však nastáva iba pri daždi. Pri snehu a vetre ostáva analytické stvárnenie: *Vani/Danas pada snijeg. Vani/Danas puše vjetar.* P. má v prípade dažďa aj snehu pri univerbálnom stvárnení iba nerozčlenený predikát *pada*, čo môže bez doplnenia situácie viesť k dvojvýznamovosti.

3. Všetky tri jazyky pripúšťajú aj analytické sponovo-menné stvárnenie predikátu slovesom *byť* a vetnou príslovkou (predikatívom). V ch. je však odlišný slovosled, pretože v ch. sa spona na začiatku viet nevyskytuje: *Je daždivo/vetristo.* – *Kišovito/vjetristo je.* Vo všetkých troch jazykoch sa vyskytuje aj formálne rozčlenené podmetovo-prísudkové stvárnenie situácie vo VŠ typu *Vonku je lejak/metelica/fujavica/víchor.*, sémanticky však ide rovnako o nerozčlenené stvárnenie situácie ako vo vetách so slovesnými predikátmi typu *Leje./Chumelí./Fujačí.*

4. Najväčšie rozdiely sú pri možnosti pripísať celú stvárňovanú poveternostnú situáciu participantu benefaktor, v inej terminológii aj beneficiant. Kým s. pripúšťa obidve vyššie opísané možnosti jeho vyjadrenia pri cirkumstantoch lokus aj tempus, ch. takúto možnosť pripúšťa iba pri situácii výskytu dažďa a snehu, pričom cirkumstantom môže byť tempus: *Danas nam pada kiša/snijeg.* P. zas pripúšťa iba privlastnenie celej situácie slovesom *mať* a podmetovým stvárnením kolektívneho benefaktora (my všetci): *Dziś mamy ulewę/wiatr. Na zewnątrz mamy zamieć/śnieżyca.*

b) atmosférické stavy a zmeny stavu počasia

Mrzne.	*Je mrazivo.*	*Je mráz.*	*Vonku nám mrzne.*	*Vonku máme mrazivo/mráz.*
Marznie.	Jest mroźnie.	Jest mróz.	Ø	Ø
Ø	Ø	*Mraz je.*	Ø	Ø

Zamračilo sa.	*Obloha sa zamračila./Nebo sa zamračilo.*	*Je zamračené. Nebo je zamračené.*
Zachmurzyło się.	Niebo się zachmurzyło.	Jest pochmurno. Niebo jest zachmurzone.
Naoblačilo se.	Nebo se naoblačilo.	Naoblačeno je. Nebo je oblačno.

Vonku sa nám zamračilo.	Vonku máme zamračené.
Ø	Ø
Ø	Ø

Svitá.	*Vyjasňuje sa.*	*Obloha/Nebo sa vyjasňuje.*	*Svitá nám.*
Świta.	Przejaśnia się.	Niebo się przejaśnia.	Ø
Svita.	*Vedri se.*	*Nebo se vedri.*	Ø

c) zmyslovo vnímateľné prejavy počasia:

Hrmí.	***Blýska sa.***	obrazne: *Oblohu križujú/osvetľujú blesky.*	***Je búrka.***
Grzmi.	Błyska się.	Błyskawice przecinają niebo.	Jest burza.
Grmi.	*Sijeva.*	*Nebo presjecaju munje.*	*Oluja je.*

Vonku nám hrmí.	Vonku sa nám blýska.	Vonku máme búrku.
Ø	Ø	Na zewnątrz mamy burzę.
Ø	Ø	Ø

Pri porovnaní zisťujeme, že v skupinách b) a c) majú všetky porovnávané jazyka typovo totožné VŠ, odlišný je iba výskyt viet s benefaktorom.

II. Druhou analyzovanou skupinou sú bezsubjektové a bezpodmetové vety, ktoré majú obligatórne, zväčša formou predložkového lokálu, stvárnený participant locus. Ten slúži na pomenovanie priestoru, v ktorom sa bezpodmetovo stvárnený dej uskutočňuje.

a) V tejto podskupine sú východiskovo bezsubjektové a bezpodmetové vety, pri ktorých sa rovnaká situácia druhotne môže metonymicky stvárniť rozčlenene so Sb špecifikovaným ako procesor alebo N (zmeny) stavu.

V peci horí/sa kúri. –		op.: ***V peci vyhaslo.***	*V peci dobre/zle horí.*
W piecu się pali.		W piecu wygasło/zgasło.	W piecu się dobrze/źle pali.
U peći gori.		U peči se ugasilo.	U peći dobro/loše gori.
Pec horí.		op. *Pec vyhasla.*	*Pec dobre/zle horí.*
Ø	–	Piec wygasł.	Piec dobrze/źle ciągnie.
Peć gori.	–	Peć se ugasila.	Peć dobro/loše grije.

V peci mi/nám (dobre/zle) horí.	– opozitne:	*Pec mi/nám vyhasla.*
Ø		Piec nam zgasł.
Ø		Ø

Porovnaním zisťujeme, že v ch. sú všetky VŠ v zhodné so s., chýbajú v nej iba VŠ s benefaktorom. V p. chýba VŠ s pomenovaním *pec* v úlohe Sb so špecifikáciou procesor (*Pec horí.*). Datívne stvárnený benefaktor sa v p. neuplatňuje vo

východiskovej bezpodmetovej a bezsubjektovej VŠ s cirkumstantom locus, iba v rozčlenenej VŠ so Sb špecifikovaným ako N (zmeny) stavu. V bezsubjektových východiskových vetách nemá zmysel dopĺňať Sb, aj keď s vetami s takýmto tautologickým stvárnením sa možno stretnúť (veta *V peci horí drevo/uhlie* vystihuje už inú situáciu). Vety *Pec horí. Pec vyhasla.* sú metonymickým stvárnením rovnakej situácie, situačne či kontextovo však môže veta *Pec horí.* prinášať aj informáciu o tom, že pec funguje. Priamo, lexikálne, je to vyjadrené cirkumstantom modus vo vetách *V peci dobre/zle horí*; *Pec dobre/zle horí.* V takom prípade je podmet *pec* sémantickým Sb so špecifikáciou N stavu (explicitne to vyjadrujú vety *Pec dobre/zle funguje. Pec je dobrá/zlá.*).

Na porovnanie uvedieme typovo zhodnú situácia stvárnenú vetami:

Z komína sa dymí.	*Z komína stúpa dym.*	*Komín dymí.*
Z komina się dymi.	Z komina unosi się dym.	Komin dymi.
Iz dimnjaka se dimi.	*Iz dimnjaka se diže dym.*	*Dimnjak dimi.*

V tejto podskupine je navyše možné opisné stvárnenie *Z komína stúpa dym.*, ktoré môžeme interpretovať ako rozčlenenú VŠ so Sb špecifikovaným ako N procesu alebo ako nerozčlenenú VŠ s multiverbálne stvárneným predikátom *stúpa dym* = dymí sa. Prikláňame sa k druhej interpretácii, čo podporuje aj slovosledné stvárnenie podmetu. VŠ s benefaktorom *Z komína sa nám/mi dymí. / Z komína nám/mi stúpa dym. / Komín nám/mi dymí.*, typické iba pre s., v porovnaní so skupinou I už nestvárňujú kolektívneho, ale iba konkrétneho benefaktora.

Uvedené multiverbálne stvárnenie je možné aj v typovo zhodných VŠ:

Na ceste sa práši.	*Na ceste sa dvíha prach.*	*Cesta je prašná.*
Na drodze się kurzy/pyli.	Na drodze unosi się kurz/pył.	Droga jest pylista.
Na cesti se praši.	*Na cesti se diže prašina.*	*Cesta je prašna.*

V tomto prípade je však zriedkavé metonymické stvárnenie *Cesta sa práši.*, možné je iba rozčlenené stvárnenie so sponovo-menným prísudkom a Sb špecifikovaným ako N stavu, resp. vlastnosti:

b) V tejto podskupine sú primárne dvojčlenné VŠ so Sb špecifikovaným ako kauzátor a s Ob predstavujúcim zasiahnutú substanciu, paciensa. Druhotne sa rovnaká denotatívna situácia môže stvárniť tak, že sa paciens zmení dôsledkom významu formy na cirkumstant locus a Sb *mama* nadobudne špecifikáciu procesor. Takáto VŠ však v ch. chýba.

Mama vetrá/vetrala izbu.	*Mama v izbe vetrá.*
Mama wietrzy/wietrzyła pokój.	Mama wietrzy w pokoju.
Mama zrači/je zračila sobu.	Ø

Od uvedených východiskových VŠ môžeme v s., p. aj ch. tvoriť derivované VŠ so zvratným alebo opisným pasívom a podmetovo stvárneným Ob (deriváciu označíme šípkou →). Pôvodný aktívny Sb (kauzátor) *mama* je z derivovaných VŠ úplne odsunutý (Grepl & Karlík, 1983). V modifikovaných bezpodmetových a bezsubjektových VŠ opisujúcich stav prostredia je v s. a v p. Ob nahradený cirkumstantom locus, čo však v ch. nie je možné.

Izba sa vetrá.	*Izba je vyvetraná.*	*V izbe sa vetrá.*	*V izbe je vyvetrané.*
Pokój się wietrzy.	Pokój jest wywietrzony.	W pokoju się wietrzy.	W p. jest wywietrzone.
Soba se zrači.	*Soba je prozračena.*	Ø	Ø

Deriváciou II. stupňa (v terminológii Grepl & Karlík, 1983) vznikajú od základových VŠ bezpodmetové a bezsubjektové VŠ s fundamentom v tvare opisného pasíva. Na takéto VŠ sa v slovenskej morfológii používal termín **stavové perfektum** (Krupa, 1962), v syntaxi termín **rezultatívna konštrukcia** (Sokolová, 1993). Ch. sa v takýchto VŠ odlišuje slovosledne (enklitika *je* nemôže stáť na začiatku vety).

→ *Je vyvetrané.*
→ (Tu) jest wywietrzone.
→ *Prozračeno je.*

Opätovne sa v porovnávaných jazykoch odlišujú VŠ s participantom benefaktor. Kým v s. môžeme tohto participanta stvárniť datívne a aj podmetovo (pri zdôraznení posesívnosti pomocným slovesom *mať*), ch. pripúšťa iba VŠ s datívom.

Izba sa mi vetrá.	*V izbe sa mi vetrá.*	menej často aj *Izba mi je vyvetraná.*
Pokój mi się wietrzy.	W pokoju mi się wietrzy.	Ø
Soba mi se zrači.	Ø	*Soba mi je prozračena.*

Izbu mám vyvetranú.	*V izbe mám vyvetrané.*	*Mám vyvetrané.*
Pokój mam wywietrzony.	W pokoju mam wywietrzone.	Mam wywietrzone.
Ø	Ø	Ø

c) Treťou podskupinou sú vety s metonymicky vyjadreným určitým kolektívnym podmetom. Z jeho lexikálneho stvárnenia si môžeme domyslieť konkrétnych aktérov deja, napr. *vláda* = predseda vlády a jeho ministri, *noviny* = novinári. Metonymické stvárnenie je z pragmatického hľadiska kratšie a sémanticky priezračné. Keďže takýto Sb (aktor) umožňuje aj stvárnenie v podobe príslovkového určenia, napr. *vláda – vo vláde*, *noviny – v novinách*, *dedina – na dedine*, vo všetkých porovnávaných jazykoch je možné tvoriť derivované bezpodmetové a zároveň bezsubjektové VŠ s bezpodmetovým zvratným tvarom a pôvodným Sb pretransformovaným na locus:

Dedina hovorila o nešťastí.	*= Všetci ľudia na dedine hovorili o nešťastí.*
Wieś mówiła o wypadku.	= Wszyscy ludzie we wsi mówili o wypadku.
Selo je govorilo o nesreći.	*= Svi su ljudi u selu govorili o nesreći.*

→ *Na dedine sa hovorilo o nešťastí.*
→ Na wsi mówiło się/mówiono o wypadku.
→ *U selu se govorilo o nesreći.*

d) Do štvrtej podskupiny zaraďujeme čuchom vnímateľné javy, vyskytujúce sa v istom priestore. Túto denotatívnu situáciu môžeme v porovnávaných jazykoch vetne prezentovať dvojako: 1) cez podmetovo stvárnený Sb so špecifikáciou N procesu (o jeho neaktívnosti svedčí slovosled, totiž umiestnenie Sb až za prísudkom), 2) bezpodmetovou vetou s neosobným tvarom slovesa v úlohe fundamentu a pôvodným Sb v úlohe cirkumstantu modus, detailnejšie zdroj.

V komore páchol/smrdel cesnak.	*V komore smrdelo cesnakom/po cesnaku/od cesnaku.*
W spiżarni śmierdział czosnek.	W spiżarni śmierdziało czosnkiem/od czosnku.
U smočnici je smrdio češnjak.	*U smočnici je smrdjelo Ø /po češnjaku.*

Odlišnosť spočíva iba vo formálnom stvárnení zdroja v ch., kde chýba forma bezpredložkového inštrumentálu.

Vo všetkých troch jazykoch je však možné aj rozčlenené stvárnenie danej situácie, pri ktorom je podmetom a zároveň Sb so špecifikáciou N stavu (vlastnosti) práve priestor, kde sa čuchom vnímateľný efekt vyskytuje: *Komora páchla cesnakom/od cesnaku/po cesnaku*. Zaujímavé je, že v tomto prípade vo všetkých porovnávaných jazykoch môžu byť uvedené VŠ rozšírené o datívne stvárnený participant benefaktor, ktorý má z danej situácie neprospech.

V komore mi smrdí cesnak/ cesnakom/po cesnaku.	*Komora mi smrdí po cesnaku.*
W spiżarni mi śmierdzi czosnek/czosnkiem.	Spiżarnia śmierdzi mi czosnkiem.
U smočnici mi smrdi češnjak.	*Smočnica mi smrdi po češnjaku.*

III. Treťou analyzovanou skupinou sú vety stvárňujúce stav vonkajšieho prostredia alebo vôľou neovládaný fyzický dej či fyzický/psychický stav živého organizmu či jeho časti.

a) Pokiaľ ide o stav prostredia, východiskovo ho stvárňujeme bezpodmetovo a zároveň bezsubjektovo. Ak stav prostredia stvárňujeme „zvnútornene", cez jeho prežívateľa, volíme bezpodmetové, no rozčlenené VŠ s datívne stvárneným Sb špecifikovaným ako N stavu. V obidvoch prípadoch ide v porovnávaných jazykoch o typovo zhodné VŠ.

Vonku/V izbe je chladno/zima.	***Vonku/V izbe mi bolo chladno/zima.***
Na zewnątrz/W pokoju jest chłodno/zimno.	Na zewnątrz/W pokoju było mi chłodno.
Vani/U sobi je hladno.	*Vani/U sobi mi je bilo hladno.*

Privlastnenie prostredníctvom participanta benefaktor je možné iba pri stvárňovaní stavu vonkajšieho prostredia či jeho zmeny, aj to iba prostredníctvom pomocného slovesa *mať* a neurčitého kolektívneho benefaktora *my* v pozícii podmetu. V ch., podobne ako v predchádzajúcich prípadoch, takéto stvárnenie nie je možné. Možné sú iba hovorové VŠ s datívne stvárneným benefaktorom.

Vonku máme dnes chladno/zimu.	*Dnes sa nám vonku schladilo.*
Na zewnątrz mamy dziś chłód.	**Dziś się nam na zewnątrz ochłodziło**.
Ø	hovorovo: *Danas nam je vani zahladilo.*

Datívne je v porovnávaných jazykoch stvárnený aj Sb so špecifikáciou N stavu v bezpodmetových sponovo-menných vetách vyjadrujúcich situáciu prežívania istého psychického stavu: *Je mi smutno.* – Jest mi smutno. – *Tužno mi je.*

Za východiskové stvárnenie danej situácie však považujeme dvojčlenné VŠ so Sb totožným s podmetom: ***Som smutný.*** – Jestem smutny. – *Tužan sam.*

V tomto názore nás utvrdzuje množstvo VŠ stvárňujúcich typovo zhodnú situáciu, avšak nepripúšťajúce bezpodmetové stvárnenie Sb, napr. *Zosmutnela som. Prestrašila som sa. Začal sa báť. Ján zúri.*

b) Pri vôľou neovládaných fyzických dejoch či stavoch živého organizmu obyčajne poznáme a vieme pomenovať príčinu, ktorá tento dej/stav vyvoláva. Vtedy máme v s. a v p. až tri možnosti stvárnenia. Prvou je, že danú situáciu stvárnime z hľadiska jej prežívateľa a vtedy vytvoríme rozčlenenú VŠ so Sb špecifikovaným ako N procesu. ((JA) *Trasiem sa od zimy.*). Pri druhej možnosti ju stvárnime z hľadiska príčiny či realizátora tohto deja (*Trasie ma zima.*), pričom pomenovanie živého organizmu nadobudne funkciu Ob so špecifikáciou paciens. Ch. na rozdiel od s. a p. však nemá na vystihnutie tejto typovej situácie tretiu možnosť. Ňou sú bezpodmetové VŠ so Sb – N stavu, stvárneným formou predmetu (gramatického Ob).

Trasiem sa od zimy.	*Trasie ma zima.*	*Trasie ma od zimy/zimou.*
Trzęsę się z/od zimna.	Trzęsie mnie zimno.	Trzęsie mnie z zimna.
Tresem se od zime.	*Trese me zima.*	Ø

Inokedy môže byť fyzickým dejom či stavom zasiahnutá iba časť organizmu. Datívne stvárnený participant benefaktor je na rozdiel od predchádzajúcich VŠ „vlastníkom“ nielen celej situácie, ale aj zasiahnutej časti organizmu. Svedčia o tom v s. a p. možné synonymné stvárnenia so slovesom *mať*.

Základná, ale menej frekventovaná je rozčlenená VŠ s podmetovým stvárnením Sb špecifikovaným ako realizátor: *Jeho prsty skrivila reuma*. Modifikované VŠ so zvratným slovesom v predikáte a s podmetovým stvárnením pomenovania časti organizmu, ktoré vo vete plní úlohu Sb so špecifikáciou N stavu, by bez benefaktora mali podobu: *Jeho prsty sa skrivili od reumy.* A VŠ so sponovo-menným slovesom v úlohe predikátu a podmetovým stvárnením Sb so špecifikáciou N vlastnosti by bez benefaktora mali podobu: *Jeho prsty boli skrivené od reumy.* V príkladoch porovnáme podoby týchto VŠ rozšírené o benefaktor. V ch. aj teraz bude chýbať VŠ s podmetovo stvárneným benefaktorom *my* a posesívnym predikátom *mať* + adjektívum.

Reuma mu skrivila prsty.	→ *Prsty sa mu skrivili od reumy.*
Reumatyzm wykrzywił mu palce.	→ Palce wykrzywiły mu się od reumatyzmu.
Reuma mu je iskrivila prste.	→ *Prsti su mu se iskrivili od reume.*

→ hovor.:	Prsty mu boli skrivené od reumy. /	Prsty mal skrivené/vykrútené od reumy.
→	Ø	Palce miał wykrzywione od reutmatyzmu.
→	Prsti su mu bili ukrućeni od reume.	Ø

Jediným nerozčleneným vystihnutím danej situácie sú bezpodmetové a bezsubjektové VŠ s neosobným tvarom slovesa v predikáte, s Ob špecifikovaným ako paciens a s obligatórnym datívne stvárneným benefaktorom. V ch. však tentoraz VŠ s takto stvárneným benefaktorom chýba.

Prsty mu vykrútilo od reumy/kvôli reume.
Palce wykrzywiło mu od/z powodu reumatyzmu.
Ø

c) Formálne (okrem slovosledu) ani sémantické rozdiely nevykazuje v s. a v ch. skupina viet, ktoré stvárňujú živým organizmom nekontrolovateľné fyzické deje. Východisková VŠ má Sb so špecifikáciou nositeľa procesu vyjadrený podmetovo. Neaktívnosť (nemožnosť ovládať dej svojou vôľou a vedomím) je dostatočne zastúpená vo význame slovesa. Ak chceme neaktívnosť zdôrazniť, stvárnime Sb nepodmetovo – pozíciou za nerozčleneným predikátom a pádovou formou datívu. Vytvoríme teda derivované vetné štruktúry so slovesom v tzv. neosobnom zvratnom tvare (Ružička, 1966). V p. sa takáto derivovaná VŠ nevyskytuje, pri situácii čkania sa nevyskytuje v p. ani východisková VŠ, neaktívnosť sa vyjadrí predikátom *mať*.

Čkám.	→ *Čká sa mi.*
Ø	→ Ø (Mam czkawkę.)
Štucam.	→ *Štuca mi se.* (odlišný slovosled)

Analogicky stvárnime typovo zhodné situácie.

Driemem.	→ *Drieme sa mi.*
Drzemię.	→ Ø
Drijemam.	→ *Zadriemalo mu se.* (potrebný je dokonavý tvar slovesa)

d) Najväčšie rozdiely sú medzi s., ch. a p. v skupine viet, ktoré vyjadrujú modálnu modifikáciou vôľou neovládaného deja, teda chuť, vôľu – nechuť; možnosť – nemožnosť konať nejaký dej. V s. sú tieto VŠ typovo blízke predchádzajúcej skupine. Popri menej frekventovanej VŠ so zloženým modálno-plnovýznamovým predikátom a s podmetovo stvárneným Sb so špecifikáciou N stavu vznikli na zvýraznenie neaktívnosti modálnej zložky deja bezpodmetové VŠ s datívne stvárneným Sb a modálnym slovesom v neosobnom zvratnom tvare. Práve tieto sú dnes oveľa frekventovanejšie, preto ich považujeme v našej analýze za východiskové. V lexikálne obmedzených prípadoch je možné chuť, pripravenosť na vykonanie istého vôľou neovládaného deja vyjadriť aj bezpodmetovou vetou so sponovo-menným prísudkom v neosobnom tvare a s datívne stvárneným Sb so špecifikáciou N stavu: *Je mi do smiechu/do plaču; Je mi na vracanie*. V ch. je v takom prípade v neosobnom zvratnom tvare priamo plnovýznamové sloveso (*Smije mi se.*). V p. sa zasa nevyskytujú VŠ s neosobným zvratným tvarom modálneho slovesa *dať sa* a *chcieť sa* v zápore (*nedá sa mi…*, *nechce sa mi…*). VŠ s multiverbálnym predikátom (*mať/nemať chuť*) sú s. a v p. identické, no v ch. je v nich opäť predikát stvárnený neosobným zvratným tvarom plnovýznamového slovesa (*Pije/nepije mi se*).

Chcem spať.	→ ***Chce sa mi spať.***;	op.: ***Nemôžem zaspať.***	*Nedá sa mi zaspať.*	*Nechce SA mi spať.*
Chcę spać.	→ Chce mi się spać.;	Nie mogę zasnąć.	Ø	Ø
Ø	→ *Spava mi se.*	Ø	*Neda mi se zaspati.*	*Ne spava mi se.*

(*Chcem sa smiať.*)	→ ***Chce sa mi smiať.****/Je mi do smiechu.*	op.:	*Nechce sa mi smiať./Nie je mi do smiechu.*
Ø	→ Chce mi się śmiać. /	Ø	Ø / Nie jest mi do miechu.
Ø	→ *Smije mi se.* /	Ø	*Ne smije mi se.* / Ø

Mám chuť na kávu.	op. *Nemám chuť na kávu.*
Mam ochotę na kawę.	Nie mam ochoty na kawę.
Pije mi se kava.	*Ne pije mi se kava.*

V našej porovnávacej štúdii sme nemali ambíciu uviesť príklady na všetky bezsubjektové a zároveň bezpodmetové vety ani na všetky subjektové, no bezpodmetové VŠ (podrobnejšie o nich píšeme v štúdiách Tibenská, 1989, 1993). Chceli sme dokázať, že uvedená komplexná formálno-sémantická metóda komparatívnej analýzy podľa jednotlivých typovo zhodných situácií a všetkých možností ich jazykového stvárnenia dovoľuje veľmi precízne vystihnúť zhody a rozdiely medzi

porovnávanými jazykmi. Výsledky takejto analýzy môžu na jednej strane poslúžiť pri syntaktickej charakteristike jazykov i pri odhaľovaní zhodných a odlišných syntaktických vlastností porovnávaných jazykov či jazykových skupín. Okrem toho, ako sme už spomenuli, dajú sa v praxi vhodne využiť pri vyučovaní cudzích jazykov na odhalenie a odôvodnenie odlišností od materinského jazyka a tiež na rozširovanie jazykovej kompetencie o synonymné či opozitné VŠ, stvárňujúce typovo zhodné denotatívne situácie či „výseky skutočnosti" v terminológii V. G. Gaka (Гак, 1972).

BIBLIOGRAFIA

Grepl, M., & Karlík, P. (1983). *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Univerzita J. E. Purkyně.

Grepl, M., & Karlík, P. (1986). *Skladba spisovné češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství.

Katičić, R. (2002). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Nakladni zavod Globus.

Korytkowska, M. (1990). *Z problematyki składni konfrontatywnej: Na przykładzie bułgarskich i polskich zdań bezpodmiotowych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M. (1992). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 5. Cz. 1. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Krupa, V. (1962): Stavové perfektum v slovenčine. In E. Pauliny (Ed.), *Zborník filozofickej fakulty v Bratislave. Philologica 11–12: 1962* (ss. 47–56). Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Oravec, J., & Bajzíková, E. (1982). *Súčasný slovenský jazyk: Syntax*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Pauliny, E. (1943). *Štruktúra slovenského slovesa: Štúdia lexikálno-syntaktická*. Slovenská akadémia vied a umení.

Pranjković, I. (1995). *Sintaksa hrvatskoga jezika: Udžbenik za 3. razred gimnazij*. Školska knjiga.

Ružička J. (Ur.). (1966). *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Sesar, D. (1994). O jednočlanim glagolsim rečenicama u češkom i hrvatskom jeziku. *Strani jezici*, *23*(3–4), 173–182.

Sokolová. M. (1993). *Sémantika slovesa a slovesný rod*. Veda.

Tibenská, E. (1991). Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie. *Jazykovedný časopis*, *42*, 39–52.

Tibenská, E. (1993). Sémantická analýza bezsubjektových viet a viet s nepodmetovým vyjadrením subjektu. *Jazykovedný časopis*, 44, 41–53.

Tibenská, E. (1995). Podmet a subjekt. In J. Mlacek (Ed.), *Studia Academica Slovaca*: *24. Prednášky 31. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry* (ss. 177–186). Stimul.

Tibenská, E. (1996). Vetné typy s aktívnym subjektom v slovenčine. In J. Mlacek (Ed.), *Studia Academica Slovaca*: *25. Prednášky 32. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry* (ss. 226–238). Stimul.

Tibenská, E. (1998). Objektový participant sémantickej štruktúry vety. *Slovenská reč*, *63*(4), 198–209.

Tibenská, E. (2012). *Sémantická štruktúra slovenskej vety*. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.

Vuković, P. (2002). Rečenice s blokiranom pozicijom subjekta i u hrvatskome i u češkome. *Suvremena lingvistika*, *2002*(1–2(53–54)), 143–170.

Гак, В. (1972). Высказывание и ситуация. In С. Шаумян (Ed.), *Проблемы структурной лингвистики* (ss. 349–372). Nauka.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Gak, V. (1972). Vyskazyvanie i situatsiia. In S. Shaumian (Ed.), *Problemy strukturnoĭ lingvistiki* (pp. 349–372). Nauka.

Grepl, M., & Karlík, P. (1983). *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Univerzita J. E. Purkyně.

Grepl, M., & Karlík, P. (1986). *Skladba spisovné češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství.

Katičić, R. (2002). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Nakladni zavod Globus.

Korytkowska, M. (1990). *Z problematyki składni konfrontatywnej: Na przykładzie bułgarskich i polskich zdań bezpodmiotowych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M. (1992). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 5. Cz. 1. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Krupa, V. (1962): Stavové perfektum v slovenčine. In E. Pauliny (Ed.), *Zborník filozofickej fakulty v Bratislave. Philologica 11–12: 1962* (pp. 47–56). Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Oravec, J., & Bajzíková, E. (1986). *Súčasný slovenský jazyk: Syntax*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Pauliny, E. (1943). *Štruktúra slovenského slovesa: Štúdia lexikálno-syntaktická*. Slovenská akadémia vied a umení.

Pranjković, I. (1995). *Sintaksa hrvatskoga jezika: Udžbenik za 3. razred gimnazij*. Školska knjiga.

Ružička J. (Ed.). (1966). *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Sesar, D. (1994). O jednočlanim glagolsim rečenicama u češkom i hrvatskom jeziku. *Strani jezici*, *23*(3–4), 173–182.

Sokolová. M. (1993). *Sémantika slovesa a slovesný rod*. Veda.

Tibenská, E. (1991). Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie. *Jazykovedný časopis*, *42*, 39–52.

Tibenská, E. (1993). Sémantická analýza bezsubjektových viet a viet s nepodmetovým vyjadrením subjektu. *Jazykovedný časopis*, *44*, 41–53.

Tibenská, E. (1995). Podmet a subjekt. In J. Mlacek (Ed.), *Studia Academica Slovaca*: *24. Prednášky 31. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry* (pp. 177–186). Stimul.

Tibenská, E. (1996). Vetné typy s aktívnym subjektom v slovenčine. In J. Mlacek (Ed.), *Studia Academica Slovaca*: *25. Prednášky 32. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry* (pp. 226–238). Stimul.

Tibenská, E. (1998). Objektový participant sémantickej štruktúry vety. *Slovenská reč*, *63*(4), 198–209.

Tibenská, E. (2012). *Sémantická štruktúra slovenskej vety*. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.

Vuković, P. (2002). Rečenice s blokiranom pozicijom subjekta i u hrvatskome i u češkome. *Suvremena lingvistika*, *2002*(1–2(53–54)), 143–170.

Bezsubjektové a bezpodmetovo subjektové vety (Komparatívna štúdia slovensko-poľsko-chorvátska)

Resumé

V štúdii „Bezsubjektové a bezpodmetovo subjektové vety (komparatívna štúdia slovensko-poľsko-chorvátska)“ sa oproti tradičnému vetnočlenskému prístupu k syntaxi uprednostňuje komplexný formálno-sémantický prístup. Terminologicky sa v ňom rozlišuje gramatický subjekt, v tradičnej slovenskej syntaxi nazývaný „podmet“, a sémantický subjekt s jeho aktívnymi (agensovými) a neaktívnymi (nositeľskými) špecifikáciami.

Porovnávacej analýze sa podrobujú 3 typy slovenských, poľských a chorvátskych vetných štruktúr: 1. bezpodmetové a zároveň bezsubjektové vety stvárňujúce rôzne atmosférické deje a stavy; 2. podmetové, no bezsubjektové vety, ktoré majú subjektový význam zahrnutý v obligatórnom participante locus; 3. bezpodmetové a bezsubjektové

i subjektové vetné štruktúry stvárňujúce stav prostredia alebo fyzický či psychický stav živého organizmu.

Pri analýze sa vychádza z typovo zhodných výsekov skutočnosti (denotatívnych situácií) a porovnania ich všetkých možných formálnych a zároveň sémantických obmien (jazykových situácií). Takýto prístup umožňuje precízne vystihnúť syntaktické zhody a rozdiely medzi porovnávanými jazykmi a v jazykovej praxi sa výsledky takejto analýzy dajú využiť aj pri vyučovaní cudzích jazykov.

Kľúčové slová: vetný člen; podmet; subjekt; špecifikácie subjektu; bezsubjektové vety; bezpodmetové vety; komparatívna analýza

Non-Subject Sentences and Subject Sentences Without a Grammatical Subject: A Comparative Study in Slovak, Polish and Croatian

Abstract

This study is based on a complex formal-semantic approach to syntax, as opposed to the traditional constituent approach. From the point of view of terminology, this approach distinguishes the grammatical subject, called *podmet* in Slovak, and the semantic subject with its active (agent) and inactive (bearer) specifications. The comparative analysis presented in this article considers the following three types of Slovak, Polish and Croatian sentence structures: (1) sentences without a grammatical subject and without a subject that represents various atmospheric processes and states; (2) non-subject sentences with a grammatical subject where the subject meaning is included in the obligatory locus participant; (3) sentence structures without a grammatical subject which may include a subject that represents a state of the environment or a physical or mental state of a living organism. The analysis is based on identical reality segments (denotative situations) and on the comparison of all their possible formal and semantic variations (language situations). This approach enables us to better capture syntactic similarities and differences between the languages compared, and the results of such analysis can be used in foreign language teaching.

Keywords: sentence constituents; grammatical subject; semantic subject; specifications of the semantic subject; non-subject sentences; sentences without a grammatical subject; comparative analysis

Анатолій П. Загнітко
Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця
E-mail: a.zagnitko@donnu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-7398-6091

ЛІНІЙНА ПОЗИЦІЙНІСТЬ, ІНТЕРВАЛЬНІСТЬ І СЕМАНТИЧНА ПОВТОРЮВАНІСТЬ (ВІДДАЛЕНІСТЬ) ІМЕННИКОВО-МОРФОЛОГІЧНИХ ФОРМ

1. Постановка проблеми

Іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка є особливими за своїм статусом у категорійній системі, оскільки охоплюють внутрішньочастиномовний класифікаційний і словозмінний простори, кожний із яких має і внутрішню й зовнішню інтенцію. До внутрішньої належить класифікація усіх іменникових лексем за родовою належністю, зміна лексем у межах категорії числа й відмінка зі встановленням відповідного типу відмінювання. Зовнішня ж інтенція полягає у силовому полі категорійної форми, можливостях контактної і/чи дистантної повторюваності семантики (характерно для іменниково-морфологічних форм роду) та з дотриманням закономірностей формального (структурного) узгодження (іменниково-морфологічні форми числа, відмінка).

Нерівнорядність іменниково-морфологічних категорій роду, числа й відмінка виявлювана в їх участі в реалізації формально-граматичної та лексико-семантичної предметності. У першому етапі формально-граматичної предметності релятивна категорія відмінка є супровідною визначальної категорійності роду, що надає новому елементу субстантивних ознак. Іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка поставали в центрі уваги в силу їх типологійних ознак (А. Кібрик, Й. Мучник, В. Плунгян, В. Нікітевич), статусу в частиномовній ієрархії (В. Виноградов, І. Вихованець), особливостей вияву поняттєвого й логічного змісту (О. Єсперсен, О. Савченко), трансформації абсолютних ознак у відносні (Л. Єльмслев, В. Ярцева), розвитку

окремих категорійних ознак, набуття вторинних функцій їхніми формами (В. Дегтярьов, Є. Курилович), співвідношення структурних і семантичних ознак (О. Ревзіна), формування функційного потенціалу (О. Бондарко), участі в структуруванні синтагм (Л. Теньєр) та ін. Актуальним постає питання синтагмального потенціалу іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зі встановленням особливостей повтору (дублювання) семантичної ємності форми в контактних і дистантних лінійних елементах, що зумовлює наголошення такої повторюваності або інтервальності, що й мотивує необхідність розгляду лінійної позиційності заявлених іменниково-морфологічних форм, формування їх інтервальності та постання особливого навантаження семантичної повторюваності внутрішнього наповнення форми в інших синтагмальних елементах, вияву віддаленості у внутрішньореченнєвій структурі.

Мета роботи: описати лінійну позиційність з виявом інтервальності й семантичну повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм у сучасній українській мові з простеженням диференційних і кваліфікаційних ознак інтервальності й перерваності таких форм.

Об'єктом статті постають іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка. Предметом є лінійна позиційність, інтервальність, семантична повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка. Джерельну базу контекстів використання інтервальних і перерваних, семантично-повторюваних іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка становить художнє мовлення, мова сучасних засобів масової інформації, а також матеріали Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України[1].

Основними методами дослідження є загальнонаукові (спостереження, індукції та дедукції, описовий, елементи статистичного) та спеціальні (історико-лінгвістичної інтерпретації, функційно-компонентний аналіз морфологічної форми, почасти дескриптивний метод).

Методологійну базу становлять основні положення *трансцендентності* (Т. Аквінський, І. Кант, Т. Карлайл, Б. Рассел), *системної організації мови* (Б. Серебренников, О. Мельничук, Ф. де Соссюр), *граматичної теорії загалом і морфологічної зокрема* (В. Адмоні, Н. Арутюнова, І. Вихованець, Б. де Куртене, В. Плунгян, О. Потебня), *формальної й аналітичної морфології* (Н. Хомський,

---

[1] Український національний лінгвістичний корпус Українського мовно-інформаційного фонду НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://lcorp.ulif.org.ua/virt_unlc/

А. Шлейхер), *теорії мовного знака* (Е. Бенвеніст, С. Карцевський, А. Мейє), *теорії функційної граматики* (О. Бондарко, М. Всеволодова, А. Кіклевич, Н. Слюсарева, В. Храковський), *лінгвопрагматики* (Ю. Апресян, Т. Ґівон, Дж. Ліч, В. Телія), *комунікативної лінгвістики* (Ф. Бацевич, Р. Фрумкіна, Р. Якобсон).

Наукова новизна статті мотивована тим, що вперше дефіновано поняття лінійної інтервальності, семантичної повторюваності (віддаленості) й перервності іменниково-морфологічної форми, сформовано профіль інтервальної іменниково-морфологічної форми. Теоретична значущість роботи визначувана розвитком основних положень формальної й семантичної морфології з внутрішнім диференціюванням лінійної інтервальності, семантичної повторюваності (віддаленості) й перервності іменниково-морфологічної форми з діагностуванням сили семантичних і власне структурних чинників у лінійному упорядкуванні мовних утворень. Напрацювання й результати студіювання можуть знайти застосування в теоретичних і прикладних університетських курсах із теорії мовних систем, загального мовознавства, а також у лексикографічній практиці під час опрацювання лівобічних маркерів у межах словникової статті.

2. Ономасіологічні засади лінійної позиційності (інтервальності) й семантичної віддаленості (перервності) іменниково-морфологічної форми

Традиційно морфологічну форму кваліфікують як зміну слова, за якої зберігається його лексичне значення (Загнітко, 2011). Основою тлумачення постає формальна видозміна – іменна чи дієслівна (контексти 1–4):

(1) *дівчин**а***, *дівчин**и***, *дівчин**і***, *дівчин**у***, *дівчин**ою***, *(на) дівчин**і***, *дівчин**о***;

(1) *юнак*, *юнак**а***, *юнак**у** (**ові**)*, *юнак**а***, *юнак**ом***, *(на) юнак**у** (**ові**)*, *юнач**е***;

(2) *сел**о***, *сел**а***, *сел**у***, *сел**о***, *сел**ом***, *(на) сел**і***, *сел**о***;

(3) *зелен**ий***, *зелен**ого***, *зелен**ому***, *зелен**ий*** ↔ *зелен**ого***, *зелен**им***, *(на) зелен**ому***, *зелен**ий*** / *зелен**а***, *зелен**ої***, *зелен**ій***, *зелен**у***, *зелен**ою***, *(на) зелен**ій***, *зелен**а*** / *зелен**е***, *зелен**ого***, *зелен**ому***, *зелен**е***, *зелен**им***, *(на) зелен**ому***, *зелен**е***;

(4) *читати*, *чита**ю***, *чита[j-**е**]**ш***, *чита[j-**е**]* / *чита[j-**е**]**мо***, *чита[j-**е**]**те***, *чита[j-**у**]**ть*** *і читай*, *читай**мо***, *читай**те***.

У (контекстах 1–3) морфологічна форма роду іменника закріплена за окремою лексемою, що свідчить про класифікаційний статус морфологічної категорії іменникового роду, а іменниково-морфологічні форми відмінків і числа поєднані в одній флексії спільно з іменниково-морфологічним родом:

(5) *Під нашою грушкою цілу ніч сиділа молода* ***дівчина*** *і вела якусь таку знайому мелодію* (С. Андрухович);

(6) *А старий Натансон почервонів од хвилювання. Після вже очевидної зради Чернова ліві есери обрали його вождем і прапором своєї течії. А він сам, по щирості, не знав, на яку ступити, й кожна дрібниця, як-от і ця доповідь трохи чудного* ***юнака****, нервувала його* (Д. Бузько);

(7) *Опудало не викликало фурору, бо на той час кожне поганеньке* ***село*** *спромоглося на божка* (Р. Андріяшик).

У (4) морфологічна форма роду є змінною, оскільки значення слова є тим самим[2] (контексти 9–11):

(8) ***Зелений*** *колір материків у помірних та екваторіальних зонах свідчив про те, що там на повну силу буяє життя* (О. Авраменко, В. Авраменко 2007);

(9) *Мама зміряла мене оцінюючим поглядом (на мені була* ***зелена*** *сорочка, коричневі штани та білі кросівки)* (О. Авраменко, В. Авраменко 2008);

(10) *Петька діловитим, псаломщицьким голосом прочитав обидва папери й поклав на* ***зелене*** *сукно столу* (Б. Антоненко-Давидович).

Лінійна позиційність іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка визначувана їх розташуванням у структурі речення, де виявлювані ініціальність тієї чи тієї форми, її статус у розгортанні цілісної реченнєвої структури. Ініціальна позиція співвіднесена з інтенціями мовця, прагненням актуалізувати вихідну позицію розгортання номінативної структури. Так, у (контексті 9) ініціальний атрибутив *зелений* відображає властивий українській мові прямий порядок слів, а для мовця – постає опертям ідентифікації колірної гами інтерпретованого простору, який може бути впізнаним

---

[2] До уваги не беруться особливості контекстної зміни лексичного значення слова, набуття ним особливих смислів та ін., оскільки, за твердженням О. Потебні, у кожному використанні слова наявне інше лексичне значення (Потебня, 1989, с. 124, 131 і далі), що, з певною умовністю, можна віднести й до граматичного значення (Бондарко, 1978, с. 38, 41 і далі), а вужче – до морфологічного значення.

та ідентифікованим слухачем (Ти-мовець). Фінальний компонент *життя* разом із ініціальним витворює номінативно-екзистенційну цілісність (*колір свідчив → буяє життя*), хоча остання опосередкована внутрішньореченнєвим простором (*колір материків у помірних та екваторіальних зонах свідчив про те, що там на повну силу буяє*). Лінійна позиційність для ономасіологічної граматики чи граматики Я-мовця є особливо значущою, оскільки відбиває послідовність викладу думки з осмисленням запитів ситуації, прагматичних настанов і комунікативних завдань, пресупозитивного тла.

Інтервальність іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка має лінійний (→ формально-лінійний) і семантичний (семантико-синтаксичний) вияви. Лінійна інтервальність іменниково-морфологічних форм окреслювана в розірваності її реалізації, перерваності певними лінійними елементами цілісної іменниково-морфологічної форми. Так, у (контексті 7) синтагма *Після вже очевидної зради Чернова* містить лінійно-інтервальну іменниково-морфологічну форму родового відмінка *зради*, аналітична синтаксична морфема (*після*) якої опосередкована двома лінійно контактними елементами. Подібного зразка лінеарна позиційність іменниково-морфологічної форми постає ініціально-інтервальною. Такого різновиду інтервальність зумовлена детермінантним статусом аналізованої форми у внутрішньореченнєвій структурі. В аналогічних виявах форм мовець інтерпретує зображувану ситуацію *ліві есери обрали його вождем і прапором своєї течії* з опертям на мотиваційні виміри її вторинності, яка зумовлена цілою низкою чинників, пор. подібний вияв лінійної інтервальності в (11): *на* ***зелене*** *сукно* – локатив (↔ формальний об'єкт).

Одним із виявів лінійної інтервальності постає регулярна реалізація іменниково-морфологічної форми місцевого відмінка. Семантична повторюваність іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зумовлена потребами мовця відобразити в контактному і/чи дистантному елементі семантичне наповнення форми (пряма семантична повторюваність – морфологічне значення роду невідмінюваних іменників, диференціювання іменників з омонімією морфологічних форм роду, називання осіб жіночої статі іменниково-морфологічними формами чоловічого роду (Загнітко, 2011, сс. 140–175) або ж наповнити вторинним змістом іменниково-морфологічну форму (вторинні функції форм іменникового числа (Вихованець та ін., 2017, сс. 101–151)).

У центрі уваги дослідження перебувають іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка відповідних морфологічних категорій, статус і вимір яких є нерівнорядним. З одного боку, класифікаційна несловозмінна

категорія іменникового роду, ґрунтована й на семантиці номінативної категорії статі й номінативної категорії дорослості ↔ недорослості з-поміж іменників – назв істот, й на власне структурних ознаках флексійного маркування з-поміж іменників – назв неістот, з другого боку, словозмінні категорії числа й відмінка, де категорія відмінка має релятивний статус. Кожна з двох останніх має власні особливості і в структуруванні корелятивних і/чи некорелятивних форм. У вираженні інтервальності й перервності морфологічних форм усі три іменниково-морфологічні категорії мають і спільне й відмінне.

Ономасіологічна граматика має основою діяльність мовця, який той чи той позамовний зміст трансформує у відповідну мовну форму, здійснюючи водночас селекцію і/чи відбір із доступної для нього мовної системи множини форм і перетворюючи таким чином із «системно-мовного стану в мовленнєвий (формула: «позамовний зміст – мовна форма/мовна система – мовлення»)» (Даниленко, 1988, с. 108). Ономасіологічна граматика ґрунтована на: 1) мовній (их) компетенції (ях) адресанта – природною й соціальною, за Н. Хомським (Хомский, 1972); 2) мовленнєвій (их) інтенції (ях) – внутрішніх (індивідуально-психологічних) і зовнішніх – адресанта (Слобин & Грин, 1976, с. 23); 3) ситуативно-типологійних чинниках. Кожний із заявлених компонентів має власний простір у продукуванні тих чи тих мовних одиниць. Щодо іменниково-морфологічних форм істотним постає а) знання мовцем відповідної іменниково-морфологічної форми; б) усвідомлення зв'язків (↔ відносин) цієї форми з іншими їй подібними й відмінними; в) розуміння мовцем ситуативних чинників – естетичних, етичних, мотиваційних та ін. Ономасіологічне використання іменниково-морфологічних форм співвідносне з мовносоціумними об'єктивними практиками – розмовними, інституаційними та ін., що й визначає інтервальність і/чи неперервність іменниково-морфологічної форми.

Оточення іменниково-морфологічної форми пояснює її вживання (Robins, 1965, с. 188), актуалізує її внутрішнє наповнення:

(11) *Сонце пече, **липа** цвіте, Жито доспіває, – коли це буває?* (Загадки: народна творчість);

(12) *Ніхто й слова нам не каже. Інші **вітри** подули* (М. Андрусяк);

(13) *Проминули довгі віки, десь ціле вже тисячоліття змили назад у вічність прибутні весняні **води** Борисфена-Славути-Дніпра, але якась невловима тінь тих давніх слов'янських богів ще витає над селом у пітьмі весняної ночі* (Б. Антоненко-Давидович);

(14) *І перед ним здивовано розступались, його обтікав життєрадісний людський потік, як обтікають весняні **води** похмурий замшілий камінь* (М. Дашкієв).

У (контексті 12) іменниково-числова форма однини *липа* реалізує узагальнено-збірне значення (семантична інтервальність), що корелює з формою іменниково-числової множини (*липи*), а в (13) де іменниково-числова форма множини ***вітри*** позначає ‘тривалість вияву’, постаючи синонімом лексеми *часи*. У (14) іменникова множина лексеми *води* передає інтенсивність зміни, а в (15) – ‘значна кількість, велика маса’ (контексти (13–15) засвідчують семантичну віддаленість іменниково-морфологічної форми числа).

Граматичні правила як такі не мотивовані соціумом, вони містяться в когнітивних структурах, які й визначають правила побудови й лінійного розгортання певної структури для номінування відповідного стану речей. Ономасіологічний аспект інтервальності виявлюваний у витворенні контекстного тла її реалізації, що виявлювано в перенесенні формальних індикаторів на лінійно контактні й лінійно дистантні елементи, що спостережувано у морфологічних формах невідмінюваних іменників, які в останніх граматиках української мови виділено в окрему нульову відміну (Вихованець та ін., 2017, сс. 195–196) (контексти 16–18):

(15) *По **радіо** передавали інтерв’ю з академіком Вуточкою, літературознавцем, дослідником творчості Михайля Семенка* (С. Андрухович);

(16) *Вона збиралася провести фестиваль незалежного **кіно*** (Л. Дереш);

(17) *– Якщо потраплю в пастку, негайно викидайте апарат і біжіть назад до **метро*** (В. Авраменко, О. Авраменко 2007).

У (контекстах 16–18) іменниково-морфологічні форми числа й відмінка виражені: а) аналітичною синтаксичною морфемою (*по* → *По **радіо*** (Місцевий відмінок) – у (16), *до* → *до **метро*** (Родовий відмінок + однина) – у (18)); б) контактно лінійним атрибутивним елементом із формальним узгодженням (***незалежного кіно*** (Родовий відмінок + однина) – у (17)); в) вторинною валентнозумовленою залежністю, вираженою в синтаксичній позиції кваліфікації (*фестиваль* → (чого? ***кіно*** (Родовий відмінок + однина) – у (17)). Ономасіологічна перерваність (не розірваність) іменниково-морфологічних форм реалізується в об’єктивних інтенціях мовця, орієнтованих на називання відповідної ситуації з послідовним з’ясуванням лінійної та семантичної залежності.

Інколи дискурс вимагає уникнення перерваності іменниково-морфологічної форми, що й зумовлює постання відповідних індивідуальних інновацій, які можуть набувати узусних виявів:

(18) *Ми ніц нічо не чуємо й не бачимо без* ***радіва*** *й газет* (Г. Тарасюк).

У (контексті 19) ***радіва*** має флексійний вияв форми родового однини. Диференціювання структурного й функційного підходів в межах ономасіологічної граматики цілком мотивовано відбиває особливості співвідносності структури іменниково-морфологічної форми та її функціювання, що й дає підстави для визначення функційно-семантичної парадигми іменниково-морфологічної форми, де вершинною постає інваріантна функція (контексти 20–25):

(19) *Харитон поклав на воза згорток, що приніс* ***син*** (Б. Левін);

(20) *Біжить* ***син*** *навпрошки до матері, але очі його прикипіли до Білої гори, під якою розгалузилася підлиська польова доріжка на дві стежки* (Р. Іваничук);

(21) *У ніч із третього на четверте гедрева крижаний північний* ***вітер*** *приніс із Океану Туагар важкі хмари* (О. Авраменко, В. Авраменко);

(22) *Якщо б після смерті спадкодавця залишилися його старший син і троє онуків молодшого сина, то* ***син*** *отримав би половину спадку* (І. Бірюков);

(23) *Спить* ***син****, спочиває на сіні, одежа його лежить у хаті, акуратно складена на стільці* (О. Гончар);

(24) *Хіба думалося, що в мене такий* ***син*** *росте?* (О. Бердник); (26) – *Ти забув, що я твій учитель?* (О. Бердник).

У (контекстах 20–25) іменниково-морфологічні форми називного відмінка реалізують функції: (20), (21) – суб'єкта активної дії (агенса), (22) – інструментального суб'єкта, (23) – адресатного суб'єкта, (24) – суб'єкта стану, (25) – суб'єкта процесу, (26) – носій ознаки. Повнота встановлення функційно-семантичної іменниково-морфологічної форми загалом залежить від: а) кількості охоплених і проаналізованих контекстів; б) діагностування внутрішньої семантичної мотивованості та співвідносності із зовнішньою; в) індексуванням лінійно-позиційного закріплення (ініціальне, фінальне та ін.); г) вияву валентної зумовленості і/чи незумовленості і т. ін. Аналізовані контексти засвідчують семантичну віддаленість морфологічної форми, оскільки її функція постає мотивованою відповідною синтаксичною й семантичною

залежністю. Водночас у (контекстах 20–25) наявна прихована семантична повторюваність іменниково-морфологічної форми, підтвердженням чого постає можливість заповнення лише лексемами такого зразка заповнювати лінійні позиції.

Структурний аспект іменниково-морфологічної форми в ономасіологічній граматиці реалізується в її цілісності (контексти 21–25), аналітичності (контексти 16–18), зовнішньому формальному маркуванні (17), а функційний – в налаштуванні на реалізацію відповідної функції, пор.: (12) – узагальнено-збірна, (13) – тривалість, (14) – інтенсивність, (15) – надмірна кількість. Структурний аспект ономасіологічної граматики послідовно виявлюваний також і у формальному синтезуванні іменниково-морфологічних категорій роду, числа й відмінка, тяглості у синтагмі, у межах якої адресант повноцінно використовує: 1) формальну інтервальність роду з його семантичною повторюваністю (*відомий хірург виступила*); 2) лінійну позиційність із формальною інтервальністю й семантичною повторюваністю (*відомий хірург виступає* – про хірурга-жінку); 3) лінійну позиційність із формальною й семантичною повторюваністю (*відома хірургиня виступила*). Констатоване властиве номінативним іменниково-морфологічним формам роду, почасти формам іменникового числа й відмінка.

2.1. Ономасіологічна граматика й дискурси

Об'єктивна граматика має опертям різноманітні дискурсивні практики. Досить цікавим у цьому плані постає тонке спостереження А. Кіклевича, який, аналізуючи речення '– Говоришь вам, говоришь, а толку […] – обреченно *махнула рукой продавец* («Знамя юности». 19.11.1985)', наголошує: «Вираз *продавец махнула* граматично правильний, з урахуванням того, що іменник називає особу жіночої статі. Але дивно, що журналіст вжив іменник *продавец*, хоча в російській мові є назва цієї професії у формі жіночого роду: *продавщица*. Цю ситуацію можна пояснити тим, що форма чоловічого роду вказує, очевидно, на офіційний характер дискурсу» (Киклевич, 2018, с. 204). Оскільки морфологічні форми чоловічого роду іменників – найменувань осіб за фахом, званням, соціальним статусом та ін. охоплюють власне номінативну (найменування осіб чоловічої статі), генералізувальну й актуалізаційно-номінативну (найменування осіб жіночої статі) функції, то в умовах відповідного дискурсу мовець обирає одну з двох можливих форм на позначення особи жіночої статі, пор. *фахівець → фахівчиня*, *історик – історикиня*, *доктор – докториня* та ін., пор.(контексти 26–27):

(25) *Відома **хірург** виступила із запереченням можливостей дистанційних консультацій під час операцій на серці* (Україна молода.2018.11.10);

(26) ***Хірургиня** не байдикувала: закріпила й утримувала повіки розплющеними, підтримувала голову, втішала, нагадувала мені дивитися на червоне світло* (Т. О'Райлі).

Семантично перервною є мотивація морфологічного значення роду у підрядних словосполученнях з неповною кореляцією: *жінка-хірург, жінка-депутат, дівчина-студент* (контекст (28):

(27) ***Жінка-хірург** – це і не жінка, і не хірург* (Повага.2020.20.04)).

Використання похідних спеціальних форм жіночого роду іменників – найменувань професій актуалізовано усвідомленням мовцем відбиття рівноправного статусу представників обох статей у сучасному суспільстві (контекст 29):

(28) *Велика частина **лікарок** не покращували свого рівня, що призвело зрештою до зневіри більшості населення в первинці* (Повага.2020.20.04).

Сучасні українські засоби масової інформації надають очевидну перевагу таким утворенням для реалізації тих настанов, якими керований мовець у лінійно-об'єктивній комунікації (контекст 30):

(29) *– Нас двох, **волонтерку** аеророзвідки та **госпітальєрку**, дорослі зрілі люди, громадяни України, на чолі з водієм погодилися висадити посеред траси, аби далі дивитися у спокої російське кіно, – підсумувала **госпітальєрка*** (УНН.2020.20.03).

Об'єктивна граматика оперує номінативним аспектом мовної діяльності адресанта, коли основною постає особливість називання з відповідними акцентами репрезентації тієї чи тієї іменниково-морфологічної форми. Лінійна позиційність іменниково-морфологічної форми послідовно реалізується в реченнєвому розгортанні з відповідними інтенціями узгодження, координації та ін., де інтервальність пізнавана у контактних (атрибутив + іменник, аналітична синтаксична морфема + іменник), дистантних (координація та ін.) структурних реалізаціях. Семантична ж віддаленість діагностована в моделях *AdjSub* (*відома отоляринголог*), SubVf (*хірург виступила*), коли значеннєве наповнення іменниково-морфологічної форми виявлюване в узгоджувальному (семантично), координованому (семантико-синтаксичне) та інших елементах.

3. Семасіологічний рівень лінійної позиційності (інтервальності) й семантичної віддаленості (перервності) іменниково-морфологічних форм

Семасіологічна граматика ґрунтована на мовній діяльності адресата (слухача), й, на відміну від ономасіологічної, передбачає послідовність «мова – мовна система / мовна форма – позамовний зміст» (Даниленко, 1988, с. 108). Лише з опертям на мову адресат ідентифікує іменниково-морфологічну форму, розпізнає її зміст та діагностує наявність і/чи відсутність додаткових смислів, які супроводжують таку форму. Так, наприклад, сприймаючи іменниково-морфологічні форми жіночого роду з чітко вираженою фемінністю, адресат усвідомлює їх відповідне навантаження у мовному соціумі, відсутність знижувального експресивного діапазону, адекватність використовуваної форми інтенційним настановам дискурсу (контексти 31–33):

(30) *Ірландська* ***міністерка*** *внутрішніх справ Френсіс Фітцджеральд заявила, що пропозиція щодо обов'язкових квот «сьогодні не розглядається»* (Кореспондент.2015.08–17.04);

(31) *– Дорого, – задумливо повторила* ***директриса*** *й раптом, узявши одну з курильниць,* […] *посміхнулася* (І. Волинська, К. Кащєєв);

(32) ***Гендиректорка*** *Дніпропетровської обласної реабілітаційної лікарні Інеса Шевченко не припинятиме голодування на знак протесту проти запровадження другого етапу медреформи* (Українська правда.2020.23.04).

Для слухача істотним є в (контекстах 29–33) не лише **ідентифікування** іменниково-морфологічних форм жіночого роду зразка *лікарок* (29), *волонтерку* (30), *госпітальєрку* (30), *госпітальєрка* (30), *міністерка* (31), *директриса* (32), *гендиректриса* (33), а й кваліфікація відповідних фемінінних тенденцій у сучасному мовному соціумі з його пріоритетами відображення значення номінативної категорії статі в іменниково-морфологічній формі. Наявний психологічний спротив мовця визначуваний: 1) усталеним інституційним статусом іменниково-морфологічних форм; 2) рівнем унормування таких форм – їхнім кодифіковано-системним чи узусно-мотивованим сприйняттям; 3) переформатуванням суспільних цінностей та відповідних оцінок та ін. Загалом лінійно-об'єктивний статус мовця в комунікації діагностований: 1) статусом самого мовця в комунікації; 2) його комунікативними інтенціями; 3) співвідносністю

внутрішньо сутнього й зовнішньо адаптованого в об'єктивно-лінійному просторі; 4) функційним навантаженням адресанта у фатичному моделюванні медійного простору; 5) глибинністю реалізовуваних суб'єктивних смислів у дискурсивних практиках та їхніх результативних вимірах. Мовець у комунікації діагностує множину інтенцій розподілу й перерозподілу знань, спрямованість трансформації вербальної енергетики з визначенням ядерних і периферійних компонентів. Для мовця істотною є комунікативна спроможність спільноти, її завантаження соціально-значущими цінностями, зацікавленнями, уміння зрозуміти й відчути, діагностувати глибину смислів, перетворювати у власні цінності, диференціювати прямі й обернені комунікативні стратегії й тактики – від аргументування, інформування до маніпулювання. Тому сприйняття форми у (контекстах 12–15) ґрунтоване на діагностуванні семантичної віддаленості іменниково-морфологічної форми: координуванні – *липа цвіте* (12), *інші вітри подули* (13), узгоджувані – *прибутні весняні* ***води*** (14), координовані + атрибутивні елементи – *обтікають весняні* ***води*** (15), розпізнаванні функційного обтяження та формуванні вторинної функції (функцій). Когнітивне сприйняття морфологічного значення роду як постійної величини (див. (контексти 6–8) на відміну від (контекстів 9–11)) є основою граматично правильного не лише продукування (ономасіологічна граматика), а й розпізнавання, ідентифікування цілісних словосполук (семасіологічна граматика).

Ономасіологічний і семасіологічний граматичні виміри пов'язані з етологією особистості, тому що «„Я“ – рекурсивна особистість, яка породжує безкінечну кількість висловів. Кожний вислів можна розглядати як збірник інформації для інших систем розуму-мозку» (Хомский, 2016, с. 623). Н. Хомський резюмує, що від часів Аристотеля інформація диференційована на фонетичну й семантичну, використовувану сенсорно-руховими й концептуально-інтенційними системами (Хомский, 2016, с. 623). Семантична інформація багатовимірна й охоплює не лише системно зумовлені значення, а й інтенції, спровоковані відповідною історико-культурною епохою, мовносоціумними цінностями й пріоритетами, актуалізованими причиново-наслідковими відносинами та ін. Ти-мовець має не лише сприймати фонетичну інформацію, а й диференціювати семантичні її шари, привнесені культурно-історичними, етичними та іншими цінностями. З етологічної позиції адресант оперує й соціальними критеріями диференціювання статусу особистості в суспільстві (гендерні й суспільно-культурні стереотипи, поведінкові моделі в тих чи тих корпоративних групах, пор. розмежування функцій іменниково-морфологічних форм роду в (контекстах 26–28) чи актуалізацію форм роду в (контекстах 31–33) через з'ясування статусної ролі жінки-фахівця),

кваліфікацію мовно-естетичних і мовно-етичних смаків (контексти 16–18), мотивацію функційного навантаження перервності іменниково-морфологічної форми (пор. (19)), семантичного віддалення мотивації такої форми (див. (контексти 12–14) та ін.).

Інтерпретація й аналіз іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка в ономасіологічному і/чи семасіологічному вимірах прямо корелює з картиною світу мовця (мовця-Я й мовця-Ти), у якій структурований, інтерпретований та упорядкований його досвід. Особливе навантаження має культурно-історичний, естетичний та етичний контексти, оскільки вони розкривають та мотивують зумовленість використання іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка тим чи тим контекстом, у якому перебуває суб'єкт (В. Гумбольдт, О. Шпенглер та ін.).

Спостереження й запропонований аналіз свідчать, що іменниково-морфологічні категорії перебувають у постійному розвитку, динаміці. Їх еволюція часто прямо підпорядкована суспільним запитам (пор. розгляд іменниково-морфологічної категорії роду, розширенням кількісного корпусу фемінативів на позначення осіб за фахом, соціальним статусом, званням не лише в українській мові, а й у багатьох інших). Іменниково-морфологічні категорії роду й числа постають одним зі складників матриці, за допомогою якої людина не лише сприймає об'єктивну реальність, а й категоризує та концептуалізує пізнане, формує систему суб'єкт-суб'єктних відносин. Іменниково-морфологічна категорія відмінка найбільшою мірою співвідносна з актуалізацією суб'єктно-об'єктних відносин.

4. Профіль іменниково-морфологічної форми: лінійно-позиційний (інтервальність) і семантична повторюваність (перервність)

Профіль аналізованих іменниково-морфологічних форм роду, числа і відмінка охоплює: 1) реальне вираження в контекстному оточенні; 2) номінативний потенціал – ономасіологічний рівень; 3) лінійну позиційність; 4) реалізацію інтервальності (формальні вияви координації, узгодження та ін.) – структурний аспект; 5) вияв семантичного віддалення мотивації ономасіологічно-структурний аспект; 6) ступінь віддалення семантичного мотиватора (контактний, дистантний та ін.) – ономасіологічно-структурний аспект; 7) співвідносність з іншими подібними і/чи відмінними формами – семасіологічний вимір; 8) корес-

пондування із мовносоціумними стратами – цінностями, оцінками – оцінний аспект (семасіологічний вимір); 9) співвіднесеність із ситуацією – прагматичний аспект (семасіологічний рівень); 10) цілісність (наявність певних лакун) функційно-семантичної парадигми – функційний аспект (семасіологічний рівень); 11) етологію (естетично-, етично-, соціумномовну мотивацію).

5. Висновки та перспективи

Характеризуючись одночасним вираженням у флексійному елементі лексеми, іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка мають власні особливості вияву. Для іменниково-морфологічних форм роду властива семантична й формальна мотивованість, що знаходить свій вияв у семантичній повторюваності (семантичній віддаленості) та формальному і/чи семантичному узгодженні атрибутивних і/чи координованих елементів. Семантична віддаленість іменниково-морфологічних форм числа має контекстно зумовлений вияв вторинних функцій, смислових нашарувань. Реалізація відмінкових функцій співвідносна з лінійною внутрішньореченнєвою позиційністю, валентною зумовленістю, силою внутрішньореченнєвих доцентрових і відцентрових інтенцій. Профіль іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка в лінійно-позиційній (інтервальності) та семантичній повторюваності (перервності) охоплює увесь спектр її функціювання в ономасіологічному й семасіологічному вимірах. Постаючи синтагмотвірними, іменниково-морфологічні форми роду й числа протиставлені релятивному потенціалу форм іменникового відмінка. Водночас категорійний простір іменниково-морфологічного роду формує узгоджувальні класи, у межах яких найповніше реалізується вичерпне формальне узгодження з певними відхиленнями в межах лінійної позиційності, формальної інтервальності й семантичної повторюваності (віддаленості). Класифікаційний потенціал морфологічного роду зумовлює й дериваційні інтенції його категорійності, що найпослідовніше реалізована в дискурсивних практиках кінця XX – початку XXI століть із актуалізованими гендерними суспільними запитами.

Перспективним постає дослідження іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зі встановленням основних і/чи додаткових спектрів семантичної повторюваності, лінійно-позиційного закріплення та визначенням особливостей їх перервності (семантичної і/чи формальної) з опертям на спеціальний експериментально-дослідний корпус текстів, що дасть змогу диференціювати семантичну повторюваність і перерваність у межах різних дискурсів. Водночас діагностувати частоту маркерів семантичної повторюва-

ності (віддаленості) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка та перерваності таких форм.

ДЖЕРЕЛА

О. Авраменко, В. Авраменко 2007: Авраменко, О., Авраменко, В., (2007) *Зруйновані зорі*. Зелений пес.

О. Авраменко, В. Авраменко 2008: Авраменко, О., Авраменко, В., (2008) *Син Сутінків і Світла*. Ранок.

М. Андрусяк: Андрусяк, М., (1991) *Студені милі: сповідь матері з покутського села*. Облвидав «Галичина».

С. Андрухович: Андрухович, С., (2005) *Жінки їхніх чоловіків*. Івано-Лілея-НВ.

Б. Антоненко-Давидович: Антоненко-Давидович, Б., (2002) *Вибрані твори*. Грамота.

О. Бердник: Бердник, О., (1988) *Вогнесміх*. Веселка.

І. Бірюков: Бірюков, І., (2000) *Цивільне право України. Загальна частина*. Наукова думка.

Д. Бузько: Бузько, Д., (1991) *Чайка. Голяндія*. Дніпро.

І. Волинська, К. Кащеєв: Волинська, І., Кащеєв, К., (2007) *Ірка Хортиця: наддніпрянська відьма*. Ранок, Веста.

О. Гончар: Гончар, О., (1993) *Твоя зоря. Веселка*.

М. Дашкієв: Дашкієв, М., (1952) *Торжество життя*. Радянський письменник.

Л. Дереш: Дереш, Л., (2008) *Намір*. «Клуб сімейного дозвілля».

Загадки: *Загадки: народна творчість. Народ скаже, як зав'яже*, (1976). Дніпро.

«Знамя юности». 19.11.1985: Белорусская общественно-политическая газета.

Р. Іваничук: Іваничук, Р. (2013) *Вода з каменю. Саксаул у пісках*. Фоліо.

Кореспондент.2015.08–17.04: *Кореспондент. 2015. 08 – 17.04*.

Б. Левін: Левін, Б., (2000) *Видно шляхи полтавськії*. Студія «Негоціант».

Т. О'Райлі: О'Райлі, Т., (2018) ХЗ. Хто знає, яким буде майбутнє [перекл. Ю. Кузьменко]. Наш формат.

Повага.2020.20.04: *Повага*: сайт новин. Режим доступу: https://povaha.org.ua/vir-meni-ya-likarka/

Г. Тарасюк: Тарасюк, Г., (2013) *Цінь-Хуань-Гонь, або Великий Перманент*. Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля».

Україна молода.2018.11.10: Щоденна українська інформаційно-політична газета.

Українська правда.2020.23.04: *Українська правда*. Режим доступу: https://www.pravda.com.ua/

УНН.2020.20.03: *Українські національні новини*. Режим доступу: https://www.unn.com.ua/uk/news/1848828-gospitalyerku-ta-volonterku-yaki-prosili-vimknuti-rosiyskiy-serial-visadili-z-avtobusa (21.03.2020).

БІБЛІОГРАФІЯ

Бондарко, А. В. (1978). *Грамматическое значение и смысл*. Наука.

Вихованець, І., Городенська, К., Загнітко, А., & Соколова, С. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови: Морфологія*. Видавничий дім Дмитра Бураго.

Даниленко, В. П. (1988). Ономасиологическое направление в истории грамматики. *Вопросы языкознания*, *1988*(3), 108–131.

Загнітко, А. (2011). *Теоретична граматика сучасної української мови: Морфологія: Синтаксис*. ТОВ «ВКФ БАО».

Киклевич, А. (2018). *Притяжение языка: Т. 5. Рассыпалась картотека… Лингвистические заметки и комментарии*. Centrum Badań Europy Wschodniej.

Потебня, А. А. (1989). *Слово и миф*. Правда.

Слобин, Д., & Грин, Дж. (1976). *Психолингвистика*. Прогресс.

Хомский, Н. (1972). *Аспекты теории синтаксиса*. Издательство Московского университета.

Хомский, Н. (2016). *Избранное*. Энциклопедия-ру, Фолио.

Robins, R. H. (1965). *General linguistics: An introductory survey*. Indiana University Press.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

Bondarko, A. V. (1978). *Grammaticheskoe znachenie i smysl*. Nauka.

Danilenko, V. P. (1988). Onomasiologicheskoe napravlenie v istorii grammatiki. *Voprosy iazykoznaniia*, *1988*(3), 108–131.

Khomskiĭ, N. (1972). *Aspekty teorii sintaksisa*. Izdatelʹstvo Moskovskogo universiteta.

Khomskiĭ, N. (2016). *Izbrannoe*. Ėntsiklopediia-ru; Folio.

Kiklevich, A. (2018). *Pritiazhenie iazyka. Vol. 5: Rassypalasʹ kartoteka… Lingvisticheskie zametki i kommentarii*. Centrum Badań Europy Wschodniej.

Potebnia, A. A. (1989). *Slovo i mif*. Pravda.

Robins, R. H. (1965). *General linguistics: An introductory survey*. Indiana University Press.

Slobin, D., & Grin, Dzh. (1976). *Psikholingvistika*. Progress.

Vykhovanetsʹ, I., Horodensʹka, K., Zahnitko, A., & Sokolova, S. (2017). *Hramatyka suchasnoï ukraïnsʹkoï literaturnoï movy: Morfolohiia*. Vydavnychyĭ dim Dmytra Buraho.

Zahnitko, A. (2011). *Teoretychna hramatyka suchasnoï ukraïnsʹkoï movy: Morfolohiia: Syntaksys*. TOV “VKF BAO”.

Лінійна позиційність, інтервальність і семантична повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм

Резюме

Іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка є особливими за своїм статусом у категорійній системі, оскільки охоплюють внутрішньочастиномовний класифікаційний і словозмінний простори, кожний із яких має і внутрішню й зовнішню інтенцію. До внутрішньої належить класифікація усіх іменникових лексем за родовою належністю, зміна лексем у межах категорії числа й відмінка зі встановленням відповідного типу відмінювання. Зовнішня ж інтенція полягає у силовому полі категорійної форми, можливостях контактної і/чи дистантної повторюваності семантики (характерно для іменниково-морфологічних форм роду) та з дотриманням закономірностей формального (структурного) узгодження (іменниково-морфологічні форми числа, відмінка).

Мета роботи: описати лінійну позиційність з виявом інтервальності й семантичну повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм у сучасній українській мові з простеженням диференційних і кваліфікаційних ознак інтервальності й перерваності таких форм.

Об'єктом статті постають іменниково-морфологічні форми роду, числа й відмінка. Предметом є лінійна позиційність, інтервальність, семантична повторюваність (віддаленість) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка. Джерельну базу контекстів використання інтервальних і перерваних, семантично-повторюваних іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка становить художнє мовлення, мова сучасних засобів масової інформації, а також матеріали Українського національного лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Перспективним постає дослідження іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка зі встановленням основних і/чи додаткових спектрів семантичної повторюваності, лінійно-позиційного закріплення та визначенням особливостей їх перервності (семантичної і/чи формальної) з опертям на спеціальний експериментально-дослідний корпус текстів, що дасть змогу диференціювати семантичну повторюваність і перерваність у межах різних дискурсів. Водночас діагностувати частоту маркерів семантичної повторюваності (віддаленості) іменниково-морфологічних форм роду, числа й відмінка та перерваності таких форм.

Ключові слова: позиціонованість; інтервал; семантична повторюваність; відстань; іменна морфологічна форма; реченнєва структура

Linear Positionality, Intervality and Semantic Repetition (Distance) of Nominal Morphological Forms

Abstract

Nominal morphological forms of gender, number and case are peculiar when it comes to their status in the categorial system: they include the classification space of membership in the part of speech category and the space of flection; each of these spaces has both internal and external dimensions. The internal dimension involves the classification of all nominal lexemes by gender and their change within the category of number and case, with the assignment to the corresponding type of declension. The external dimension involves the potential of the categorial form, the possibilities of immediate and/or delayed semantic repetition (for nominal morphological forms of gender) and compliance with the regularities of formal (structural) agreement (nominal morphological forms of number and case).

This study aims to describe linear positionality involving the manifestation of intervality and semantic repetition (distance) of nominal morphological forms in the modern Ukrainian language, and to trace differential and qualification markers of intervality and discontinuity of these forms. The article analyses intervality and discontinuity models of nominal morphological forms of gender, number and case. The contexts of the use of these forms come from artistic language, the language of modern media as well as from the materials of the Ukrainian National Corpus of the Ukrainian Lingua-Information Fund, National Academy of Sciences of Ukraine. The study applies general scientific methods (observation, induction and deduction, descriptive, elements of statistical methods) and special methodology (historical and linguistic interpretation, functional and component analysis of morphological forms, descriptive method).

The use of a special experimental corpus in the study of nominal morphological forms of gender, number and case with a view to identifying the basic and/or additional spectra of semantic repetition, linear/positional fixation and features of discontinuity (semantic and/or formal) is promising. This line of research will make it possible to distinguish semantic repetition and disontinuity across various discourses. It will also enable us to diagnose the frequency of markers of semantic repetition (distance) of nominal morphological forms of gender, number and case, and to investigate the discontinuity of such forms.

Keywords: positionality; interval; semantic repetition; distance; nominal morphological form; sentence structure

Анатолій П. Загнітко

Agnieszka Zatorska
Uniwersytet Łódzki, Łódź
E-mail: agnieszka.zatorska@uni.lodz.pl
ORCID: 0000-0002-2767-8888

Z PROBLEMÓW TŁUMACZENIA PREDYKATYWNYCH WYRAŻEŃ UCZUĆ W SŁOWEŃSKIM PRZEKŁADZIE *BEZ DOGMATU* HENRYKA SIENKIEWICZA

Wstęp

Badaniem objęto predykaty uczuć[1] sformalizowane na płaszczyźnie językowej w postaci czasowników syntetycznych[2] lub konstrukcji analitycznych. Materiał pozyskano z powieści *Bez dogmatu* Henryka Sienkiewicza oraz z jej przekładu na język słoweński, pt. *Brez dogme* z 1975 roku, którego dokonał Janko Moder. Powieść, wydana jako książka w roku 1891, w formie diariusza, z pierwszoosobową narracją, w planie treści wypełniona autoanalizą i relacjami duchowych przeżyć bohatera/bohaterów stanowi odpowiednie źródło do badań nad leksyką uczuć (Zatorska, 2018). Niniejsze opracowanie koncentruje się na konfrontacji wyrażeń predykatywnych z kręgu uczuć w oryginalnej wersji pisarza i słoweńskiej wersji wykreowanej przez tłumacza. Podjęty temat łączy problem inwentarza emotywnych jednostek leksykalnych w rozpatrywanym utworze literackim z obserwacją kształtu ekwiwalentów danych fragmentów tekstu w przekładzie.

1. Zarys dotychczasowego tła badawczego. Cel i ustalenia metodologiczne

Zbiór predykatywnych wyrażeń uczuć był tematem wielu studiów. W odniesieniu do języka polskiego klasa predykatów uczuć była przedmiotem analiz przede wszystkim składniowych i znaczeniowych (Nowakowska-Kempna, 1986, 1995), natomiast słoweńskie wyrażenia uczuć negatywnych rozpatrywano w ujęciu kognitywnym

[1] Określenia klasy czasowników odpowiadających badanym predykatom, określenia: *czasowniki uczuć*, *sentiendi*, *emotywne* stosuję w niniejszym artykule wymiennie.

[2] Za postaci syntetyczne czasowników uznaję tu także postaci z postfiksem, np. *litować się*, *nudzić się*, w odróżnieniu od analitycznych, np. *mieć litość*.

(Będkowska-Kopczyk, 2004). Wielostronny semantyczno-składniowy opis klas *verba sentiendi* i *cogitandi* zawiera obszerna monografia z bardzo szeroko zakrojonym materiałem zanalizowanym i poklasyfikowanym przy użyciu drobiazgowych modeli składniowych (Kiklewicz i in., 2019). Na uwagę zasługuje fakt, że analiza czasowników uczuć została w cytowanym studium przeprowadzona konfrontatywnie, a zestawienie faktów językowych dotyczy języków bułgarskiego, polskiego i rosyjskiego. W przywołanej pracy klasa czasowników emotywnych przedstawia się jako zaskakująco liczna – dla języka polskiego stanowi ona ponad 300 jednostek. Predykaty uczuć przejawiające się na płaszczyźnie językowej w formie analityzmów od lat interesują językoznawców (Jędrzejko, 1998; Żmigrodzki, 2000). Z tej inspiracji powstało m.in. studium poświęcone refleksji nad konstrukcjami analitycznymi oznaczającymi pozytywne stany emocjonalne z rzeczownikami *radość*, *wesołość*, *uciecha*, *euforia*, *zadowolenie*, *szczęście* w polszczyźnie (Ulitzka, 2004).

W ostatnich latach, w ramach prac nad językiem i stylem pism Henryka Sienkiewicza[3], ukazały się teksty zawierające ogląd środków językowych w tzw. współczesnej powieści o polskim dekadencie, czyli *Bez dogmatu* (dalej też *BD*). A. Rejter zanalizował nazwy własne w tej powieści ze względu na przejawiającą się w nich językową manifestację dekadentyzmu (Rejter, 2016). Przyjrzano się także ukształtowaniu składniowemu oraz funkcjom struktur zdaniowych z czasownikami *cogitandi* i *sentiendi* w *BD* (Zatorska, 2018) i ustalono, że choć czasowniki *cogitandi* są w *BD* obficiej dokumentowane niż *verba sentiendi*, to te drugie stanowią zbiór bogatszy, bardziej urozmaicony (Zatorska, 2018, s. 287). W niniejszym artykule analizę wykładników predykatów uczuć poszerzono o perspektywę porównawczą i translatoryczną, nawiązując do wcześniejszych opracowań na temat słoweńskich przekładów – *Pana Wołodyjowskiego* czy tzw. powieści współczesnych Litwosa (Zatorska, 2019, 2020). Studia nad słoweńskimi translacjami pism pisarza w zakresie przyjętej metodologii wykorzystują instrumentarium transformacji translatorycznych (Lewicki, 2017).

Bazę materiałową dla poczynionych obserwacji na temat czasowników i analitycznych wykładników predykatów uczuć stanowi próba składająca się z 300 fragmentów (zdań lub fraz) wyekscerpowanych z powieści *Bez dogmatu* i jej słoweńskiej translacji. Badane wyrażenia predykatywne obejmują językowe formalizacje różnych uczuć, z wyłączeniem zanalizowanych wcześniej predykatów uczuć miłosnych (Zatorska, 2020). Skoncentrowano się na predykatywnych

---

[3] Współczesne prace nad warsztatem pisarskim Henryka Sienkiewicza prowadzone w ujęciu językoznawczym stanowią próbę wypełnienia luki, por. słowa Aleksandra Wilkonia, który przytaczał opinię Konrada Górskiego: „W morzu pisaniny poświęconej temu autorowi mało jest np. prac dotyczących jego języka i stylu" (Wilkoń, 2019, s. 14; por. też Górski, 1968, s. 5).

wyrażeniach stanów emocjonalnych odbieranych jako negatywne, jak obawa, strach, niepokój, w mniejszym zakresie na językowej manifestacji uczuć i emocji pozytywnych, jak spokój, radość, rozkosz, upojenie. Pytanie badawcze dotyczy znaków językowych, jakimi w przekładzie wyrażono formalizacje predykatów z klasy *sentiendi*. Na określenie odpowiednika danej jednostki językowej w przekładzie stosuję w tym szkicu także nazwy *ekwiwalent* lub *translat*. Analiza dzieli się na trzy części. W pierwszej (por. podrozdz. 2 por. tabela 1) zademonstrowano sposoby ekwiwalencji czasowników syntetycznych, a dwie pozostałe partie tekstu (podrozdz. 3 i podrozdz. 4) traktują o transformacjach translatorskich jednostek analitycznych. Konstytutywnym dla wyznaczania zakresu zbioru *verba sentiendi* jest otwieranie przez odpowiadające im predykaty uczuć miejsca dla argumentu *x* w pozycji semantycznej eksperiencera. Badana klasa dzieli się na dwie części (i dotyczy to obu porównywanych języków polskiego i słoweńskiego) – na te, dla których *x* na płaszczyźnie formalnej przybiera postać podmiotu, i te, dla których *x* usytuowany jest poza frazą podmiotową (Kiklewicz i in., 2019, Cz. I, ss. 129–133), a kwestia doboru przez tłumacza odpowiednika danej jednostki leksykalnej ze względu na ukształtowanie frazy zdaniowej przez umiejscowienie *x*-a została również rozpatrzona (por. 2.1.3). Podrozdział 4 wyróżniono dlatego, żeby zaznaczyć to, iż ukazywane w nim konstrukcje peryfrastyczne charakteryzuje pozapodmiotowa lokalizacja eksperiencera *x* oraz silna metaforyzacja. W artykule przyjrzano się także temu, czy przekładowymi ekwiwalentami interesujących nas tu elementów języka są jednostki mające cechy werbalne (czy też na przykład elementy nominalne), a po drugie, czy są to emanacje predykatów uczuć, czy też środki językowe ewokujące inne sensy.

2. Jednostki syntetyczne i ich ekwiwalenty w przekładzie na język słoweński

Przeprowadzona kwerenda uwidoczniła 85 odrębnych czasowników emotywnych w 200 okurencjach. Pokazano frekwencję badanych jednostek, zaznaczając najczęstsze: *bać się*, *czuć*[4] i *drażnić*. Wybór analizowanych jednostek wraz z ich frekwencją i słoweńskimi odpowiednikami z rozpatrywanego dzieła w słoweńskim tłumaczenia ilustruje tabela 1.

---

[4] Czasownik *czuć* i odpowiadający mu słoweński *čuti* potraktowano jako samodzielne znaczeniowo *verbum* w kontekstach takich jak pol. *On czuje, że…*, *X czuje potrzebę, aby…* Natomiast w kolokacjach

Tabela 1. Wybrane czasowniki emotywne i ich ekwiwalenty w przekładzie na język słoweński

	Czasownik polski	Ilość	Odpowiednik w przekładzie słoweńskim	Ilość
1.	bać się	27	bati se	18
			upati si	1
			ustrašiti se	1
			zbati se	1
			biti komu strah	6
2.	czuć	13	čuti	11
			občutiti	1
			imeti občutke	1
3.	drażnić	12	dražiti	5
			jeziti	4
			žaliti	1
			je dražljivost	1
			–	1
4.	wzruszać, wzruszyć	7	razburiti	1
			razburjati	1
			vznemiriti	4
			biti vržen iz tira por. vreči iz tira	1
5.	obawiać się	6	bati se	2
			ustrašiti se	1
			biti komu strah	3
6.	przestraszać się, przestraszyć się	5	prestrašiti se	2
			strašiti se	1
			ustrašiti se	2
7.	cieszyć	4	razveseliti	1
			veseliti	3
8.	dziwić się	4	čuditi se	3
			ne iti v glavo ‘nie mieścić się w głowie’	1
9.	martwić	4	moriti	2
			žalostiti	2
10.	zaniepokoić	4	vznemiriti	4
11.	zląc się, zlęknąć się	4	prestrašiti se	2

z nominalnym wykładnikiem uczucia, por. *czuć smutek*, np. *X czuje smutek*, słń. *čuti žalost* czasowniki *czuć* i słń. *čuti* klasyfikuje się jako składniki operatorowe zwrotów werbo-nominalnych.

	Czasownik polski	Ilość	Odpowiednik w przekładzie słoweńskim	Ilość
			ustrašiti se	2
12.	cierpieć	3	trpeti	3
13.	nużyć	3	dolgočasiti	2
			utruditi	1
14.	podziwiać	3	občudovati	3
15.	przestraszać, przestraszyć	3	bati se	1
			plašiti 'płoszyć, straszyć'	1
			prestrašiti	1
16.	tęsknić	3	hrepeneti	1
			koprneti	1
			biti tesnobno	1
17.	uspokajać, uspokoić	3	pomiriti	1
			umiriti	2
18.	zdziwić	3	ostrmeti	2
			začuditi se	1
19.	dręczyć się	2	trapiti se	2
20.	dziwić	2	čuditi se	1
			zbujati začudenje	1
21.	litować się	2	smiliti se impf	1
			zasmiliti se pf	1
22.	martwić się	2	trapiti se	1
			trpeti 'cierpieć'	1
23.	podobać się	2	biti všeč	2
24.	przerażać się, przerazić się	2	prestrašiti se	1
			ustrašiti se	1
25.	zaniepokoić się	2	vznemiriti se	2
26.	gniewać	1	spravljati v togoto	1
27.	gniewać się	1	biti hud	1
28.	nakłopotać się	1	nagarati se	1
29.	nienawidzić	1	sovražiti	1
30.	niepokoić	1	biti nemiren	1
31.	niepokoić się	1	biti v skrbeh	1
32.	nużyć się	1	utruditi se	1
33.	obojętnieć	1	postati ravnodušen	1
34.	przepadać	1	biti nor na	1
35.	rozczulić	1	ganiti	1

	Czasownik polski	Ilość	Odpowiednik w przekładzie słoweńskim	Ilość
36.	wstydzić się	1	sramovati se	1
37.	(wzburzać), wzburzyć	1	vreči iz tira	1
38.	zadziwiać, (zadziwić)	1	spraviti v začudenje	1
39.	(zasmucać), zasmucić	1	užalostiti	1
40.	zmartwić się	1	gnati si hudo k srcu por. gnati si kaj k srcu 'brać sobie coś do serca' Ostr Pret	1
41.	znienawidzić	1	zasovražiti	1
42.	znudzić	1	utruditi	1
43.	zobojętnieć	1	postati ravnodušen	1
44.	zżymać się	1	žreti se	1

2.1 Odpowiedniki syntetyczne

2.1.1. Przegląd translatów pozwala wskazać taki typ czasownika w oryginale, któremu w przekładzie odpowiada tylko jedno *verbum*, co ilustrują frazy z czasownikami: *cierpieć* oddawanym przez *trpeti*, por. *wiele osób cierpi podobnie* (Sienkiewicz, 2015, s. 19) – *veliko ljudi trpi podobno* (Sienkiewicz, 1975, s. 15)[5], *cierpiałem z tego powodu prawdziwie*, s. 367 – *da sem zaradi tega pošteno trpel*, s. 302; *dręczyć się* – *trapiti se*, por. *ja zaś dręczyłem się coraz bardziej*, s. 384 – *jaz sem se čedalje bolj trapil*, s. 316. Wśród 38 czasowników odnalezionych częściej niż raz tylko 6 jednostek (16%) wyróżnia się w przekładzie jednym ekwiwalentem syntetycznym. Więcej niż połowę 55%, czyli 47 wyekscerpowanych czasowników poświadczono w badanej próbie tylko raz, a na tej podstawie trudno wyrokować, czy możliwe jest tłumaczenie ich przy pomocy innych ekwiwalentów niż podane.

2.1.2. Materiał egzemplifikuje *verba sentiendi* z różnymi syntetycznymi translatami: *przestraszyć się* jako *prestrašiti se*, por. *Zbladła tak bardzo, żem się przestraszył, czy nie zemdleje*, s. 205 – *Tako hudo je prebledela, da sem se prestrašil, da bo omedlela*, s. 165 lub bezprefiksalne *strašiti se*, por. – *Niech się ciotka nie przestraszy*, s. 490 – »*Nič se ne straši, teta*«, s. 407 albo utworzone z innym prefiksem *ustrašiti se*, por. *Anielcia przestraszyła się z początku trochę tej obiadowej wojny*, s. 53 – *Anielka se je v začetku malo ustrašila takih vojn med obedi*, s. 42 (w tym przykładzie dochodzi do pluralizacji wyjściowego nomen

[5] Podane dalej przy cytatach numery stron odnoszą się w wersji polskiej do wydania Sienkiewicz, 2015, w wersji słoweńskiej do wydania Sienkiewicz, 1975.

wojna). Zgodnie z możliwościami systemu języka słoweńskiego w zakresie sygnalizowania kategorii aspektu tłumacz w miejscu danej formy zastosował zazwyczaj formę analogiczną pod względem aspektualnym, por. *oburzać* impf. vs *vznemirjati* impf., np. *Małżeństwo Anielki oburza go*, s. 163 – *Anielkina poroka ga vznemirja*, s. 131. Zauważono jednakże problem odmiennego aspektualnego nacechowania *verbum* w przekładzie. Oryginalne *čuti* impf. tłumaczone jest przez *občutiti* pf., np. *Czułem potrzebę śmiechu*, s. 459 – *Občutil sem potrebo po smehu*, s. 379. Wiązka słoweńskich synonimów funkcjonuje jako odpowiednik jednego leksemu w tekście wyjściowym, por. *tęsknić* vs *hrepeneti*, *koprneti*, np. *Może i ona tęskni za mną*…, s. 272 – *Mogoče tudi ona hrepeni po meni*…, s. 221; czy *takie kobiety albo bardziej tęsknią za mężem*, s. 315 – *take ženske bodisi bolj koprnijo po možu*, s. 257. Przy konfrontacji oryginału z przekładem uwidoczniły się też różnice stylistyczne towarzyszące niewielkim różnicom semantycznym, jak na przykład przy jednostkach *zdziwić* vs *ostrmeti* 'osłupieć, zdębieć', por. *Już przy Wenus tamtejszej zdziwił mnie, gdy* […], *oświadczył mi, że woli neapolitańską Praksytelesową Psyche*, s. 138 – *Že pri tamkajšnji Veneri sem ostrmel, ko je* […] *in mi dejal, da ima rajši neapeljsko Praksitelovo Psiho*, s. 110. Polska wersja wskazuje na schemat: *On zdziwił mnie, gdy oświadczył*…, a dosłowne tłumaczenie wersji słoweńskiej 'Osłupiałem/zdębiałem, gdy mi powiedział, że…' stawia osobę odczuwającą w pozycji podmiotu. W ten sposób ta para czasownikowa wpisuje się także w schemat różnic w zakresie syntaktycznego usytuowania eksperiencera (por. 2.1.3). Ponadto czasowniki *ostrmeti* i *začuditi se* obecne jako tłumaczenie pol. *zdziwić* wpisują się w model częściowych synonimów por. »delne« sopomenke (Vidovič Muha, 2000, s. 166), a bliskości znaczeniowej tych dwu werbów słoweńskich towarzyszy odmienne nacechowanie stylistyczne. Wyjątkowo pojawiają się takie interpretacje treści jednostki leksykalnej w przekładzie, które prowadzą do użycia przez tłumacza leksemu z innego pola leksykalnego, por. *nakłopotać się* jako *nagarati se* 'napracować się, naharować się', np. *Tyle w życiu przeszła, tyle się nakłopotała*, s. 51 – *V življenju je toliko pretrpela in se toliko nagarala*, s. 41. Ekwiwalent może wnosić nacechowanie pod względem ekspresywnym, por. *zżymać się* vs *žreti se*, np. *szczególniej zżyma się zapewne w duszy ciotka*, s. 69 – *še prav posebej se gotovo žre v duši teta*, s. 56, gdy czasownik *žreti se* kwalifikowany jako potoczny oznacza 'kłócić się, spierać się'.

2.1.3. W klasie *verba sentiendi* wyróżnia się subklasę, dla której składnik nominalny *x* o roli eksperiencera znajduje się w pozycji poza frazą podmiotową (por. podrozdz. 1). Czasowniki z odbiorcą uczucia umiejscowionym we frazie pozapodmiotowej liczą 28 haseł, co stanowi ok. 33% analizowanych tu polskich jednostek syntetycznych. Dla obu badanych języków słowiańskich występują tu

analogie w zakresie czasowników uczuć i tworzenie par – czasownik funkcjonujący z *x*-em we frazie podmiotowej vs bliski znaczeniowo czasownik z *x*-em we frazie poza podmiotem, np. *zaniepokoić się* i *zaniepokoić* z *zaniepokoić się* tłumaczonym jako *vznemiriti se*, por. *trochę się zaniepokoiłem*, s. 308 – *zato sem se majčkeno vznemiril*, s. 251 oraz *zaniepokoić*, w miejscu którego tłumacz użył *vznemiriti*, por. *Kromickiego jednak zaniepokoiło to, że mu nie odpowiadam*, s. 340 – *Kromickega pa je vznemirilo, ker mu nisem odgovoril*, s. 278; *zaniepokoiły ją zaraz zmiany, jakie spostrzegła w mojej twarzy*, s. 464 – *so jo pri priči vznemirile spremembe, ki jih je zasledila na mojem obrazu*, s. 383. W tłumaczeniu przejawia się inwersja ukształtowania składniowego, gdy argument *x* poza podmiotem przy czasowniku *dziwić*, np. *dziwi mnie tylko, że ojciec jest przekonany, że…*, s. 9, zostaje umieszczony w pozycji inicjalnej przy *čuditi se*, np. *čudim se samo, da je oče prepričan, da…*, s. 9.

2.2. Odpowiedniki analityczne

2.2.1. Na zaakcentowanie zasługuje występowanie w przekładzie analitycznych wykładników danej predykacji manifestowanej w oryginale przez czasownik. Dla jednego verbum z tekstu źródłowego, np. *bać się* analiza translacji wykazała najczęściej analogiczną jednostkę *bati se* oraz pojedynczo *ustrašiti se* i *zbati si* a także kilkakrotnie połączenie wyrazowe *biti komu strah*, które zafunkcjonowało też jako ekwiwalent dla *obawiać się* por. tabela 1. Omawiane zjawisko ilustrują następujące przykłady: *Od kilku dni ona się mnie boi*, s. 238 – *Že nekaj dni se me boji*, s. 193; *boję się jutrzejszego z nią spotkania*, s. 267 – *ker me je strah jutrišnjega srečanja z njo*, s. 217; *istotnie obawiam się o zdrowie Anielki*, s. 122 – *ker me je v resnici strah za Anielkino zdravje*, s. 97. Różne ekwiwalenty jednostki *bać się* widoczne są nawet w jednym wypowiedzeniu, por. *Anielka prawdopodobnie się go boi, ale ona się wszystkich boi*, s. 356 – *Anielka se ga bržkone boji, vendar jo je strah vseh*, s. 291. Ekwiwalent analityczny eksplicytnie ukazuje parametry semantyczne nazywanego zdarzenia, jak inchoatywność czy kauzatywność, por. *zbujati začudenje* obok *čuditi se* zamiast *dziwić*, np. *Co mnie jednak zastanawia, dziwi i martwi,* […] *to że ja i na tej drodze jestem pobity*, s. 439 – *Kaj mi vendarle budi pozornost, mi zbuja začudenje in me žalosti,* […] *To, da sem tudi na tej poti potolčen*, s. 362; czy *spraviti v začudenje* jako odpowiednik *zadziwiać*, np. *niejednokrotnie zadziwiał samego Rossiego swą wiedzą*, s. 8 – *da je s svojim znanjem dostikrat spravil v začudenje samega Rossija*, s. 8.

2.2.2. Materiał ujawnia relację, w której danemu czasownikowi w materiale powieści odpowiada wyłącznie klasyczny analityzm werbo-nominalny,

np. *gniewać – spravljati v togoto*, np. *Celina jest najlepsza kobieta, ale często mnie gniewa*, s. 122 – *Celina je najboljša ženska, vendar me pogosto spravlja v togoto*, s. 98 albo inne połączenie analityczne, np. z przysłówkiem, por. *podobać się – biti všeč*, np. *bo mu się podobała śmiałość moich poglądów*, s. 285 – *ker mu je bila všeč drznost mojih nazorov*, s. 233 lub orzeczenie imienne z treścią predykatywną wnoszoną przez przymiotnik, np. *A przecie ona tak znów nie przepadała za tym zięciem*, s. 494 – *Pa pri vsem tem niti ni bila tako neznansko nora na zeta*, s. 410. Odpowiednikami powieściowych czasowników bywają połączenia sfrazeologizowane, por. *vreči iz tira* zastąpiło *wzburzyć*, np. *Co mnie wzburzyło i zaniepokoiło* […] *to jego rada*, s. 493 – *Še najbolj me je vrgel iz tira in vznemiril njegov nasvet*, s. 410. Na uwagę zasługują metaforyczne związki frazeologiczne użyte do eksplikacji treści wyjściowego *verbum*, por. *Żeby ta poczciwa, zacna ciotka Płoszowska wiedziała* […] *toby się zmartwiła*, s. 66 – *Če bi ta vrla, poštena teta Płoszowska vedela* […] *bi si hudo gnala k srcu*, s. 54 (*gnati si k srcu* 'brać sobie do serca' (OsPr, 1996)); *niepokoiłam się o pana*, s. 475 – *in kako strašno sem bila v skrbeh zaradi vas, gospod*, s. 393 (*biti v skrbeh za koga ali kaj* 'martwić się o kogoś lub coś' (OsPr, 1996)).

3. Analityzmy werbo-nominalne i ich słoweńskie odpowiedniki

3.1. Charakterystyka zbioru analityzmów objętych badaniem

Analityzmy werbo-nominalne AWN (Jędrzejko, 1998; Żmigrodzki, 2000) wynotowane z *Bez dogmatu* obejmują 40 haseł, które tworzą łącznie 50 okurencji. O zaliczeniu jednostki do klasy AWN decyduje m.in. jej budowa, czyli niesienie treści predykatywnej, tu związanej z predykatami uczuć, przez rzeczownik abstrakcyjny oraz wprowadzanie kategorii czasownikowych, werbalizacja przez czasownik operatorowy, tzw. werbalizator. Najczęstszym w badanej próbie okazał się związek wyrazowy *czuć urazę*, poświadczony 5 razy (10% wszystkich analizowanych wystąpień AWN). Trzykrotnie wystąpiły analityzmy *mieć litość* oraz *doznać/doznawać ulgi*. Werbalizatorem w związku wyrazowym *mieć litość* jest typowy dla AWN, bliski słowom posiłkowym, czasownik *mieć*, a dla analityzmu *czuć urazę* funkcję werbalizującą spełnia verbum *czuć*, czyli centralny czasownik dla pola leksykalnego czasowników uczuć. Rozkład przykładowych zwrotów werbo-nominalnych wraz ze słoweńskimi ekwiwalentami opatrzony kontekstem z utworu źródłowego i przekładu ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Wybrane analityzmy werbo-nominalne i ich ekwiwalenty w przekładzie na język słoweński

Oryginalna wersja polska	**Nomen**	**Przekład słoweński**
budzić bojaźń, por. *Kromicki budzi we mnie bojaźń*, s. 380	bojaźń	*Kromicki zbuja v meni bojazen*, s. 312
odczuwać bojaźń, por. *Odczuwałem zarazem rozkosz, radość i bojaźń*, s. 379		*Začutil sem slast, veselje in bojazen hkrati*, s. 312
doznawać dumy, doznawać uczucia dumy, por. *Doznawałem uczucia dumy na myśl, żem jednak potrafił wydostać się z błędnego koła*, s. 390	duma	*Počutil sem se ponosnega ob misli, da se mi je vendarle posrečilo izviti iz začaranega kroga*, s. 321
mieć gniew, por. *mam dla niej tylko gniew, tylko szyderstwo*, s. 352	gniew	*čutim nasproti nji samo togoto*, s. 288
wpadać w gniew, por. *Ciotka wpadła w gniew jeszcze większy*, s. 196		*Teto je še bolj pograbila togota*, s. 157
mieć litość, mieć uczucie litości, por. *że ona ma dla mnie wielką litość*, s. 326	litość	*da se ji strašno smilim*, s. 266
mieć niechęć, por. *Do Śniatyńskiego mam wprost niechęć*, s. 171	niechęć	*Nasproti Śniatyńskemu imam kratko in malo odpor*, s. 138
mieć obawę, por. *bo ma stałą obawę, że mu odpadają* [paznokcie], s. 104	obawa	*pogleda nohte, ker ga je ves čas strah, da mu bodo odpadli*, s. 84
doznawać przykrości, doznawać uczucia przykrości, por. *gdy sobie mówię, że trzeba będzie pójść do niej, doznaję uczucia przykrości*, s. 462	przykrość	*če si rečem, da bi bilo treba oditi k nji, me spreletijo neprijetni občutki*, s. 382
doznać, doznawać ulgi, por. *Doznałem ulgi, jak owi chorzy nerwowi*, s. 19	ulga	*Začutil sem olajšanje, kakor živčni bolniki*, s. 15
czuć urazę, czuć trochę urazy, por. *tym głębszą czułem do niej urazę*, s. 123	uraza	*tem globlje se je zajedala vame užaljenost zaradi nje*, s. 99
Czułem urazę do Anielki, s. 444		*Začutil sem, da me je Anielka žalila*, s. 366
Czułem do niej jakby urazę za to, że nie jest taka jak Anielka, s. 470		*Čutil sem, kakor da me nekako žali, ker ni taka kakor Anielka*, s. 389
nosić urazę, nosić tyle urazy, por. *Nosiłem w sercu tyle urazy do niej*, s. 410		*V srcu sem čutil toliko nejevolje nanjo, da mi je to povzročalo prijetnost*, s. 337
poczuć urazę, por. *poczułem* […] *głęboką urazę do Anielki*, s. 223		*Prvikrat po prihodu v Płoszow sem začutil nejevoljo in globoko togoto na Anielko*, s. 181
uczuwać urazę, por. *uczuwam jakby urazę do Anielki*, s. 119		*da občutim nekakšno sovraštvo do Anielke*, s. 95
mieć wstręt, por. *ma dla niego tyle samo litości, ile wstrętu*, s. 115	wstręt	*nasproti njemu čuti ravno toliko usmiljenja kakor odpora*, s. 91
popaść w zgryzotę, por. *tę duszę pełną skrupułów* […] *w jaką popadnie zgryzotę*, s. 494	zgryzota	*poznati to dušo, polno skelenja vesti*, […] *v kakšno pekočo vest bo zašla*, s. 411

Oryginalna wersja polska	Nomen	Przekład słoweński
mieć zmartwienie, por. *pan ma jakieś ukryte wielkie zmartwienie*, s. 475	zmartwienie	*skrivate v sebi nekakšne hude muke*, s. 394
Mam wielkie zmartwienie z powodu Kromickiego, s. 478		*Imam velike težave zaradi Kromickega*, s. 396

W zakresie odpowiedników oryginalnych analityzmów werbo-nominalnych obserwuje się częste wierne odwzorowanie wyjściowego schematu, por. *czuje tylko smutek*, s. 264 – *čuti samo žalost*, s. 215; *a zarazem było mi wstyd za ten jej rumieniec*, s. 444 – *obenem pa me je bilo sram zaradi njene zardelosti*, s. 366; *Mam tylko takie uczucie, jakby mnie i wszystkich koło mnie niosła niezmierna fala*, s. 492 – *Imam samo tak občutek, kakor da mene in vse okoli mene nese neznanski val*, s. 409. Przykładem podobieństw w zakresie uszeregowania i semantyki składników nominalnych jest następujące tłumaczenie: *Odczuwałem zarazem rozkosz, radość i bojaźń*, s. 379 – *Začutil sem slast, veselje in bojazen hkrati*, s. 312 (przy transformacji werbalizatora pod względem aspektu por. podrozdz. 3.2). Syntetyczne odpowiedniki przekładowe AWN również odnotowano, ale jako zjawisko marginalne, np. *czuć urazę* vs. *žaliti* (por. podrozdz. 3.3). Dostrzeżone różnice między oryginałem a jego tłumaczeniem mają różny status i dotyczą zarówno werbalizatorów (podrozdz. 3.2), jak i rzeczowników (podrozdz. 3.3).

3.2. Modyfikacje w zakresie werbalizatorów w translatach AWN

Zauważalne są modyfikacje w zakresie czasowników operatorowych tzw. werbalizatorów w tłumaczeniu. Niektóre są świadectwem zastąpienia jednego elementu synsematycznego innym w zależności od uwarunkowań systemowych języka docelowego, np. *mieć* por. zwrot *mieć obawę* przetłumaczony słoweńskim zwrotem z operatorowym *biti*, por. *biti koga strah*, np. *bo ma stałą obawę, że mu odpadają* [paznokcie], s. 104 – *pogleda nohte, ker ga je ves čas strah, da mu bodo odpadli*, s. 84. Wśród rozpatrywanych AWN w przekładzie pojawia się werbalizator *čuti* na miejscu *mieć*, por. *ma dla niego tyle samo litości, ile wstrętu*, s. 115 – *nasproti njemu čuti ravno toliko usmiljenja kakor odpora*, s. 91; także zamiast oryginalnego *doznawać/doznać*, por. *doznawałem coraz większej ulgi*, s. 132 – *sem poleg telesne tesnobe čutil tudi čedalje večje olajšanje*, s. 106. *Verbum* ze sfrazeologizowanego zwrotu *nosić w sercu* translator zastąpił przez *začutiti*, por. *Nosiłem w sercu tyle urazy do niej*, s. 410 – *V srcu sem čutil toliko nejevolje nanjo*, s. 337. Jednym z typów zmian operatorowego verbum jest perfektywizacja (Loewe, 2000, s. 30), o której świadczy, np. *Odczuwałem zarazem rozkosz* […], s. 379 (por. podrozdz. 3.1) vs *Začutil sem slast* […], s. 312, dla której odnotowano wystąpienie *perfectivum* w loka-

lizacji oryginalnego *imperfectivum*. Por. też: *Niosłem w sobie do domu* […] *ogromny niepokój*, s. 336 vs *Domov sem prinesel s seboj pritisk in neznanski nemir*, s. 274. Transformacja translatorska czasownika operatorowego w danym zwrocie może dotykać budowy słowotwórczej verbum. Fraza *pan ma jakieś ukryte wielkie zmartwienie*, s. 475 z nominalnym wykładnikiem predykatu o postaci *zmartwienie*, przez twórcę uzupełnionym o przydawkę *ukryte wielkie zmartwienie*, uległa w przekładzie interesującej transformacji, polegającej na inkorporacji komponentu ‘bycia ukrytym, skrytym’ do czasownika operatorowego w związku wyrazowym *skrivati muke*, por. *skrivate v sebi nekakšne hude muke*, s. 394. Różnica między wyjściowym AWN a jego translacją może polegać na takiej strukturalnej fakultatywnej transformacji przekładowej (Lewicki, 2017, ss. 200–212) skutkiem której N_{pred} pełni funkcję podmiotu gramatycznego (Ulitzka, 2004, s. 116), por. *Ciotka wpadła w gniew jeszcze większy*, s. 196 – *Teto je še bolj pograbila togota*, s. 157. Metaforyzację i zmianę znaczenia w tłumaczeniu zwrotu *doznawać przykrości / uczucia przykrości* dokumentuje przekład zdania, w którym zachodzi także perfektywizacja i zmiana lokalizacji eksperiencera, por. *gdy sobie mówię, że trzeba będzie pójść do niej, doznaję uczucia przykrości*, s. 462 – *in če si rečem, da bi bilo treba oditi k nji, me spreletijo neprijetni občutki*, s. 382. W tłumaczeniu powyższego zdania uwidacznia się również transformacja ze względu na semantyczną kategorię intensywności, a jej podwyższenie podkreśla zarówno nacechowanie słoweńskiego czasownika wewnątrz analityzmu, jak i pluralny wykładnik N_{pred}. Modyfikacja semantyczna werbalizatora obserwowana jest w przykładzie: *tym głębszą czułem do niej urazę*, s. 123 – *tem globlje se je zajedala vame užaljenost zaradi nje*, s. 99, gdzie w wersji słoweńskiej neutralny pod względem intensywności element *czuć* tłumacz zastąpił przez czasownik *zajedati se* ‘wżerać się’ (OsPr, 1996). Przekształceniu ulega także forma składniowa rozpatrywanej frazy, w której przymiotnik intensyfikujący *głębszą* we frazie nominalnej *głębszą urazę* zostaje transponowany w przekładzie w adverbium *globlje* w połączeniu *globlje se je zajedala vame užaljenost* ‘wżerała się we mnie głębiej obraza, uraza’. W efekcie cała konstrukcja z konwencjonalnego środka stylistycznego w postaci kolokacji *czuć urazę* nabiera w procesie translacji znamion związku wyrazowego nacechowanego stylistycznie i naznaczonego podwyższoną intensywnością semantyczną.

3.3. Odmienność semantyczna i formalna nominów odzwierciedlających predykacje w translatach AWN

W rozpatrywanych kontekstach przekładu napotykamy przede wszystkim jednostki nominalne w AWN bliskie treści wnoszonej przez wykładniki danej predykacji, np. *Doznałem ulgi*, s. 19 – *Začutil sem olajšanje*, s. 15; *Do Śniatyńskiego mam wprost niechęć*, s. 171 – *Nasproti Śniatyńskemu imam kratko in malo odpor*, s. 138. Wiązkę

synonimów dla N_{pred} *uraza* w tłumaczeniu tworzą słń. *nejevolja*, *sovraštvo*, *užaljenost*, por. *uczuwam jakby urazę do Anielki*, s. 119 – *da občutim nekakšno sovraštvo do Anielke*, s. 95; *nie czuję z tego powodu urazy do pani*, s. 140 – *ne čutim užaljenosti do gospe*, s. 112. Strukturalna transformacja przekładowa uwidacznia się w transpozycji treści nomen o znaczeniu uczuciowym w formę przymiotnikową, np. *doznawać uczucia dumy*, por. *Doznawałem uczucia dumy na myśl, żem jednak potrafił wydostać się z błędnego koła*, s. 390 – *Počutil sem se ponosnega ob misli, da se mi je vendarle posrečilo izviti iz začaranega kroga*, s. 321. Tranzycja przekładowa treści predykatywnej z nomen z AWN prowadzi czasem ku formie czasownikowej we frazie zdaniowej, np. *Czułem urazę do Anielki*, s. 444 – *Začutil sem, da me je Anielka žalila*, s. 366; *Czułem do niej jakby urazę za to, że nie jest taka jak Anielka*, s. 470 – *Čutil sem, kakor da me nekako žali, ker ni taka kakor Anielka*, s. 389. Uczucie litości w wersji oryginalnej kodowane w postaci frazy ze zwrotem przyjęło w tłumaczeniu postać zdania, a zawartość semantyczna rzeczownika została przesunięta do czasownika, por. *że ona ma dla mnie wielką litość*, s. 326 – *da se ji strašno smilim*, s. 266. Wśród przekładu rzeczowników z AWN widoczne są również transformacje semantyczne. Ciekawym przykładem substytucji[6] przekładowej, której towarzyszy w zakresie semantyki nomen zmniejszenie intensywności nazywanego uczucia, jest zastąpienie frazy *uczucia zazdrości* przez *senco ljubosumnosti* 'cień zazdrości', por. *doznaje uczucia zazdrości*, s. 264 – *da čuti v sebi kakšno senco ljubosumnosti*, s. 215.

4. Metaforyczne konstrukcje analityczne

W tej części opracowania przedstawiono konstrukcje analityczne, dla których „rzeczownik abstrakcyjny pełni funkcję podmiotu gramatycznego" (Ulitzka, 2004, s. 116). Dla tej podklasy zbioru analitycznych wykładników predykatów uczuć charakterystyczna jest metaforyzacja, w tym animizacja i antropomorfizacja (Loewe, 2000). Płoszowski, bohater powieści, zarazem autor powieściowego dziennika, relacjonuje swoje stany uczuciowe, jest zarazem podmiotem doznającym, jak i obserwatorem swej psychiki i swego życia duchowego. Dla tak zarysowanej postaci głównego bohatera charakterystyczne jest ujmowanie w narracji powieści stanów psychicznych tak, jakby przychodziły one spoza podmiotu, a obrazowania tego typu stanów pisarz dokonał często poprzez konstrukcje z nominalnym wykładnikiem predykatu uczucia

---

[6] Nazwy *substytucja* używam tu w znaczeniu ogólnym, a nie jako terminu *substytucja* definiowanego w inny, wyspecjalizowany sposób w *Słowniku polskiej terminologii przekładoznawczej* (Bogucki i in., 2019, s. 125).

w pozycji podmiotowej, przy pomocy których to konstrukcji uczucie ujęte zostało metaforycznie jako żywa istota (personifikacja), por. *Bojaźń chwyta*, s. 492, *Gniew porywa*, s. 123, *Żal budzi się*, por. s. 103 (przykłady por. tabela 3). Poprzez kształt semantyczny użytych czasowników konstrukcje te tworzą również w badanej próbie szeregi gradacyjne ze względu na kategorię intensywności „gwałtowności" wbudowaną w semantykę verbum, por. *Radość chwyta, napełnia, opanowuje, porywa, rozsadza*, por. też (Ulitzka, 2004, s. 128). Omawiane w tej części artykułu połączenia wyrazowe określa się tutaj również jako konstrukcje peryfrastyczne, analityzmy peryfrastyczne lub orzeczenia peryfrastyczne lub po prostu peryfrazy. Analizowana próba zawiera 46 haseł peryfrastycznych w 52 okurencjach, których wybrane poświadczenia wraz z najbliższym kontekstem ukazuje tabela 3.

Tabela 3. Wybrane konstrukcje analityczne z nomen predykatywnym w pozycji podmiotowej

Oryginalna wersja polska	**Nomen**	**Przekład słoweński**
Bojaźń chwyta, por. *i zarazem chwyta mnie niezrozumiała bojaźń*, s. 492	bojaźń	*obenem pa me navdaja nerazumljiva bojazen*, s. 409
Gniew porywa, por. *Na myśl o nich* [Kromicki, matka Anielki] *porwał mnie gniew*, s. 123	gniew	*Ob misli nanju me je pograbila togota*, s. 98
Gorycz zalewa serce, por. *śmiertelna gorycz zalała mi serce*, s. 399	gorycz	*in kakšna smrtna bridkost mi je zalila srce*, s. 328
Litość bierze, por. *Litość bierze patrzeć na jej zmizerowaną twarz*, s. 479	litość	*Konec me bo, ko gledam njen shujšani obraz*, s. 397
Będę widywał codziennie panią Kromicką… Na tę myśl ogarnia mnie pewien niepokój, s. 183	niepokój	*Vsak dan bom lahko videl gospo Kromicko… Ob taki misli me prevzame čuden nemir*, s. 147
Nostalgia zbudziła się, por. *Zbudziła się we mnie na chwilę szalona nostalgia za słońcem i pogodą*, s. 336	nostalgia	*V meni se je za nekaj trenutkov prebudilo noro domotožje za soncem in lepim vremenom*, s. 274
Radość opanowała, por. *Jednocześnie opanowała mnie radość, że nic nie ma straconego*, s. 123	radość	*Obenem me je zmagovalo veselje, da še ni nič izgubljenega, da se da še vse popraviti*, s. 98
Radość rozsadza, por. *jaka radość rozsadzała mi piersi*, s. 393		*kakšno veselje mi je razganjalo prsi*, s. 323
Rozczulenie chwyta, por. *Naprzód chwyciło mnie rozczulenie nad Anielką*, s. 123	rozczulenie	BRAK
Uczucie smutku chwyciło, por. *Na koniec chwyciło mnie uczucie pustki i smutku*, s. 204	smutek	*Navsezadnje me je prešinil občutek praznine in bridkosti*, s. 164
Strach bierze, por. *Strach mnie bierze na myśl o akcie tak stanowczym*, s. 12	strach	*Strah me prešine ob misli na tako odločno akcijo*, s. 11
Bo aż strach bierze, gdy się o takim szczęściu pomyśli, s. 476		*Saj me namreč kar strah jemlje, če samo pomislim na tako srečo*, s. 394

Oryginalna wersja polska	Nomen	Przekład słoweński
Strach porywa, porwał, por. *Przez chwilę porwał mnie niepokój i strach, że ona poczyniła mu wyznania*, s. 355		*Čez nekaj trenutkov sta me vrgla pokonci nemir in strah, da mu je izpovedala kaj o naju*, s. 291
Strach udzielił się, por. *ten kobiecy strach nazywania rzeczy po imieniu udzielił się i mnie*, s. 427		*Kakor da se je tisti ženski strah, zaradi katerega ne imenujejo stvari s pravim imenom, preselil tudi name*, s. 352
Trwoga chwyta, por. *We dnie i w nocy chwyta mnie od czasu do czasu jakaś nieokreślona trwoga*, s. 458	trwoga	*Podnevi in ponoči me kdaj pa kdaj pograbi nekakšna nejasna groza*, s. 378
Trwoga zamieszkała, por. *że trwoga zamieszkała we mnie*, s. 458		*samo groza se je naselila v meni*, s. 378
Zawziętość się wyradza się, por. *Wyradza się we mnie wprost zawziętość przeciw matce Anielki*, s. 124	zawziętość	*V meni se poraja kratko in malo togota na Anielkino mater*, s. 99
Zdziwienie ogarnęło, por. *Na widok wspaniale przybranych kwiatami schodów ogarnęło je wielkie zdziwienie*, s. 301	zdziwienie	*Ko je zagledala stopnišče, čudovito okrašeno z rožami, jo je navdalo veliko začudenje*, s. 245
Żal budzi się, por. *Czasem żal* […] *budzi się we mnie z nową siłą*, s. 103	żal	*Včasih se žalost* […] *prebudi v meni z novo močjo*, s. 82
Żal ogarnął, por. *Ogarnął mnie żal ogromnie szczery i mocny, żem nie był w owym pociągu, który spadł z nasypu*, s. 401		*Prevzela me je neznansko odkritosrčna in silna bridkost, zakaj nisem bil v vlaku, ki je zgrmel po nasipu*, s. 330

4.1. Strategie tłumacza wobec metaforycznych konstrukcji analitycznych w słoweńskim przekładzie

Celem tej części pracy jest wskazanie na strukturalne i semantyczne transformacje metaforycznych konstrukcji analitycznych. Podkreślić należy, że metaforyczne obrazowanie, polegające często na personifikacji, zostało również w wersji przekładowej zachowane. Uczucia są tu konceptualizowane jako istoty żywe. Strategią tłumacza jest tu wierność wobec oryginału, co uwidacznia się poprzez użycie następujących czasowników w tłumaczonych konstrukcjach: *ogarnąć* vs *prevzeti*, np. *Ogarnął mnie niepokój.* s. 79 – *Prevzel me je nemir.* s. 64; (przy możliwej różnicy aspektualnej między jednostkami), np. *chwytać* vs *pograbiti*, np. *We dnie i w nocy chwyta mnie od czasu do czasu jakaś nieokreślona trwoga*, s. 458 – *Podnevi in ponoči me kdaj pa kdaj pograbi nekakšna nejasna groza*, s. 378. Personifikacja ujawnia się w obu tekstach, por. *trwoga zamieszkała we mnie*, s. 458 – *samo groza se je naselila v meni*, s. 378, ale również zwłaszcza w wersji przełożonej we frazie z *preseliti se*, por. *ten kobiecy strach nazywania rzeczy po imieniu udzielił się i mnie*, s. 427 – *Kakor*

da se je tisti ženski strah, zaradi katerega ne imenujejo stvari s pravim imenom, preselil tudi name, s. 352. Oryginalna metaforyzacja naznacza wyrażenie: *Wyradza się we mnie wprost zawziętość przeciw matce Anielki*, s. 124, co zostaje zachowane w przekładzie, por. *V meni se poraja kratko in malo togota na Anielkino mater*, s. 99. Wśród czasowników słoweńskich występujących w analizowanych związkach wyrazowych wyróżniają się m.in. *prevzeti* jako ekwiwalent oryginalnych *ogarniać/ogarnąć* i *porywać*, por. *Stopniowo ogarniało mnie coraz większe wzruszenie*, s. 262 – *Postopoma me je prevzemalo čedalje večje razburjenje* s. 213, *wówczas i mnie porywa taka radość*, s. 488 – *mene prevzame tako veselje*, s. 406 ale także *zdjąć*, np. *Nagle zdjął mnie strach*, s. 336 – *Mahoma me je prevzela groza*, s. 274; a także *prešinjati/prešiniti* jako translaty *chwycić, brać, ogarnąć*, por. *Na koniec chwyciło mnie uczucie pustki i smutku*, s. 204 – *Navsezadnje me je prešinil občutek praznine in bridkosti*, s. 164. Różne werbalne składowe kolokacji oryginalnych (*chwycić*, *napełnić*) są czasem oddawane przez jedno verbum w przekładzie, por. *Zostałem sam i chwyciła mnie szalona, nieopisana radość*, s. 243 – *Navdalo me je veselje, saj sem izpeljal svojo zamisel*, s. 335 oraz *Napełniła mnie radość, postawiłem bowiem na swoim*, s. 407 – *Navdalo me je veselje, saj sem izpeljal svojo zamisel*, s. 335. Między tekstem a jego tłumaczeniem występuje sytuacja odwrotna, gdy tożsamy składnik werbalny przyjmuje postać odrębnych jednostek leksykalnych w translacji, por. *Strach mnie bierze na myśl o akcie tak stanowczym*, s. 12 – *Strah me prešine ob misli na tako odločno akcijo*, s. 11; *Bo aż strach bierze, gdy się o takim szczęściu pomyśli*, s. 476 – *Saj me namreč kar strah jemlje, če samo pomislim na tako srečo*, s. 394. Podkreślić należy, że ciągi wyrazowe *strach bierze*, *litość bierze* charakteryzują się trwałością i konwencjonalnością. J. Moder zdecydował o zinterpretowaniu jednej jednostki silnie sfrazeologizowanej z nomen *litość* przez inny związek frazeologiczny ze słoweńskim wyrazem *konec*, por. *Litość bierze patrzeć na jej zmizerowaną twarz, podbite oczy*, s. 479 – *Konec me bo, ko gledam njen shujšani obraz, udrte oči*, s. 397. Jako wyjątkowe odnotowano przekształcenie frazy *Jest we mnie gniew na siebie samego*, s. 172 w postać z podmiotową lokalizacją eksperiencera, por. *Jezen sem sam nase*, s. 139. W tej subklasie jednostek znalazła się fraza, która uległa redukcji w wersji przełożonej, por. *rozczulenie*.

5. Podsumowanie

Przeprowadzona na potrzeby artykułu analiza pozwala wychwycić tendencje translatoryczne w zakresie ekwiwalencji czasowników, analityzmów werbo-nominalnych i analitycznych konstrukcji metaforycznych z podmiotową lokalizacją nomen nazywającego uczucie. Jednym z celów dokonanego przeglądu było uwidocznienie tego,

jakie niuanse znaczeniowe konstrukcji bazowych mogą rodzić trudności w przekładzie na język obcy i czy pociąga to za sobą modyfikacje, transformacje znaczeniowe bądź redukcje. Pośród powtarzających się transformacji warto odnotować różnice w zakresie aspektu między wersją polską a słoweńską, i to zarówno w zakresie jednostek syntetycznych, jak i analitycznych. W zwrotach werbo-nominalnych notuje się modyfikacje werbalizatorów polegające na zastosowaniu innego czasownika synsematycznego bądź *verbum* poszerzającego znaczenie całego związku wyrazowego. Dla wszystkich trzech wyróżnionych tu klas formalizacji predykatów uczuć: czasowników (podrozdz. 2), AWN (podrozdz. 3), konstrukcji analitycznych z eksperiencerem poza podmiotem (podrozdz. 4) poświadczone są takie transformacje przekładowe, które powodowały dla danego ekwiwalentu zmianę jego statusu, czyli tłumaczenie czasownika przez AWN lub tłumaczenie AWN przez czasownik, bądź zwrotu analitycznego przez konstrukcję z *x* poza podmiotem. Zebrany materiał obejmujący 300 fraz w oryginale i tłumaczeniu nie pozwolił na ujawnienie wielu różnic semantyczno-stylistycznych między tekstem powieści a jej przekładem, ale różnice takie były zauważalne, a w niektórych propozycjach tłumacza nacechowanie stylistyczne jest wyrazistsze niż w neutralnej pod względem stylistycznym wersji źródłowej. Spojrzenie na wybory tłumacza w odniesieniu do słownictwa z pola leksykalnego uczuć pozwala również na przyczynek w zakresie obserwacji na temat zasobów środków językowych o podobnej semantyce w dwu językach słowiańskich.

WYKAZ SKRÓTÓW

AWN – analityzm werbo-nominalny

BD – *Bez dogmatu* por. Sienkiewicz, H. (2015)… w: Bibliografia

N_{pred} – nominalny wykładnik treści predykatu

OsPr – Ostromęcka-Frączak B., Pretnar T., (1996). *Slovensko-poljski slovar. Słownik słoweńsko--polski*. Državna Založba Slovenije

BIBLIOGRAFIA

Będkowska-Kopczyk, A. (2004). *Jezikovna podoba negativnih čustev: Kognitivni pristop*. Študentska založba.

Bogucki, Ł., Dybiec-Gajer, J., Piotrowska, M., & Tomaszkiewicz, T. (2019). *Słownik polskiej terminologii przekładoznawczej*. Wydawnictwo Księgarnia Akademicka. https://doi.org/10.12797/9788381380966

Górski, K. (1968). Sienkiewicz: Klasyk języka polskiego. W A. Piorunowa & K. Wyka (Red.), *Henryk Sienkiewicz: Twórczość i recepcja światowa* (ss. 51–76). Wydawnictwo Literackie.

Jędrzejko, E., Loewe, I., & Żmigrodzki, P. (Red.). (1998). *Słownik polskich zwrotów werbo-nominalnych: Zeszyt próbny*. Energeia.

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi* (Część I., II.1 i II.2). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://hdl.handle.net/20.500.12528/1087

Lewicki, R. (2017). *Zagadnienia lingwistyki przekładu*. Wydawnictwo Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Loewe, I. (2000). *Konstrukcje analityczne w poezji Młodej Polski*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Nowakowska-Kempna, I. (1986). *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*. Uniwersytet Śląski.

Nowakowska-Kempna, I. (1995). *Konceptualizacja uczuć w języku polskim: Prolegomena*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.

Ostromęcka-Frączak, B., & Pretnar, T. (1996). *Slovensko-poljski slovar: Słownik słoweńsko--polski* [OsPr]. Državna Založba Slovenije.

Rejter, A. (2016). Onomastyczne tropy dekadentyzmu: Nazwy własne w *Bez dogmatu* Henryka Sienkiewicza. *Acta Universitatis Lodziensis: Codzienność w mistrzowskim opracowaniu: W 100. rocznicę śmierci Henryka Sienkiewicza*, *50*, 91–103. https://doi.org/10.18778/0208-6077.50.07

Sienkiewicz, H. (1975). *Brez dogme* (J. Moder, Tłum.). Državna Založba Slovenije.

Sienkiewicz, H. (2015). *Bez dogmatu*. Ossolineum.

Ulitzka, E. (2004) Polskie werbo-nominalne konstrukcje analityczne oznaczające pozytywne stany emocjonalne: Z rzeczownikami *radość*, *wesołość*, *uciecha*, *euforia*, *zadowolenie*, *szczęście*. *Roczniki Humanistyczne*, *52*(6), 113–148.

Vidovič Muha, A. (2000). *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Znastveni inštitut Filozofske fakultete.

Wilkoń, A. (2019). *Niewidzialny artyzm* Henryka Sienkiewicza. W M. Pietrzak & A. Zalewska (Red.), *Henryk Sienkiewicz: Język – Semantyka* (ss. 13–18). Wydawnictwo DiG.

Zatorska, A. (2018). O strukturach z czasownikami cogitandi i sentiendi oraz ich funkcjach w powieści *Bez dogmatu* Henryka Sienkiewicza. W E. Woźniak & A. Lenartowicz--Zagrodna (Red.), *Filologia jako porządkowanie chaosu: Studia nad językiem i tekstem: Ad honorem professoris Marci Cybulski* (ss. 285–297). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Zatorska, A. (2019). Z lingwistycznych zagadnień słoweńskiego przekładu *Pana Wołodyjowskiego* Henryka Sienkiewicza. W M. Pietrzak & A. Zalewska (Red.), *Henryk Sienkiewicz: Język – Semantyka* (ss. 315–338). Wydawnictwo DiG.

Zatorska, A. (2020). Predykaty miłości w *Bez dogmatu* i *Rodzinie Połanieckich* Henryka Sienkiewicza: Przekład na język słoweński. W E. Gutierrez Rubio, D. Kruk, I. Pálosi, T. Speed, Z. Týrová, D. Vashchenko, & A. Wysocka (Red.), *Contributions to the 22nd Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)* (ss. 346–354). Harrassowitz Verlag. https://doi.org/10.2307/j.ctv15vwk16.43

Żmigrodzki, P. (2000). *Właściwości składniowe analitycznych konstrukcji werbo-nominalnych w języku polskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Z problemów tłumaczenia predykatywnych wyrażeń uczuć w słoweńskim przekładzie *Bez dogmatu* Henryka Sienkiewicza

Abstrakt

Artykuł dotyczy zbioru czasowników i analityzmów realizujących predykaty uczuć. Materiał zaprezentowany w opracowaniu został wyekscerpowany z powieści Henryka Sienkiewicza *Bez dogmatu* i jej przekładu na język słoweński. Celem podjętych badań jest prezentacja inwentarza czasowników i analityzmów wyrażających predykaty uczuć w powieści Sienkiewicza i przegląd ich słoweńskich ekwiwalentów. Po pierwsze, czasownik może być tłumaczony w języku docelowym przez czasownik, ale też przez analityzm. Po drugie, jednemu oryginalnemu leksemowi może odpowiadać w słoweńskiej wersji kilka ekwiwalentów, np. pol. *bać się* – słń. *bati se*, *zbati se*, *upati si*, *ustrašiti se*, *biti komu strah*. Po trzecie analityzm może być tłumaczony przez inny analityzm, ale też przez czasownik syntetyczny. Uwypuklono modyfikacje, jakim podlegają w translacji konstrukcje analityczne, zwłaszcza zwroty werbo-nominalne. Spośród zestawień wyrazowych wyodrębniono związki metaforyczne, np. *bojaźń chwyta*; *gniew porywa*; *trwoga zamieszkała*. Przeprowadzona analiza potwierdziła istnienie podobieństw i różnic między wersją oryginalną i tłumaczoną w zakresie rozpatrywanych jednostek. Obserwowane odrębności translatorskie poklasyfikowano z uwzględnieniem typów transformacji przekładowych.

Słowa kluczowe: predykat emotywny; czasownik; analityzm werbo-nominalny; translatologia; Henryk Sienkiewicz; *Bez Dogmatu*; język polski; język słoweński

Selected Issues Concerning the Translation of Emotional Predicates in the Slovene Version of Henryk Sienkiewicz's *Without Dogma*

Abstract

This article is devoted to a set of verbs and analytical constructions expressing emotional predicates. The lexical units discussed in the paper have been extracted from the original Polish version of the novel *Bez dogmatu* (English translation: *Without Dogma*) by Henryk Sienkiewicz and the Slovene translated version. The aim of the study is to present an inventory of the lexemes under consideration in the Polish source text and to discuss their equivalents in the Slovene target text. Firstly, a verb used in the source text can be translated by a verb of the target language as well as by an analytical construction. Secondly, one Polish lexeme is sometimes rendered using a few Slovene equivalents, e.g. Polish *bać się* – Slovene *bati se*, *zbati se*, *upati si*, *ustrašiti se*, *biti komu strah*. Thirdly, an analytical construction can be translated by another analytical construction as well as a verb. The discussion focuses on modifications of analytical constructions, particularly those of the verbo-nominal type. Metaphorical units (such as *Bojaźń chwyta*, *Gniew porywa*, *Trwoga zamieszkała*) are presented as a separate group. The analysis confirms similarities and differences between the source and the target texts in terms of the use of the lexical units under discussion. The differences identified in the study are classified according to the type of transformation they involve in translation.

Keywords: emotive predicate; verb; analytical verbal construction; translation studies; semantics; Henryk Sienkiewicz; *Bez dogmatu* [*Without Dogma*]; Polish language; Slovene language

Agnieszka Zatorska

BIBLIOGRAFIA
PROFESOR MAŁGORZATY KORYTKOWSKIEJ

Książki

Korytkowska, M. (1977). *Bułgarskie czasowniki modalne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M. (1978). *Słownik minimum polsko-bułgarski i bułgarsko-polski*. Wiedza Powszechna.

Korytkowska, M., & Raczewa, L. (1986). *Słownik minimum polsko-bułgarski i bułgarsko--polski* (2. wyd.). Wiedza Powszechna.

Korytkowska, M. (1990). *Z problematyki składni konfrontatywnej: Na przykładzie bułgarskich i polskich zdań bezpodmiotowych*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M. (1992). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 5. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & Roszko R. (1997). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6, cz. 2. Modalność imperceptywna*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., Minczew, G., & Stępniak-Minczewa, W. (1999). *Ćwiczenia z gramatyki współczesnego języka bułgarskiego z wyborem tekstów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Korytkowska, M., & Maldijeva, V. (2002). *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego: Nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu.

Korytkowska, M. (2004). *Modalność interrogatywna: Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* (T. 6, cz. 4). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., Koseska, V., & Roszko, R. (2007). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Kiklewicz, M., & Korytkowska, M. (Red.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski i polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Коритковска, М. (2011). *Българско-полска съпоставителна граматика: Т. 5. Типове предикатно-аргументни позиции* (Д. Благоева, Tłum.). Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi* (Cz. 1–2). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk; Fundacja Slawistyczna. https://hdl.handle.net/20.500.12528/1087

Redakcja naukowa (książki i czasopisma)

Korytkowska, M., & Koseska-Toszewa, V. (Red.). (1988). *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 3. Ilość, gradacja, osoba*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M., & Koseska-Toszewa, V. (Red.). (1991). *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 4. Modalność a inne kategorie językowe*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & Koseska-Toszewa, V. (Red.). (1993). *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 5–6. Konfrontacja językowa: Słowotwórstwo: Wybrane kategorie semantyczne*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., Małdżyjewa, W., & Wójtowiczowa, J. (Red.). (1994). *Polskie i bułgarskie związki frazeologiczne*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Korytkowska, M., Koseska-Toszewa, V., Maldžieva, V., & Penčev, J. (Red.). (1996). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6, cz. 1. Modalność: Problemy teoretyczne*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & Małek, E. (Red.) (2000). *Współcześni slawiści polscy. Informator*. Wydawnictwo Bohdan Grell i córka.

Korytkowska, M., Darasz, Z., & Minczew, G. (Red.). (2001). *Między kulturą „niską" a „wysoką: Zjawiska językowe, literackie, kulturowe: Pamięci prof. dr hab. Teresy Dąbek-Wirgowej*. Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

Korytkowska, M. (Red.). (2004). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 1). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M. (Red.). (2005). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 2). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M. (Red.). (2006). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 3). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M. (Red.). (2007). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 4). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M., & Petrow, I. (Red.). (2007). *Wyrażanie struktur polipredykatywnych w rozwoju języka bułgarskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Korytkowska, M. (Red.). (2008). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 5). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M., & Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (Red.). (2008). *Wyrażanie inchoatywności w językach bułgarskim, polskim i białoruskim*. Piktor.

Korytkowska, M., & Kawecka, A. (Red.). (2009). *Kategoria określoności/nieokreśloności w historii języka bułgarskiego i serbskiego*. Piktor.

Korytkowska, M. (Red.). (2009). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 6). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M. (Red.). (2010). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 7). Uniwersytet Łódzki.

Kiklewicz, A., Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., Zatorska, A., & Ramza, T. (Red.). (2010). *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: Białoruski, bułgarski i polski*. Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Korytkowska, M. (Red.). (2011). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 8). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M. (Red.). (2012). *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura* (T. 9). Uniwersytet Łódzki.

Korytkowska, M., Popowska-Taborska, H., Rudnik-Karwatowa, Z., & Siatkowski, J. (Red.) (2012). *Z polskich studiów slawistycznych: Językoznawstwo*. Polska Akademia Nauk; Komitet Słowianoznawstwa.

Korytkowska, M. (Red.). (2014). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (T. 49). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/issue/view/42

Korytkowska, M. (Red.). (2015). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (T. 50). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/issue/view/27

Korytkowska, M. (Red.). (2016). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (T. 51). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/issue/view/83

Korytkowska, M. (Red.). (2017). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (T. 52). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/issue/view/95

Korytkowska, M. (Red.). (2018). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (T. 53). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/issue/view/99

Korytkowska, M., Mazurkiewicz-Sułkowska, J., & Zatorska, A. (Red.). (2019). *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich: Verba cogitandi i verba sentiendi* (Cz. 1–2). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk; Fundacja Slawistyczna. https://hdl.handle.net/20.500.12528/1087

Artykuły

Korytkowska, M. (1969). Participia na *-n* i *-l* poza formami czasowymi w *Historii słowianobułgarskiej* Paisija Chilendarskiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *8*, 183–190.

Korytkowska, M. (1970). Kilka uwag w sprawie rekcji rzeczowników odsłownych w języku bułgarskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *9*, 219–224.

Korytkowska, M. (1971). Próba synktaktycznego oświetlenia bułgarskich konstrukcji typu *klatja glava*. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *10*, 199–203.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1971). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 8, cz. 1. Mapy; cz. 2. Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: cykl komentarzy i 7 map, ss. 235–264, m. 394–400, mapa synt. 8].

Korytkowska, M. (1972). Kaszubskie formacje z suf. *-ba*. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *11*, 101–105.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1972). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 9, cz. 1, Mapy; cz. 2. Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: 7 komentarzy i map, ss. 139–146, 187–204, m. 427, 440–445].

Korytkowska, M. (1973). Zastosowanie geografii lingwistycznej do badań słowotwórczych (na podstawie północno-zachodnio-polskich faktów dialektalnych). W W. Doroszewski, J. Krzyżanowski, & Z. Stieber (Red.), *VII Międzynarodowy Kongres Slawistów: Streszczenia referatów i komunikatów* (ss. 218–220). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1973). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 10, cz. 1. Mapy; cz. 2. Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: 9 komentarzy i 8 map, ss. 58–72, 150–169, m. 456–459, 484–486, mapa syntetyczna 6].

Korytkowska, M. (1974). Kaszubskie alternacje *-ua//0*, *-u//0* w formach part. praet. sg. f. i m. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *13*, 77–86.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1974). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 11, cz. 1. Mapy; cz. 2. Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: 8 komentarzy i 8 map, ss. 67–87, 201–205, m. 509–515, 550].

Korytkowska, M. (1975). Predykat *ima* wobec *sam* we współczesnym języku bułgarskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *14*, 203–211.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1975). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 12, cz. 1. Mapy; cz. 2: Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: cykl komentarzy i 9 map, ss. 44–68, 144–148, m. 551–558, 583, mapa syntetyczna 1].

Korytkowska, M. (1976). Bułgarskie czasowniki przechodnie: Interpretacja semantyczna i synktaktyczna. *Biuletyn Slawistyczny*, *1976*(2(2)), 96–100.

Korytkowska, M. (1976). Partytywność adwerbalna we współczesnym języku bułgarskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *15*, 177–184.

Korytkowska, M. (1976). W sprawie synkretyzmu nom. – acc. w dialektach kaszubskich (na marginesie AJK). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *15*, 79–80.

Korytkowska, M. (1976). Ze studiów nad semantyką i składnią czasowników bułgarskich i polskich. *Slavia Meridionalis*, 43–49.

Korytkowska, M. (1976). Z semantyki i składni czasowników bułgarskich i polskich – bg. *iskam* – pol. *chcieć*. *Съпоставително езикознание*, *1976*(1(2)), 31–44.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1976). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 13, cz. 1. Mapy; cz. 2: Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: 5 komentarzy i map, ss. 197–211, m. 635–637, mapy syntetyczne 5, 6].

Коритковска, М. (1976). Изказване на М. Коритковска по доклада на Х. Ожеховска. W *Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици* (T. 1–2, ss. 11–12). Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1977). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 14, cz. 1. Mapy; cz. 2. Wykazy i komentarze do map*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: 8 komentarzy i map, ss. 165–185, m. 685–691, mapa syntetyczna 18].

Korytkowska, M., Koseska, V., & Laskowski, R. (1977). Konferencja *Aktualne rozczłonkowanie wypowiedzenia: Na materiale języka bułgarskiego i czeskiego*, Sofia 9–11 XI 1976. *Poradnik Językowy*, *1977*(10), 462–466.

Korytkowska, M. (1978). Hipotetyczność faktu a dystrybucja form coniunctiwu w języku bułgarskim i polskim. W M. Bujnowska (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych: Językoznawstwo: Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Zagrzebiu 1978* (ss. 179–185). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Korytkowska, M. (1978). Ze studiów nad modalnością w języku bułgarskim, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *18*, 263–288.

Popowska-Taborska, H. (Red.). (1978). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich: T. 15. Podsumowania, aneksy, mapy*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [Oprac. M. Korytkowska: Stan akcentu kaszubskiego, ss. 15–42 (wraz z 17 mapami; Fonetyczna problematyka obszaru objętego badaniami AJK – konsonantyzm), ss. 141–147, m. 32, 33].

Korytkowska, M. (1979). Polskie i bułgarskie zdania bezpodmiotowe w analizie konfrontatywnej. *Съпоставително езикознание*, *1979*(4(3)), 4–11.

Korytkowska, M. (1979). Zasięgi zjawisk akcentowych na Kaszubach. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *18*, 133–139.

Korytkowska, M. (1981). Zdania celowe w języku polskim i bułgarskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *19*, 121–128.

Korytkowska, M. (1981). Zdania typu *dyspozycyjnego* w języku bułgarskim i polskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *21*, 205–218.

Korytkowska, M. (1981). Język bułgarski i polski w badaniach konfrontatywnych. W J. Siatkowski (Red.), *Trzynaście wieków Bułgarii: Materiały polsko-bułgarskiej sesji naukowej: Warszawa 28–30 X 1981* (ss. 63–71). Zakład Wydawniczy im. Ossolińskich.

Коритковска, М. (1983). Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици: Съпоставително езикознание (редактор С. Иванчев), София 1976–1979 [Recenzja czasopisma]. *Poradnik Językowy*, *1981*(2–3), 154–157.

Коритковска, М. (1984). За една тенденция в развоя на българските безподложни изречения. W *Съвременна България: Развитие на българския език и на българската литература: Трета комплексна международна научна конференция по българистика* (Т. 5, ss. 63–67). Българска академия на науките.

Korytkowska, M. (1984). Teoria przypadków semantycznych w konfrontatywnym badaniu języka bułgarskiego i polskiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *22*, 87–104.

Korytkowska, M. (1984). Kategoria przypadka semantycznego: Na materiale języka polskiego, bułgarskiego i serbsko-chorwackiego. W M. Basaj (Red.), *Studia konfrontatywne polsko-południowosłowiańskie* (ss. 11–38). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M., & Bojar, B. (1989). Problemy opisu semantycznej kategorii stopnia. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 3. Ilość, gradacja, osoba* (69–87). Zakład Narodowy im Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Коритковска, М. (1989). Об исследовании семантики предикатов: На материале болгарского языка. W E. Todorova (Red.), *Sixième congrès d'études sud-est européennes. Sofia 30 août – 5 septembre 1989: Résumés des communications et rapports des responsables* (ss. 131–133). Éditions de l'Académie bulgare des sciences.

Коритковска, М. (1990). Аргументи от типа Experiencer и проблеми на съпоставителния синтактичен анализ на българския и полския език. *Съпоставително езикознание*, *1990*(15(3)), 39–53.

Korytkowska, M., & Bojar, B. (1991). Problemy modelowania kategorii modalności a wykładniki leksykalne tej kategorii. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 4. Modalność a inne kategorie* (ss. 39–52). Res Publica Press.

Korytkowska, M. (1991). Występowanie zdań bezpodmiotowych a spójność tekstu: Na materiale języka bułgarskiego i polskiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *28*, 97–110.

Korytkowska, M. (1991). Problemy konfrontatywnego opisu czasowników bułgarskich i polskich na płaszczyźnie semantycznej i synktaktycznej. W H. Běličova, G. Nieszczimienko, & Z. Rudnik-Karwatowa (Red.), *Problemy teoretyczno-metodologiczne badań konfrontatywnych języków słowiańskich* (ss. 79–90). Zakład Wydawniczy Letter Quality.

Korytkowska, M. (1992). Pewien typ zdań bezpodmiotowych w bułgarskim i polskim a problem partytywności. W J. Zieniukowa (Red.), *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich* (ss. 69–76). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & V. Koseska-Toszewa (1992). Z problematyki konfrontatywnego opisu warunkowości i imperceptywności: Na przykładzie języka bułgarskiego i polskiego. W J. Siatkowski (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych: Językoznawstwo: Prace na XI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Bratysławie 1993* (ss. 107–114). Energeia.

Korytkowska, M., & Bojar, B. (1993). Problemy konfrontatywnego opisu tzw. czasowników denominalnych w języku bułgarskim i polskim. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 5–6. Konfrontacja językowa: Słowotwórstwo: Wybrane kategorie semantyczne* (ss. 29–50). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy). (Przedruk z *Актуални проблеми на българското словообразуване*, ss. 179–189, Ю. Балтова, Red., 1999, Университетско издателство „Св. Климент Охридски").

Korytkowska, M. & Koseska-Toszewa, V. (1993). Z problematyki modalności imperceptywnej. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 5–6. Konfrontacja językowa: Słowotwórstwo: Wybrane kategorie semantyczne* (ss. 177–192). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1993). O konfrontatywnym opisie predykatorów bułgarskich i polskich: Na przykładzie jednostek otwierających miejsce dla argumentu o wartości Experiencer. W V. Koseska-Toszewa & M. Korytkowska (Red.), *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 5–6. Konfrontacja językowa. Słowotwórstwo: Wybrane kategorie*

semantyczne (ss. 121–150). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1993). Zmiany hierarchizacji członów zdaniowych w języku bułgarskim i polskim. W J. Sambor, J. Linde-Usiekniewicz, & R. Huszcza (Red.), *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne: Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga* (ss. 169–175). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Korytkowska, M. (1994). La catégorie sémantique du médiatif en bulgare et en polonais: Et sa rélation au temps et à l'aspect). W *Studia kognitywne: Semantyka kategorii aspektu i czasu* (T. 1, ss. 265–277). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1994). Modèle de la structure sémantique de la phrase dans une approche contrastive. *Révue des études slaves*, *1994*(66(3)), 557–565. https://doi.org/10.3406/slave.1994.6205

Korytkowska, M. (1994). Nominalizacje a struktura semantyczna predykatora: Na materiale polskim i bułgarskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *32*, 165–184.

Korytkowska, M. (1994). Marguerite Guiraud-Weber & Charles Zaremba (Red.). *Linguistique et slavistique: Mélanges offerts à Paul Garde*: T. 1–2. Travaux publiés par l'Institut d'études slaves 36, Publications de l'Université de Provence, Institut d'études slaves, Paris 1992 [Recenzja książki]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *32*, 343–352.

Korytkowska, M. (1995). Kognitywny aspekt kategorii imperceptywności. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *1995*(51), 31–40.

Korytkowska, M. (1996). W sprawie środków wyrażania pozycji argumentowej Dysponent i Locative (kasz. *do se*, *do seb'e* 'dla siebie' a paralele bułgarskie). W E. Rzetelska-Feleszko (Red.), *Symbolae slavisticae: Dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej* (ss. 163–168). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1996). Imperceptywność w języku bułgarskim i polskim a struktura tekstu. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *33*, 131–145.

Korytkowska, M. (1996). Consideration de la structure sémantique de la phrase et analyse contrastive. W *Semantyka a konfrontacja językowa* (T. 3, ss. 149–154). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1996). Kategoria impercetywności a dopuszczalność kontekstu wyrażającego możliwość / konieczność: Na materiale bułgarskim i polskim. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *1996*(41), 45–56.

Korytkowska, M. (1997). Imperceptywność a problem ekwiwalencji tekstów bułgarskich i polskich. W Л. Лашкова (Red.), *Общност и многообразие на славянските езици: Сборник в чест на проф. Иван Леков* (ss. 97–101). Академично славистично дружество.

Korytkowska, M. (1997). O gramatykalizacji kategorii partytywności: Paralela rozwojowa kaszubsko-bułgarska. W H. Popowska-Taborska (Red.), *Onomastyka i dialektologia: Prace dedykowane Pani prof. E. Rzetelskiej-Feleszko* (ss. 159–165). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M., & Wrocławska, E. (1997). Składniowe funkcje abstractów w tekstach zawartych w *Słowniku gwar kaszubskich* B. Sychty. W J. Zieniukowa (Red.), *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc: Pogranicza i kontakty językowe* (ss. 279–290). Polska Akademia Nauk.

Korytkowska, M. (1998). Uprzedniość, rezultatywność a zdania czasowe w języku bułgarskim i polskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *34*, 205–224.

Korytkowska, M. (1998). Granice przekładalności, granice konfrontacji językowej? W H. Dalewska-Greń, J. Rusek, & J. Siatkowski (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych: Prace na XII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Krakowie 1998* (ss. 141–145). Energeia.

Korytkowska, M. (1998). Zlatka Guentchéva (Red.), *L'énonciation médiatisée*, Louvain-Paris 1996, Éditions Peters, Bibliothéque de l'Information Grammaticale 35 [Recenzja książki]. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *1998*(54), 161–167.

Korytkowska, M., & Gugulanova, I. (1999). Derywacje semantyczne czasowników jednokrotnych w języku młodzieży bułgarskiej i polskiej. W Z. Staszewska (Red.), *Miasto jako teren koegzystencji pokoleń* (ss. 40–47). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Korytkowska, M. (1999). Z problematyki styku diatezy oraz kategorii czasu i aspektu: Na materiale bułgarskim i polskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *35*, 173–192.

Korytkowska, M. (1999). Imperceptywność i jej przejawy w zdaniach złożonych w języku bułgarskim i polskim. W Z. Greń & V. Koseska-Toszewa (Red.), *Semantyka a konfrontacja językowa* (T. 2, ss. 165–174). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (1999). Tekst w tekście a procesy desemantyzacji wykładników imperceptywności: Na materiale języka bułgarskiego i polskiego. *Slavia*, *68*, 99–106.

Korytkowska, M. (1999). Diateza a predykatory analityczne w języku polskim i bułgarskim. W W. Banyś, L. Bednarczuk, & S. Karolak (Red.), *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie jego urodzin* (ss. 138–145). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Korytkowska, M. (1999). Z badań nad procesami nominalizacyjnymi i ich funkcją stylistyczną w języku bułgarskim. *Prace Filologiczne*, *1999*(44), 307–311.

Korytkowska, M. (1999). Typy narracji a problem archaizacji biblijnej w języku bułgarskim. W E. Woźniak (Red.), *Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy: Materiały z konferencji 11–14 maja 1999 r.* (Cz. 1, ss. 445–453). Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

Korytkowska, M., & Maldżiewa, V. (1999). O pewnych funkcjach predykatorów analitycznych w języku bułgarskim i polskim. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *1999*(44), 31–43.

Korytkowska, M., & Bojar, B. (1999). Problemy konfrontatywnego opisu tzw. czasowników denominalnych w języku bułgarskim i polskim. W *Актуални проблеми на българското словообразуване* (ss. 179–189). Университетско издателство „Св. Климент Охридски"; Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Korytkowska, M. (1999). Tekst w tekście a procesy desemantyzacji wykładników imperceptywności: Na materiale języka bułgarskiego i polskiego. W E. Šlaufová & O. Martincová

(Red.), *Konfrontační studium inovačnich procesů ve slovanských jazycích* (ss. 99–106). Euroslavica.

Korytkowska, M. (1999). S. Dimitrova (Red.), *Български език: Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole 1997 [Recenzja książki]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *35*, 303–310.

Korytkowska, M. (2000). Formy narratiwu w Biblii bułgarskiej XX wieku. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *36*, 179–192.

Korytkowska, M. (2000). Uwagi o zakresie informacji gramatycznej w słowniku dwujęzycznym: Na przykładzie języka bułgarskiego i polskiego. *Acta Universitatis Nicolai Copernici: Nauki Humanistyczno-społeczne: Studia Slavica*, *2000*(343), 67–78.

Korytkowska, M. (2001). Kategoria interrogatywności w języku bułgarskim i polskim w badaniu konfrontatywnym. W B. Zieliński (Red.), *Język, literatura i kultura Słowian dawniej i dziś III, Poznań 23–26 września 1999 r.* (ss. 17–24). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

Korytkowska, M. (2001). Cechy stylistyczne tekstu w perspektywie konfrontatywnej: Na przykładzie polskiego i bułgarskiego przekładu Biblii. W M. Korytkowska, Z. Darasz, & G. Minczew (Red.), *Między kulturą „niską" a „wysoką": Zjawiska językowe, literackie, kulturowe: Pamięci prof. dr hab. Teresy Dąbek-Wirgowej: Materiały z Konferencji Naukowej, Łódź, 28–29 marca 2000 r.* (ss. 219–226). Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

Korytkowska, M. (2001). O 'prawdzie' i nie tylko: Bułgarskie *правда* i *истина* – rozważania semantyczne. W A. Ceglińska & Z. Staszewska (Red.), *Idee chrześcijańskie w życiu Europejczyka: Język. Piśmiennictwo: Sztuki plastyczne: Obyczaje: Materiały z konferencji 15–17 maja 2000 r.* (cz. 1, ss. 241–250). Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.

Коритковска, М., & Минчев, Г. (2001). Лодзката славистика – "стара" и "нова". *Българистика*, *2001*(2), 100–107.

Korytkowska, M., & Małdijewa, V. (2001). Синтактичната синонимия и съпоставителното й описание в славянските езици. W В. Попова & Б. Вълчев (Red.), *Традиция и съвременност в българския език* (321–327). Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Korytkowska, M. (2002). Cechy składniowe transform nominalnych w tekstach propagandowych: Na podstawie bułgarskich i polskich tekstów z II poł. XX wieku). W H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, J. Rusek, & J. Siatkowski (Red.), *Z polskich studiów slawistycznych: Prace na XIII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Lublanie 2003* (ss. 101–108). Polska Akademia Nauk; Komitet Słowianoznawstwa.

Korytkowska, M. (2002). O procesach nominalizacji w gwarach bułgarskich. W S. Gala (Red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki: Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejnie* (ss. 235–242). Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Korytkowska, M. (2003). Uwagi o tendencjach rozwojowych w zakresie nominalizacji w języku bułgarskim i polskim. W Z. Rudnik-Karwatowa (Red.), *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich* (ss. 77–87). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (2003). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 5. Typy pozycji predykatowo-argumentowych*, Warszawa 1992. W V. Koseska-Toszewa & J. Baltowa (Red.), Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 7. Przewodnik po akademickiej „Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej" (ss. 81–91). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (2003). M. Korytkowska & R. Roszko (1997). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6. Modalność imperceptywna* (cz. 2). W V. Koseska-Toszewa & J. Baltowa (Red.), Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 7. Przewodnik po akademickiej „Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej" (ss. 117–128). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (2003). *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska: T. 6. Modalność interrogatywna* (cz. 4). W V. Koseska-Toszewa & J. Baltowa (Red.), Studia gramatyczne bułgarsko-polskie: T. 7. Przewodnik po akademickiej „Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej" (ss. 143–147). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (2003). O modalnym charakterze kategorii interrogatywności: W kontekście konfrontacji języka bułgarskiego i polskiego. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *2003*(48), *65–72*.

Коритковска, М. (2004). 5 том на *Българско-полска съпоставителна граматика: Ч. 1. Типове предикатно-аргументни позиции*. W *Българско-полски граматични студии: Т. 7. Справочник по академичната „Българско-полска съпоставителна граматика"* (ss. 85–94). Академично издателство „Марин Дринов.

Коритковска, М., & Рошко, Р. (2004). 6 том на *Българско-полска съпоставителна граматика: Ч. 2. Имперцептцептивна модалност*. W *Българско-полски граматични студии: Т. 7. Справочник по академичната „Българско-полска съпоставителна граматика"* (ss. 117–128). Академично издателство „Марин Дринов".

Коритковска, М. (2004). VI том на *Българско-полска съпоставителна граматика. Ч. 4: Интерогативна модалност – общи въпроси*. W *Българско-полски граматични студии: Т. 7. Справочник по академичната „Българско-полска съпоставителна граматика"* (ss. 143–149). Академично издателство „Марин Дринов".

Korytkowska, M. (2004). Wokół problemów opisu kategorii kauzatywności i sposobów jej realizacji: Na przykładzie języka bułgarskiego i polskiego. *Slavia Meridionalis*, *4*, 45–64.

Korytkowska, M. (2004). Struktura semantyczna predykatora a zjawiska braku wypełnienia pozycji argumentowej: Na materiale bułgarskim i polskim. *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura*, *2004*(1), 7–19.

Korytkowska, M. (2004). Pytania retoryczne z polskiego przekładu Księgi Hioba i ich odpowiedniki w tekstach Biblii południowosłowiańskich. *Rozprawy Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *2004*(49), 215–224.

Коритковска, М. (2005). Модальная категория интеррогативности. W B. Hansen & P. Karlik (Red.), *Modality in Slavonic languages: New perspectives* (ss. 179–190). Wagner.

Коритковска, М. (2005). За един тип разлики между два текста на новобългарската Библия. *Български език*, *2005*(51(4)), 22–26.

Korytkowska, M. (2005). Zjawiska braku wypełnienia pozycji argumentowej w zdaniu a cechy struktury semantycznej verbum. W M. Sarnowski & W. Wysoczański (Red.), *Slavica Wratislaviensia 133: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich: Opis, konfrontacja, przekład* (ss. 127–132). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Korytkowska, M. (2005). 10 lat slawistyki na Uniwersytecie Łódzkim. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *2005*(50), 209–215.

Korytkowska, M. (2006). O refleksach dawnej składni *accusativus cum infinitivo* na południu Słowiańszczyzny i w języku polskim: Przyczynek do problematyki interferencji językowej. W П. Буњак (Red.), *110 година полонистике у Србији: Зборник радова* (ss. 37–47). Слвистичко друштво Србије.

Korytkowska, M. (2005). Cechy stylistyczne tekstu w perspektywie konfrontatywnej: Na przykładzie polskiego i bułgarskiego przekładu Biblii. W Ю. Стоянова, Г. Дачева, Н. Павлова, Н. Михайлова, & В. Миланиов (Red.), *Littera scripta manet: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Василка Радева* (ss. 662–671). Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Korytkowska, M. (2005). O pewnych perspektywach badań języka damaskinów bułgarskich. *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – literatura – kultura*, *2005*(2), 17–27.

Korytkowska, M. (2006). O statusie pytań retorycznych – w perspektywie konfrontatywnej bułgarsko-polskiej. W V. Koseska-Toszewa & R. Roszko (Red.), *Semantyka a konfrontacja językowa* (T. 3, ss. 207–217). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Карыткоўская, М., Кіклевич, А., Важнік, С., & Рамза, Т. (2006). Съпастаўляльнае даследаванне базавых структур сучаснай беларускай і сучаснай польскай моў: Праект. *Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica*, *2006*, 26–29.

Korytkowska, M. (2006). O pewnych wartościach demokratycznych i zjawiskach językowych we współczesnej prasie bułgarskiej i polskiej. *Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe: Język – Literatura – Kultura*, *2006*(3), 29–38.

Korytkowska, M. (2006). Zjawiska składniowe w diachronii z perspektywy charakterystyki semantycznej predykatów: Na materiale języka bułgarskiego. *Rozprawy Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, *2006*(51), 167–175.

Коритковска, М. (2006). За една интерпретация на синтактичните структури: Няколко рефлексии при четене на „Синтаксис на съвременния български книжовен език" от Й. Пенчев. W И. Куцаров, В. Райнов, М. Лакова, В. Мурдаров, & С. Коева (Red.), *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст. н. с. I ст. д. ф н. Йордан Пенчев Пенчев* (ss. 205–210). Издателство Артграф.

Korytkowska, M. (2007). Semantyczna kategoria stopnia w opisie modalności: Na marginesie prac nad *Gramatyką konfrontatywną bułgarsko-polską*. W H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, J. Siatkowski, & E. Rzetelska- Feleszko (Red.), *Z polskich Studiów*

Slawistycznych: Językoznawstwo: Prace na XIV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Ochrydzie 2008 (ss. 75–82). Polska Akademia Nauk; Komitet Słowianoznawstwa.

Korytkowska, M. (2007). Dziesięć lat slawistyki na Uniwersytecie Łódzkim. *Acta Universitatis Lodziensis: Folia literaria Polonica*, *2007*(9), 365–369.

Korytkowska, M. (2008). O zdaniach ekstensjonalnych w świetle procesów nominalizacyjnych: Na przykładzie języka bułgarskiego i polskiego. W M. Sarnowski & W. Wysoczański (Red.), *Slavica Wratislaviensia 147: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich: T. 6. Opis – konfrontacja – przekład* (ss. 171–180). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Коритковска, М., & Петров, И. (2008). Исследование синтаксических явлений в болгарских дамаскинах. *Славяноведение*, *2008*(5), 12–32.

Korytkowska, M., & V. Koseska-Toszewa (2008). Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna. W V. Koseska-Toszewa & R. Roszko (Red.), *Semantyka a konfrontacja językowa* (T. 4, ss. 9–28). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Коритковска, М., & Минчев, Г. (2007). Българ в Лодзкия университет. *Българистика – Bulgarica*, *2007*(15), 61–67.

Korytkowska, M., & Koseska-Toszewa, V. (2008). O wielotomowej „Gramatyce konfrontatywnej bułgarsko-polskiej" i jej syntezie. W Я. Бъчваров, М. Виларова, & Й. Трифонова (Red.), *В търсене на смисъла и инварианта: Сборник в чест на 8–годишнината на проф. Дина С. Станишева* (ss. 188–207). Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Korytkowska, M. (2008). Съчетанията *ГЛАГОЛ + СЪЩЕСТВИТЕЛНО* като лексикологичен и лекикографичен проблем. W С. Калдиева-Захариева & Л. Крумова-Цветкова (Red.), *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография: В памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева* (ss. 227–235). Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2009). O pewnym typie realizacji argumentu propozycjonalnego w języku białoruskim, bułgarskim i polskim. W M. Sarnowski & W. Wysoczański (Red.), *Slavica Wratislaviensia 150: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich: Opis – konfrontacja – przekład* (T. 7, ss. 137–149). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2009). O szczególnym typie zjawiska kompresji i o interpretacji struktur zdaniowych będących jej efektem: Na przykładzie języka białoruskiego i języka polskiego. *Slavia Orientalis*, *2009*(2), 215–235.

Korytkowska, M. (2009). The issue of interlanguage in contrastive studies. W V. Koseska-Toszewa, L. Dimitrova, & R. Roszko (Red.), *Representing semantics in digital lexicography: Innovative solutions for lexical entry content in Slavic lexicography: MONDILEX fourth open workshop 29 June – 1 July, 2009* (ss. 18–23). Polska Akademia Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (2010). Odmianki znaczeniowe czasowników w opisie semantyczno-syntaktycznym i w praktyce leksykograficznej: Na przykładzie języka bułgarskiego. *Slavia Meridionalis*, *10*, 137–152. https://doi.org/10.11649/sm.2010.011

Korytkowska, M. (2010). Zapis posiedzenia Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk: Jubileusz profesor Hanny Popowskiej-Taborskiej: Wypowiedź

M. Korytkowskiej, przewodniczącej Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. W J. Baluch & A. Pająk (Red.), *Zmierzch Herdera: Filologiczne podstawy slawistyki* (ss. 35–38). Uniwersytet Opolski.

Korytkowska, M. (2010). O pewnych cechach szyku członów zdaniowych w dwóch wydaniach Biblii bułgarskiej. *Rocznik Slawistyczny*, *69*, 29–43.

Korytkowska, M. (2011). Z problematyki opisu znaczeń leksemów czasownikowych. W Л. Крумова-Цветкова, Х. Холиолчев, Ц. Аврамова, & Ц. Георгиева (Red.), *Слово и словесност: Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова* (ss. 126–133). Издателска къща „Емас".

Korytkowska, M. (2010). Wykładniki określoności/nieokreśloności a pewien typ wyrażeń ekspresywnych w języku bułgarskim i polskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *69*, 133–141. https://doi.org/10.11649/sfps.2010.008

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2012). Eksplikacyjny model opisu składniowego i jego zastosowanie w leksykografii języków słowiańskich: Na przykładzie języka polskiego i rosyjskiego. W M. Korytkowska, H. Popowska-Taborska, Z. Rudnik-Karwatowa, & J. Siatkowski (Red.), *Językoznawstwo: Prace na 15. Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku 2013* (ss. 81–89). Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk.

Korytkowska, M. (2012). O statusie zdań z pytaniami retorycznymi. W Д. Благоева & С. Колковска (Red.), *Магията на думите: Езиковедски изследвания в чест на д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова* (ss. 332–340). Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Korytkowska, M. (2012). Slawistyka w Polsce AD 2010. W S. Gajda (Red.), *Horyzonty humanistyki* (ss. 117–141). Uniwersytet Opolski.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2012). Экспликатывный синтаксис как информационная база лексикографического описания глаголов: На материале польского и русского языков. *Acta Linguistica Petropolitana*, *2012*(8(3)), 279–297.

Korytkowska, M. (2012). Вјара Малџијева, Зузана Тополињска, Маја Ђукановић, & Предраг Пипер, *Јужнословенски езици: Граматичке структуре и функције*. Београдска књига 2009, ss. 552 [Recenzja książki]. *Rocznik Slawistyczny*, *61*, 149–162.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2013). Моделирование синтаксической структуры как основа сегментации словарной статьи. W J. Lubocha-Kruglik & M. Borek (Red.), *Konfrontacje składniowe: Nowe fakty, nowe idee* (ss. 159–170). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Korytkowska, M., & Kiklewicz A. (2013). Modelowanie płaszczyzny syntaktycznej a segmentacja hasła słownikowego: Na przykładzie języków słowiańskich. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, *68*, 49–68.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2013). O modelu składni semantycznej w perspektywie opisu leksykograficznego czasowników: Na materiale języka bułgarskiego i polskiego. W Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева, & С. Колковска (Red.), *70 години българска академична лексикография* (ss. 124–132). Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Korytkowska, M. (2013). Slawistyka polska w minionym sześćdziesięcioleciu: Synchroniczne prace językoznawcze z zakresu morfologii i składni. *Rocznik Slawistyczny*, *62*, 39–54.

Korytkowska, M. (2013). Komitet Słowianoznawstwa dziś. *Rocznik Slawistyczny*, *62*, 7–9.

Korytkowska, M., & Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2014). O konfrontatywnym badaniu polskich i bułgarskich czasowników mentalnych. *Rocznik Slawistyczny*, *63*, 47–76.

Korytkowska, M. (2014). O predykatorach analitycznych w strukturze argumentu propozycjonalnego: Na materiale języka bułgarskiego i polskiego. W I. Łuczków & M. Sarnowski (Red.), *Slavica Wratislaviensia 159: Wyraz i zdanie w językach słowiańskich* (T. 8, ss. 207–217). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Korytkowska, M. (2014). 15. Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku – 20–27 02. 2013. *Slavia Orientalis*, *63*, 359–365.

Korytkowska, M. (2015). Czasowniki pol. *myśleć* – bułg. *мисля* w opisie semantyczno-syntaktycznym. W D. Roszko & J. Satoła-Staśkowiak (Red.), *Semantyka a konfrontacja językowa* (T. 5, ss. 199–212). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy).

Korytkowska, M. (2016). O cechach semantycznych i syntaktycznych czasowników konkluzywnych i ich odzwierciedlaniu w opisach leksykograficznych: Na materiale z języka bułgarskiego i polskiego. W Д. Благоева & С. Колковска (Red.), *За словото – нови търсения и подходи: Юбилеен сборник в чест на чл. кор проф. д.ф.н. Емилия Пернишка* (ss. 69–75). Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Korytkowska, M. (2016). Motoki Nomachi, Andrii Danylenko, Predrag Piper, & Verlag Otto Sagner, *Grammaticalization and Lexicalization in the Slavic Languages: Proceedings from the 36th Meeting of the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic Languages of the International Committee of Slavists*, München – Berlin – Washington 2014, ss. 435[Recenzja książki]. *Rocznik Slawistyczny*, *65*, 126–135.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2016). Opis właściwości walencyjnych czasowników na podstawie teorii składni eksplikacyjnej: Problemy konfrontatywne i leksykograficzne: Na przykładzie języka bułgarskiego, polskiego i rosyjskiego. W K. Skwarska & E. Karczmarska (Red.), *Výzkum slovesné valence ve slovanských zemích* (ss. 291–304). Slovanský ústav Akademie věd České republiky.

Korytkowska, M. (2017). Intensja czy ekstensja? O pewnych dylematach przy analizie struktur predykatowo-argumentowych. *Prace Filologiczne*, *70*, 305–316.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2017). Kontrastywne badanie właściwości semantyczno-składniowych czasowników w perspektywie leksykograficznej. *Linguistica Copernicana*, *14*, 111–125. https://doi.org/10.12775/LinCop.2017.007

Korytkowska, M. (2017). Czasowniki mentalne i czasowniki emocji w opisie semantyczno-syntaktycznym. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *52*, 139–163. https://doi.org/10.11649/sfps.2017.007

Korytkowska, M. (2017). O granicy klasy semantycznej czasowników emotywnych. W A. Dudziak & J. Orzechowska (Red.), *Język i tekst w ujęciu strukturalnym i funk-*

cjonalnym: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Aleksandrowi Kiklewiczowi z okazji 60. urodzin (ss. 207–216).Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Коритковска, M. (2018). О проявлениях семантико-синтаксических характеристик глаголов классов *verba cogitandi* и *verba sentiendi*: На примере болгарского, польского и русского языков. *Съпоставително езикознание*, *2018*(43(1)), 5–26.

Korytkowska, M., & Kiklewicz, A. (2018). Cechy klas semantycznych czasowników w perspektywie składniowej: Na przykładzie bułgarskich, polskich i rosyjskich klas *verba mentalis* i *verba sentiendi*. W Z. Greń (Red.), *Językoznawstwo: Prace na 16. Międzynarodowy Kongres Slawistyczny w Belgradzie 2018* (T. 2, ss. 125–136). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Korytkowska, M. (2018). Przejawianie się cech struktury semantycznej *verba sentiendi* w procesach nominalizacyjnych: Na podstawie języka polskiego i bułgarskiego. *Rocznik Slawistyczny*, *67*, 25–38.

Korytkowska, M. (2019). O pewnych procesach frazeologizacji z perspektywy modelu składni semantycznej. W E. Tyszkowska-Kasprzak (Red.), *Slavica Wratislaviensia 170* (ss. 75–83). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. https://doi.org/10.19195/0137-1150.170.6

Korytkowska, M. (2019). Nowe wydanie ważnej pozycji bułgarystycznej. Ruselina Nicolova, *Bulgarian grammar*. Verlag für wissenschaftliche Literatur, Berlin 2017 [Recenzja książki]. *Rocznik Slawistyczny*, *28*, 204–213.

Korytkowska, M. (2020). Wokół opisu cech walencji czasowników typu: pol. ściemnieć, wygładzić się, bułg. изруся се, изгладя се. *Prace Filologiczne*, *75*(1), 315–324.

Oprac. Natalia Tkaczyk, Małgorzata Chudzyńska

Tom 150 serii „Prace Slawistyczne. Slavica"

Języki słowiańskie dziś: w kręgu kategorii, struktur i procesów

Redakcja tomu:

dr Jakub Lubomir Banasiak
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
E-mail: jakub.banasiak@ispan.waw.pl
ORCID: 0000-0002-7319-0736

prof. dr hab. Aleksander Kiklewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
E-mail: aleksander.kiklewicz@uwm.edu.pl
ORCID: 0000-0002-6140-6368

dr hab. Julia Mazurkiewicz-Sułkowska, prof. ucz.
Uniwersytet Łódzki, Łódź
E-mail: juliamaz100@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5579-3472

Redaktorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Abstrakt

Książka *Języki słowiańskie dziś: w kręgu kategorii, struktur i procesów* jest festschriftem dedykowanym Profesor Małgorzacie Korytkowskiej. Tematycznie po części wypływa ona z jej zainteresowań badawczych, ale obejmuje nieco szerszy zakres zjawisk językowych, takich jak: semantyka, składnia, prace konfrontatywne, leksykologia i leksykografia oraz zasoby językowe i zagadnienia przekładu. Osobne rozdziały opisują wskazane kwestie w odniesieniu do współczesnych języków słowiańskich, nieraz w porównaniu z innymi językami z grupy lub rzadziej spoza niej. W pracach podkreślana jest rola semantyki i składni jako kluczowych komponentów badań lingwistycznych. Omówiono również pewne skomplikowane relacje, które wiążą odrębne poziomy językowe (np. składniowy i słowotwórczy). Podsumowując, monografia składa się z ponad 20 interesujących rozdziałów o współczesnych językach słowiańskich, których autorami są uznani slawiści z Polski i z zagranicy.

Słowa kluczowe: festschrift; Małgorzata Korytkowska; języki słowiańskie; semantyka; prace konfrontatywne (kontrastywne); składnia; słowotwórstwo; leksykologia

Volume 150 of the series *Prace Slawistyczne. Slavica*
[Monographs in Slavic Studies. Slavica]

Slavic Languages Today: Categories, Structures and Processes

Editors of the volume:

Dr Jakub Lubomir Banasiak
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska
[Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland]
E-mail: jakub.banasiak@ispan.waw.pl
ORCID: 0000-0002-7319-0736

Prof. Dr hab. Aleksander Kiklewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn, Polska
[University of Warmia and Mazury, Olsztyn, Poland]
E-mail: aleksander.kiklewicz@uwm.edu.pl
ORCID: 0000-0002-6140-6368

Dr hab. Julia Mazurkiewicz-Sułkowska, Associate Professor,
Uniwersytet Łódzki, Łódź, Polska
[University of Lodz, Lodz, Poland]
E-mail: juliamaz100@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5579-3472

Competing interests: The editors declare that they have no competing interests.

Abstract

The volume Slavic Languages Today: Categories, Structures and Processes is a festschrift dedicated to Professor Małgorzata Korytkowska. Thematically it also partly stems from her works but encompasses a slightly wider scope of linguistic issues, including semantics, syntax, word formation, contrastive studies, lexicology and lexicography, language resources and translation studies. Separate chapters describe these issues in respect to modern Slavic languages and sometimes in comparison within (or in some cases outside) the group. They often highlight the role of semantics and syntax as core components of linguistic investigations, and present some complex relations between distinct language layers (such as word formation and syntax). The volume contains over twenty interesting contributions devoted to several linguistic issues in modern Slavic languages and authored by renowned Slavists from Poland and abroad.

Keywords: festschrift; Małgorzata Korytkowska; Slavic languages; semantics; contrastive studies; syntax; word formation; lexicology